

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ა/2
1976

ენისა

და

ლიტერატურის

სერია

2 · 1976

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

13.230

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1976

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა
 НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР
 АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
 Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
 თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
 ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
 Гамкрелидзе Т. В., Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (зам. редактора),
 Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
 Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
 Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
 ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.5.1976; შეკვ. 579; ანაწყოების ზომა 7×11¹/₂;
 ქაღალდის ზომა 7×108⁷/₁₆; ნაბეჭდი თაბაზი 16,98; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
 თაბაზი 15; უე 00758; ტირაჟი 1700.
 ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
 Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
 Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

შპრილები

დ. ლაშქარაძე, ევროპელ განმანათლებელთა იდეების პირველი ქართველი პროპაგანდისტები	5
ე. სულაშა, „ვეფხისტყაოსნის“ მსოფლმხედველობის საკითხები	19
პ. ჩოგბანიანი, შენიშვნები სულხან-საბა ორბელიანის ევროპაში მოგზაურობის შესახებ	35
ლ. შორაშორიანი, ზააქის ამბავი ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“	44
ი. მებრეღიძე, ლიხვის ხეობის წარწერები და სხვა სიტყვლეები	58
უ. ცინდელიანი, ქართული ბიბლიის ენშიაძინის ფრაგმენტის იდენტიფიკაციისათვის	74
მ. ჩხაიძე, მართვა თუ წინასწარკარნახი?	79
ე. დარსაველიძე, რამდენიმე შენიშვნა „ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართული ვერსიის აღმოსავლური ლექსიკის შესახებ	88
ი. ნასარიძე, ვაზეთ „დროების“ ენის ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ	101
ზ. სარაჯველაძე, XI—XV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტთა ძირითადი ორთოგრაფიულ-ფონეტიკური თავისებურებანი	109
ე. ბურბანიძე, ნასესხებ სახელების ფუძეთაგან ზმნის წარმოქმნა ქართულის მესხურ დიალექტში	121
ბ. ბურბულიძე, გრძელი სმოვნები ლაკურში	125
ა. პავლოვა, აფრიკატების ფონეტიკური ბუნების შესახებ	134

ცნობები და შენიშვნები

თ. ნატროშვილი, „ესე სულთანი უარშიობს“	149
მ. მოღევაძე, პინდი ენის ლექსიკოგრაფიის ისტორიისათვის	153
ე. ბეროვაშვილი, ეკლიდეს „საწყისების“ არაბული თარგმანები	166

მიმნიერთა იუბილე

ი. ნოღია, აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილი 80 წლისაა	174
---	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ლ. მიმნაბაძე, საყურადღებო ნაშრომები თეიმურაზ ბაგრატიონზე	180
ბ. სებაშვილი, Kita Tschenkefi, Georgisch-Deutsches Wörterbuch	186

ძრონიკა და ინფორმაცია

ა. გვახარია, სამი დაუვიწყარი დღე	191
----------------------------------	-----

კ. მარქსის ს.ხ. საქ. სსრ
საბელმწიფო სპეზბლიკა
ბიბლიოთეკა

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. ЛАШКАРАДЗЕ, Первые грузинские пропагандисты идей европейских просветителей	5
Н. СУЛАВА, Вопросы мировоззрения Руставели	19
П. ЧОБАНЯН, Относительно «Путешествия в Европу» Сулхан-Саба Орбелиани	35
Л. ЖОРЖОЛИАНИ, Сказание о Зохаке в «Шах-наме» Фирдоуси	44
И. МЕГРЕЛИДЗЕ, Надписи и другие древности Лиахвского ущелья	58
У. ЦИНДЕЛИАНИ, К идентификации Эчмиадзинского фрагмента грузинской библии	74
М. ЧХАИДЗЕ, Управление или предсказывание?	79
Н. ДАРСАВЕЛИДЗЕ, Несколько замечаний о восточной лексике грузинской версии «Кисаисе Амир Хамзы»	88
И. НАСАРИДЗЕ, О некоторых особенностях языка газеты «Дроеба»	101
З. ЖАРДЖЕЛАДЗЕ, Основные орфографическо-фонетические особенности грузинских исторических документов XI—XV вв.	109
Н. ГУРГЕНИДЗЕ, Образование глаголов от корней заимствованных слов в месхетском диалекте грузинского языка	121
Г. БУРЧУЛАДЗЕ, Долгие гласные в лакском языке	125
А. ПАВЛОВА, Фонетическая природа аффрикат	134

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Т. НАТРОШВИЛИ, «Сей султан непокорен»	149
М. МОДЕБАДЗЕ, К истории лексикографии хинди	153
Н. БЕРОЗАШВИЛИ, Арабские переводы «Начал» Евклида	166

ЮБИЛЕИ УЧЕНЫХ

И. НОДИЯ, К 80-летию академика С. Г. Каухчишвили	174
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Л. МЕНАБДЕ, Очерки о Теймуразе Багратиони	180
Б. САБАШВИЛИ, Kita Tschenkell, Georgisch-Deutsches Wörterbuch	186

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

А. ГВАХАРИЯ, Три незабвенных дня	191
--	-----

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

დავით ლაშქარაძე

ივროკაელ განმანათლებელთა იდეების პირველი ქართული პროკაპანდისტები

„აღორძინების ხანის“ ქართული მწერლობის განვითარების ისტორია, რომელიც აღმოსავლური პოეზიის გავლენის დაძლევის გზით ვითარდებოდა, აშკარად გვიჩვენებს, რომ ამ პერიოდის ქართული ლიტერატურის ევროპეიზმის გამომკვებაჲ „დევის ძუძუს“ თვით მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრამდე არსებითად მარტოოდენ ჩვენი კლასიკური მწერლობა წარმოადგენდა, რომელსაც სწორედ „აღორძინების ხანის“ მწიგნობრებმა მოაცილეს „დაცემის ხანის წყვილიადში“¹ წაყრილი ფერფლი.

ცხადია, მომდევნო ხანაშიც კლასიკური მწერლობის მდიდარი ტრადიცია დარჩა ჩვენი ლიტერატურის ევროპეიზმის უმთავრეს წყაროდ, მყარ და უმტკიცეს საფუძვლად მაღალი მხატვრული გამომსახველობის თვითმყობადი ქართული ლიტერატურისა. მაგრამ მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან რუსულ-ევროპული ორიენტაციის გაძლიერებასთან ერთად, შესამჩნევად გაცხოველებული პოლიტიკური და ეკონომიური ურთიერთობის შესატყვისად, ამ ქვეყნების კულტურისა და ლიტერატურის უფრო ახლო გაცნობით, რასაც მანამდე მხოლოდ სპორადული ხასიათი ჰქონდა, — ზემოთ აღნიშნულ წყაროს ახალი ნაკადიც შეემატა. ქვეყნის საზოგადოებრივ ყოფაში დაწყებული ძვრების შესაბამისად, ევროპული ცხოვრების წესით, ევროპული მეცნიერებითა და კულტურით დაინტერესებული ქართველი მოღვაწენი თავიანთი ორიგინალური შრომებითა და რუსული და (უმთავრესად რუსულიდან) ევროპული ლიტერატურის ძეგლების ინტენსიური თარგმანით დასავლეთის პროგრესულ მოაზროვნეთა შეხედულებების გავრცელებასთან ერთად ევროპული ლიტერატურული გემოვნების დანერგვასაც უწყობდნენ ხელს. ხოლო ამ ლიტერატურული გემოვნების მიხედვით, ქართულ მწერლობაში „ვარდულებულიანობისა“ და ზღაპრულ-ფანტასტიკურ ამბავთა გადმოცემის წილ, თანდათან მკვიდრდებოდა კონკრეტულ-ისტორიულ მოვლენათა თუ ცხოვრების საჭირობოტო საკითხთა პოეზიის საგნად ქცევის მანამდეც წამოყენებული მოთხოვნა და აღმოსავლური პოეზიისათვის დამახასიათებელი „ფიგურალური გამოთქმისა“ და „ყვავილოვანობისაგან“ თავისუფალი მხატვრული ქსოვილით გამოსახვის ტენდენცია.

მაგრამ ისევე, როგორც საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ და ეკონომიურ ცხოვრებაში, ქართულ ლიტერატურაშიც ევროპეიზმს ფართოდ გავლენა კარები მხოლოდ ჩვენი ქვეყნის რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როცა საქართველომ თავისი ბედი განუყრელად დაუკავშირა ერთმორწმუნე ჩრდი-

¹ ქართული ლიტერატურის ისტორია, ექვს ტომად, ტომი I, თბილისი, 1960, გვ. 70.

ლოეთს და ცხადი გახდა „ქართველი ხალხის განვითარების გეზი — რუსეთის გზით ევროპასთან“². მართალია, მეფის რუსეთი, რომლის „მმართველობის სისტემა ყველგან“ იგივე იყო, „რაც სამხედრო ოკუპაცია“, სადაც „სამხედრო საწყისებზე ორგანიზებული სამოქალაქო ხელისუფლება და იურიდიული იერარქია“³ მძიმე უღლად აწვა ხალხს კისერზე, — არც საქართველოს მოვლენია მზრუნველ მამად. მან შეერთებისთანავე უხეშად დაარღვია ხელშეკრულება, წაართვა საქართველოს დამოუკიდებლობა და ტლანქ მოხელეთა თავშეხვეული პარპაშის არენად აქცია ქვეყანა, რომელიც აგრესიული აღმოსავლეთის სახელმწიფოების ხელყოფისაგან უნდა დაეფარა მას. სამოქალაქო და სამხედრო ბიუროკრატის თავგასულობა და თვითნებობა, ქვეყნის ზნე-ჩვეულებათა უხამსი შეგინება და ქართული ენის უგულვებელყოფა, ფართოდ გავრცელებული მექრთამეობა და მოსახლეობის უსინდისო ძარცვა-გლეჯა, რაც შეერთების, ფაქტიურად კი „პოლიტიკური დაპყრობის“, პირველ დღეებშივე აშკარა გახდა, იყო მიზეზი მეცხრამეტე საუკუნის პირველ ნახევარში საქართველოს სხვადასხვა კუთხის მოსახლეობის აჯანყებებისა, რომელთა შორის აღსანიშნავია მთიულეთის (1804), იმერეთის (1810 და 1819) და კახეთის (1812) აჯანყებანი.

მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რუსეთთან შეერთება წარმოადგენდა გარეშე თუ შინაურ მტრებთან ბრძოლებში სისხლდაწრეტილი ქართველი ერის ფიზიკური განადგურებიდან ხსნის ერთადერთ გზას. სწორედ ამის შედეგი იყო, რომ, ი. ჭავჭავაძის აღნიშვნისამებრ, „საქართველომ მშვიდობიანობა მოიპოვა“ და „დამშვიდდა დიდი ხნის დაუმშვიდებელი, დაღალული ქვეყანა, დაწყნარდა აკლებისა და აოხრებისაგან, დასცხრა ომისა და ბრძოლისაგან. დადუმდა ქღერა ხმლისა და მახვილისა, მტრისა ხელით მოღერებულისა ჩვენზე და ჩვენს ცოლ-შვილებზე, გაჰქრა ცეცხლი, რომელიც სწავდა და ჰბუგავდა ჩვენს მამა-პაპათა ბინას, ჩვენს საცხოვრებელს, გათავდა რბევა და აკლება, მიეცა წარსულს და მარტო საშინელ და შემადრწუნებელ სახსოვრად-ღა დაგვრჩა. დაუდგა ახალი ხანა, ხანა მოსვენებულის, უშიშარის ცხოვრებისა, სისხლდანთხეულ და ქრისტეს ჭვარისათვის ჭვარცმულ საქართველოს... ის დღეა და ეს დღე, ველარავინ გადმოლაზა იგი საზღვარი ცეცხლითა და მახვილით ხელში“⁴.

გარდა ამისა, საქართველოს რუსეთთან შეერთებამ განსაზღვრა ქვეყნის სოციალ-ეკონომიური განვითარების ახალი, კაპიტალისტური გზაც, ხელი შეუწყო ეროვნულ კონსოლიდაციას და ეროვნული თვითშეგნების ამაღლებას. რომანოვებისა და პურიშკევიჩების გვერდით არსებული რილევისა და ბესტუფევის, პუშკინის, გრიბოედოვის და ლერმონტოვის რუსეთის გზით ფართოდ გაეღო კარი ევროპის ცივილიზაციის და კულტურას, რომელიც არტთუ უმტკივნეულოდ, მაგრამ ძლიერამოსილად იკაფავდა გზას ჩვენს ქვეყანაში და განაპირობა ის, რომ „შემდგომად ექვსის ბნელის საუკუნისა“ „წესრიგისა და კეთილდღეობის შუქი საგრძნობლად შემოიჭრა საქართველოში“ და „ძველი კოლხეთის ჰორიზონტი გააცისკროვნა“⁵.

² ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჭავჭავაძე, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, თბილისი, 1950, გვ. 410.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. I, т. X, гл. 387.

⁴ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. IV, 1955, გვ. 216—217.

⁵ ს. დოდაშვილი, თხზულებანი, თბილისი, 1961, გვ. 223.

სწორედ ამიტომ, თუმცა მეცხრამეტე საუკუნის პირველი ნახევრის პროგრესულად მოაზროვნე ქართველი მოღვაწენი აქტიურად ებრძოდნენ მეფის რუსეთის თვითმპყრობელურ-შოვინისტურ პოლიტიკას და არა მარტო თანაუგრძნობდნენ, არამედ ბევრი მათგანი თაოსნობდა კიდევ ცარიზმის წინააღმდეგ მოწყობილ შეთქმულება-აჯანყებას, მაგრამ სრულიადაც არ უარყოფდნენ საქართველოს რუსეთთან შეერთების დიდ მნიშვნელობას, როგორც „აზიური ქვეყნის ევროპული განათლების საფეხურზე“ აყვანისა და „საზღრდოს მაძიებელი“ „კავკასიის ქაბუკ შვილთა აზრისა და გონებისათვის“⁶, გზის გამხსნელ საშუალებას.

საქართველოს რუსეთთან შეერთებასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისში ჩვენი ქვეყნის კულტურული ცხოვრების მაჩისცემის გაუმჯობესება და საგანგებო ინტერესი ევროპისადმი, თუმცა, როგორც ანტონ ბაგრატიონის შემოქმედების განხილვასთან⁷ დაკავშირებით ითქვა, ევროპული ცხოვრების წესისადმი, მისი მეცნიერებისა და კულტურისადმი ეს ინტერესი არც მანამდე იყო უცხო ქართველი ხალხისათვის, რომლის წარმომადგენლები ნებისთი თუ უნებლიეთ რუსეთში ყოფნისას ეცნობოდნენ იმ დროის რუსული საზოგადოების პროგრესულ ნაწილში ფესვგადგმულ „ეპოქის მალეღებელ იდეებს“⁸, უმთავრესად ფრანგ განმანათლებლებიდან რომ მომდინარეობდა, და სამშობლოში დაბრუნებულნი თავიანთი ლიტერატურული და პრაქტიკული მოღვაწეობით ამ იდეების პროპაგანდას ეწეოდნენ. ცხადია, იმ პირველ პროპაგანდისტთა უკან, ლევან ასათიანის შენიშვნისამებრ, იდგა „მას-სა მკითხველებისა და თანამგრძნობელებისა, რომლებიც თავისი ლიტერატურებით, ლიტერატურული ატმოსფეროს შექმნითა და თანდგომით ძლიერ იმპულსს და მასთან ნოყიერ ნიადაგს წარმოადგენდნენ საქართველოში ეპოქის განმანათლებელ იდეათა გადმოსანერგავად“⁹. ზედმეტი არ იქნება აქვე აღინიშნოს ისიც, რომ ქართველი მოღვაწენი ევროპელ განმანათლებელთა, განსაკუთრებით მონტესკიეს, ვოლტერისა და რუსოს შეხედულებებს რომ ავრცელებდნენ და მათ თხზულებებსაც გულმოდგინედ რომ თარგმნიდნენ, სრულიად უყურადღებოდ ტოვებდნენ განმანათლებლური მოძრაობის ისეთ მნიშვნელოვან წარმომადგენელს, როგორც იყო დენი დიდრო, რაც უწინარეს ყოვლისა იმით უნდა აიხსნას, რომ ენციკლოპედიის სულის ჩამდგმელის მატერიალისტური მსოფლმხედველობა მიუღებელი იყო მათთვის.

პირველი ნაწარმოები, რომელშიც გატარებული იყო „ის განათლებული აზრები და იდეები, რომელნიც აღეუვებდნენ და ასულდგმულებდნენ დასავლეთ ევროპას მეთვრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში“ და რომელსაც „ნამეტნავად ემჩნევა... ზეგავლენა მონტესკიეს თხზულებისა „გულის ხმის ყოფისათვის სჯულთასა“ (Дух законов)“¹⁰ იყო აღექსანდრე ამილახვარის (1750—1802) „ბრძენი აღმოსავლეთისა ანუ განზრახვია მისი სახელმწიფოისა მმართველობისა“.

⁶ იქვე, გვ. 41.

⁷ დ. ლ. ა. შქარაძე, ევროპეიზმი ანტონ ბაგრატიონის შემოქმედებაში, ცისკარი, 1975, № 11.

⁸ ლევან ასათიანი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბილისი, 1958, გვ. 74.

⁹ იქვე, გვ. 74—75.

¹⁰ ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური ძიებანი და შენიშვნები, „მოამბე“, 1902, № 2, გვ. 18.

გარდა ამ პოლიტიკური ტრაქტატისა, აღ. ამილახვარს ეკუთვნის ორი ავტობიოგრაფიული ხასიათის ნაწარმოები: „გეორგიანული ისტორია“, რომელიც იმავდროულად მემატეანის ცნობებზე დაყრდნობით შედგენილ საქართველოს მოკლე ისტორიას წარმოადგენს, და „მოქმედება ასტრახანში“ — დიალოგის ფორმით შეთხზული მწვავე პამფლეტი. ორივე ნაწარმოებში ავტორის მიეკრძაბულ დამოკიდებულებასთან ერთად ერეკლე მეორისადმი (რომელიც გამოყვანილია უზურპატორად და დესპოტად, ვინც თითქმის საკუთარი მამა თეიმურაზ მეორეც არ დაინდო და რუსეთს იმ მიზნით გაამგზავრა, რომ გზიდან ჩამოეცილებინა) აშკარად ჩანს ა. ამილახვარის საფუძვლიანი და ფართო ევროპული განათლება. მაგრამ ამ თვალსაზრისით საგანგებო ყურადღების ღირსია ზემოთ დასახელებული „ბრძენი აღმოსავლეთისა“, სადაც გატარებულია ავტორის მიერ ღრმად გადამუშავებული „ეპოქის მადლევებელი იდეები“, მოწინავე შეხედულებანი იმ „დიდი ადამიანებისა, რომელთაც საფრანგეთში ადამიანთა თავები განათლეს მოახლოებული რევოლუციისათვის“¹¹.

ევროპელ განმანათლებელთა კვალდაკვალ ა. ამილახვარი მომხრეა განათლებული მონარქიისა, რომელსაც სათავეში უდგას ქვეშევრდომთა კეთილდღეობისათვის მზრუნველი მეფე, „მგძნობელი თავსა შორის თვისისა ვალდებულებისა თვისისა და მტვრითელი ღირსად სიმძიმისა გვირგვინთა სამეფოთასა, რომელსა არა უჩანს ჰსუბუქად უღელი მისი და რომელმან იცის პყრობა სკობტრისა, რომელსა არა მისცემიეს ხელთა ყრმებრივად სამღერლად, არა თუ დამამშვიდებლად შინაგანთა აღშფოთებათა და მომგერებლად გარეშე მტერთა, და რომელმან იცის უფლებათა თვისი არა უსამძღვროდ, და რომელი მიიჩნევს მათაცა თანა ჰსწორად თავისა კაცთა, რომელთა მისცეს მას უფლებათა თავსა ხელთათვისსა და იქცევის მათთანა უმეტეს მჰსგავსად უხუცესისა. ძმისა, ვიდრე თავ-მოყვარისა მეფისა, და რომელსაცა არა შურს უქანასკნელიცა სიცოცხლისა მათისა მშვიდობისათვის, რომელი ყოველსა ჟამსა გინა წამსა სიცოცხლისა მისისა განატარებს ფიქრსა შინა მოპოვნებად გზისა მათისა დღეკეთილობისათვის“¹² (ხაზგასმა ჩემია. — დ. ლ.).

ამ ვრცელ ამონაწერში გადმოცემული მოსაზრებანი მეფის მოვალეობათა თაობაზე ქართულ მწერლობაშიც, მაგ. სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნესიკრუისაში“, სრულყოფილად არის წარმოდგენილი და ამ მიმართებით ა. ამილახვარის ციტირებულ შეხედულებაში არსებითად არაფერია ისეთი, რაც მაინც და მაინც ევროპელ განმანათლებელთა გავლენაზე მიგვანიშნებდეს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ჩემ მიერ ხაზგასმულ ფრაზაში გატარებულ მოსაზრებას, რომელიც სამეფო ხელისუფლების ღვათებრივი წარმოშობის უარყოფისა და სახელმწიფოს ხელშეკრულების საფუძველზე შექმნის იმ დროს ღრმად პროგრესულ მოძღვრებას ეყრდნობა.

პოლიტიკური აზროვნების ისტორიის სპეციალისტთა აღიარებით, ჯერ კიდევ ანტიკურ სამყაროში ჩამოყალიბებულმა სახელმწიფოს ხელშეკრულების საფუძველზე შექმნის მოძღვრებამ, რომელიც მეჩვიდმეტე საუკუნის ცნო-

¹¹ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, თბილისი, 1952, გვ. 20.

¹² აღ. ამილახვარი, ბრძენი აღმოსავლეთისა და განზრახვი მისი სახელმწიფოსათვის მმართველობისა, „მოამბე“, 1902, № 2, გვ. 18. შემდეგში ადგილები დამოწმებული იქნება ამ პუბლიკაციის მიხედვით, რომელიც ე. თაყაიშვილს ეკუთვნის, ფრანგულში აღნიშნული იქნება გვერდი.

ბილმა მოაზროვნეებმა: ჰუგო გროციუსმა, თომას ჰობსმა, ჯონ ლოკმა და ბარუქ სპინოზამ გაიზიარეს, მახვილი პოლიტიკური და მეტ-ნაკლებად რევოლუციური შინაარსი ფრანგი განმანათლებლების, კერძოდ შარლ მონტესკიეს, მეტადრეკი ჟან-ჟაკ რუსოს, ნააზრევში მიიღო.

მონტესკიეც და რუსოც, ისევე როგორც განმანათლებელთა დიდი უმრავლესობა, ადამიანთა თანასწორუფლებიანობას რომ აღიარებდნენ („ადამიანები თანასწორნი იბადებიან“¹³, — აცხადებდა მონტესკიე, „ამ ქვეყნად ადამიანი თავისუფალი იბადება“¹⁴ — ამტკიცებდა რუსო), სახელმწიფოს ხელშეკრულების საფუძველზე შექმნას „ბუნებრივი სამართლით“ ასაბუთებდნენ და ადამიანთა მხრივ თავდაცვის, საკვების მოპოვების, საზოგადოებაში ცხოვრების სურვილით ხსნიდნენ. მათი აზრით, ეს იყო პირველმთხეზი თავისუფლად დაბადებული ადამიანების გაერთიანებისა სახელმწიფოში, რომელსაც უნდა დეცეა თავისი ნებით დამორჩილებული, მაგრამ არსებითად დამოუკიდებელი და თავისუფალი ინდივიდის პირადი ხელშეუვალობა და საკუთრება. და თუ ხელმწიფე, რომლის ძალაუფლება, ამრიგად, სულაც არ არის ღვთისაგან ბოძებული და განუსაზღვრელი, არამედ ადამიანებისაგან არის მინიჭებული და განსაზღვრულია მოვალეობით — იზრუნოს ქვეშევრდომთა კეთილდღეობისათვის, დიცვას ქვეყანა „შინაგანთა აღშფოთებათა“ და „გარეშე მტერთა“ შემოტევისაგან, — ვერ შეასრულებს ამ მოვალეობას, ბოროტად გამოიყენებს თავის უფლებას და, ა. ამილახვარის სიტყვებით რომ ვთქვათ, არ „მიიჩნევს მათცა თანაჰსწორად თავისა კაცთა, რომელთა მოჰსცეს მას უფლებაი თავსა ზედა თვისა“, ხალხს უფლება აქვს აღარ დამორჩილოს მას.

ამილახვარის მიერ გაზიარებული ეს შეხედულება, რომელიც ესადაგება „კანონების სულსა“ და „სპარსულ წერილებში“ გამოთქმულ მონტესკიეს მოსაზრებას („სპარსულ წერილებში“ მთავარი პერსონაჟი უზბეკი სწერს თავის ადრესატს: „თუ ხელმწიფე იმის ნაცვლად, რომ უზრუნველყოს ქვეშევრდომთა ბედნიერება, მოინდომებს მათ დაჰაგვრას ან განადგურებას, დამორჩილების საბაზი წყდება, ქვეშევრდომთ აღარაფერი აკავშირებთ მეფესთან... და ისინი უბრუნდებიან თავიანთ ბუნებრივ თავისუფლებას“¹⁵), გაცილებით უფრო რადიკალურად აქვს ჩამოყალიბებული ჟან-ჟაკ რუსოს ტრაქტატში „საზოგადოებრივი ხელშეკრულების შესახებ“. რუსოს მიხედვით „ადამიანი იბადება თავისუფალი, მაგრამ იგი ყველგან ბორკილებშია. ვიდრე ხალხი იძულებულია იყოს მორჩილი და მორჩილია, იგი კარგად იქცევა, მაგრამ თუ ხალხი, როგორც კი საშუალება ექნება მოიცილოს უღელი, გადაადგებს მას, იგი უკეთესად იქცევა, რადგან იმავე უფლებით რომ იბრუნებს თავისუფლებას რა უფლებითაც წაართვეს, მას ან ყველა საფუძველი აქვს დაიბრუნოს იგი, ანდა არ იყო არავითარი საფუძველი წაერთმიათ მისთვის თავისუფლება“¹⁶.

ციტირებულ დებულებაში გატარებულ მოსაზრებას ადამიანთა თანასწორუფლებიანობისა და თავისუფლების შესახებ რუსოსებური ძალით და არანაკლები ექსპრესიით ამტკიცებს ა. ამილახვარიც, მაგრამ „ზომიერ“ მონტესკიესთან უფრო ახლო მდგომი ქართლის უძლიერესი ფეოდალის — დიმიტრი ამი-

¹³ Ш. Монтескье. Избранные произведения. М., 1955, гл. 215.

¹⁴ Жан-Жак Руссо. Трактаты. 1969, гл. 152.

¹⁵ Ш. Монтескье. Персидские письма, 1956, гл. 242.

¹⁶ Жан-Жак Руссо. Трактаты, гл. 152.

ლაზვარის ვაჟის მიერ აქედან გამოტანილი დასკვნა, სულაც არ ატარებს შენე-ველი მესაათის შვილის დასკვნის რადიკალურ ხასიათს. ა. ამილახვარი ბეჯითად რომ ამტკიცებს: „არცა ჯერ არს ვისმე შეუარაცხებაი, ვინაითგან ერთი მეორისა დამპირნო არს; უკანასკნელი პირველისა და პირველი უკანასკნელისა დამოკიდებულ არს, და არცა ვის ძალუძს თქვამად თვისსა უმჯობესობისაი, ვინაითგან ერთი მეორისა სახმარად ვიშვებით და ერთი ერთისაგან ვგამოვიზრდებით ცხოვრებასა ჩვენსა, და ყოველნი ერთად და თანასწორად გარდავშენდებით უცნაურსა მას ჩვენგან საუკუნესა; ხოლო ოდესაც ვგავჰსინჯავთ, აქაცა თანაჰსწორად ვშობილევართ, და არავინ არს უმჯობესი ერთისა, არცა ვინ უარესი მეორისა, გარნა ყოველივე ერთისა გვამისა საერთოსა ასოთი“ (30—31, ხაზგასმა ჩემია. — დ. ლ.), — თავის მსჯელობას რუსოსებური მგზნებარე მოწოდების ნაცვლად ერთგვარი სენტიმენტალური ოცნებით ამთავრებს: „ნეტარ არს ერი და უმეტეს ბედნიერ, სადაც ბუნებითი ესე გაჰსინჯულები დაიფანებს საერთოსა შინა კეთილოვნებისა მათისა საგანესა“ (გვ. 31).

ა. ამილახვარს ციტირებული მსჯელობა გამოთქმული აქვს ტრაქტატის „ბრძენი აღმოსავლეთისა“ მეექვსე თავში („თავი ვ. გლეხთათვის გინა მიწის-მოქმედთა კაცთა“), სადაც მეთვრამეტე საუკუნის ფრანგ ფიზიოკრატთა კვალდაკვალ იგი მარტოოდენ გლეხობას მიიჩნევს მატერიალური ღირებულების მქონე მოვლად და ამიტომაც სახელმწიფოს საგანგებო მზრუნველობისა და დაცვის საზოგადოებრივ ფუნქციას. ამილახვარის მიხედვით, „ხარისხი მათი (გლეხობისა. — დ. ლ.), თუმცა უკანასკნელად შეარაცხულ არს სახელმწიფოს შინა, გარნა მოქმედები მათი მოიღების პირველობასა, რომელნი შეირაცხვიან მზრდელად ყოვლისა საერთობოსა“ (გვ. 30). მართებულად რომ ამტკიცებს, „ყოვლისა ნაკულუოვანებასა მოთმენად შემძლებელ არს კაცი და არა უსაზრდოებისა, რომლითა ბუნებაი ჩვენი უწინარეს ყოვლისა მას ითხოვს, და არცა რისა ჰსცალს სხვისა განზრახვად, პირველ განმტკიცებისა თვისისა და რა სრულ უყოფს აგებულობასა თვისსა, მაშინ გონებაი მისი განვრცელდების და მძისწვდებისა კიდემდე ყოვლისა სოფლისა მრავალთა გვართა განზრახვითა თვისთა“ (სწორი მოსაზრებაა, რომლიდანაც ერთი ნაბიჯიღა რჩება დებულებამდე „მდგომარეობა განსაზღვრავს შეგნებას“), დაბეჯითებით ამბობს: „აწ ამგვართა დამპირნოთა ნივთთა მოპოვებელთა და მუშაკთა მისითა, რა გვარ ჰმართებს დაცვაი და შეწევნაი განსამხნობლად საქმეთა შინა მათთა, ესე ყოვლისა კეთილ-გონიერისა კაცისა უწყებელ არს“ (გვ. 30).

ქართულ მწერლობაში გლეხკაცის დაცვის მოტივი ადრეც შეინიშნებოდა. იგი არჩილის პოეზიაშიც გვხვდება. მეფე-პოეტი, როგორც არჩილის შემოქმედების განხილვასთან¹⁷ დაკავშირებით არის აღნიშნული, თანამედროვე საზოგადოებას აფრთხილებდა — „თუ ამოწყდა გლეხიკაცი, საქართველო დაძაბუნდაო“ და მოუწოდებდა — „გლეხს ძალი მოაშორეთაო“. მაგრამ სახელმწიფოში გლეხობის როლისა და ადგილის გაგებისა და მისი დაცვის აუცილებლობის არგუმენტაციის თვალსაზრისით არჩილსა და ამილახვარს შორის არსებითი განსხვავებაა, ამილახვარის ნააზრევს აშკარად ამჩნევია ევროპელ განმანათლებელთა ღრმა-იდუბური გავლენა.

¹⁷ დ. ლაშქარაძე, ევროპეიზმის პრობლემა „აღორძინების პერიოდის“ ქართულ მწერლობაში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, 3.

„ეპოქის მალეღებელ იდეებს“ საფუძვლიანად დაუფლებული და მათი კეთილმოქმედი გავლენის ქვეშ მყოფი ქართველი მოაზროვნე, რომელიც ზოგჯერ თითქმის სიტყვასიტყვით გადმოგვცემს განმანათლებლების შეხედულებებს (მაგ., მისი მსჯელობა მეშვიდე თავში — „სამოქალაქო სჯულთა დადებისათვის“ — ყოველმა კანონმდებელმა ქვეყნის კანონებს საფუძვლად უნდა დაუდოს „პირველად მდგომარეობაი ეპისა, ჩვეულებაი ერისა და მესამედ გაჰსჩულებაი, ურომელთაოდ შემზადებული ჰსჯული მორჩილებისა ნაცვლად, მოიყვანსა ერსა ურჩობასა და აღშფოთებასა, გინა უმჯობეს ყოვლისა ჰსჯულისა იყოს იგი, ვინაითგან ჩვეულებასა მათსა და ზნესა ეუცხოვების, და რადგან ყოველი კაცი ვითა სხვასა და სხვასა სახისაა, ეგრეთვე სხვა და სხვა გაჰსინჯვისა და ზნისა; ვითა ყოველი ქვეყანაი სხვასა და სხვასა ჰაერისა, ესრეთვე მას შინა მცხოვრებნი, სხვა და სხვა ჩვეულებისა, და ამისთვის არა ეგების ერთისა ქვეყნისა ჰსჯულისა მეორესა შინა დადებად“ (გვ. 31), — ზუსტად ემთხვევა მონტესკიეს „კანონების სჯულში“ გამოთქმულ შეხედულებებს საერთოდ და კერძოდ დებულებას — „თუ მართებულია, რომ გონების ხასიათი და გულის ნება სხვადასხვა კლიმატის პირობებში უაღრესად განსხვავებულია, მაშინ კანონებიც უნდა შეესატყვისებოდნენ განსხვავებას ამ ენებებისა და განსხვავებას ამ ხასიათებისა“¹⁸. განმანათლებლების კვალდაკვალ სინდისის თავისუფლებას ქადაგებს, ქვეყნის ეკონომიური ძლიერების, მისი გამდიდრების საშუალებად, ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარებას მიიჩნევს. მაგრამ სამშობლოს საერთო კეთილდღეობის საქმეში საგანგებო მნიშვნელობას სწავლა-განათლებას და მეცნიერებას ანიჭებს.

ტრაქტატში ა. ამილახვარი მკაცრად კიცხავდა სასულიერო პირებს, რომლებმაც „წესი სამღვდლოი დასაბამთაგან თვისთა დადგინებულ კეთილისა განზრახვით, ხოლო უმეტეს მამშვიდებლად და აღვირჰსხმად ბოროტებასა კაცთასა..., ნაცვლად მშვიდობისა (აქციუს. — დ. ლ.) აღმაშფოთებლად, არა თუ მარტო მამულთა თვისთა, თუ ითქმის, ყოვლისა სოფლისა“ (28) და იმით გულგამწყრალი, რომ უკლესიათა ურთიერთშუღლის გამო „დაპყრობილ არს სოფელი უფროს ბოროტებათა, ვიდრე სახარბლისა მშვიდობითა“, აცხადებდა „ვჰგონებ უმჯობეს იყოს რჩევითა მათითა არა ვშვეთაიწროვბდეთ სხვათა მესარწმუნეთა და ნებას ვჰსცემდეთ სჯულისამებრ თვისისა აღსარებისა“ (28—29).

სამშობლოს კეთილდღეობისათვის მზრუნველი მოღვაწე მალაღ შეფასებას აძლევდა ვაჭრებს და მათ საქმიანობას, რადგან მისი მტკიცებით, — რაც ესადაგება მონტესკიესვე შეხედულებებს, — „არა რაი არს ესრეთ განმადიდრებელი, განმადიდრებელი სახელმწიფოისა, ვითარ სიმრავლეი ვაჭართა და ვაჭრობაი მათი“ (29). ამილახვარი სულაც არ ხუტავს თვალებს ვაჭართა ნაკლოვანებების მიმართ, მაგრამ ფუტკარს რომ ადარებს მათ — „ვაჭართა მიუღიესთ თავსა შორის თვისსა მჰსგავსებაი ბუნებით კეთილ-გონიერისა ფუტკრისა (რომელი მპოვნელი მზისა ქვეშე ყოვლისა სიტკობებისა, შემოჰკრებს ბუღესა თვისსა და აღავსებს თავსა თვისსა და პატრონსა სიტკობებითა)“, რჩევას იძლევა: „ხოლო თუმცა ვპოვნებდეთ რასამე ნაკლოვანებასა ვაჭართა შინა, ჰხამს ესრეთ მომთმენელ ვიყვნეთ, ვითარ იგი პატრონი ფუტკარსთა ისარსსა მისსა“ (გვ. 30).

¹⁸ Ш. Монтескье, Избранные произведения, М., 1955, гл. 350.

ქვეყნის გამდიდრების თვალსაზრისით, ა. ამილახვარი ვაჭრობის გვერდით აყენებდა ხელოსნობას. იგი შეაგონებდა თანამემამულეებს, ხელი შეეწყობოთ ხელოსნობის განვითარებისათვის და, უფრო ძვირიც რომ იყოს, უპირატესობა მიენიჭებინათ სამამულო ნაწარმისათვის, იმიტომ, რომ „ფასი იგი ქვეყანასავე შენსა დაჰშთების და ერივე შენი ისარგებლების, და არცა შეირაცხვის შენთვის წარგებად, რადგან ყოველი მათი შენი არის და შენი ყოველი მათი“ (33). ა. ამილახვარის ეს შეხედულებანი გამომდინარეობდა „ევროპეიზმიდან“, რომლის დანერგვას ერთგულად ემსახურებოდა იგი, რადგან საზოგადოებრივი ცხოვრების ევროპულ წესს რაცხდა გზად თავისი ქვეყნის ქვეშაირი წარმატებისა, რის უპირველეს და უკეთეს წყაროდ და საფუძვლად სწავლა-განათლებლასა და მეცნიერებას მიიჩნევდა. „ჰსწავლაი მეცნიერებისა, — წერდა იგი, — არს განმანათლებელ თვალთა და გონებათა კაცთასა და მომპოვებელი გზისა ოდესმე უზრდელობით შეცთომილისა. ჰსწავლაი არს მსგავსი ნათლისა დღისისა, რომლისა შინა დამჭირი არს ბრწყინვალეობაი სანთელთა, ღამითა სიბნელეთა შემწისა, და რომელსა შინა ვვალს კაცი ყოვლისა დაუბრკოლებლად, სადაც ენებოს, რომლისთვისაცა ჰბამს მეუფეთა ცდად განმრავლებისა ქვეყანასა შინა თვისსა მეცნიერთა კაცთასა“ (გვ. 32). ამილახვარის აზრით, უწინარეს ყოვლისა თავად მონარქი უნდა იყოს განათლებული, რადგან „არცა ჯერ არს უმეცართა კაცთა მთავრობაი ვისიმე, ვითარ იგი ბრმაი ბრმისა წინამძღოლად“ (32).

უაღრესად საყურადღებოა ტრაქტატის მეცხრე თავი, რომელიც მიმართულია სისხლისმღვრელი ომების წინააღმდეგ და რომელშიც თანაბრად დაგვიბილია მასობრივი ჟლეტვის იარაღის გამოგონებელიც და მომხმარებელიც. „არა თუ შემომღებელი, მისი მხმარებლითურთ ვაჭო, თუ ხელნიცა მისივე განზრახვით ჩვენდა მოცემულ იყოს ღმრთისაგან, განზრახვასაცა მისსა შევზარდები, და უძვირეს კბილთა მტაცებელთა ვჰშევირაცხ მას, ვიდრე ურჩეულესად ასოდ კაცთათვისო“ (გვ. 33), — აღშფოთებით წერს ამილახვარი, რომელსაც საჭურველიც და ხელიც „დასაცველად სიცოცხლისა“ მიუჩნევია და „არა თუ ოდენ უბრალოდ სისხლთა ღვრად ერთასა ოდენ სახლისათვის“ (გვ. 34). ა. ამილახვარის მთელი ამ მსჯელობის პათოსს გამოხატავს მისივე სიტყვები: „უკეთუმცა ჰქმშირისა სახელოვნებისა მძიებელ არს ვინმე, რაი არს უსახელოვნეს მშვიდობისა?“ (გვ. 33), რაც შეესატყვისება ყველა დროისა და ქვეყნის პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანთა სულისკვეთებას და კაცობრიობის უკეთესი მომავლისათვის მებრძოლთა ზრუნვის საგანია დღესაც.

ევროპელ განმანათლებელთა, კერძოდ მონტესკიეს, ვოლტერისა და რუსოს, იდეების გავლენის ღრმა კვალი ემჩნევა ლიტერატურულ მემკვიდრეობასაც ვახტანგ ირაკლის ძე ბაგრატიონისა (1762—1814), რომელიც თავისი მამის — ერეკლე მეორის მსგავსად საქართველოს კეთილდღეობას სამშობლოს ევროპულად განვითარებასთან აკავშირებდა, ერეკლეს დიდ ღვაწლად ქვეყნის ცენტრალიზაციისათვის ბრძოლას და ვაჭრობა-მრეწველობის დანერგვისათვის ზრუნვას მიიჩნევდა და სოლომონ პირველის განსაკუთრებულ დამსახურებადაც ფეოდალთა უფლებების შეზღუდვას რაცხდა.

ეს შეხედულებანი ისევე, როგორც განმანათლებელთა მიერ საყოველთაოდ აღიარებული დებულება — ადამიანი უნდა ფასდებოდეს არა გვარიშვილობის, არამედ პირადი ღირსებისა და დამსახურების მიხედვით, „განათლე-

ბული აბსოლუტიზმის“ მომხრე ვახტანგ ბატონიშვილს გამოთქმული აქვს ნაშრომში „ისტორიები აღწერა ღირსთა ხსომისა შემთხვეულობათა საქართველოსა შინა“, რომელიც პირველად რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა 1814 წელს¹⁹ სათაურით „Обозрение истории грузинского народа“. მაგრამ განმანათლებელთა იდეების თვალსაზრისით საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს „ეპისტოლენი საქართველოს მეფის ირაკლის ძის ვახტანგისა“²⁰, განსაკუთრებით ამ ტრაქტატის რუსული თარგმანი, რომელიც 1812 წელს არის გამოქვეყნებული.

საქმე ისაა, რომ ქართული ტექსტი, რომელიც ვახტანგს საქართველოში შეუთხოვავს („მე დავსთხზენ ებისტოლენი ესე ქამსა მყოფობისა ჩემისასა საქართველოსა შინა“²¹, წერს ვახტანგი წინასიტყვაობაში), მეტისმეტად განსხვავდება რუსული ტექსტისაგან, რომელიც არსებითად ახალ ნაშრომს წარმოადგენს. ჯერ ერთი, რუსულ ტექსტში გვხვდება საკითხები, რომლებზეც ქართულში საერთოდ არ არის მსჯელობა; მეორეც, ქართულ ტექსტში ყრულ წარმოდგენილი „ეპოქის მადლეველი იდეები“ რუსულ ტექსტში ზედმიწევნით ნათლად არის გადმოცემული და ამასთანავე არგუმენტაციაც უფრო სრულყოფილია და დამაჯერებელი. ასე მაგ., ქართულ ტექსტში მოცემული მსჯელობა (სახელმწიფოში ყველას აქვს თავისი მოვალეობა ანუ, როგორც ვახტანგი ამბობს, „თანამდებობა“: „არ იქნების სოფელსა შინა მყოფ ვინმე მცირისცა თანამდებობისა რასმე არ იყოს მქონებელ“, აღამიანი ფასდება თავის „თანამდებობისადმი“ კეთილსინდისიერი დამოკიდებულებით, „ვინაიდან თანამდებობისა თვისისა სრულყოფით იქმნების კაცთა ბედნიერება“²²) და შეგონება („ყოველნი ესე კაცთა ბედნიერ მყოფნი საქმენი გამოდიან პირუთვნელსავე მისისა, ესე იგი მსგავსად თვისის თავისისა შეყვარებისაგან მოყვასთასა“²³) — რუსულ ტექსტში წარმოდგენილია მოწოდებად: შესაბამისად „ბუნების ხმისა ყოველ ჩვენს მოქმედებაში უნდა ვიყოთ სამართლიანი, არავინ შეურაცხყოთ, არავის მივაყენოთ ზიანი, აუცილებლობის შემთხვევაში რაც შეიძლება ნაკლები ბოროტება ჩავიდინოთ, ხელი შევეწყოთ მოყვასის კეთილდღეობას საკუთარი ბედნიერების დაურღვევლად“²⁴, რაც მთავრდება მტკიცებით: „ბუნებამ თავის ნამოქმედარზე ყველას ერთნაირი უფლება მიანიჭა და არ უფარადუნია მათ შორის რაიმე განსხვავება“²⁵.

ამ მტკიცებას, ასე რომ უსადაგება მონტესკიესა და რუსოს შეხედულებებს აღამიანთა თანასწორუფლებიანობაზე, ისევე როგორც შეგონებას „ბუნების ხმის“ შესაბამისად მოქმედებაზე, რაც ზედმიწევნით გამოხატავს განმანათლებლების, კერძოდ რუსოს შეხედულებას (ტრაქტატში „უთანასწორობის წარმოშობის შესახებ“ ექნეველი მოაზროვნე — „ბუნებრივ მდგომარეობაში მყოფი აღამიანისათვის თანალობას“ მიიჩნევს „კანონის, ზნეობრიობისა და

¹⁹ ქართული ტექსტი მხოლოდ ასი წლის შემდეგ — 1914 წელს გამოსცა სარგის კაკაბაძემ.

²⁰ კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 5—1113.

²¹ იქვე, ფურც. 3.

²² იქვე, ფურც. 11.

²³ იქვე, ფურც. 12.

²⁴ Письма грузинского царевича Вахтанга Ираклиевича перевел с грузинского Егор Чилаев, Санкт-Петербург, 1812, гл. 10—11.

²⁵ იქვე, გვ. 11.

ქველმოქმედების“ შემცველ „ბუნებრივ გრძნობად“ და ასაბუთებს ამ გრძნობიდან გამომდინარეობსო „ბუნებრივი ადამიანის“ მიერ აღიარებული დანიშნულება — „იზრუნე შენი კეთილდღეობისათვის იმით, რომ ნაკლები ბოროტება მიაყენო სხვას“²⁶) საფუძვლად უდევს „ბუნებრივი სამართალი“, — ევროპელ განმანათლებელთა მიერ საყოველთაოდ გაზიარებული და დამკვიდრებული მოძღვრება, რომელიც წარმოადგენდა „მეთვარამეტე საუკუნეში სოციალურ-პოლიტიკური კრიტიკისა და ახალი სოციალურ-პოლიტიკური იდეების ყველაზე დამახასიათებელ ფორმას“²⁷.

საყურადღებოა, რომ საერთოდ ვახტანგის ამ ტრაქტატში (რომელიც ფორმის მხრივ მონტესკიეს „სპარსული წერილების“ ასოციაციას იწვევს, აქაც მეგობრისადმი მიწერილ წერილებშია გადმოცემული ავტორის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი) განსაკუთრებით იგრძნობა რუსოს იდეური გავლენა. მსგავსად ჟენეველი მესაათის შვილისა, რომელიც აცხადებდა „ყველაფერი რასაც შემოქმედი ქმნის სუფთაა, ყველაფერი ფუჭდება ადამიანის ხელში“, ირაკლი მეფის ძეც მანკიერებათა არსებობას რომ აღიარებს, ამბობს: „ამ მანკიერებებს ბუნებას მიაწერენ, მაგრამ „კეთილსინდისიერი გამოკვლევისას ადამიანი დაინახავს, რომ ბუნება არ წარმოქმნის მათ და მართოდენ ჩვენი დაუკვირებლობით მივაწერთ მას ბუნებასო“²⁸. რუსოს იდეური გავლენა კიდევ უფრო აშკარად ჩანს „წერილებში“ კერძო საკუთრებაზე გამოთქმულ თვალსაზრისში. ანალოგიურად „უთანასწორობის წარმოშობის შესახებ“ ტრაქტატის ავტორისა, რომელიც საკუთრებას თვლიდა პირველმიზეზად „უამრავ დანაშაულთა, ომთა, მკვლელობათა, უბედურებათა და საშინელებათა“²⁹, ვახტანგის შეხედულებითაც „საკუთრებამ მოუჰყო ადამიანებს სიმშვიდე, თავს დაატეხა ათასგვარი უბედურება, იგი იქცა მძიმე ტვირთად“³⁰. მაგრამ ერეკლე მეფის ძე სულაც არ იყო საკუთრების წინააღმდეგი საერთოდ და საზოგადოებაზე საკუთრების ასეთ ზემოქმედებას მისი თვისებიდან გამომდინარე გარდაუქვალ მოვლენად კი არ თვლიდა, არამედ იმის შედეგად მიიჩნევდა, რომ „ადამიანებმა, რომლებიც უმცირებიდან ჯერ კიდევ მთლიანად ვერ გამოსულან, არ იციან ჭეშმარიტი გზა, დაიკაყოფილნ... საზოგადოებათა წარმოშობასა და გამრავლებასთან“ ერთად „შობილი ახალი საჭიროებანი და ახალი ენებანი“ და ამიტომაც „თავიანთ ქინსაყოლილებმა მიმართეს მრავალნაირ უსამართლობას“ და „მყუდროება მიიმაღა საზოგადოებრივი ცხოვრების წიალში“³¹.

ციტირებული მსჯელობიდან კარგად ჩანს, რომ „წერილების“ ავტორი თანამედროვე საზოგადოებრივი ცხოვრების მანკიერებათა და იქ გაბატონებულ მრავალნაირ უსამართლობათა მიზეზად საკუთრებას კი არ აცხადებდა, ანდა მათგან თავდაღწევის საიმედო საშუალებად პირველყოფილი ველური მდგომარეობისაკენ დაბრუნებას კი არ რაცხდა (რასაც მიაწერდნენ რუსოს მისი მოძღვრების უმართებულო გავების საფუძველზე და ბევრი მისი მიმდე-

²⁶ Жан-Жак Руссо. Трактаты, гл. 67.

²⁷ В. П. Волгин, Историческое значение Вольтера. Статьи и материалы под редакцией академика В. П. Волгина. М.-Л., 1878, гл. 31.

²⁸ ვ. ბატონიშვილის დასახ. „წერილები“, გვ. 38.

²⁹ Жан-Жак Руссо. Трактаты, гл. 72.

³⁰ ვ. ბატონიშვილის დასახ. „წერილები“, გვ. 23.

³¹ იქვე, გვ. 22.

ვარი ქადაგებდა კიდევაც), არამედ ადამიანთა განათლების უკმარობას აღიარებდა და ცოდნას სახავდა მოვლენად, რომელიც უჩვენებდა ადამიანებს მოთხოვნათა დაკმაყოფილების კეშმარიტ გზას, ასწავლიდა, როგორ დაემორჩილებინათ გონებისათვის „უვიცობით“ გამოწვეული ზღვარდაუღებელი ვნებანი და ჟინი.

იმ საკითხთაგან, რომლებზეც ქართულ ტექსტში საერთოდ არაფერია ნათქვამი, ყურადღებას იპყრობს რუსულ ტექსტში წარმოდგენილი შეხედულება სარწმუნოებაზე. ვახტანგი მკაცრად აკრიტიკებს იმ ფილოსოფოსებს, რომლებსაც „საქმარისი გულმოდგინებით“ არ გაურკვევიათ მიზეზი სარწმუნოების სახელით ჩადენილ ბოროტებათა და „კაცობრიობის კეთილდღეობის ერთი წყაროთაგანი“³² არსებულ „უწესრიგობათა და უბედურებათა“ სათავედ მიუჩნევიათ. ამ ფილოსოფოსთა შორის, უნდა ვიფიქროთ, უწინარეს ყოვლისა, ნაგულსხმევია ვოლტერი, ვინც (იმის გამო რომ მისიხანედ ებრძოდა ფანატიზმს, მკაცრად აკრიტიკებდა ქრისტიანულ რელიგიას, რომელმაც, — ვოლტერის განცხადებით, — თავისი შეუწყნარებლობით ჩვიდმეტი საუკუნის განმავლობაში ჩვიდმეტი მილიონი ადამიანის სიცოცხლე იმსხვერპლა, — და კათოლიციზმის წინააღმდეგ ამხედრებულმა საფრანგეთის ეროვნული გმირი ჟანა დ'არკიც კი არ დაინდო, ეკლესიის მიერ წმინდანად გამოცხადებული მწყემსი ქალი „ოროლანელ ქალწულში“ ცინიზმის საგნად აქცია) სარწმუნოების უარყოფელად, ათეისტად იყო აღიარებული. ამავე დროს ვოლტერისათვის ათეიზმიც ისევე მიუღებელი იყო, როგორც ფანატიზმი: „ათეიზმი და ფანატიზმი ორი ურჩხულია, რომლებიც გლეჯენ და ყლაპავენ კაცობრიობას“-ო³³, — აცხადებდა ვოლტერი; და თუ ფანატიზმის წინაშე ათეიზმს ერთგვარ უპირატესობას ანიჭებდა, მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ათეიზმი „თავის ცთომილებაში იწარჩუნებს გონებას, რომელიც კვეცს მას (ურჩხულს. — დ. ლ.) ბრწყალებს“³⁴. ვოლტერი იმ აზრის იყო, რომ მორალის თვალსაზრისით „მთელი კაცობრიობის ინტერესებისათვის“, გაცილებით უკეთესია „ირწმუნო ღმერთი, ვიდრე არ აღიარო იგი... ადამიანებისათვის აღუცილებელია არსებობა ღმერთისა, რომელიც სჯის მას, რაც არ შეუძლია აღკვეცოს ადამიანთა მართლმსაჯულებამ“³⁵ და დაბეჭდვით ამბობდა „თუ სარწმუნოება თავიდან აგვაცილებს ათიოდე მკვლელობას, ცილისწამების ათიოდე შემთხვევას, ათიოდე უსამართლო განაჩენს დედამიწაზე, ვფიქრობ, ასეთი სარწმუნოება უნდა მიიღოს ქვეყანამო“³⁶. ასე რომ, ვოლტერი, უარყოფდა არა სარწმუნოებას, არამედ ეკლესიურ დოგმას, სარწმუნოებრივ შეუწყნარებლობას, ფანატიზმს, რომელიც შედლსა და მტრობას თესავდა მორწმუნეთა შორის. ამ თვალსაზრისით „წერილებში“, ვახტანგი, რომელიც დაუსახლებლად აკრიტიკებს ვოლტერს, არსებითად „ფერონეს პატრიარქის“ მიმდევრად გვევლინება. ვახტანგიც ზნეობრივი თვალსაზრისით განიხილავდა სარწმუნოებას და ზემოცირებულ შეხედულებას („სარწმუნოება არის ერთი წყაროთაგანი კაცობრიობის კეთილდღეობისა...“) ასე აგრძელებს: „... მაგრამ უვიცობაში ჩაძირულმა და დაუოკებელ ვნებებს აყოლილმა ადამიანებმა იგი ოდესღაც ბოროტების იარაღად აქციეს. დროთა ის-

32 იქვე, გვ. 7.

33 Вольтер. Бог и Люди. статьи, памфлеты, письма в двух томах, т. II, гл. 91.

34 იქვე, გვ. 91.

35 იქვე, გვ. 90.

36 იქვე, გვ. 100.

ტორიაში ჩვენ ვხედავთ, რომ პატივმოყვარენი ცბიერნი და სისხლმწყურვალნი თავიანთ ბილწ წამოწყებებს რელიგიისათვის თავგამოდების საბურველით ფარავდნენ და კაცობრიობის მოდგმას სასიკვდილოდ თავს რომ ესხმოდნენ, ცდილობდნენ დაემტკიცებინათ, ღვთის ხმას ვემორჩილებითო³⁷. ციტირებული მსჯელობა, როგორც იტყვიან, კომენტარს არ საჭიროებს. იგი ზედმიწევნით გამოხატავს რელიგიის საკითხებზე ჟან კალასის დამცველის თეორიულ მოძღვრებასა და მხატვრულ პრაქტიკაში გატარებულ შეხედულებათა პათოსს.

ვახტანგ ბაგრატიონის ტრაქტატის ქართული და რუსული ტექსტების არსებითი განსხვავება (რის გამოც ისინი, მიუხედავად „ეპისტოლენის“ წინასიტყვაობაში ვახტანგის გაცხადებისა, — „... შემდგომად აქა (პეტერბურგს. — დ. ლ.) მოსვლისა ჩემისა, მე ვაჩვენე იგი „ეპისტოლენი“. — დ. ლ.) აქ მყოფთა ძმათა და სხვათა მცნობთა ქართულთა, რომელთაც მაიძულეს მე, რათა მიმეცა იგი სათარგმნელად და დასაბეჭდავდაცა“³⁸, მართებულად არიან მიჩნეულნი ერთისა და იმავე შინაარსის სხვადასხვა ნაშრომად), პროფ. ივანე სურგულაძის შეხედულებით³⁹, გამოწვეული იყო იმით, რომ მათ ერთმანეთისაგან ათი წელი აშორებდა და ამ ხნის განმავლობაში რუსულ ენას დაუფლებულ ვახტანგს, რომელიც, როგორც ცნობილია, ტრიალებდა იმ წრეში, სადაც საკმაოდ პოპულარული იყო ევროპელ განმანათლებელთა იდეები, შეეძლო გაცნობოდა თარგმანთა საშუალებით ამ იდეებს. მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ რომ ქართულ ტექსტში ყრუდ გამოთქმული შეხედულებების „ეპოქის მალეღვებულ იდეებად“ მკაფიოდ ჩამოყალიბებისა და გამოხატვის საქმეში საგანგებო როლი მიუძღოდა „ეპისტოლენის“ მთარგმნელს იავორ ჭილაშვილს, რომლის 1812 წელსვე, ვახტანგის ტრაქტატის იმავდროულად გამოქვეყნებული ორიგინალური ნაშრომის „ბუნებითი სამართლის მონახაზის“ ზოგიერთი ადგილი, ი. სურგულაძის მართებული შენიშვნისამებრ, სიტყვასიტყვით ემთხვევა „წერილების“ შესატყვის ადგილებს.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისის რუსეთში „ბუნებრივი სამართლის თეორიის დემოკრატიული მიმართულების“ თვალსაჩინო წარმომადგენელი და „დეკარისტების ფრთ-ერთ იდეურ წინაპრად“⁴⁰ აღიარებული იავორ ჭილაშვილი (1792—1838), უწინარეს ყოვლისა, განმანათლებელთა მემარცხენე ფრთის ყველაზე რადიკალური შეხედულებების გამომხატველის, ჟან-ჟაკ რუსოს მიმდევარია. განმანათლებელთა ანალოგიურად იავორ ჭილაშვილი სახელმწიფოს ხელშეკრულების საფუძველზე წარმოშობას რომ აღიარებდა, თავის შეხედულებას ადამიანთა თანასწორუფლებიანობაზე არსებითად რუსოს დებულების პერიფრაზით გამოხატავდა და ამტკიცებდა: „ყველა ადამიანი თავისუფალია, ყველა ადამიანი თანასწორია პირადი თავისუფლებისა და თანასწორობის მიხედვით და, მასადაამე, არც არავინ არის მოვალე სხვისა, ანდა ერთ-

37 გ. ბატონიშვილის დასახ. „წერილები“, გვ. 7—8.

38 კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. 1113, ფურც. 3.

39 პროფ. ი. სურგულაძემ ნება დამართო ჯერ კიდევ სამეცდ მანქანაზე გადაუბეჭდა ხელნაწერში გაცნობილი მის ნაშრომს ქართული პოლიტიკური აზროვნების ისტორიის საკითხებზე და მომავლად იავორ ჭილაშვილის ნაშრომის „Начертание право природного“ ფოტოსლი, რისთვისაც გულითად მადლობას მოვახსენებ.

40 БСЭ, т. 47, გვ. 377—378.

საც იმდენი მართებს მეორესი, რამდენიც მეორეს — პირველის⁴¹. როგორც ცნობილია, განმანათლებელთა მიერ წამოყენებული ეს პრინციპი საფუძვლად დაედო საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის დასაწყისში დამფუძნებელი კრების მიერ მიღებულ „ადამიანისა და მოქალაქის უფლებათა დეკლარაციას“, რომლის პირველი პარაგრაფის მიხედვით — „ადამიანები იბადებიან თანასწორნი და თანაბარი უფლებები აქვთ“, ხოლო ბოლო პარაგრაფის თანახმად — „საკუთრება არის ხელშეუხებელი და წმიდა უფლება“.

ი. ჭილაშვილი თავისი ნაშრომის მესამე თავში სიტყვასიტყვით რომ იმეორებდა დეკლარაციის პარაგრაფს საკუთრებაზე — „ყოველი ადამიანის პირადი საკუთრება და თავისუფლება წმიდა და ხელშეუხებელი უნდა იყოს“, დაბეჭდვით აცხადებდა: „მას (ადამიანს — დ. ლ.) ერთადერთს აქვს უფლება — საკუთარი ნებისამებრ მოეპყრას მათ (პირად საკუთრებას და თავისუფლებას)“ და მან ძალით უნდა მოიგერიოს ყოველგვარი თავდასხმა, რომელიც ემუქრება მის პირად საკუთრებას და თავისუფლებას⁴².

განმანათლებელთა რადიკალური ფრთიდან მომდინარე ამ დებულებას, (რომელიც დღესაც აქტუალურია და მანამდე არ დაკარგავს მნიშვნელობას, ვიდრე იარსებებს საზოგადოებრივი წყობილება, რომელიც უშვებს სხვათა თავისუფლების უქანონო მიტაცებას) განსაკუთრებით ღრმა პროგრესულ-რევოლუციური აზრი ჰქონდა იმ პერიოდში, როცა მსოფლიოს დიდ ნაწილში ადამიანი მონად, ნივთად იყო მიჩნეული, როცა რუსეთის იმპერიასა და სხვა ფეოდალურ-აბსოლუტისტურ სახელმწიფოებში მილიონობით ყმა-გლეხები იყვნენ, ხოლო ბურჟუაზიულ-არისტოკრატიულ ინგლისსა და ამერიკის შეერთებულ შტატების კოლონიებში მონებით ვაჭრობა იყო გაცხოველებული⁴³.

სავანგებო ყურადღებას იმსახურებს „მონახაზში“ მსჯელობა შრომაზე, როგორც პროცესზე ადამიანსა და ბუნებას შორის და ადამიანის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ერთადერთ საშუალებაზე. ჭილაშვილის მტკიცებით, „ადამიანი ყველა თავის საჭიროებას „იკმაყოფილებს მიწის ნაწარმებით“, რომელიც მან უნდა „მოიპოვოს, ესე იგი თავის ძალაუფლებას დაუნიორჩილოს“, რაც „სხვანაირად არ შეიძლება, თუ არა შრომით“⁴⁴; ამიტომაც იგი მარტოდენ საკუთარი შრომით მოპოვებულ პირად საკუთრებას მიიჩნევს უფლებამოსილად. ადამიანის თანასწორუფლებიანობის აღიარებიდან გამომდინარე ეს ღრმად პროგრესული დებულება უდავოდ წინასაფხურია პრინციპისა — „ვინც არ შრომობს ის არც ჭამს“, რომლის საყოველთაო განხორციელება ჯერ კიდევ მომავლის საქმეა.

აზრანაკლებ საყურადღებოა ი. ჭილაშვილის მსჯელობა განათლებაზე, რომელსაც ტრაქტატში ცალკე თავი ეძღვნება. საპირისპიროდ მოძღვრებისა სამყაროს შეუცნობადობაზე, რომელსაც ისეთი დიდი მოაზროვნე იზიარებდა, როგორიც იყო იმანუელ კანტი, ი. ჭილაშვილი ამტკიცებდა, ადამიანს შესწევს უნარი გარე სამყარო შეიმეცნოსო და განათლების უპირველეს მნიშვნელობად იმას თვლიდა, რომ იგი ავითარებს სწორედ ამ უნარს და საშუალებას გვაძლევს ჩავუყვირდეთ „ნივთთა ურთიერთკავშირს, შევიმეცნოთ ნივთთა ბუნება

⁴¹ Начертание истории, т. I—IV, М., 1959, гл. 22.

⁴² Там же, гл. 37.

⁴³ Всемирная история, т. I—IV, М., 1959, гл. 22.

⁴⁴ ი. ჭილაშვილის დასახელებული ტრაქტატები, გვ. 38.

და ადამიანის მყოფობასთან მათი შეფარდება“, ჩავწვდეთ ჩვენზე ზემოქმედების მქონე „მოვლენათა მიზეზშედევანობას და ამით დავუმორჩილოთ ბუნება ჩვენს ძალაუფლებას“⁴⁵.

განმანათლებელთა მოძღვრების პირველ ქართველ პროპაგანდისტთა შეხედულებების ამ ზოგადი განხილვიდანაც აშკარად ჩანს, რომ ეს ქართველი მოღვაწენი რუსეთსა და ევროპაში გავრცელებულ ახალ პროგრესულ იდეებს საქართველოში არსებულ პირობებს რომ უფარდებდნენ, მათ ქართველი ხალხისთვისაც ცხოველმყოფელობას ანიჭებდნენ, რითაც მნიშვნელოვნად უწყობდნენ ხელს ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ევროპული გზით განვითარებას, მის ყოფა-ცხოვრებასა და კულტურაში ევროპეიზმის დანერგვას.

⁴⁵ იქვე, გვ. 28.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტმა)

ნესტან სულავა

„ვეფხისტყაოსნის“ მსოფლმხედველობის საკითხები

(„ვეფხისტყაოსნისა“ და სასულიერო პოეზიის ზოგიერთი პარალელი)

რუსთაველის მსოფლმხედველობრივი წყაროების კვლევის დროს განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ღმერთის, როგორც შემოქმედისა და უზენაესი არსების, სახე სასულიერო პოეზიასა და „ვეფხისტყაოსანში“.

ამ შემთხვევაში კვლევის საგანია შემდეგი: რამდენად არის დამოკიდებული რუსთაველის პოემის შემოქმედი ღმერთი ჰიმნოგრაფთა შემოქმედებაში ასახულ ღმერთზე, რა ნიშნებით ემსგავსებიან ისინი ერთმანეთს და რაში მდგომარეობს მათ შორის განსხვავება.

რუსთაველოლოგიურ ლიტერატურაში გაზიარებულია ის აზრი, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ პირველ სტროფში გამოთქმულია ბიბლიურ-ქრეაცციონისტული შეხედულება სამყაროს შექმნის შესახებ. რუსთაველის ღმერთი არის სამყაროს, არსის, ქვეყნის, „სახის ყოვლისა ტანისა“, კეთილის შემოქმედი, მიჯნურობისა და მზის დამბადებელი.

ძველ ქართულ სასულიერო პოეზიაში ერთ-ერთი ძირითადია ბიბლიური დებულება ღმერთის მიერ სამყაროს შექმნის შესახებ. „ფსალმუნის“ ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „რომელმან ქმნა ცანი გულისკმის-ყოფით, რამეთუ უკუნისამდე არს წყალობაჲ მისი; რომელმან დამტკიცა ქუეყანაჲ წყალთა ზედა, რამეთუ უკუნისამდე არს წყალობაჲ მისი; რომელმან ქმნა ნათელნი დიდ-დიდნი მხოლომან, რამეთუ უკუნისამდე არს წყალობაჲ მისი; მზე მფლობელად დღისა, რამეთუ უკუნისამდე არს წყალობაჲ მისი; მთოვარე და ვარსკვლავები კელმწიფებად ღამისა, რამეთუ უკუნისამდე არს წყალობაჲ მისი“¹; „რომელმან ქმნა ცანი და ქუეყანაჲ, ზღუაჲ და ყოველი, რაჲ არს მას შინა; რომელი იმარხავენ ჭეშმარიტებასა უკუ“². ბიბლიური დავითის ღმერთი არის სამყაროს შემქმნელი, შემოქმედი. სამყაროში იგულისხმება, პირველ რიგში, ცა და ციური სხეულები — მზე, მთვარე და ვარსკვლავები, შემდეგ კი დედამიწა ყოვლითურთ, „რაჲ არს მას შინა“, ე. ი. ზღვა, მთა, „წყარონი და მდინარენი“; შემოქმედი ღმერთისაგან არის დღე და ღამე, ნათელი და მზე; მხოლოდ ამის შემდეგ შექმნა „ცხოვრებაჲ შორის ქუეყანასა“, ე. ი. სიცოცხლე გააჩინა დედამიწაზე, შექმნა პირველი მაგალითები, პირველი ნიშნუები ადამიანისა, ბიბლიის მიხედვით, ადამი და ევა. მაშასადამე, „ფსალმუნის“ ღმერთი არის ხილული და უხილავი სამყაროს შემქმნელი, შემოქმედი. სამყაროში შედის უძრავი და მოძრავი არსნი, ე. ი. ციური სხეულები და ღვთისაგან მინიჭებული სიცოცხლის მატარებელნი.

¹ ფსალმუნნი, მ. შანიძის რედ., თბილისი, 1960, 135, გვ. 375—376.

² იქვე, გვ. 400, 145.

სამყაროს შემოქმედად გაიზარა აგრეთვე ქრისტიანულმა სასულიერო მწერლობამ ღმერთი. მაგრამ, როგორც ცნობილია, არის გარკვეული სხვაობაც ბიბლიურ და ქრისტიანულ ღმერთს შორის. ბიბლიური ღმერთის მიერ განხორციელებული შესაქმე არის ერთპიროვანი და ერთგვამოვანი ღმერთის შესაქმე, რადგან, ბიბლიის მიხედვით, სამყაროს ქმნის ღმერთი — ერთპიროვანი და ერთგვამოვანი, რომელსაც სხვა ჰიპოსტასები არა ჰყავს, მაგრამ ისინი მის პოტენციაში არსებობენ. ქრისტიანული მოძღვრების მიხედვით, სამყარო არის შემოქმედება ღმერთისა — წმიდა სამებისა, სამჰიპოსტასიანი, სამგვამოვანი ღმერთისა. სასულიერო პოეზიის მიხედვით, მზე და ცის ყველა მნათობი „არა ღმერთ არიან“, არამედ ღმერთის მიერ შექმნილნი, რადგან სამყარო გულისხმობს სწორედ იმას, რომ იგი შედგება ცისა და ციური მნათობებისაგან, ე. ი. უძრავი ცაა სამყარო. იოანე მტკვარის საგალობელი იწყება შემდეგი სიტყვებით: „რომელმან სიბრძნით დაჰბაღნა ცანი მალაღნი ძალითურთ და შექმნა ქუეყანაჲ ყოველით თანა მკვდრითურთ; ძელსა ზედა უშჯულოთ მიერ ნეფსით დამოეკიდა და დაბადებულნი მისგან ზარგანჯილნი შეძრწუნდეს და ზეცას უტორცონი ძრწოდეს“³. მსგავსი აზრი ხშირად არის გამოთქმული ჰიმნოგრაფიულ ძეგლებში, რომელთა ციტირება შორს წაგვიყვანდა.

მსგავსად ბიბლიისა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია სამყაროდ მიიჩნევს ცისა და ქვეყნის ერთიანობას, მათი გათიშვა არ შეიძლება.

რუსთაველის პოემის პირველი სტროფიც ასევე ღმერთს აღიარებს შემოქმედად:

რომელმან შექმნა სამყარო ძალითა მით ძლიერითა,
 ზეგარდმო არსნი სულითა ყენა ზეცით მონაბერითა,
 ჩენ, კაცთა, მოგვცა ქვეყანა, გვაქვს უთვალავი ფერითა,
 მისგან არს ყოელი ხელმწიფე სახითა მის მიერითა⁴.

„ვეფხისტყაოსნის“ შემოქმედი ღმერთის შესახებ გამოთქმულია სხვადასხვა შეხედულება. ზოგი მას მიიჩნევს წარმართულ ღმერთად, ზოგი ნეოპლატონურად და კიდევ სხვა რელიგიისა თუ მიმართულების ღმერთად. ზოგიც არისტოტელეს ფილოსოფიის გამოძახილს პოულობს მასში. არისტოტელეს ფილოსოფიისა და მისი სახესხვაობის — არაბული არისტოტელიზმის — დანახვა პოემაში, ჩენი აზრით, არ არის გამართლებული თუნდაც იმიტომ, რომ არისტოტელეს ფილოსოფია არ იცნობს შესაქმნის პროცესს, ხოლო „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგში სწორედ შესაქმნეა საუბარი, ასევე, ნეოპლატონიზმიც გამოირიცხავს შესაქმნის, არ აღიარებს ღმერთს შემოქმედად, სამყარო მას ღმერთის შემოქმედების ნაყოფად კი არ მიაჩნია, არამედ ემანაციად, ე. ი. ღვთაებრივი საწყისიდან გამომდინარეობს სამყარო მთელი თავისი მრავალფეროვნებით. ს.-ს. ორბელიანის ლექსიკონითაც სამყარო „ესე ცაჲ არს უძრავი და მყარი გარეგან სხვათა ცათა. სამყარო ცა არს უძრავი და განუზომელი, რომელსა ზედა არს სასუფეველი და მკედრობა ცათა (ძალნი ცათანი)“⁵.

სამყარო, თეიმურაზ ბაგრატიონის განმარტებით, არის „ყოველთა ცათა გარეგან მყოფი, უზენაესი, მტკიცე და უერცელესი ყოველთა ცათა ზედა. მყარი, სამყარო ქართული ლექსია. სამყაროსა უძრავად ცად რაცხენ, ესე არს

³ მიქაელ მოდრეკილის ჰიმნოგრაფიული კრებული, S—425, გვ. 365.

⁴ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტი მოგვყავს 1966 წლის სათუბილეო გამოცემის მიხედვით.

⁵ ს.-ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, II, თბილისი, 1966, გვ. 44.

ცაა უძრავთა ვარსკვლავთა; მყარი — უმტკიცესი და უმაგრესი ყოველთა ნივთთა ზედა“⁶.

სასულიერო პოეზიისა და „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი სტროფის მიხედვით, სამყაროს შემოქმედი არის ღმერთი, რომელმაც ყოველივე შექმნა „არა-რამსაგან“, ე. ი. არაფრისაგან. იგი იწოდება სიბრძნედ, სიტყუად, რაც ახალ აღთქმაშიც დასტურდება (იოანე, 1,1). ქართულ სასულიერო პოეზიაში ღვთაებისა და სამყაროს შექმნის ამგვარი გაგება შემთხვევითი პოეტური გამოთქმა არ არის, ღვთაებისადმი ასეთი მიმართვა გაქცევებული ფორმაა, მას ზნორად ვხვდებით მთელ რიგ საგალობლებში. სასულიერო პოეზიაში გავრცელებულ ფორმულას სამყაროს კრეაციონისტული წარმოშობის შესახებ ცვლილება არ განუცდია რუსთაველის პოემაში, ოღონდ, როგორც მოსალოდნელი იყო, დიდი პოეტი უფრო ნათლად და პოეტურად აყალიბებს იმ გამოთქმებს, რომლითაც შესაქმნა ნაგულისხმები.

მაშასადამე, სასულიერო პოეზიისა და „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი სტროფის მიხედვით, შემოქმედი ღმერთის შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს სამყარო — ზეცა, უძრავი ცა და ვარსკვლავები, მნათობები.

სამყაროს შექმნის შემდეგ ღმერთმა „არსნი ყვნა“. არსი, სასულიერო პოეზიისა და „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გულისხმობს ამქვეყნიურ და ზენა არსებებს⁷. რუსთაველს ღმერთის შემოქმედების ნაყოფად მიაჩნია მიწიერი და ზეციური არსებანი და ეს აზრი სავსებით ეთანხმება ბიბლიურ-ქრისტიანულ მწერლობას შესაქმნის საკითხში.

[ღმერთმა მისცა ადამიანებს მრავალფეროვანი უთვალავი ქვეყანა, ე. ი. დედამიწა, რომელიც მხოლოდ ადამიანთათვისაა განკუთვნილი. ჯერ კიდევ სასულიერო პოეზიის პირველ ნიმუშში „ფსალმუნში“ ვხვდებით ამ აზრის დადასტურებას: „ცანი ცათანი უფლისანი არიან, ხოლო ქუეყანა მოჰსცა ძეთა კაცთასა“ (113,24.) სასულიერო პოეზიაში მრავალჯერ ვხვდებით მსგავს ადგილებს. (შემოქმედი ღმერთისაგან არის შექმნილი „ყოველი ხელმწიფე“ მისივე მსგავსი სახითა და ხატით) აქ გამოთქმული შეხედულება ადამიანის ღვთის სახისა და ხატის მსგავსად შექმნის შესახებ სავსებით ემთხვევა ბიბლიურ შეხედულებას ადამიანის შექმნის შესახებ, რაც შემდეგში ქრისტიანულმა პოეზიამ აითვისა და შეისისხლხორცა. ღმერთმა შექმნა ყოველი ხელმწიფე და მის მიერ შექმნილ(თითოეულ ხელმწიფეს აქვს ღმერთის სახე) მაშასადამე, ხელმწიფეში, როგორც ყოველ ჩვეულებრივ ადამიანში, არის ღვთაებრივი ნიშნები: გონება, სულიერი უკვდავება, მისი თავისუფალი ნება. ამით ემსგავსება ყოველი ადამიანი ღმერთს; ეს თვისებები, ეს ნიშნები არის თითოეულ ადამიანში და ამით არის იგი ღვთაებრივი სახის მქონე. ღმერთის მიერ შექმნილი ხელმწიფე ამ ქვეყანაზე არის „ღმრთულუბარ“ ძლიერი, რადგან ღმერთი ადგენს და აყენებს მეფეს ხალხისათვის; მეფობა ღმერთისაგან არის ნაბოძები, მეფე ღმერთის ხილული მოადგილეა ცალკეულ სამეფოში; მას ანიჭებს ხელისუფლებას, ძალას, სახელს და ღიღებას; თვით ღმერთი ხდის მეფეს მირონცხებულად და ამ მეფეთა მეშვეობით თავად განაგებს სამეფოებს. ამიტომაცაა, რომ ღმერთის მიერ დადგენილი ყოველი ხელმწიფე ღმერთის სახისა და ხატის მსგავსია, რაც, ბიბ-

⁶ თ. ბაგრატიონი, განმარტება პოემა „ვეფხისტყაოსნისა“, გ. იმედაშვილის რედ., თბილისი, 1960, გვ. 3.

⁷ 6. სულავა, ვეფხისტყაოსნის „არსთა მხედი“, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1975, № 3.

ლიის გარდა, დასტურდება ქრისტიანულ დოგმატიკასა და სასულიერო პოეზიაში. „ღმერთთან შექმნა კაცი ხატად და მსგავსად თვსად“ (მოსე); „უფალთან შექმნა კაცი... და ხატისაებრ თვსისა ჰყო იგი“, ნათქვამია ბიბლიაში. შემოქმედმა ღმერთმა თავის ხატად და მსგავსად დაბადა ადამი, რომელიც სიცოცხლესა და სიკვდილის შორის შუამდგომია, რომლის განახლების მიზნით მოავლინა ამქვეყნად ადამიანად ღმერთი — ძე თვისი — იესო ქრისტე. „განსაკვრველი ხილვამ იხილვა დღეს იორდანეს, დამბადებელი ეტყოდა დაბადებულსა თვსსა, ვითარმედ ჯერ არს ჩემდა აწ ნათლისღებაჲ ჯორცთა, რაჟთა სოფლისა მნებაჲს განწმედაჲ და მორწმუნეთა შემოსად უხრწნელებჲჲ, რაჟთა კუალად განვახლო, რომელი ხატად ჩემდა დაეპაბდე პირველ და გალობით მადიდებენ“⁸. „სიბრძნე ღვთისაჲ მოვიდა ზეცით, სიტყუაჲ ძლიერი და ჭელმწიფე, და ღიღისა ზრახვისა ანგელოზი გამოჩნდა ხატითა ჩუენითა, ხატი და თანაგანგებაჲ მამისაჲ, სუტუენეთა იგი მთავარი იქმოდა სასწაულთა ერსა შორის ჰურიათასა, რომელნი სხუამან არავენ ქმნა“⁹.

აქცოვნა კაცი, ხატად თვსად შექმნილი,
ნათესავითურთ ნათლისღებისა მიერ!
ცათა მფლობელი, სიტყუა, დამბადებელი,
ხატი და ბრწყინვალე ღმრთისა მამისა
ადამიანთა განხრწნილთა განახლებს!¹⁰ —

ეკითხულობთ გიორგი მთაწმიდლის იამბიკოში./

„ვეფხისტყაოსნის“ პოლიტიკური და იურიდიული მოძღვრება მეფობის ღვთაებრივ წარმოშობაზეა დამყარებული: ღმერთის ნებით არის მეფე დადგენილი და მისგან არის მეფე სვიანი და ბედნიერი, როგორც ეს როსტევეან მეფეზეა ნათქვამი: „იყო არაბეთს როსტევეან მეფე ღმრთისაგან სვიანი“. ხელმწიფეს ღმერთისაგან ენიჭება ძლიერება, რომელიც ღმერთის ძლიერების მსგავსია, რასაც მოწმობს ტარიელის სიტყვები: „მეფე ინდოთა არისმცა ღმრთულებრ ძლიერი!“ (380,2). მაშასადამე, ღმერთმა შექმნა ყოველი ხელმწიფე და დაადგინა იგი ქვეყნის მმართველად ღმრთისაგანვე გამომდინარე სახით. ყოველი ხელმწიფე ღვთისაგან არის დადგენილი, როგორც მისი ხატება და მსგავსება. ეს დებულება მომდინარეობს ბიბლიიდან, რაც არაერთხელ მეორდება სასულიერო მწერლობაში.

როგორც ცნობილია, რუსთაველის პოემის ზოგიერთი მხატვრული სახე გენეტიკურად ბიბლიას უკავშირდება, თუმცა შესაძლებელია, რომ პოეტმა ისინი სასულიერო მწერლობაში გაღმუშავების შედეგად გამოიყენა. ამის გამოა, რომ ეს მხატვრული სახეები თუ ხატოვანი სიტყვა-თქმანი კარგავენ თავიანთი პირველწყაროს ელფერს და ნაწარმოებების იდეურ-შინაარსობრივი მიზანდასახულობის გამომხატველ ორიგინალურ და ემოციურ სახეებად წარმოგვიდგებიან. „ვეფხისტყაოსნის“ მეორე სტროფის ღმერთი არის შემოქმედი „სახის ყოვლისა ტანისა“:

ჲ ღმერთო ერთო, შენ შექმენ სახე ყოვლისა ტანისა,
შენ დამიფარე, ძლევა მეც დათრგუნვად მე სატანისა,
მომეც მიჯნურთა სურვილი, სიკვდილმდე გასატანისა,
ცოდეთა შესუბუქება, მუნ თანა წასატანისა.

⁸ S—425, გვ. 190.

⁹ Sin—75, v—171.

¹⁰ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის გამოც., 1946, გვ. 353.

აქ წარმოდგენილი ღმერთი შექმნელია, შემოქმედია. ღმერთმა შექმნა მატერია და მისი სახე, შექმნა ყოველი ტანი და მასთან ერთად მისი სახე. მ. გოგობერიძის შეხედულებით, ღმერთი, როგორც შემოქმედი ძალა, რუსთაველთან მოცემულია არაბული არისტოტელიზმის მიხედვით. „რუსთაველის ცნობილი გამოთქმა „ჰე ღმერთო ერთო, შენ შეჰქმენ სახე ყოვლისა ტანისა“ ავიცენას ფილოსოფიური დოგმის მხატვრულ გადმოცემას წარმოადგენს. მონოთეიზმის აღიარების გვერდით აქ გამოთქმულია აზრი, რომ ღმერთმა შექმნა ფორმა (სახე). ყოველი მატერიისათვის მას მხოლოდ სახე, ანუ ფორმა, მიუცია. უნდა ვიგულისხმეთ, რომ შემოქმედების მასალა, ე. ი. მატერია, ყოველთვის იყო და იქნება. არ შეიძლება რუსთაველს ავიცენას სკოლიდან გამომდინარე არაბული ფილოსოფია არ სცოდნოდა და ეს ისე დაეწერა. დიდი ფილოსოფოსი ავიცენა არისტოტელეზე დაყრდნობით ასწავლიდა, რომ ღმერთი არის ძალა, რომელმაც „ტანი“, ანუ მატერია, გააფორმა. თვითონ ტანი კი არის პირველადი არსებობა. იგი არ შეუქმნია ღმერთს, იგი არც სულის ემენაციაა. იგი არის ის, რაც ყოველთვის იყო და იქნება“¹¹. მ. გოგობერიძის ამ შეხედულებას ეყრდნობა და ავითარებს ე. ხინთიბიძე, როცა ასკვნის, რომ „ვეფხისტყაოსნის მეორე სტროფის პირველ ტაეპში რუსთაველი მიმართავს ღმერთს: ღმერთო, შენა ხარ ყოველი სხეულის ფორმის ანუ სულის შემქმნელი. და რამდენადაც ყოველი სული ღმერთის შექმნილია, პოეტი ევედრება უფალს, მისი სულიც შეინდოს, დაიფაროს, ბოროტი დაათრგუნინოს, ცოდვები შეუმსუბუქოს“¹². რუსთაველი სიტყვასიტყვით არ იმეორებს არისტოტელეს შეხედულებებს, იგი არისტოტელეს აზროვნებას ქრისტიანულ დოგმატიკასთან ათანხმებს. ე. ხინთიბიძის მსჯელობის თანახმად, პირველ სტროფში საუბარია სამყაროს შექმნაზე, მეორეში კი — პოეტის სულზე. პირველში ღმერთი სამყაროს შემქმნელადაა გამოცხადებული, მეორეში — სულის შემქმნელად. მკვლევრის აზრით, „სახე ყოვლისა ტანისა“ უთუოდ ცოცხალი სხეულის სულს გულისხმობს, რომელიც ღმერთის მიერაა შექმნილი.

ზოგიერთი მკვლევარი „ვეფხისტყაოსნის“ მეორე სტროფის განმარტებისას ეყრდნობა ბიბლიურ-კრეაციონისტულ შეხედულებას სამყაროსა და მის ბინადართა შექმნის შესახებ. ი. ლოლაშვილი აკრიტიკებს შ. ნუცუბიძის შეხედულებებს რუსთაველის პანთეისტობის შესახებ და ასკვნის, რომ „სახე ყოვლისა ტანისა“ ნიშნავს არა „სამყაროს ყველა სხეულის ფორმას“, არამედ „ყოველი ცოცხალი ორგანიზმის სახეს“, ხოლო ტაეპის შინაარსი ასე უნდა გავიგოთ: „ჰეი შენ, ერთო ღმერთო, შენ შექმენ ყოველი ცხოველის ნიმუში“¹³. მკვლევარი იზიარებს „ვეფხისტყაოსნის ღმრთისმეტყველებაში“ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ „შექმნა ყოვლისა ტანისა“ არის „ქრისტიანული ფილოსოფიური თეოლოგიის დებადი“. ა. გაწერელია მეორე სტროფის პირველი ტაეპის შესახებ ამბობს: „ღმერთმა რომ „ყოველც ტანის სახე“ შექმნა (თავისავე სახისამებრ) ეს კაცობრიობამ იცოდა ათასეულ წლების წინ“¹⁴. მკვლევარ-

¹¹ მ. გოგობერიძე, უზენაესი არსების ცნება „ვეფხისტყაოსანში“, კრ. „რუსთაველი, პეტრიწი, პრელუდიები“, ი. მეგრელიძის რედ., თბილისი, 1961, გვ. 58–59.

¹² ე. ხინთიბიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ „სახე ყოვლისა ტანისა“, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1970, № 4, გვ. 154.

¹³ ი. ლოლაშვილი, რუსთაველის მსოფლმხედველობის ისტორიული და ეროვნული საწყისები, საიუბ. კრ. „შოთა რუსთაველი“, 1966, გვ. 67.

¹⁴ ა. გაწერელია, რუსთაველის მხატვრულ-ფილოსოფიური აზროვნების ზოგიერთი საკითხი, „ცისკარი“, 1970, № 8, გვ. 117.

რი აქ ყურადღებას ამახვილებს „ვეფხისტყაოსნის“ ღმერთის ტრინიტარისტობის შესახებ და ნათლად ამბობს იმასაც, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ „სახე ყოვლისა ტანისა“ ბიბლიურ გაგებას შეიცავს და პირველსხეულის, ზეციური ადამის — ადამიანის პირველი მაგალითის შექმნას გულისხმობს. ზ. გამსახურდია ასკვნის, რომ მეორე სტროფის „სახე“ შექმნილი სახეა. პროლოგის პირველი სტროფიდანვე თვალსაჩინოა პოეტის ქრისტიანული, ბიბლიურ-კრეაციონისტული თვალსაზრისი, პირველ სტროფში საუბარია ცისა და ქვეყნის შექმნაზე, ყველა არსის შექმნაზე, რომლებშიც შედის აგრეთვე ადამიანი. ასე რომ, სულთა შექმნაზე საუბარი ავტორმა დაასრულა პირველ სტროფში. ბიბლიურ-ქრისტიანულ ღმერთს სული ცალკე არ შეუქმნია; იგი შექმნა ადამიანთან, ხორციელ არსებასთან ერთად. ეს შეხედულება განსხვავდება პლატონისა და არისტოტელეს შეხედულებებისაგან სულის წარმოშობისა და არსებობის შესახებ. მეორე სტროფში რუსთაველი მსჯელობს პირველი ადამიანის სხეულის შექმნაზე, რომელიც არის „სახე ყოვლისა ტანისა“. იმის გამო, რომ „ყოველი ტანი“ ცოდვითდაცემის პროდუქტია, რაც უარყოფითმა ძალამ გამოიწვია, ხოლო „სახე“ — ამ ტანებისა, ანუ პირველსხეულის, ღვთის წმინდა შემოქმედებაა, მასში არ ურევია მოწინააღმდეგე ძალის ხელი. ამ ტაეპს მოსდევს თხოვნა, რომ სატანისაგან დაიფაროს და მასზე გაიმარჯვოს, რადგან სატანისმიერი ცდუნება სწორედ ცოდვითდაცემას უკავშირდება, რის შედეგადაც აქვთ ადამიანებს ამჟამინდელი „ტანები“, რომელნიც უღარესად დაშორდნენ „სახეს“, ჭეშმარიტ იდეალს სხეულებრიობისას. ამიტომ არაა პირველ სტროფში სატანა ნახსენები, რადგან იქ ცოდვითდაცემასა და სხეულზე ჯერაც არ არის საუბარი¹⁵. „ვეფხისტყაოსნის“ მეორე სტროფში ღმერთი არის შემოქმედი, შემქმნელი ტანთა „სახის“, ანუ პირველსხეულისა. პირველსხეულის შემოქმედი ღმერთი ბიბლიურ-ქრისტიანულია, რასაც ადასტურებს სტროფის მომღვეწო ტაეპებიც, სადაც პოეტი ღმერთს სატანის დათრგუნვასა და ცოდვათა შემსუბუქებას ევედრება.

ყოველივე ზემოთქმულის — საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ღმერთის შემოქმედების ნაყოფია „სახე ყოვლისა ტანისა“, რაც გულისხმობს პირველსხეულს, პროტოტიპს, არქეტიპს, პირველ მაგალითს, პირველ ნიმუშს ადამიანისას — ადამს, რომლის შექმნა უკვე დასრულებულია.

მასაღამე, ვეფხისტყაოსნის ღმერთი არის შემოქმედი სამყაროსი, აქვეყნიურ და ზეციურ არსთა, „უთვალავი ქვეყნისა“, პირველსახისა, ადამიანთა პროტოტიპისა, პირველსხეულისა, მისი ხატებისა და სახის მსგავსი ხელმწიფისა. შემოქმედი ღმერთი იფარავს პოეტს და ათრგუნენებს სატანას, აძლევს „მიჯნურთა სურვილს“ და „მუნ თანა წასატან“ ცოდვებს უმსუბუქებს.) „ვეფხისტყაოსანში“ მოცემული კრეაციონისტული შეხედულება შესაქმნის შესახებ ზუსტი თანამიმდევრობით ემთხვევა ბიბლიურ შესაქმნეს, რაც ასახავს პოულობს შემდგომი დროის სასულიერო მწერლობაში. ღმერთმა შექმნა ჯერ სამყარო — უხილავი და ხილული, შემდეგ სამყაროს არსნი — ხორციელი და უხორცო არსნი — ყვნა ზეცით მონაბერი სულით, ამის შემდეგ რუსთაველი კონკრეტულად აღნიშნავს ქვეყნის — ღედამიწის — შექმნას, რომელიც ადამიანთათვისაა („კაცთა“) განკუთვნილი; და, ბოლოს, აღნიშნავს ხორციელ არს-

¹⁵ ზ. გამსახურდია, „ვეფხისტყაოსანი“ ინგლისურ ენაზე, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1972, № 2, გვ. 48.

თა — ადამიანთა — ზოგადი სახისა და კონკრეტულად ხაზს უსვამს ზელმწიფის შექმნას.)

ღმერთის გარეშე არ იბადება ადამიანი, ადამიანის შესაძლებლობას აღემატება ადამიანის გაჩენა. „ვეფხისტყაოსნის“ ღმერთი მზედ ბაღებს ადამიანს, მაგრამ მზედ დაბადებული და გაჩენილი ადამიანი განსხვავდება ჩვეულებრივ მოკვდავთაგან, რადგან იგი ღმერთის რჩეულია, რომელსაც განსაკუთრებული ბედიც არგუნა. რჩეულ ადამიანებს — ტარიელს, ავთანდილსა და ფრიდონს — რუსთაველი ღვთის დანაბადად მიიჩნევს, რომელთა მსგავსს სხვას არავის დაბაღებს და გააჩენს. „ვეფხისტყაოსანში“ ღმერთი ხშირად არის შემოქმედად დასახელებული. ნესტანის სილამაზით დატყვევებული ტარიელი ავად გახდა. როდესაც ცნობა დაუბრუნდა, მაშინ შემოქმედს შეევედრა ტანჯვის გაძლების უნარი მიეცა: „თმობა ვსთხოვე შემოქმედსა, ვჰკადრე სიტყვა სამუდარი“ (346,4).

„ვეფხისტყაოსნის“ ღმერთი არის მიჯნურობის დამბადებელი; ავთანდილის ლოცვაში ნათქვამია:

ღმერთო, ღმერთო, გეაფები, რომელი ჰფლობ ჭვენათ ზესსა,
შენ დაჰბადე მიჯნურობა, შენ აწესებ მისსა წესსა,
მე სოფელმან მომავშორეა უკეთესსა ჩემსა მზესსა,
ნუ ამოჰფხვრი სიყვარულსა, მისგან ჩემთვის დანათესას! (801).

ცნობილია, რომ მიჯნურობის დამბადებლად მხოლოდ ქრისტიანული ღმერთი არ არის მიჩნეული. მაგრამ ამ შემთხვევაში ყურადღება კონტექსტს უნდა მივაქციოთ, როგორი ლექსიკური ერთეულებითაა ღვთაება გამოხატული და ეს ეპითეტები რომელ ღვთაებას მიეკუთვნება. კონტექსტისაგან და საერთოდ პოემისაგან მოწყვეტით განხილვა იმ საკითხისა, რომელი ღმერთი იგულისხმება პოემაში მიჯნურობის დამბადებლად, მართებული არ იქნებოდა. არა მხოლოდ ავთანდილის ლოცვა, სადაც ღმერთი მიჯნურობის შემოქმედადაა მიჩნეული, არამედ მთელი პოემის შინაარსისა და თემატიკის გათვალისწინებაა საჭირო ამ საკითხის გასარკვევად. ზემოთ მოყვანილი სტროფი არის ავთანდილის ლოცვის ერთი ნაწილი, სადაც ავთანდილი „ქვენათ ზესს“ მფლობელ ღმერთს, რომელიც მიჯნურობის დამბადებელი და მისი წესის დამწესებელი ყოფილა, ევედრება, რომ მის მიერ (ე. ი. თინათინის მიერ) დათესილი სიყვარული არ აღმოფხვრას ქალის გულში. ავთანდილი არაბია და მისი ლოცვა უნდა იყოს მაჰმადიანური, ავთანდილმა უნდა ილოცოს მიზგიტაში მაჰმადიანურად, მაგრამ მაჰმადიანმა რომ ისე ილოცოს მიზგიტაში, როგორც ავთანდილი ლოცულობს, მას გამოაძევებდნენ იქიდან, შეაჩვენებდნენ და ჩაქოლავდნენ კიდევ. ავთანდილის ლოცვა არის ქრისტიანის ლოცვა ქრისტიანულ გარემოშია და ქრისტიანულ ტაძარში^{15ა}.

... მაღალო ღმერთო ხმელთა და ცათაო,
ზოგჯერ მომცემო პატიეთა, ზოგჯერ კეთილთა მზათაო,
უცნაურო და უთქმელო, უფალო უფლებათაო,
მომცე დათმობა სურვილთა, მფლობელო გულისთქმათაო! (800)

ავთანდილის აზრით, ღმერთი უცნაურია, შეუცნობელია და, ცხადია, მის არსებას ადამიანი ვერ გამოთქვამს. ღმერთი ადამიანთათვის უცნობია და ადამიანთა გაგებისათვის მიუწვდომელი, ამიტომაც არ შეიძლება მისი გამოთქმა, ამიტომ არის იგი უთქმელი. ავთანდილმა ღმერთს გამოუთქმელი კიდევ უწოდა ფატმანთან ყოფნისას:

^{15ა} Н. Марр, об истоках творчества Руставели, 1964, гл. 129.

...ღმერთო, გმადლობ, რომელი ხარ ჭირთა მომაღლებელი,
ყოფილი, მყოფი, უთქმელი, ყურთაგან მოუსმენელი,
წყალობა თქვენი იჩქითად არს ჩვენი გარდმოშვენელი! (1238)

უცნაური, უთქმელი და უფალი უფლებათა სწირად იხმარება სასული-
ერო პოეზიაში ღმერთის ეპითეტებად. „რომელი ნისლსა შინა ეჩუენა მოსეს
უცნაურად, ღმერთი მაღალი გამოჩნდა იორდანეს“, ნათქვამია იოანე ქონჭო-
ზისძის აბოს საგალობელში. „საკვირველ იქმნა ცნობაჲ შენი ჩემგან, განძლი-
ერდა და ვერ შეუძლებდა მას“¹⁶. „უფალო, რაჲ არს კაცი, რამეთუ ეცნობე
მას, ანუ ძე კაცისაჲ, რამეთუ შერაცხე იგი“¹⁷. მოცემულ ციტატებში ნათქვა-
მია, რომ კაცს, მოკვდავ ადამიანს, ღმერთის შეცნობა არ ძალუძს. ღმერთი
კაცისათვის არის „უცნაური“, ე. ი. შეუცნობელი, უცნობი, არცოდნელი.
ადამიანს შეუძლია გაიგოს მხოლოდ ის, თუ რა არ არის ღმერთი. მიუხე-
დავად იმისა, რომ ადამიანი ღმერთს მისივე ქმნილებების მიხედვით იცნობს,
მისი არსების გაგება მაინც არ შეუძლია. წმიდა მამათა მოძღვრების მიხედ-
ვით, კაცის გონებას შეუძლია ქვეყნიერების ხილვით, რომელსაც თავის-
თავში არა აქვს თავისი არსებობის მიზეზი, არამედ ღმერთის მიერაა შე-
ქმნილი, შეიცნოს ღმერთის არსებობა, მაგრამ ადამიანის შესაძლებლობას
აღემატება მიიღოს სრული ცნობა იმისა, თუ რა არის ღმერთი. ღმერთის უც-
ნაურობა, ანუ ადამიანის მიერ ღმერთის არსების არცოდნა, გრიგოლ ნაზიან-
ზელის მოძღვრების მიხედვით, მისივე ბუნებიდან გამომდინარეობს. ღმერთის
„შეუცნობლობის, ადამიანთა გონებისათვის მისი მიუწვდომლობის აზრი თავ-
დაპირველად ძველ აღთქმაში გამოითქვა, რომელსაც ემყარებიან ეკლესიის
წმიდა მამები. (მ. გიგინეიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ
მოძღვრება უცნაური და უთქმელი ღვთაების შესახებ, რომელიც ქაშში მოეჭ-
ცა და განსხეულდა, ბიბლიის ფარგლებს სცილდება. მას მოჰყავს სათანადო
ადგილი „საქმე მოციქულთადას“ (XVII, 23—24), სადაც ნათქვამია, რომ „მო-
ციქული წარმართ ათენელებს ახარებს იმავე ღმერთს (ცხადია, ქრისტეს), რომ-
ლის ბოჰონსაც ისინი ემსახურებიან, როგორც უცნაურ (შეუცნობელ) ღმერთს.
ქრისტიანობისა და წარმართობის ბრძოლის მიუხედავად ახალ აღთქმაში ასეთ
ფაქტს ვაწყდებით“¹⁸.)

სასულიერო პოეზიის უთქმელი და უფალი უფლებათა არის ქრისტე
ღმერთი. ღმერთი არის გამოუთქმელი, ადამიანის გონება ვერ შესწვდება მას,
ასმათის სიტყვით რომ ვთქვათ, იგი „არ ითქმის კაცთა ენითა“. ამ ეპითეტე-
ბით სასულიერო პოეზიაში ქრისტე ხასიათდება, რომელიც უხილავია და ხი-
ლულთა დამზადებელია; იგი განსხეულებამდე, განკაცებამდე იყო სიტყვა,
დაუსაბამო ღმერთი, უხილავი და გამოუთქმელი, განსხეულების შემდეგ გახდა
ქრისტე ხილული, როგორც კაცი, მხოლოდ სხვა თვისებები ღმერთისა შეინარ-
ჩუნა მან; ქრისტე — უფალი უფლებათა, უცნაური და გამოუთქმელი ღმერ-
თი — ქალწულისაგან იშვა, რათა „აცხოვნოს კაცი“, რომელიც თავის ხატად
და მსგავსად შექმნა. როგორც დასტურდება, შექმნის პროცესი ძე ღმერთსაც,
ქრისტესაც, მიეწერება. უფალი უფლებათა, რომელიც არის „მფლობელი ცა-

¹⁶ ფსალმუნნი, 138,6; გვ. 100.

¹⁷ იქვე, 143,3; გვ. 101.

¹⁸ მ. გიგინეიშვილი, „მზიანი ღამე“ ეფესისტყაოსნისა და ქრისტიანული მსოფლ-
მხედველობის ზოგი საკითხი, კრ: „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, III, თბილისი,
1968, გვ. 31—32.

თაჲ, შემოქმედი ზღუათაჲ და მპყრობელი ქუეყანისაჲ“, აღამიანის სახით („მონათა მსგავსებითა“) მოგვევლინა, იორდანეში მოინათლა იოანე ნათლისმცემლისაგან, მისი მონისაგან, როგორც გვაუწყებს ახალი აღთქმა და სასულიერო მწერლობის ყველა დარგი. უფამო ღმერთი მოექცა ქაშში და თავისი ნებით ეცვა ჯვარს; ეს ღმერთია უფალი უფლებათა, უცნაური და უთქმელი. ჯვარცმული ღმერთი კი, ქრისტიანული ღმერთის გარდა, სხვა არ ყოფილა.

„ვეფხისტყაოსნის“ გამოთქმის — „უცნაურო და უთქმელო, უფალო უფლებათაო“ — უშუალო წყარო ქართულ სასულიერო მწერლობაში დამუშავებული ფორმულაა და ხშირად ვხვდებით ორიგინალურ საგალობლებში სხვადასხვა ვარიაციით. იგი ღვთაებისადმი მიმართვის გაქვავებულ ეპითეტს წარმოადგენს, რომლის ქრისტიანული წარმოშობა და პოემაში მისი გამოყენების ქრისტიანული ხასიათი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. პოემის „უცნაური“, „უთქმელი“ და „უფალი უფლებათა“ ქრისტიანულ ღმერთს უნდა გულისხმობდეს.

801-ე სტროფში ავთანდილი სოფელს ემდურის, რადგან იგი „სოფელმან მოაშორვა უკეთესსა მისსა მზესა“, ხოლო ევედრება მოწყალე ღმერთს, რომ თინათინისაგან დათესილი სიყვარული არ აღმოფხვრას ქალის გულში. ამ მოწყალე ღმერთს დაუბადებია მიჯნურობა და დაუდგენია მისი წესი, იგი ფლობს ყოველივეს ქვესკნელიდან სამყაროს უზენაეს საფეხურამდე. როგორც ცნობილია, ბიბლიური ღმერთი მკაცრია, დამსჯელია, კაცთმოძულეა, ხოლო ქრისტიანული ღმერთი არის მოწყალე და კაცთმოყვარე, რომელიც აღამიანთა მოდგმას ყოველგვარი გასაჭირისაგან იხსნის. სწორედ ქრისტიანულ ღმერთს, რომელიც მიჯნურობის დამბადებელია, ეაჯება ავთანდილი სიყვარულის გახანგრძლივებას.

„ვეფხისტყაოსნის“ ღმერთი არის კეთილის შემოქმედი და ბოროტის არდამბადი. რუსთაველი ნესტან-დარეჯანის ქაჯთაგან განთავისუფლების შემდეგ ამბობს:

ამ საქმესა დაფარულსა ბრძენი ღიუნოს გააცხადებს:
ღმერთი კარგსა მოავლინებს და ბოროტსა არ დაბადებს,
ავსა წამ-ერთ შეამოკლებს, კარგსა ხან-გრძლად გააკვლადებს,
თავსა მისსა უკეთესსა უზადო-ჰყოფს, არ აზადებს. (1478)

პოემაში არაერთხელ არის ხაზგასმული და გამოთქმული აზრი ბოროტის უარსობის შესახებ; სიკეთე განეკუთვნება ნამდვილი, მარადიული და სუბსტანციური არსებობის სფეროს, ხოლო ბოროტება შემთხვევითი, დროებითი და არასუბსტანციური არსებობის სფეროში შედის. ღმერთი მხოლოდ კეთილის შემოქმედი, რაც ძალიან კარგად ჩანს თინათინის სიტყვებში: „ბოროტიცა რად შეექმნა კეთილისა შემოქმედსა?“ (112,4). კეთილის მარადიულობას გვიმოწმებს ავთანდილის ცნობილი გამოთქმა: „ბოროტსა სძლია კეთილმან, არსება მისი გრძელია!“ ფაქტმან კეთილს ღმერთის მიერ გახანგრძლივებულად მიიჩნევს: „ვცან სიმოკლე ბოროტისა, კეთილია შენი გრძელი“, რუსთაველი განსაკუთრებით აღნიშნავს და ხაზს უსვამს ბოროტის უარსობას, უმყოფობას: „ბოროტსა უმყოფოო, კეთილნია შენთვის მზანი!“

რუსთაველისათვის ღმერთი არის სიკეთის შემოქმედი და არდამბადი ბოროტებისა. პოემის ძირითადი მსოფლმხედველობრივი კონცეფცია — „ბოროტსა სძლია კეთილმან“ — ბოროტის უარსობის ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი-სეულ კონცეფციას ემყარება. სამყარო თავის საფუძველშივე კეთილია, კეთილი ღმერთის შექმნილია, ბოროტება კი უარსოა, არასუბსტანციურია.

ქრისტიანულ თეოლოგიაში ბოროტების არსის პრობლემა მთელი სისრულით არის განხილული და შესწავლილი. ორიგენიდან დაწყებული, ვინც კი შეხებია ამ საკითხს, ყველასთან ერთი აზრია გატარებული: ერთადერთი რეალობა სიკეთეა, ბოროტებას არ გააჩნია დამოუკიდებელი არსებობა, იგი მხოლოდ სიკეთის უარყოფას წარმოადგენს.

ლმერთი, რომელიც ფსევდო-დიონისეს შრომაში „საღმრთოთა სახელთათუზ“ განმარტებულია კატაფატიკისა და აპოფატიკის მიხედვით, კეთილის დასაბამად არის მიჩნეული, მისგან მომდინარეობს ყოველგვარი სიკეთე („სახიერება“) და ბოროტება კი არ არის არსის მქონე, იგი სიკეთის სუსტ ანარეკლს წარმოადგენს, დამახინგებული სიკეთეა. ფსევდო-დიონისესთან ვკითხულობთ: „ბოროტი არა სახიერებისაგან არს; და უკუეთუ სახიერებისაგან არს, არა ბოროტ არს; რამეთუ არცაღა ყინეაჲ ცეცხლისაგან არნ, არცა სახიერსათჳს ეყვის დაბადებაჲ უსახურისაჲ. და უკუეთუ არსნი ყოველნი სახიერებისაგან არიან (რამეთუ ბუნება სახიერისა არს დაბადებაჲ და ცხოვნებაჲ, ხოლო ბოროტისა განხრწნაჲ და წარწყმედაჲ), არარაჲ არსთაგანი არს ბოროტისაგან“¹⁹. „უკუეთუ ყოველნი არსნი სახიერებისაგან არიან და თჳთ სახიერებაჲ მიერ კერძო არს ყოველთა არსთა, არს უკუე სახიერებასა შინა არა არსიცა იგი არსი, ხოლო ბოროტი არცა არს არს“²⁰. „ხოლო ბოროტი არცა არსთა შორის არს, არცა არა არსთა, არამედ თჳთ მის არა არსისაჲ ფრიად რაჲმე უცხო არს იგი და განვრდომილ სახიერებისაგან და ფრიად უფროჲს მისსა უარსებო“²¹.

სიკეთე, ფსევდო-დიონისე არეოპაგელის მოძღვრების მიხედვით, ღმერთის ერთ-ერთი უპირველესი და უმაღლესი პრედიკატია, რომელიც ყველა განსაზღვრებაზე უკეთ გამოხატავს მის არსებას და ყველაზე მეტად უახლოვდება მის წვდომას. ღმერთი, ანუ სახიერება, ანუ კეთილობა ქმნის სიკეთეს, კეთილს. კეთილობაა საფუძველი ყოველი არსებისა. „ვეფხისტყაოსნის ღმრთისმეტყველებაში“ ნათქვამია, რომ ბოროტება თავისთავად არ არის არც არსება, არც კეთილობა, არც მწარმოებელი, არც შემძლე არსებათა და კეთილის შექმნისა. სახიერება კი, სადაც იგი სრულყოფილად გამოდის, სრულ, შეუტრევნელ, უნაკლო სიკეთეს ქმნის. ყველა არსება მონაწილეობს კეთილობაში თავისი შეძლებისდაგვარად. რამდენადაც ყოველნი არსებანი არსებობენ, არიან კარგნი, კეთილნი და წარმოდგებიან კეთილობისაგან, ღმერთისაგან.

ბოროტებას არა აქვს არსი, დასაბამი, რადგან დასაბამი მხოლოდ ერთი შეიძლება იყოს, ხოლო დასაბამი აქვს კეთილს, რომელიც ღმერთისაგან წარმოდგება. სიკეთემ, როგორც დასაბამმა, თავისი საპირისპირო არ შეიძლება დაბადოს.

შ. ხიდაშელი აღნიშნავს, «რამდენადაც სიკეთე სუბსტანციურია, ამდენად ბოროტების აღიარება, როგორც არსისა, შეიძლება მხოლოდ იმ პირობით, თუ ვაღიარებთ ორ დასაბამს, ე. ი. თუ მივიღებდით, რომ სიკეთე და ბოროტება „სხვისა და სხვისა დასაბამისა და მიზეზისაგან იყვნენ“. მაგრამ ორი დასაბამის აღიარება ეწინააღმდეგება დასაბამის, პირველმიზეზის სისრულეს, მის აბსოლუტურობას და „უცნებლობას“, ეწინააღმდეგება წესრიგსა და ჰარმონიას

¹⁹ ბეტრე იბერი (ფსევდო-დიონისე არეოპაგელი), შრომები, ს. ენუქაშვილის რედ.-თბილისი, 1960, გვ. 44.

²⁰ იქვე, გვ. 44.

²¹ იქვე, გვ. 45.

სამყაროში. ორი დასაბამის პირობის ქვეშ სამყარო იქნებოდა „უწყსო და მარადისმბრძოლ“, იქნებოდა უწყსრიგობისა და მარადიული ბრძოლის სფერო სიკეთესა და ბოროტებას შორის. სიკეთისა და ბოროტების დუალიზმის პირობის ქვეშ, ორივე დასაბამი იქნებოდა „უვნებელი“, რაც გამორიცხავს ერთ-ერთი მათგანის მიერ მეორის, რუსთაველის სიტყვით რომ ვთქვათ, „ძლევას“²².

ცნობილია, რომ რუსთაველის შეხედულების ამოსავალი ბოროტებისა და სიკეთის დასაბამის შესახებ არის არეოპაგიტული მოძღვრება. არეოპაგელის მიხედვით, როგორც ზემოთ მოყვანილი ციტატებიდან ჩანს, ბოროტი უარსოა, დასაბამი არა აქვს, მას ემპირიული და არასუბსტანციური არსებობა აქვს, ხოლო სიკეთე არსის მქონეა, იგი უზენაესი არსებისაგან — ღმერთისაგან — წარმოდგება. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, მაშინ ბოროტის ძლევისაგან მიმართული მოქმედება, რასაც ასე დიდი ადგილი უჭირავს რუსთაველის პოემაში და რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება გმირთა ცხოვრებასა და ბრძოლაში, უაზრობა იქნებოდა,

მართალია, ქრისტიანული მოძღვრება უარყოფს ბოროტის არსებობას, ბოროტების პრინციპს, მაგრამ მის უარყოფად ხასიათს მაინც გვიჩვენებს, მას მხოლოდ ნაკლად თვლის და შემთხვევითობის შედეგად აღიარებს. ბოროტის განსაზღვრა, არეოპაგიტული მოძღვრების მიხედვით, ანუ რუსთაველის სიტყვით რომ ვთქვათ, „დივნოსის“ მიხედვით, „შეიძლება მხოლოდ სიკეთესთან დაპირისპირებით და მხოლოდ უარყოფითი პრედიკატებით, როგორიცაა, უარსობა, უკეთურობა, უმიზეზობა, უგონობა და სხვა, სადაც ყოველი ამ განსაზღვრების საპირისპირო, დადებითი ფორმა სიკეთეს გამოხატავს“²³.

იოანე პეტრიწის მოძღვრების თანახმად, ბოროტი ჩნდება იქ, სადაც აბსოლუტური სიკეთისაგან წარმომავალი სინათლე სუსტდება. ბოროტება სიკეთის სუსტ, დამახინჯებულ ანარეკლს წარმოადგენს.

გონებრივად მოუმწიფებელი ადამიანისათვის ძნელია სიკეთისაგან ბოროტის გამორჩევა, რადგანაც, თუ როგორია ბოროტის ბუნება, არ ჩანს; იგი გაშიშვლებული არ არის, არამედ დამალულია სიკეთეში, თვით კეთილი თავის თავში მოიცავს ბოროტსაც, როგორც ამბობს გრიგოლ ნოსელი.

ბოროტის არსის განსაზღვრა უნდა განვასხვაოთ ზილულ სამყაროში ბოროტის დანახვისაგან. ბოროტის არსი ძირითადად თეოლოგიურ-დოგმატურ ტრაქტატებშია გარკვეული, ხოლო ბოროტების დანახვა ზილულ სამყაროში უპირატესად მხატვრული სიტყვის ოსტატების კუთვნილებას წარმოადგენს. ამ მხრივაც განსაკუთრებით საინტერესო ქართული სასულიერო პოეზია და შემდეგ კი ქართული საერო ეპოსიც, კერძოდ, „ვეფხისტყაოსანი“.

საინტერესო გამოთქმებსა და მოსაზრებებს ვხვდებით ქართული სასულიერო პოეზიის ნიმუშებში ბოროტისა და კეთილის საწყისის შესახებ, მათი ურთიერთბრძოლის შესახებ, მაგრამ ჯერ გავიხსენოთ თვით ამ პოეზიის უშუალო წყაროები, კერძოდ კი ბიბლიური წიგნების ქართული თარგმანები.

„ფსალმუნში“ ვკითხულობთ: „რომელი არა ზაკუვიდეს ენითა თვსითა, არცა უყო მოყუასსა თვსსა ბოროტი, ყუედრებაჲ მახლობელთა მისთაჲ მან არა მოიღოს. შეუარაც იყოს მის წინაშე უკეთური, ხოლო მოშიშნი უფლისანი იდიდნენ, რომელი ეფუცა მოყუასსა თვსსა და იგი არა ეცრუვა მას“ (14,

²² შ. ხიდაშელი, რუსთაველის ფილოსოფიური წყაროს საკითხისათვის, „ცისქარი“, 1972, № 8, გვ. 147—148.

²³ იქვე, გვ. 148.

3—4)²⁴. „ვიდოდი ღათუ შორის აჩრდილთა სიკუდილისათა, არა შემეშინოს მე, ბოროტისაგან, რამეთუ შენ, უფალი, ჩემ თანა ხარ; კუერთხმან შენმან და არგანმან შენმან მათგან ნუგეშინის-მცეს მე“ (22,4)²⁵. „რომელთა გიყუარს უფალი, მოიძულეთ ბოროტი; დაიცივნეს უფალმან სულნი წმიდათა მისთანი და კელთაგან ცოდვილისათა იქსნნეს ივინი“ (96,10)²⁶. „რომელმან აღავსო კეთილთა მიერ გულისთქუმაჲ შენი; განახლდეს, ვითარცა ორბისა, სიჭაბუკე შენი“ (102,5)²⁷. „კეთილ არს მოსაგ-ყოფაჲ უფლისა მიმართ, ვიდრე მოსაგ-ყოფაჲ კაცისა მიმართ; კეთილ არს სასოებაჲ უფლისა მიმართ, ვიდრე სასოებაჲ მთავართა მიმართ“ (117,8—9)²⁸. „უფალმან გიცვას შენ ყოვლისაგან ბოროტისა, დაიცივას სული შენი უფალმან“ (120,7)²⁹. „რამეთუ განიკითხოს უფალმან ერი თვისი და მონათა თვსთათვს ნუგეშინის-ცემულ იქმნას; რამეთუ იხილნა ივინი ნაკლულევანნი, კუებულნი, ბოროტთა მიცემულნი და განკაფულნი“ (გალობა 2,36)³⁰. მოყვანილი ციტატებიდან აშკარად ჩანს, რომ ღმერთმა საწყისი, დასაბამი მხოლოდ კეთილს დაუდო, ბოროტი უარსოდ არის გამოცხადებული. ღმერთი სიკეთით აღავსებს ადამიანს, რომელსაც ბოროტის არ ეშინია, რადგან იცის, რომ იგი ღმერთისმიერი არ არის, ღმერთისაგან არ გამომდინარეობს, იგი მხოლოდ საწუთროს კუთვნილებას წარმოადგენს. უფალი ღმერთი მუდამ კაცთანაა; ამიტომაც არ ეშინია ადამიანს ბოროტის, ღმერთი იცავს ადამიანს ყოველნი ბოროტისაგან და „ბოროტთა მიცემულ“ კაცთ ღმერთი განიკითხავს.

მეტი სისრულით გადმოგვიცემს „ეკლესიასტე“ ბოროტისა და კეთილის არსს, მათ ურთიერთდამოკიდებულებას. „და მოვიძულე ყოვლითურთ ცხოვრებაჲ. რაჲთა ბოროტ არს ჩემ ზედა ქმნული იგი. რომელი იქმნების მზესა ამას ქუეშე. რაჲ ყოველივე ამო და გამორჩევა სულისა“ (2,17)³¹. როგორც ვხედავთ, წუთისოფელი, რუსთაველის სიტყვით რომ ვთქვათ, საწუთრო, ქმნის ბოროტს და მოუვლენს მას ადამიანს, რის გამოც ეს უკანასკნელი იძულებს ცხოვრებას, სიცოცხლეს. „დაიცივე ფერკი შენი ვიდრე ზვალ სახლსა შინა ღვთისასა და მიეახლე სმენად უფროჲს საცემელისა უგუნურისა მსხერპლისა. რაჲთა არა მეცნიერ არიან ყოფად კეთილისა, ვინაჲთგან არა უწყიან რამეთუ ჰყოფენ ბოროტსა“ (4,17)³². „არს სნეულებაჲ, რომელი ვიხილე მზესა ქუეშე, სიმდიდრე დამარხული მისგან განბოროტებასა შინა მისსა. და წარწყმდების სიმდიდრე იგი ზრუნვასა შინა ბოროტსა, და შუვა ძე, და არა არს კელსა შინა მისსა არარაჲ“ (5,12—13)³³. „არს ბოროტი რომელი ვიხილე მზესა ამას ქუეშე. და ფრიად არს კაცთა შორის. კაცსა რომელსა მოსცეს მას ღმერთმან სიმდიდრე და ნაყოფი და ღიდებაჲ და არარაჲ არს ნაკლულევანებაჲ სულსა მისსა ყოვლისა მისგან. რომელსა გული უთქუმიდა და არა კელმწიფე იყო იგი ღმერთმან ჭამად მისგანი. რაჲთა კაცმან სხუამან შეჭამოს იგი და ესე ამოებდა და

²⁴ ფსალმუნნი, გვ. 26.

²⁵ იქვე, გვ. 52.

²⁶ იქვე, გვ. 263.

²⁷ იქვე, გვ. 275—6.

²⁸ იქვე, გვ. 325.

²⁹ იქვე, გვ. 355.

³⁰ იქვე, გვ. 421.

³¹ კ. კ. კ. ლ. ი. ძე, განმარტებაჲ ეკლესიასტისაჲ მიტროფანე ზვპრნელ მიტროპოლიტისა, ტფილისი, 1920, გვ. 188.

³² იქვე, გვ. 200.

³³ იქვე, გვ. 204.

სნეულუბაა ბოროტი არს“ (6,1—2)³⁴. „ესე არს ბოროტი ყოველთა შინა ქმნულთა მზესა ამას ქუეშე. რაჟთა შემთხუევად ერთ არს ყოველთა და რამეთუ გული ძეთა კაცთაჲ აღივსო ბოროტითა და მიმოტაცებად გულსა მათსა ცხოვრებასა შინა მათსა და შემდგომად მათსა მკუდართა თანა“ (9,3)³⁵. ბოროტება მუდმივი არ არის, წარმავალია, არასუბსტანციურია; იგი გამოწვეულია სხვადასხვა მიზეზით, კერძოდ, შურით, უგუნურებით, სნეულებით და სხვა. ბოროტება წამიერად, წუთისოფლისად არის მიჩნეული; იგი ადამიანთა ურთიერთობაში წარმოიშობა. მიქაელ მოდრეკილის პიზნოგრაფიულ კრებულში ვკითხულობთ: „სიბნელე ღამისაჲ და საცთური ცოდვისაჲ სოფლისა ამის ბოროტთაჲ ბრწყინვალედ განანათლე, ქრისტე“³⁶. „გამოუთქმელი ღმერთი, ღმრთისა მამისა სიტყუად დაუსაბამოდ, ყოველთა არსთა არსებისა დაბადებულთა დაწყებისა დასაბამი, პირმშოჲ საუკუნეთაჲ, უპირატესი ყოველთა ყოფილთაჲ, დასრულებად კეთილთაჲ, არსებაჲ უქამოდ, უხილავი უხილავთა ძალთა შემოქმედი“³⁷.

იგივე აზრებია გადმოცემული ძველი ქართული სასულიერო პოეზიის ნიმუშებშიც.

იოანე და ექვთიმე ათონელებისადმი მიძღვნილ საგალობელში ნათქვამია: „ძირმან კეთილმან ნაყოფი კეთილი აღმოაცენე, მამაო, ღირსი ეფთვებ, რომელმან აღმოაცენნა ნაყოფად სულიერად წიგნთა სიმრავლენი ეკლესიასა შინა“³⁸.

ეფრემ მცირის „ასეულ იამბიკონში“ კეთილის დასაბამი ღმერთისაგან მოდის. სიკეთეს ღმერთში აქვს საწყისი, „ნიჰი ღმრთისა კეთილ არს უხუცებაჲ გულთაჲ“. ბოროტს მუდამ სძლევს კეთილი, რადგან იგი ღმერთისმიერია:

„ნუ მოსწრაფე ხარ ყოვლად შარადის ძლევად,
ვინათგან უწყი ძლეულებად კეთილი
უმჯობეს ყოვლად ბოროტად მძლეუობისა,
რამეთუ არა შემყადრებელსა ოდენ
მძლე ეწოდების, გარნა წარვლტოვისაჲ“ (42)³⁹.

გრიგოლ ღვთისმეტყველის იამბიკოთა ქართულ თარგმანებში ეფრემი განსაკუთრებულ ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „ბოროტმან კაცმან არა გიყვის კეთილი, ვინათგან სწადინ პოვნა თანაზიართაჲ“. კეთილმა კაცმა კი უნდა შეძლოს გარჩევა კეთილისა და ბოროტისა. როგორ შეიძლება მიეზლოს კეთილისა და ბოროტის წილ? ეფრემი სულგრძელ პასუხს იძლევა:

„კეთილთა კაცთა მიაგებდი კეთილსა,
ხოლო ბოროტთა სულგრძელებით შეიძენდ,
რათა ამიერ ორკერძო შეიძინო,
რაჟამს ამათი ჭერისაებრ მიუზლო,
ხოლო მათ მიერ მოქცევა უკმოიზლო“ (54)⁴⁰.

საერთოდ, ბოროტისაგან შორს ყოფნას გვიჩვენებს ეფრემი.

ეფრემის იამბიკოები უფრო მეტად კონკრეტულ საკითხებს ეხება და კონკრეტულ დებულებებს იძლევა ბოროტებისა და სიკეთის ამა თუ იმ მხარის შე-

³⁴ ეკლესიატე, გვ. 206.

³⁵ იქვე, გვ. 216.

³⁶ S—425, გვ. 37.

³⁷ იქვე, გვ. 474.

³⁸ ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი კრებული ალაპებითურთ, საექლესიო მუზეუმის გამოცემა, ტფილისი, 1901, გვ. 199.

³⁹ ეფრემ მცირე, ასეულნი იამბიკონი, ქრესტ., I, გვ. 368.

⁴⁰ იქვე, გვ. 368.

სახებ. მისი ძირითადი აზრი იმაში მდგომარეობს, რომ კაცს, თუკი იგი საკმაოდ ნებისყოფასა და სულიერ სიმტკიცეს გამოიჩენს, შეუძლია მიიღწიოს მოვლენათა ობიექტური მდგომარეობის კეთილად წარმართვასა და თავისი სურვილისამებრ მოწყობას. მეტერთმეტე საუკუნეში, როდესაც ქართული საზოგადოებრივი აზროვნება ძირითადად ეკლესია-მონასტრებში იყო ჩაყვანილი და საერო ცხოვრება ის-ის იყო იწყებდა სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლას, ქართველ ფილოსოფოსთა პოეტური ნაშრომებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ საზოგადოებრივი აზრის განვითარებაში, რადგან ისინი კრიტიკული თვლით უყურებდნენ თანამედროვე მდგომარეობას და ურთიერთობას. იოანე პეტრიწი „სათნოებათა კიბეში“ სიკეთის არსების შესახებ იმეორებს წინამორბედთა აზრებს:

„გონებისაგან სიტყუა იშობების და
ხოლო ამისი დასაბამი კეთილ არს,
ვინამთგან სხუათა ცხოველებრივთა სულთა,
ძალთა ყოველთა ზედა-მდგომ არს და უძლეის,
კეთილისადმი ჰმართებს და განაწესებს“ (105)⁴¹.

საინტერესოდ არის გამოთქმული მოყვანილ ნაწყვეტში ღმერთის არსი, გონებად მამა-ღმერთია დასახელებული, ქრისტე — ძე ღმერთი, როგორც სხვა თეოლოგიურ შრომებში, აქაც სიტყუად იწოდება, ხოლო მათგან იღებს სათავეს, დასაბამს სიკეთე, კეთილი, რომელიც ისევე მარადიულია, როგორც თვით ღმერთი. ბოროტებას არსი არა აქვს, იგი ამქვეყნიური ცხოვრებითაა გამოწვეული:

„ამად ბოროტ არს ვეცხლისა იგი სენი,
რამეთუ სხუანი ვნებანი ზედა ჰკიდენ:
შურნი, ჰარვანი, კაცის კლვანი და შფოთნი;
ხოლო რომელნი საქმართა წარაგებდეს
და იქმარებდეს კეთილად, კეთილვე არს“ (171)⁴².

მაშასადამე, ბოროტი საწყუთროულია, რომელსაც იწვევს ვერცხლის მოყვარეობა, შური, ქურდობა, მკვლელობა და შფოთი. ბოროტი ისევ ბოროტს ქმნის, ანუ პეტრიწის გამოთქმით, „ბოროტი რტო არს ძირისა ბოროტისა“, რაც ერთგვარად ათვისებული აქვს რუსთაველს, როცა ამბობს: „მსგავსი ყველაი მსგავსსა შობს“. აღდგომის საგალობელში ნათქვამია: „ძეო ჩემო, ვითარ მკურნალსა ვნებულთასა გევნების, რაჟსა ნაცვლად კეთილისა მოგაგეს ბოროტი მტერთა უღმრთოთა“⁴³. გრიგოლ ღვთისმეტყველი გვასწავლის, რომ ბოროტადამიანი არასოდეს კეთილს არ გაგიკეთებს, რადგან სურს თანაზიართა პოვნა, ამიტომ „ბოროტსა კაცსა არ-სარწმუნოსა ნუმიცა ოდეს სადა მოიგებ მეგობრად“⁴⁴.

ქართულ სასულიერო პოეზიაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“ კეთილისა და ბოროტის არსების შესახებ.

ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი სასულიერო პოეზიის ნიმუშები ასახავენ ხილულ სამყაროში ბოროტების წარმოშობის მიზეზებსა და მის სახეობებს.

⁴¹ ი. პეტრიწი, სათნოებათა კიბე, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკლევა დაურთო ი. ლოლაშვილმა, თბილისი, 1968, გვ. 195.

⁴² იქვე, გვ. 211.

⁴³ Q—662, R—7.

⁴⁴ S—269, R—167.

მაგრამ საიდან დაედო საფუძველი ბოროტს, რამ შექმნა იგი თავისი ზოგადი არსებით? ამაზე პასუხობს დავით აღმაშენებლის მიერ „გალობანი სინანული-სანში“ გამოთქმული მოსაზრება „მსგავსებისაგან დავაკლდი და დავჰადე ბო-როტი“, რომლის მიხედვით, ბოროტის დასაბამი ადამ და ევას შეცდომიდან წარმოდგება. მეფე-პოეტი ამბობს, რომ ადამიანი (ამ შემთხვევაში — თვით ავ-ტორი) უმაღლო ექმნა ღმერთს, დასცილდა თავის პირველ ხატს და სათავე დაუდო ბოროტებას. ბოროტი ღმერთისმიერი არ არის; ადამიანმა იგემა კე-თილისა და ბოროტის ცნობადი ხის ნაყოფი, რომელიც ღმერთმა აუტრძალა ადამიანებს და ბოროტება წარმოქმნა. პირველი ადამიანი, ღმერთის მიერ შე-ქმნილი, ცნობადმა ხემ მოსწყვიტა თავის სუბსტანციას, რომელიც მხოლოდ კე-თილის შემოქმედი იყო. რაკი მხოლოდ კეთილია ღმერთის მიერ დადგენილი, ამიტომ ბოროტი საწუთროს კუთვნილებად და მის მიერ წარმოქმნილად უნდა ჩავთვალოთ. ბოროტებად მიიჩნევენ დავით აღმაშენებელი ამქვეყნიური ცხოვ-რებისათვის ბრძოლას და ამბობს: „ბოროტად გარდავქედ საზღვართა და შეე-პრთე სახლი სახლსა და აგარაკი აგარაკსა, და უუძღურესთა მიეჭხუევე ნაწი-ლი მათი, და ვილუწიდ უმეზობლობასა, ვითარცა მარტოა ვეკვდრობდი ქუე-ყანასა ზედა. მბრძოლ ევექმენ ყოველთა წესთა სჯულისა შენისათა და ქორ-წილთა მიერ ზენეშთა ვჰმძლავრე საწოლსა ჩემსა და სახეთა მიერ ბოროტთა მიცემითა ვაცოდვე ერი ჩემი, ვითარცა მეფეთა მისთა ისრაჴლი“⁴⁵. ამქვეყ-ნიურობისათვის ზრუნვა და ბრძოლა ბოროტებაა, ცოდვაა, რომლის მონა-ნიებასაც ევედრება ღმერთს მეფე-პოეტი. ბოროტებად მიიჩნევენ სამეფოს სა-ზღვართა გაფართოებას, სახელმწიფოს გამდიდრებას, სხვა სამეფოებზე გლა-შქრებას, საკუთარი სარეცლის „მძლავრობას“.

განსხვავებული შეხედულებაა გამოთქმული „ვეფხისტყაოსანში“. ხილულ სამყაროში ბოროტება აქ თავისებურად არის დანახული. რუსთაველი, როგორც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, ბოროტის უარსობის შესახებ ემ-ყარება ფსევდო-ლიონისე არეოპაგელის მოძღვრებას, რომელიც გვეუბნება, რომ „ბოროტი არცა არს არს“; იმავეს ამბობს „ვეფხისტყაოსნის“ დივნოსი: „ღმერთი კარგსა მოავლინებს და ბოროტსა არ დაბადებს“. ბოროტების შესა-ხებ გამოთქმული ეს მოსაზრებანი სავსებით იდენტურნი არიან. ასევე ჩანს ეს თინათინის პასუხშიც მამისადმი: „ბოროტიმცა რად შეექმნა კეთილისა შემო-ქმედსა?“ ღმერთი სახიერია, კეთილი, იგი ყველასათვის ტკბილად მხედია და მას არ შეიძლება დავწამოთ რაიმე სიმწარე; კეთილის შემოქმედი ღმერთი ბო-როტს რად შექმნიდა? მას არ შეიძლება ბოროტის შექმნა დაბრალდეს. ბორო-ტი თუ არსებობს ამქვეყნად, დროებითი და წარმავალია. ამის დადასტურებას წარმოადგენს მთელი პოემა, რომელშიც ასახულია კეთილის ბრძოლა ბორო-ტის წინააღმდეგ. კეთილი არსებაა, არსის მქონეა და იგი მუდმივია, გრძელია, ცხადია, არსის მქონე კეთილი უარსო ბოროტს დაამარცხებს და ამიტომაც დაიღუპა რუსთაველთან ბოროტი. მხოლოდ ბოროტის წინააღმდეგ ბრძოლას საჭირო და ცხოვრებაც საინტერესო არ იქნებოდა, თუ მხოლოდ კეთილი იქნე-ბოდა ამქვეყნად. ყოველგვარი ბოროტების წინააღმდეგ უნდა იბრძოლოს ადა-მიანმა და უსათუოდ გაიმარჯვებს. კარგში, კეთილში ყოველთვის არის ბორო-ტიც, რაც აშკარად ჩანს ავთანდილის სიტყვებში:

⁴⁵ დ. აღმაშენებელი, გალობანი სინანულისანი, ჩვენი საუნჯე, I, 1960, გვ. 519.

მაშა ლინსა ვინ მოიშვას პირველ კირთა უმეშაყო?

უბოროტო ვის ასშია რაცა კარგი საეშაყო,

რად ემდურვი საწუთროსა? რა უქნია უარაყო?! (869, 2—4)

ღმერთი კეთილს უეშველად გაუმარჯვებს, ბოროტი ზომ შემთხვევითია, დროებითი და აქედან გამომდინარეობს ბოროტების მოსპობის სრული იმედი. ღმერთი ბოროტს კი არ ხდის ცხოვრებას, მხოლოდ ართულებს მას, რადგან ცხოვრება ბრძოლაა, ამიტომ უზენაესი არსება, ღმერთი ყოველთვის არ იძლევა კეთილს მზამზარეულად, არამედ მისთვის მოქმედებასაც მოითხოვს. ავთანდილის ლოცვაში ჩანს, რომ ღმერთი ზოგჯერ „პატიყთა“ მომცემია, „ზოგჯერ კეთილთა მზათა“.

რუსთაველის გმირები მოქმედებენ, თავიანთ ადამიანურ სინამდვილეს, ადამიანურ გრძნობა-გონებას ღვთაების მოწყალებას არ უტოვებენ, მაგრამ პოეტი მათ უღმერთოდ მაინც არ ტოვებს. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ ადამიანი ღმერთის ყურმოკრილი მონა არ არის. მან იცის, რომ წუთისოფელი უფრო ტკბილია, ვიდრე იმქვეყნიური სამყარო, რომელშიც მარადიულად უნდა დარჩეს ადამიანი. პოემაში ამქვეყნიური სამყარო და საუკუნო სასუფეველიც ადამიანისათვის არსებობს, ზეცაც ადამიანის სამსახურშია მოქცეული. თვით ღმერთიც ადამიანისათვის არსებობს, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანი მოვლენაა ✕ XII საუკუნის ეპიკურ ნაწარმოებში.

ამგვარად, ძველ ქართულ სასულიერო პოეზიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს შემოქმედი ღმერთის სახეს, მის დახასიათებას. მასში ღვთის აღსანიშნავად გამოყენებული ეპითეტებით უხვად სარგებლობს საერო ლიტერატურა, კერძოდ „ვეფხისტყაოსანი“. რუსთაველის პოემის ღმერთი არის ხილული და უხილავი სამყაროსა და ქვეყნის შემოქმედი, ზეციურ და მიწიერ არსთა შემოქმედი და მათი შინაგანი მხილველი; მან შექმნა ღვთის სახისა და ხატის მსგავსი ადამიანი, ხელმოწიფე, „სახე ყოვლისა ტანისა“, რომელიც გულისხმობს პირველხატს, პროტოტიპს, პირველსახეს, პირველსხეულს, დედანს ადამიანებისას; იგი არის მიჯნურობის დამბადებელი, კეთილის შემოქმედი და ბოროტის არდამბადი. ყველა ამ ნიშნის მიხედვით „ვეფხისტყაოსნის“ შემოქმედი ღმერთი ქრისტიანულია. რუსთაველის შემოქმედი ღმერთი რომ არ არის არც ნეოპლატონური, არც წარმართული და არც სხვა რომელიმე რელიგიის ღმერთი, ამას მოწმობს ის მნიშვნელოვანი მომენტი, რომ მთელი პოემის მანძილზე იგრძნობა ღმერთის შემოქმედებისა და მოქმედების ძალა; რუსთაველი განსაკუთრებულ ხაზს უსვამს ღმერთის მიერ სამყაროსა და ქვეყნის არაფრისაგან შექმნას. ცნება „შემოქმედი“ ქრისტიანული რელიგიის კუთვნილებია, ნეოპლატონიზმში იგი არ გვხვდება, რადგან ამ მოძღვრების მიხედვით შესაქმნეს ადგილი არ ჰქონია. ნეოპლატონიზმის მიხედვით სამყარო წარმოადგენს ღმერთის („ერთის“) საფეხურებრივი ემანაციის შედეგს, სამყაროს პირველწყაროს წარმოადგენს ღმერთი. ქრისტიანულ მოძღვრებაში ღმერთი სამყაროს ქმნის არაფრისაგან თავისუფალი ნების აქტით. რუსთაველისათვის, ცხადია, ამ შემთხვევაშიც ამოსავალი ქრისტიანული დებულებებია, თუმცა, როგორც ეს ცხადყოფილია თანამედროვე მეცნიერულ შრომებში, იგი თავისებურად ამუშავებს მათ და მსოფლმხედველობრივად ახალ ეტაპს ქმნის.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის
 ისტორიის ინსტიტუტმა)

პავლე ჩოგანიაძე

შენიშვნები სულხან-საბა ორბელიანის ევროპაში მოგზაურობის შესახებ

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში ქართლის პოლიტიკური ვითარება რთული და მღელვარე იყო. 1709 წელს ავღანელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გიორგი XI-ის, ხოლო 1711 წელს ქაიხოსრო მეფის დაღუპვის შემდეგ ქართლის სამეფო ტახტზე სპარსეთის შაჰმა ჰუსეინმა ვახტანგის დანიშვნა განიზრახა, რომელიც 1703—1711 წლებში ქართლის „ჯანიშინი“ იყო და თავის კულტურულ-პოლიტიკური მოღვაწეობის შედეგად დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. 1712 წელს შაჰმა ვახტანგი ისპაანში გაიწვია და გამაჰმადიანება მოსთხოვა. ვახტანგმა სარწმუნოების შეცვლაზე უარი განაცხადა, რადგან სურდა ესარგებლა ირანში შექმნილი რთული მდგომარეობით და ავღანელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველი ჯარის მხარდაჭერით დაინტერესებული შაჰი აეძულებინა დათმობაზე წასულიყო და სკულის გამოცვლის გარეშე დამტკიცებინა ის საქართველოს მეფედ. მაგრამ იმის შემდეგ, რაც შაჰის ბრძანებით იგი ისპაანში იქნა დატოვებული, ვახტანგმა განიზრახა სამშობლოში დაბრუნების ახალი გზების ძიება დაეწყო, — კერძოდ, სპარსეთით დაინტერესებული საფრანგეთის პოლიტიკური და ფინანსური დახმარებითა და შუამდგომლობით განთავისუფლებულიყო¹. ამ მიზნით მან ევროპაში, საფრანგეთის მეფე ლუი XIV-თან და რომის პაპთან ვაგზავნა სულხან-საბა ორბელიანი.

სულხან-საბა ორბელიანი კათოლიკე მისიონერ ჟან რიშართან ერთად კონსტანტინოპოლის გავლით ჩავიდა საფრანგეთში, პარიზში ორჯერ შეხვდა ლუი XIV-ს, ხოლო შემდეგ გაემგზავრა იტალიაში და რომში მოლაპარაკებას აწარმოებდა პაპთან. ქართველ ელჩს ევროპაში კონკრეტული დახმარება არ აღუთქვეს, მხოლოდ მისიონერების გაგზავნას დაპირდნენ.

საფრანგეთის მთავრობისაგან დამატებითი განკარგულების მოლოდინში სულხან-საბა ორბელიანი 1715 წლის 19 იანვარს კვლავ ეწვია კონსტანტინოპოლს, სადაც წელიწადზე მეტი დაჰყო, ხოლო 1716 წლის ივლისში სამშობლოში დაბრუნდა „ტკბილი სიტყვებით, უნიადაგო დაპირებებით და რელიგიური რელიკვიებით დატვირთული“². იმედდაკარგული ვახტანგი იძულებული იყო რჩული გამოეცვალა და ამ გზით მიედო სამეფო ტახტი (1716 წ.).

მკვლევართა საერთო აღიარებით სულხან-საბა საქართველოდან „გაპარვით“ წავიდა. ეს შეხედულება, რა თქმა უნდა, სავსებით სწორია. მისი გამგზავრების ამბავი არ უნდა სცოდნოდეთ სპარსეთის და თურქეთის მთავრობებს, რადგან ამ დროს „... ვახტანგი იმყოფებოდა შაჰის ტყვეობაში, და მეფეც და

1 ა. გაწერელია, რჩეული ნაწერები, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 476—477.

2 ქართული ლიტერატურის ისტორია, ა. ბარამიძის რედაქციით, ტ. II, თბ., 1966,

ორბელიანიც დიპლომატურ სვლებს აწყობდნენ მხოლოდ საიდუმლოდ, მძიმე სამოქმედო პირობებში³. მაგრამ, როგორც პროფ. ი. ტაბაღაძე აღნიშნავს, „პარიზსა და რომში სულხან-საბას ყოფნის პერიოდში ორჯერ გამოქვეყნდა ცნობა პრესაში მეფისა და პაპის მიერ მისი მიღების შესახებ. შესაძლებელია ირანში იცოდნენ ვახტანგის წერილობით კავშირის შესახებ პარიზთან და რომთან, სულხან-საბას ევროპაში გამგზავრების ამბავიც. არაა გამორიცხული, რომ ამიტომაც დაუჩქარებინათ ელჩის გაგზავნა საფრანგეთში“⁴.

სულხან-საბა ორბელიანის ელჩობის შესახებ, მართლაც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, იცოდნენ აღმოსავლეთში ფრანგმა მოხელემ ბორეგარმა და პოლიტიკურმა მოღვაწემ ელია კარნელი. ბორეგარისადმი გაგზავნილი ელიას ერთ-ერთ წერილში, რომელიც დაწერილია 1715 წ. 13 მარტს, ნახსენებია სულხან-საბას ელჩობა, მაგრამ არა როგორც ახალი ამბავი, არამედ როგორც ისეთი ფაქტი, რომელიც მანამდე იყო ცნობილი ორივესათვის. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ საბას ელჩობის შესახებ შეიძლება სცოდნოდნათ აგრეთვე სხვებსაც, პირველ რიგში კი სპარსეთში მოღვაწე მისიონერებს.

ვინაიდან წერილის ჩვენთვის საინტერესო ნაწყვეტში რამდენიმე სხვა მნიშვნელოვანი ცნობაც მოიპოვება, ამიტომ მოგვყავს ეს ნაწყვეტი მთლიანად. „... შემდეგ სასიხარულოა შენდა და ჩვენდა, რომ მუსი რიშარი 12 კაპუჩინი პატრიოტურთ მისულა ისტამბოლში და იქიდან უნდა წამოვიდეს ისპაანში, რადგან ტფილელი საბა რომ წასული იყო პარიზში ვახტანგ ხანისათვის, მან აიძულა ეს ელჩი, რომ მოსულიყო (რიშარი. — პ. ჩ.) ისპაანში; იქნებ ღმერთმა ქნას და რაიმე მოახერხონ ვახტანგ ხანისათვის⁵, რადგან ერთი მონღოური (ჩვენი ძმა, მისიონერი. — პ. ჩ.) ჩამოვიდა (თბილისიდან) განჯაში, მან ცნობა მოგვითქანა, რომ თბილისის ხანი ძალიან თურქობს⁶, უნდა დიდი მეჩეთი ააშენოს; კათალიკოსი, რომელსაც უნდოდა გათათრება, ერისთავმა შეიპყრა, წაიყვანა, უნდოდან თვალები დაუთხარათ; ამ ხანმა ის გაათავისუფლა და კვლავ ქართველთა კათალიკოსობა მისცა“⁷.

ზემოაღნიშნული წერილის დაწერის დროს ელია კარნელი (1685—1750?) იმყოფებოდა განჯაში, ხოლო ბორეგარი კი, წერილის შინაარსის მიხედვით, ისპაანში. ელია თავისი მოღვაწეობის პირველ პერიოდში დაკავშირებული იყო კათოლიკე მისიონერებთან (თვითონაც კათოლიკე იყო) და ამავე დროს მოღვაწეობდა საფრანგეთის ოსტ-ინდოეთის კომპანიაში; რამდენიმე წლის მანძილზე ამ კომპანიის მმართველის მოადგილე იყო თავრიზში, ხოლო 1723 წელს საფრანგეთის კონსული მეშვედში⁸. 1724 წელს იგი მეთაურობდა შაჰ თამაზის ელჩობას რუსეთში და ევროპის ქვეყნებშიც აპირებდა წასვლას. ამ წლებში, როგორც ამიერკავკასიის სხვა პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის, ელიასთვისაც

³ ვ. დონდუა, გვფარვიდეს მართალი სამართალი, „ცისკარი“, 1960, № 1, გვ. 118.

⁴ ი. ტაბაღაძე, ევროპაში სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატური მისიის შედეგები, „მაიკე“, 1966, № 6, გვ. 163; მისივე, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII საუკუნის პირველი მეოთხელი), თბ., 1972, გვ. 299.

⁵ იგულისხმება ვახტანგის სპარსეთიდან ქართლში დაბრუნება.

⁶ ე. ი. მაჰმადიანურ პოლიტიკას ატარებდა.

⁷ სეკსა ზარნევი, ექიმან, მათაყაანე ხ ბანაყაყიციონენხე ყიფი. მ. რ. სერაფიმოვიჩი, სერსან, 1968, გვ. 5. ელიას ამ ცნობას პირველად მიაქვია ყურადღება ვ. მარტირისიანმა თავის რეცენზიაში ამ წიგნზე. იხ. ლსა ზ. „სერაფიმ“ (ლსა. ყიფი.), 1969, № 3, გვ. 97—98.

⁸ იქვე, გვ. XIV—XV.

ნათელი გახდა, რომ საფრანგეთიდან და საერთოდ ევროპის ქვეყნებიდან დახმარების მოლოდინი უიმედო იყო, ამიტომ მან ორიენტაცია რუსეთზე აიღო და აპირებდა ელჩობა საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისათვის გამოეყენებინა. მისი პოლიტიკური ორიენტაციის შეცვლის შესახებ იცოდნენ საფრანგეთის აგენტებმა, ისინი რუსეთის სამეფო კარზე ჭორებს ავრცელებდნენ ელიას ელჩობის მიზნების შესახებ და ბოლოს ჩაშალეს ეს ელჩობა. ამ გარემოებამ განსაზღვრა ელიას შემდგომი მოქმედება: იგი აშკარად ჩამოშორდა კათოლიკე მისიონერებს და იბრძოდა კიდევ მათ წინააღმდეგ.⁹

საინტერესოა, რომ, აკად. კ. კეკელიძის აზრით, სულხან-საბა „კათოლიკობას ბოლომდე არ შერჩენია. როდესაც ის დარწმუნდა, რომ კათოლიკობამ ვერ გაამართლა ის მისწრაფებანი და იდეალები, რომელთა გულისათვის მან რომის პრიმატობა აღიარა, უკანვე დაუბრუნდა ის მამაპაპეულ აღსარებას“¹⁰.

ელია კარნელი იმ დროს (1715 წ.) საფრანგეთიდან, საერთოდ ევროპიდან ელოდა პოლიტიკურ დახმარებას სამშობლოს გასათავისუფლებლად. ელიას წერილიდან აშკარაა, რომ სომეხი პოლიტიკური მოღვაწეებიც იმედს ამყარებდნენ ვახტანგის დაბრუნებასა და სამეფო ტახტზე ასვლაზე. ამიტომ ისინი თვალყურს ადევნებდნენ სულხან-საბა ორბელიანის ელჩობის მიმდინარეობასა და შედეგებს და სიხარულით შეხვდნენ ცნობას რიშარისა და პატრების ისპანში გამგზავრების შესახებ, რასაც ელია კარნელი აცნობებს ფრანგ მოხელეს¹¹.

საინტერესოა და ყურადღების ღირსია ელიას ცნობა რიშარის თორმეტ პატრიოტურ სტამბოლში ჩასვლის შესახებ. როგორც უკვე შევნიშნეთ, სულხან-საბა ორბელიანი 1715 წლის 19 იანვარს ჩავიდა სტამბოლში და ელოდებოდა მისიონერების მოსვლას და გარკვეულ პასუხს. მათი ჩამოსვლით დამთავრდებოდა სულხან-საბას ელჩობა. ეს იცოდნენ, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიაშიც, ვინაიდან ელია წერს: „და იქიდან (სტამბოლიდან. — პ. ჩ.) უნდა წამოვიდეს (რიშარი. — პ. ჩ.) ისპანში..., იქნებ ღმერთმა ქნას, რომ რაიმე მოახერხონ ვახტანგ ხანისათვის“¹². ამიერკავკასიაში ელოდებოდნენ ს.-ს. ორბელიანსა და პატრებს. აი, რას წერს თვით სულხან-საბა საფრანგეთის მინისტრისა და სახელმწიფო მდივან პონშარტრენისადმი გაგზავნილ წერილში: „... ჩემი ქვეყანა აშლილია, ყველა ს უნდა მალე მივიდეს (ხაზი ჩვენია. — პ. ჩ.). მაგრამ თუ მეფის წყალობა, და ან ეგ მოციქულები არ მოვლენ, მე ვერ წაველ“¹³. ორბელიანის ეს წერილი გაგზავნილია 1715 წლის 18 თებერვალს. რაც შეეხება მისიონერებს, მართლაც სულხან-საბამ სთხოვა მეფეს,

⁹ იქვე, გვ. XXIV—XXIX.

¹⁰ ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ. 1966, გვ. 453.

¹¹ ბორგარი 1707 წლიდან იმყოფებოდა ამიერკავკასიისა და სპარსეთში. 1707 წელს იყო თბილისში, სადაც „ლუი მიშელმა მეფე ვახტანგ VI-თან სპეციალურად გაგზავნა“ (იხ. ი. ტაბაღალაძე, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა, თბ., 1972, გვ. 75). 1709 წ. ბორგარი ელია კარნელთან ერთად გაემგზავრა მოსკოვში ისრაელ ორის წერილების გადასაცემად. დიდი ხანი იმყოფებოდა შემახში, მერე იყო საფრანგეთის ოსტ-ინდოეთის კომპანიის მმართველი თავრიზში. იხ. „Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века“ (сборник документов), т. II, ч. I, док. 123; სეიფი ყარნესი, ექიყან, გვ. 333.

¹² სეიფი ყარნესი, ექიყან, გვ. 5.

¹³ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 331; ი. ტაბაღალაძე, სულხან-საბა ორბელიანის მოღვაწეობის ისტორიიდან (1715 წ. იანვარი—1716 წ. მაისი), „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, ტ. II, თბ., 1968, გვ. 155.

რომ მან „კეთილი ინებოს, გავზავნოს 12 მისიონერი სამეგრელოსა და აბხაზეთში...“¹⁴. მისში გავზავნილ ერთ წერილში აღნიშნულია, რომ სულხან-საბა ჭყრ კონსტანტინოპოლშია, სადაც საფრანგეთის „ელჩი იძულებულია უზრუნველყოს საზრდოთი ის, 12 მისიონერი და სხვები“¹⁵. ეს იმას ნიშნავს, რომ 12 მისიონერი ჩასულა კონსტანტინოპოლში. როდის? რადგან ელიას წერილი დაწერილი და გავზავნილია განჯიდან მარტის 13-ში, ხოლო კონსტანტინოპოლიდან განჯამდე ცნობის მოტანას სჭირდებოდა დაახლოებით 15 დღე მაინც. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ მისიონერები უკვე თებერვლის ბოლოს იყვნენ იქ. მაგრამ ეს მისიონერები, როგორც ელიას წერილშიცაა აღნიშნული, კაპუჩინები ყოფილან, ხოლო სულხან-საბა ორბელიანი კი „აყოვნებს გამგზავრებას საქართველოში მისიონერების ჩამოსვლამდე, რომლებსაც ელოდება საფრანგეთიდან“¹⁶.

რაც შეეხება ცნობას რიშარის კონსტანტინოპოლში ჩასვლის შესახებ, ელიასთან ეს გაუგებრობის ნიადაგზე უნდა წარმოშობილიყო და სწორი არ არის, ვინაიდან ჟან რიშარს საფრანგეთის მთავრობისაგან განკარგულება არ მიუღია წასვლაზე, თუმცა ის „მრავალ მისიონერთან ერთად“¹⁷ ელოდებოდა გამგზავრებას¹⁸. იგი არ გამგზავრებულა, რადგან, ჯერ ერთი, „ირანის ელჩი მოჰამედ რეზა ბეგი წინააღმდეგი ყოფილა მასზეადრე ირანში ჟან რიშარის გამგზავრებისა“¹⁹, და შემდეგ, იმავე 1715 წლის სექტემბერში ლუი XIV-ის სიკვდილმა საბოლოოდ ჩაშალა ეს გეგმები²⁰.

საინტერესოა ელიას ზემომოყვანილი ნაწყვეტის მეორე ნაწილიც. სადაც ლაპარაკია თბილისის ხანის მოქმედებაზე. აქ იგულისხმება 1714—1716 წწ. ქართლის მეფე იესე, რომელიც, როგორც მაჰმადიანი და სპარსოფილი, დაწინაურებული იყო ვახტანგის მაგივრად სპარსეთის შაჰის მიერ. „მან ანტიქართული პოლიტიკის გატარებაში ირანელ მოხელეებსაც კი გადააჭარბა — თბილისის მეციხოვნეებთან პირი შეკრა და ქართველები დაასმინა, თითქოს ისინი ყურანს წვავდნენ და ყიზილბაშებს არ ინდობდნენ“²¹. ამიტომაც, რომ ელია შემდეგი სიტყვებით ახასიათებს მის მოქმედებას: „ძალიან თურქობსო“. რაც შეეხება მის მიერ „მეჩეთის აშენების“ სურვილს, რომელსაც მას მიაწერს ელია, ეს ცნობა სხვა წყაროებში არ იქნებება, ამიტომ შეიძლება სინამდვილეს არ შეეფერებოდეს. ქართლის კათალიკოსი, რომლის საქციელის შესახებაც წერს ელია, არის ვახტანგ VI-ის ძმა, დომენტი IV (1705—1741). სანამ ვახტანგი ისპაანში იმყოფებოდა, ის აპირებდა ცოლის შერთვას და რჭულის შეცვლის გზით სამეფო ტახტის დაკავებას, ელია წერს, რომ „კათალიკოსი, რომელსაც უნდოდა გათათრება, ერისთავმა შეიპყრა, წაიყვანა, უნდოდათ თვალები დაეთხარათ“, ხოლო ვახუშტის ცნობით: „შეიპყრა სკმონ კათალიკოზი დომენტი

¹⁴ ი. ტაბაღუა, ევროპაში ს.-ს. ორბელიანის დიპლომატიური მისიის შედეგები, „მაცნე“, 1966, № 6, გვ. 140.

¹⁵ ი. ტაბაღუა, ს.-ს. ორბელიანის მოღვაწეობის ისტორიიდან..., „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, ტ. II, გვ. 161; მისივე, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა, თბ., 1972, გვ. 289. ამ უკანასკნელში „მისის“ ნაცვლად „მარტი“ არის დაბეჭდილი.

¹⁶ ი. ტაბაღუა, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა, გვ. 290. ხაზი ჩვენია. — პ. ჩ.

¹⁷ იქვე, გვ. 289.

¹⁸ იქვე, გვ. 286.

¹⁹ იქვე, გვ. 288.

²⁰ იქვე, გვ. 294.

²¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 405.

ზავთ და წარმოუვლინა ბაქარს, რათა აღმოკადოს თულანი“²². არსებობს კიდევ სხვა ვერსიები დომენტის შემკერობის ვინაობის შესახებ, მაგრამ ყველაზე დამაჯერებელი ვახუშტის ცნობაა, რადგან ქვეყნის გამგებლის გარდა „სხვას არც შეეძლო ეკლესიის უზენაესი მესაქის შეკერობა“²³.

სულხან-საბა ორბელიანმა თითქმის სამი წელი გაატარა ევროპაში და თუმცა „პოლიტიკურად უშედეგო, ლიტერატურულად ნაყოფიერი გამოდგა ეს მოგზაურობა. ამის შედეგად დაიწერა ქართული დოკუმენტური პროზის ცნობილი ნაწარმოები „მოგზაურობა ევროპაში“²⁴. სულხან-საბა ორბელიანის დღიურები მთლიანად არ შენახულა, აკლია პირველი ნაწილი, სადაც აღწერილი ყოფილა მისი მოგზაურობა საფრანგეთში²⁵. შემონახულ ნაწილში დაწვრილებითაა აღწერილი მისი მოგზაურობა იტალიაში, კონსტანტინოპოლში ჩასვლის ამბები, საქართველოში წამოსვლა და მთავრდება სამშობლოში მისი დაბრუნებით. ს.-ს. ორბელიანის დღიურებში მრავალი ცნობა მოიპოვება იმდროინდელი ევროპის ცხოვრებისა და გეოგრაფიის შესახებ²⁶. „მოგზაურობის“ ცნობები გამოყენებულია მისი დიპლომატიური მისიის შესასწავლად²⁷.

სულხან-საბას ამ თხზულებას საინტერესო ცნობები დაუცავს აგრეთვე იმდროინდელ ევროპაში მცხოვრებ სომეხთა შესახებ²⁸. XVI—XVII საუკუნეებში და თვით სულხან-საბას დროსაც მრავალი სომეხი მიდიოდა ევროპაში სავაჭროდ ან მუდმივ საცხოვრებლად. ამას ხელს უწყობდა როგორც სამშობლოში მაჰმადიანი მეფეების ბატონობა, ასევე იტალიის რესპუბლიკებს შორის არსებული მეტოქეობა: „Соперничая друг с другом, каждая из республик старалась привлечь восточных купцов и тем самым выйти на первое место в левантійской торговле. Особенно острая борьба шла между

22 ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 493.

23 ვ. დონდუა, ვახტანგ VI-ის დროინდელი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიიდან (1712—1745), „მომხილველი“, III, 1953, გვ. 37. იქვე, გვ. 469; მკელევაართა (გ. ლეონიძე, კ. კეკელიძე და სხვ.) ვარაუდი „მოგზაურობის“ დასაწყისის არსებობის შესახებ მტკიცდება პირდაპირი ცნობითაც. ხელნაწერთა ინსტიტუტში A ფონდის № 1448 ხელნაწერში, რომელიც ტარასი მესხიშვილისეული კრებულის სახელითაა ცნობილი, შეტანილია წიგნების სია, სადაც ს.-ს. ორბელიანის „მოგზაურობაც“ არის დასახელებული: „საბა ორბელიანისაგან აღწერა ტრანციისა და რომისა, ვიდრე კონსტანტინოპოლამდე ორ წიგნად“ (60). ნუსხას თავში შემდეგი თარიღი უბის: „წელსა ქეს (ქრისტეს) აქეთ 1810. თთუშსა სეკდემბერსა რიცხუსა 26“. უნდა ვიფიქროთ, რომ „მოგზაურობის“ ნაწილები ცალ-ცალკე იყო დაწერილი, პირველი ნაწილი არსებობდა ჯერ მე-19 საუკუნის დამდეგს, ზოლო მეორე ნაწილი კი მთლიანად არის შენახული, რადგან იწყება სწორედ „ფრანცისის თემის ბოლოდამ“... იხ. ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, I, გვ. 153.

24 ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, თბ., 1966, გვ. 470.

25 იქვე, გვ. 469.

26 დ. დონდუა, სულხან-საბა ორბელიანის ევროპაში მოგზაურობის გეოგრაფიული მნიშვნელობა, იხ. „სულხან-საბა ორბელიანი“, საიუბილეო კრებული, თბ., 1959, გვ. 77—106.

27 ი. ტაბაღუა, საქართველო-საფრანგეთის ურთიერთობა (XVIII ს. I მეოთხედი), თბ., 1972.

28 ეს ცნობები სომეხურად თარგმნა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, იხ. „Қысқашы ақпараттар қазақтардың тарихына“, Р. Бексан, გვ. 124—125.

Ливорно и Венецией... Ливорно полностью отменило ввозные таможенные пошлины на все восточные, в частности и иранские, товары...²⁹. იტალიაში გადასახლების შედეგად დიდ ქალაქებში, კერძოდ ლივორნოში, XVII საუკუნეში სომხები უკვე დიდი რაოდენობით ცხოვრობდნენ³⁰.

(XVIII) საუკუნის დამდეგს (1700—1714 წწ.) ლივორნოში აშენდა სომხური ეკლესია³¹. აი, ამ ეკლესიას გულისხმობს სულხან-საბა ორბელიანი, როცა წერს: „ოცდასამი იენის ალიკორნას მოვედით... ოთხიოდ ქართველი მოქალაქე იყვნეს. ერთი ტერტერა, სამნი სხვანი. ერთი სომხის საყდარი მიქეს. ვერა ვნახე“³². სულხან-საბა მეორედ ყოფილა ლივორნოში 1714 წლის 11—24 სექტემბერს და ამ დროს უკვე: „სომხის საყდარს მივედით. დიად კაი ეკლესია იყო. კარგა აშენებული, შვენიერი. არას ადგილს სომხებს მისთანა შვენიერი ეკლესია არა აქვსთ“³³.

გამორიცხული არაა, რომ როცა ს.-ს. ორბელიანი „ტერტერას“ ახსენებს, ის ამ ეკლესიის წინამძღვარს გულისხმობს. ამას გვაფიქრებინებს ჯერ ერთი ის, რომ აქ სომეხთა საყდარზეა საუბარი და, მეორეც, ამ ეკლესიის წინამძღვარი, როგორც ეს წყაროებიდან ჩანს, თბილელი ყოფილა. ამიტომ სულხან-საბაქ მას ქართველ „მოქალაქეს“ უწოდებს დანარჩენ ქართველებთან ერთად³⁴. ხოლო სხვა თბილელი ტერტერა ამ დროს ლივორნოში არ ჩანს. ეკლესიაში შენახულია მისი საფლავის ქვა, რომელზედაც წარწერაა გაკეთებული. მოგვყავს მისი ქართული თარგმანი:

„ესე არს საფლავი განსასვენებელი
თბილელ პატრიარქის ძისა,
ტერ იოანეს ხუცესისა, (რომელიც)
შემკული იყო ყოველივე სიკეთით.
იყო პირველი წინამძღვარი
ჟა მაკურთხეველი მამა ტაძრისა ამის.
რომელი-იგი გარდაიცვალა
წელსა სომხურსა 1175 (1727), იენისი 7.
ხოლო იყო წლისა სამოცდაათისა“³⁵.

ტერ იოანესი (*Տեր Զովհաննես Մալքան*), როგორც წარწერიდან ჩანს, პირველი წინამძღვარი და ეკლესიის მაკურთხეველიც ყოფილა. ამიტომ, რომ მას (იოანესს) პირველ ნახვითანავე უქია ს.-ს. ორბელიანისთვის ეს ეკლესია.

29 В. Байбуртян, Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке (Роль Новой Джульфы в Ирано-европейских политических и экономических связях), Ереван, 1969, გვ. 67.

30 ლივორნოში ტოსკანას პერცოგების კარზე სპარსეთის შაჰის წარმომადგენლები იყვნენ მბრძანებნი, რომლებიც მთელი ოჯახით გადასული იყვნენ მუდმივ საცხოვრებლად ახალი ქულდიდან. იხ. *Մեսրիպ Ընդուրեան, Պատմութիւն Ռայոյ գաղութանուհան և Դի-նուհան Եկեղեցւոյ նոցա և Լիվորնոյ քաղաքի, Վենետիկ, 1891*, გვ. 202 (მ. უ. ლ. ე. ა. ნი, ისტორია სომეხთა გადასახლებისა და მათი ეკლესიის აშენებისა ქალაქ ლივორნოში, ვენეტი, 1891, გვ. 202).

31 იქვე, გვ. 100. *Վ. Այխան, Սիսական, Վենետիկ, 1893*, სვ. 452.

32 სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, I, თბ., 1959, გვ. 159—160.

33 იქვე, გვ. 222.

34 ამ მოვლენის შესახებ იხ.: გ. მაისურაძე, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობის ისტორიიდან XVII—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 177—184.

35 მ. უ. ლ. ე. ა. ნი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100—101.

სულხან-საბა ორბელიანს უნახავს სომხები აგრეთვე რომში, კათოლიკე მისიონერების მოსამზადებელ სკოლაში, სადაც სხვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებთან ერთად ისინიც პაპის წყალობით იზრდებოდნენ. ამის თაობაზე ს.-ს. ორბელიანი წერს: „წმიდის ლავრენტის დიაკვნის დღეობა იყო. უწინ წაგვიყვანეს სანახავად და იმისი სახლები და საყდარი ენახეთ. წირვა იქ მოვისმინეთ. იქ იზრდებოდნენ ბერძნისა და სომხის შვილები პაპის სამადლოდ, ვინც გაპარული მოვიდოდა, ან გაჭირებული ყმაწვილი კაცები; ჩვენობას ორმოცი იყვნენ“³⁶.

რომის პაპის ასეთი ყურადღება ბერძნებისა და სომხების მიმართ შემთხვევითი არ იყო. რომში კათოლიკე მისიონერებს აზრადებდნენ აღმოსავლეთის ქვეყნებში გაგზავნის მიზნით. ირანისა და თურქეთის ადგილობრივი ქრისტიანული მოსახლეობის გაკათოლიკება როგორც რომის პაპის, ისე საფრანგეთისა და ევროპის სხვა ქვეყნებისათვის დიდი მნიშვნელობის ამოცანა იყო. ევროპის ქვეყნების, კერძოდ, ინგლისისა და შოტლანდიის, ნაწილობრივ გერმანიის განდგომამ კათოლიკური სარწმუნოებიდან დიდად დააზიანა პაპის ავტორიტეტი და შემოსავალიც. გაიზარდა აღმოსავლეთისადმი ყურადღება სარწმუნოების თვალსაზრისითაც. მაგრამ რომის პაპისა და ევროპის ქვეყნებიდან გაგზავნილი მისიონერების მთავარი ამოცანა მაინც აღმოსავლეთში ევროპისათვის დასაყრდენის შექმნა იყო. ისინი თავისი ქვეყნების პოლიტიკური და მოვაჭრე აგენტები იყვნენ: „...добившись привилегий во многих странах Востока, в частности в Иране, католическая церковь сыграла чрезвычайно важную роль в установлении западноевропейскими колонизаторами кабального режима капитуляций“³⁷.

სულხან-საბას ცნობით, გარდა წმ. ლავრენტის ეკლესიისა, კიდევ ორ მონასტერში სწავლობდნენ სომეხი ყმაწვილები. მონასტრებიდან ერთში, რომელიც მთავარი ყოფილა, „რომის დარბაისლის შვილებს ზრდიდნენ“³⁸. აქ სხვადასხვა ეროვნების მოწადეთა წარმომადგენლები მათ სანახავად მოსულ კარდინალებსა და ეპისკოპოსებს თავის ენაზე ესაუბრებოდნენ: „ყველამ თვითონ თვითონ სხვადასხვა რიგისა ენა და ლექსი და სიტყუა იუბნეს“, მათ შორის სომეხნიც ყოფილან³⁹. მათ ასწავლიდნენ თავიანთ ენებზე და სპეციალურად მისიონერობისთვის ამზადებდნენ. ამას მოწმობს ისიც, რომ მათმა ეპისკოპოსმა ს.-ს. ორბელიანთან საუბარში იხუმრა კიდევ: „ქართველი გვაკლია, ყმაწვილები გამოგზავნეო, ასე ვასწავლიო და იქაც გამოვგზავნიო“⁴⁰. მეორე მონასტრის შესახებ სულხან-საბა წერს: „თ“ მარიამობისთვის (9 აგვისტოს) წავედით. ერთს კარდინალს ერთი მონასტერი აეშენებინა. ეკლესია პატარა იყო, ორი მღვდელი იღვა. რაც ღარიბი და გამოვარდნილი ლოტრანი, თუ სომეხი, თუ ასური, რაც მწვალებელი მოვიდეს, იქ შეინახავდნენ. ასმევდიან, ჩაცმით, დახურვით, სკული ასწავლიან და გაუშვიან. ორმოცდაერთი წელიწადი იყო რომ აშენებულ იყო. სამი ათას-ოთხას ოთხმოცდა თორმეტი

³⁶ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 187.

³⁷ М. Г. Панахиян, О режиме капитуляций в Иране (1568—1715), Автореферат канд. диссертаций, М., 1962, გვ. 15.

³⁸ ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, I, გვ. 195.

³⁹ იქვე, გვ. 196—197.

⁴⁰ იქვე, გვ. 197 (ზაზი ჩენია. — პ. ჩ.).

სული მოუქცევიათ და ქრისტესათვის შეეწირათ, ჩემობას სამოცამდი იყო, მაგრამ ყველა ვერ ვნახე. ზოგი გარეთ იყო“⁴¹.

მეოთხე ადგილი რომში, სადაც სულხან-საბას უნახავს სომხები, მარიამ მეგვიპტელის ეკლესია იყო. ეს ეკლესია განკუთვნილი ყოფილა რომში მიმავალი სომხების სადგომად 1560-იან წლებში პაპის პიოს IV მიერ⁴². იქ სულხან-საბა ჩასულა 1714 წლის ოთხ აგვისტოს: „... მოვედიოთ მარიამ მეგვიპტელის ეკლესიაში. მომცრობა ეთქმოდა, მაგრამ ძველი და კარგი ნაშენები იყო. სომხები ვინც მივლენ, იქ დადგებიან. აქ სმენ და სჟამენ. ვინც მოკვდება, იქ დაემარხებიან. გრიგოლ პართეველია დახატული და მისი სატანჯველები“⁴³. რომში ეს ეკლესია სომხებს ეკუთვნოდა 1830 წლამდე⁴⁴.

როგორც აღნიშნული იყო, სულხან-საბა იტალიიდან კონსტანტინოპოლში ჩავიდა 1715 წლის 19 იანვარს და იქ იმყოფებოდა 1716 წლის 13 მაისამდე. კონსტანტინოპოლში ის ცხოვრობდა საფრანგეთის საელჩოში. უეჭველია, სულხან-საბამ აქ ბევრი რამ ნახა და არაერთი მნიშვნელოვანი ცნობა მოგვაწოდა თავის „მოგზაურობაში“. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია კონსტანტინოპოლისა და მისი მისადგომების მოსახლეობის რაოდენობის სია იმ დროისათვის, კერძოდ მოხარკე მოსახლეობისა, მოხარკეთა ასაკსა და ეროვნებაზე მიითითებოთ. სავარაუდოა, რომ სულხან-საბა დოკუმენტს საფრანგეთის საელჩოში გაეცნო და იგი უფრო სანდო უნდა იყოს, ვიდრე სხვა წყაროებში დაცული ამავე ხასიათის ცნობები. აი, სულხან-საბასეული ცნობა:

„კონსტანტინეპოლეს და გალატას და პერას და უსკუდარას არიან ხარკის მიმცემი თხუთმეტის წლიდამ სამოც წლამდი:

ბერძენი სული ორმოცდა სამი ათასი,
სომეხი — ჩვიდმეტი ათასი,
ურია — თორმეტი ათასი,
ფრანგი სული — ორი ათასი,
ქრისტიანი სტუმარი — ოთხი ათასი,
ტყვე კატარლისა თუ სხვა — ორი ათასი,
თათარი — ოთხას სამოცდა თხუთმეტი ათასი.
ფრანგი და თათარი ხარკს არ მისცემს...“⁴⁵.

სულხან-საბას ცნობით ხარკს არ იხდიდნენ თათრები და ფრანგები. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მათი რიცხვი სრულად არის გადმოცემული, მოხარკე ერების რაოდენობა მოიცავს მოსახლეობას მხოლოდ 15—60 წლის ასაკამდე, ხოლო მათი საერთო რაოდენობა კი მეტი უნდა ყოფილიყო (დაახლოებით ორჯერ მეტი). მაშასადამე, სომეხთა რაოდენობა 1710-იან წლებში კონსტანტინოპოლსა და მის მისადგომებში იქნებოდა დაახლოებით 35 ათასი სული; თუ კომლებით ვიანგარიშებთ (კომლში ივარაუდება 5—6 სული), — 6000 კომლი⁴⁶. XV საუკუნის ბოლოს კონსტანტინოპოლის სომხური მოსახ-

41 იქვე.

42 მ. ულუღელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223, №1. ფაქსონი ფოთმაცხის ჰაიპი-ქის ქაიფაყსიოიხან ქაიპა ხე მქიოხან ნიფა ენე ნიიძასხან ხეხეხეი. ქსინნა, 1878, გვ. 158.

43 ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, I, გვ. 195.

44 მ. ულუღელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

45 ს.-ს. ორბელიანი, თხზულებანი, I, გვ. 242—243.

46 აქ უნდა იგულისხმებოდეს მხოლოდ ქალაქის მკვიდრი მოსახლეობა, რადგან სიამო განცალკევებულია „ქრისტიანი სტუმარი“ და „ტყვე კატარლისა თუ სხვა“.

ლეობის რაოდენობამ უკვე 1000 კომლამდე მიაღწია⁴⁷. XVII საუკუნის მოგზაური სიმეონ ლეპაცის ცნობით, რომელიც კონსტანტინოპოლში იყო 1608 წელს, „... едва ли здесь нашлось бы восемьдесят домов местных (жителей), но пришлых и гарибов в Стамбуле, Галате и Скутари было более 40 тысяч домов. Так как джалали той стороны (Азии) разорили (их) жилища, все гонимые и беглецы разместились там“⁴⁸. სხვა ადგილზე იგი წერს: „Говорят, что в Стамбуле есть... 10 тысяч домов армян“⁴⁹. სწორედ ხსნის სიმეონ ლეპაცი კონსტანტინოპოლში თავმოყრილი მოსახლეობის სამშობლოდან ლტოლვის მიზეზებს, მაგრამ მის მიერ მოწოდებული ციფრები გაზვიადებულია.

სხვა ცნობით კონსტანტინოპოლში XVIII საუკუნის შუაწლებში ცხოვრობდა 8000 კომლი ადგილობრივი და 50000 ლტოლვილი სომეხი⁵⁰. ლტოლვილი მოსახლეობა კი შემდგომში ან დაბრუნდებოდა თავის სამშობლოში ან განაგრძობდა გზას ევროპისაკენ. კონსტანტინოპოლის მოსახლეობა იზრდებოდა უმთავრესად ლტოლვილი მოსახლეობის ხარჯზე. ეს კი გამოწვეული იყო თურქეთის საფაშოებში ქრისტიანების დევნის გაძლიერებით.

ამრიგად, სულხან-საბა ორბელიანის „მოგზაურობაში“ არაერთი საინტერესო ცნობაა შემონახული ლივორნოში, რომსა და კონსტანტინოპოლში მცხოვრებ სომეხთა შესახებ.

⁴⁷ ჯაყ ძიდიქიქი ყათმირქიონ, ნ. IV, სრ., 1971, გვ. 301:

⁴⁸ Симеон Лехацци, Путевые заметки, Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян, М., 1965, გვ. 37.

⁴⁹ იქვე, გვ. 48.

⁵⁰ ჯაყ ძიდიქიქი ყათმირქიონ, გვ. 302:

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა ე. მეტრეველმა)

ლილი ჟორჟოლიანი

ზააქის ამბავი ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“

ძველი ირანული თქმულებებისა და ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთ საინტერესო ნაწილს ზააქის ამბავი წარმოადგენს. როგორც სპარსულ, ასევე აღმოსავლეთის სხვა ხალხთა ენებზე (მათ შორის ქართულ ენაზე) ამ ამბის მრავალი ვერსია დასტურდება. მათი უმრავლესობა სრული ან ფრაგმენტული სახით სხვადასხვა წყაროში, ფირდოუსის „შაჰ-ნამესა“ და მის მრავალრიცხოვან ვერსიებშია წარმოდგენილი, ზოგიერთი კი ცალკე თქმულებისა და დამოუკიდებელი თხზულების სახითაც გვხვდება.

ირანელთა ნაციონალური თქმულებებისა და საგმირო ეპოსის შესახებ უძველეს წყაროებთან (ვედები, ავესტა, ბერძნული, ფალაური, სომხური და სხვა წყაროები) ერთად მეტად საინტერესო და მრავალფეროვანი მასალაა დაცული ისლამის პერიოდის (ძირითადად არაბულენოვანი ავტორების) საისტორიო ქრონიკებსა და თხზულებებში¹. ისლამის პერიოდის წყაროები იმ მხრივაც არიან საყურადღებო, რომ ზოგჯერ მათზე დაყრდნობით შესაძლებელია გავიაზროთ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ რომელიმე ეპიზოდი ან ამბავი რა სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი ჩვენამდე მოუღწეველ ფალაურ „ხვატაი-ნამაკში“, რადგანაც ცნობილია, რომ ამ თხზულებათა ავტორებს სხვა წყაროებთან ერთად პირდაპირი თუ არაპირდაპირი გზით ფალაური „ხვატაი-ნამაკ“ ან მისი არაბული თარგმანები აქვთ გამოყენებული. ამ პერიოდის ზოგიერთი თხზულების (მაგ., საალიბის „ლარარ ახბარ მულუქ ალ-ფარს“, ბირუნის „ალ-ასარ ალ-ბაკია“) დახმარებით შეგვიძლია განვსაზღვროთ რამდენად ზუსტად და კეთილსინდისიერად ლექსავდა ფირდოუსი თავის ძირითად წყაროს — ჩვენამდე მოუღწეველ აბუ მანსურ იბნ აბდ არ-რეზაყის პროზაულ „შაჰ-ნამეს“, რადგანაც დადგენილია, რომ საალიბისა და ბირუნის მთელი რიგი ამბების გადმოცემისას წყაროდ იგივე წიგნი გამოუყენებიათ².

ზააქის ამბის ვერსიათაგან ჩვენ ამჯერად ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“ წარმოდგენილ ზააქის ეპიზოდზე შევჩერდებით.

¹ ისლამის პერიოდის წყაროებში ირანის მეფეთა და ფალავანთა შესახებ ზშირად ერთმანეთისაგან განსხვავებული თქმულებები და ცნობები იკითხება. ირანელი მკვლევრის ზ. საფას-შეხედულებით, ამ შეუსაბამობის მიზეზი ის არის, რომ მათი ავტორები ერთმანეთისაგან განსხვავებულ წყაროებს ეყრდნობოდნენ და ზოგჯერ ერთი ამბის გადმოსაცემად რამდენიმე წყაროდან ამონაკრებ მასალას იყენებდნენ. (იხ.: ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، تهران، ۱۳۳۳، ص ۷۲).

² تودر نولدكه، حماسه ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی، تهران، ۱۳۵۱، ص ۷۱-۷۲ و ۱۰۳-۱۰۷. ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، ص ۷۱-۷۲ و ۱۰۳-۱۰۷.

ფირდოუსის პოემისეული ზააქის ეპიზოდი ვრცელია. აქ ზააქის შესახებ თხრობა იწყება ჯამშიდ მეფის მიერ თავისი თავის ღმერთად გამოცხადების შემდეგ. ეპიზოდის შინაარსობრივი მსვლელობა კი უთუოდ მოითხოვს იმის ცოდნასა და გათვალისწინებას, რასაც ფირდოუსი ჯამშიდ მეფის შესახებ თავისი პოემის წინა თავში მოგვითხრობს.

ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ მიხედვით, ჯამშიდი ფიშადლიანთა სამეფო დინასტიის მეოთხე მეფეა. იგი მამის — თაჰმურასის გარდაცვალების შემდეგ იკავებს სამეფო ტახტს. ძველი ირანული წყაროების (ავესტა, ფალაური რელიგიური წიგნები) თანახმად³, ჯამშიდი თაჰმურასის ძმაა და ორივენი ევიპატის (ფალ. ვივანგჰან) ვაჟები არიან. მსგავსი გენეალოგია მოყვანილი ისლამის პერიოდის ზოგიერთ თხზულებაში⁴. საალიბი ჯამშიდისა და თაჰმურასის ზუსტ ნათესაურ დამოკიდებულებას არ აღნიშნავს. ამ ავტორთან ორივენი მეფე ჰუშანგის შთამომავლებად იხსენიებიან⁵.

„შაჰ-ნამესა“ და წყაროების ეს შეუსაბამობა „მაჰმალ ათ-თავარიზის“ უცნობ ავტორსაც შეუნიშნავს⁶. იგი წერს: „ჯამშიდი შაჰ-ნამეში თაჰმურასის ვაჟად არის ნათქვამი, მაგრამ უფრო სწორი ის არის, რომ მისი ძმა ყოფილა“⁷.

შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აბუ მანსურის პროზაული „შაჰ-ნამეს“ ავტორებმა (ან თვით ფირდოუსიმ), იცავდნენ რა წყაროებში მოცემულ მეფეთა ქრონოლოგიურ თანამიმდევრობას, სიმარტივისა და ლაკონიურობის მიზნით ჯამშიდი თაჰმურასის შვილად წარმოგვიდგინეს, ხოლო მათი მამის შესახებ, რომელიც წყაროების მიხედვით მეფე არ ყოფილა, დუმილი ამჯობინეს.

„შაჰ-ნამეს“ თანახმად, ჯამშიდმა 700 წელი იცოცხლა. აქედან 600 წლის განმავლობაში იგი სამეფო ტახტსა და გვირგვინს ფლობდა და მორჭმით მართავდა⁸. თავისი მეფობის პირველი 50 წელი საომარი იარაღისა და საქურვლის გამოგონება-დამზადებას მოანდომა. მეორე ორმოცდაათი წლის განმავლობაში ხალხს ასწავლა რთვა, ქსოვა, კერვა და ტანსაცმლის ტარება. ორჯერ ორმოცდაათი წელი ადამიანთა საზოგადოების სხვადასხვა ფენებად დაყოფით იყო

³ ძველ ირანულ (ავესტა, ფალაური წიგნები) და სომხურ წყაროებში დიდასტურებული ზააქის თქმულების ფრაგმენტებზე მსჯელობისას და ფირდოუსის პოემის შესატყვის ნაწილთან მათი შედარებისას ვეყრდნობით ჩვენსავე შრომას — „ირანული საგმირო ეპოსის სათავეებთან“. (იხ.: „მაენე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 2, გვ. 58—70).

⁴ ترجمه تاريخ طبري از ابو علي بنعبي، طهران، ۱۳۳۷، ص ۲۱. مجمل التواريخ و القصص، بتصحیح ملك الشعراء بهار، تهران، ۱۳۱۸، ص ۱۳. А. Б и р у н и. Памятники минувших поколений, Избранные произведения, т. I. Ташкент. 1957, гв. 113.

⁵ شاهنامه ثعالي در شرح احوال سلاطين ايران، ترجمه محمود هدايت، تهران، ۱۳۲۸—۱۳۲۹، ص ۲۴.

⁶ „მაჰმალ ათ-თავარიზის“ ავტორს, როგორც თვითონვე მიუთითებს, ფირდოუსის „შაჰ-ნამე“ თავისი თხზულების ერთ-ერთ წყაროდ აქვს გამოყენებული.

⁷

مجمل التواريخ و القصص، ص ۲۵.

⁸ ავესტის ფრაგმენტების თანახმად, ჯამშიდმა 900 წელზე მეტხანს იმეფა. ფალაური და ისლამის პერიოდის წყაროები ჯამშიდის მეფობისა და სიცოცხლის ხანგრძლივობას განსხვავებულად წარმოადგენენ.

დაკავებული⁹. შემდეგი ორმოცდაათი წლის განმავლობაში დევებს სასახლე-ები ააშენებინა და სამშენებლო საქმესა და ხუროთმოძღვრებას ჩაუყარა საფუძველი. ამავე პერიოდში ასწავლა მან ხალხს ძვირფასი ქვებისა და მეტალების მოპოვება, სხვადასხვა სატიკივართა მკურნალობა და ნაოსნობა, ორმოცდაათი წელი კი თავისი ბრწყინვალე ტახტის გაკეთებას შეალია და მასზედ ამალღების დღის აღსანიშნავად დააწესა დღესასწაული ნოვრუზი (نوروز — „ახალი დღე“). ბედნიერად ცხოვრობდა ხალხი. ქვეყნად ყველა ჯამშიდ მეფის მორჩილი და თავყანისმცემელი იყო. სიავისა და გაჰირგების არა იცოდნენ რა. „ასე მიდიოდა საქმე სამასი წლის განმავლობაში, სიკვდილი არ უნახავთ იმ ხანად“¹⁰.

ჯამშიდის მეფობასა და საქმიანობას დაახლოებით ასევე აღწერენ თაბარი¹¹ და სა'ლიბი¹². ბირუნის ჯამშიდის მეფობის ეპოქა, ფირდოუსის მსგავსად, ცალკეულ პერიოდებად აქვს დაყოფილი და ირანელთა უძველესი ეროვნული დღესასწაულის დაწესება მასაც ჯამშიდისადმი აქვს მიკუთვნებული¹³.

ძველ ირანულ წყაროებში ჯამშიდის შეცოდებამდელი საქმიანობა სხვაგვარად არის წარმოდგენილი: ავესტის, „დინქარდის“ და „ბუნდაჰიშნის“ თქმულებების მიხედვით, იგი აპურა მახდას მიერ შექმნილი მიწიერი სამყაროს ზედამხედველია და ამ სამყაროს სიავისა და ბოროტებისაგან დამცველის ფუნქციას ასრულებს.

ცნობილია, რომ ახალი თქმულება ჯამშიდზე, როგორც ცივილიზაციის დამფუძნებელსა და განმანათლებელზე ისლამის პერიოდში ჩამოყალიბებულა ჯურანის სულეიმანის (ბიზლ. სოლომონ მეფე) გავლენით, რადგან ბრძენ, უდიდეს აღმშენებელ, დემონურ ძალთა დამმორჩილებელ სულეიმანსა და ირანული თქმულებების ჯამშიდ მეფეს შორის პრაქტიკულად მსგავსებას ხედავდნენ და ხშირად მათ, როგორც ეს სა'ლიბისაც აქვს შენიშნული, კიდევაც აიგივებდნენ¹⁴.

უნდა ითქვას, რომ ფირდოუსი ჯამშიდის მეფობის შეცოდებამდელ პერიოდს, ძველი ირანული წყაროების მსგავსად, ადამიანთა ცხოვრების „ოქროს ხანად“ გვისახავს, რომლის დროსაც ხალხმა არ იცის რა არის ავადმყოფობა, სიკვდილი, გაჰირგება და სხვა სიამე. მაგრამ, როგორც ფირდოუსი მოგვითხრობს, მიღწეულმა წარმატებებმა თავბრუ დაახვია ჯამშიდს, იგი ისე გაამყადა, რომ ქვეყნად თავისი თავის გარდა არავის ცნობდა. განუდგა ღმერთს, იხმო ქვეშევრდომები და უბრძანა, რომ იგი ეცნოთ ქვეყნიერების შემოქმედად¹⁵. მაგრამ „როცა ეს ითქვა, ღვთაებრივმა ბრწყინვალეობამ/მისგან პირი იბრუნა

⁹ „დინქარდის“ თქმულების მსგავსად, „შაჰ-ნამეში“ ჯამშიდი ადამიანებს ოთხ ფენად ყოფს. ფირდოუსის პოემაში ამ ფენათა სახელწოდებები ძალზე დამახინჯებული ფალაური ტერმინებითაა წარმოდგენილი.

¹⁰ شاهنامه فردوسی، متن انتقادی، جلد اول، مسکو، ۱۹۶۰، ص ۴۲.

¹¹ ترجمه تاریخ طبری از بلعمی، ص ۲۱.

¹² شاهنامه ثعالبی، ص ۵-۶.

¹³ А. Бируни, Памятники минувших поколений, гл. 113, 222.

¹⁴ شاهنامه ثعالبی، ص ۵-۶.

¹⁵ ზოგიერთი წყარო (მაგ., „დატისტანი-დინიკი“ და „თაბარის ისტორია“) ჯამშიდის ამ საქციელს მისი ეშმაკისაგან ცდუნებით ხსნის. „შაჰ-ნამეში“ კი, ავესტასა და სა'ლიბისთან მოყვანილი თქმულებების მსგავსად, ჯამშიდისათვის ეს საქმე ეშმაკსა და ავ სულს არ ჩაუგონებია.

და ქვეყანა მითქმა-მოთქმით აივსო¹⁶. სულ მალე ჯამშიდს უკუღმა წაუვიდა საქმე და მისი ძლიერებაც დაეცა. აქ ფირდოუსი წყევტს თხრობას ჯამშიდის შესახებ და ზაჰის ამბავს იწყებს.

ჯამშიდის მეფობისას არაბეთში¹⁷ მბრძანებლობდა კეთილშობილი, სამარ-თლიანი, ღვთისმოშიში და გულუხვი ხელმწიფე მარდასი (مرداس), რომელსაც ჰყავდა ერთი ვაჟი:

ფალავნის სახელი ზაჰაქი¹⁸ იყო,
მამაცი, ჰკუთმნატე და უწმინდური იყო,
რომელსაც ბივარას ფსაც ეძახდნენ.
ასეთ სახელს ფალაურად უწოდებდნენ,
რადგან ბივარ ფალაური თვლით
ღერის ენაზე ათი ათასი იქნება¹⁹.
ოქროს მოსართავიანი არაბული ცხენები,
მას ათი ათასი ჰყავდა, როგორც სახელს უწოდებდნენ (ფალაურად).
დღისა და ღამის ორ ნაწილს უნავიგრზე ატარებდა,
დიდებულების ნიშნად და არა სამტროდ²⁰.

ავესტის ფრაგმენტების მიხედვით, ზაჰაქი (აჟი დაჰაქა) ავი სულის მიერ შექმნილი უძლიერესი და უბოროტესი ურჩხულია. ჩვენ მიერ გამოყენებულ წყაროებში, მ. ხორენელის „სომხეთის ისტორიაში“ ასახული თქმულებიდან

16

شاهنامه فردوسی، جلد اول، ص ۴۳.

¹⁷ „შაჰ-ნამეში“ ზაჰის მამის სამფლობელოს „შუზოსან მხედართა ველი“ (دشت سواران نیزه گدار) ეწოდება. ამასთან ზაჰი, მამამისი და მათი ქვეშევრდომები თაზიებად (تازی) იწოდებიან. სიტყვა თაზის (تازی) ეტიმოლოგიურად უკავშირდებიან არაბთა მითოლოგიური წინაპრის სახელს — Tāz. იმასაც ვარაუდობენ, რომ თაზი შეიძლება იყოს სახელწოდება ირანელთა მოსახლეობის არაბული ტომის თაისა, რომელიც შემდგომ საერთოდ არაბებზე გაავრცელეს. (იხ.: А. А. Стариков, Комментарии к переводу „Шахнаме“ Фирдоуси, т. I, М., 1957, გვ. 611). ლექსიკონები სიტყვა تازی-ს განმარტავენ როგორც — არაბი, არაბული. ამრიგად, თაზიან — تازی და შრ. რიცხვის მართკმოდელი სუფიქსი (ان) არაბებს ნიშნავს. „შაჰ-ნამეში“ ზაჰის სამფლობელოს აღმნიშვნელ სახელადაც შეიძლება გავიგოთ (იხ.: დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, თბ., 1959, გვ. 149) და შესაბამისად ვთარგმნოთ როგორც — არაბეთი.

¹⁸ უფრო სწორი და ზუსტი გახმოვანებით: Zohhāk. ვარიანტულად გვხვდება აგრეთვე Zahhāk ფორმაც. ქართულში ტრადიციულად ეს სახელი ზაჰაქ ფორმით იხმარება.

ფ. იუსტის აზრით, ახ. სპარსული Dahhāk წარმოადგენს ავესტის Dahāka-ს არაბიზებულ ფორმას (იხ.: F. Justi, Iranisches Namenbuch, Hildesheim, 1963, გვ. 60). ჩვენი ვარაუდით, არაბიზება უნდა განეცადა სახელის ფალაურ ფორმას — Až Dahāk-ს, რადგანაც არაბებს ზაჰაქზე თქმულებები ფალაური ლიტერატურიდან, კერძოდ, სასანური „ხვატი ნაშაქის“ თარგმანებით უნდა გაეცნოთ.

„მავალ ათ-თავარიხის“ ავტორს ამ სახელის თავისებურად საინტერესო ეტიმოლოგია აქვს მოცემული. იგი წერს: „ზაჰაქს სპარსელები დაჰაგს (ده آگ) უწოდებენ, რადგან ათი უბედურება და ავი ზნე გაავრცელა ქვეყნად. აგ (آگ) — სისამაგლესა და უბედურებას ნიშნავს. დაჰაგის არაბიზების შემდეგ ზაჰაქი მივიღეთ“ (იხ.: مجمل التواريخ و القصص، ص ۲۶).

¹⁹ ბივარასფის ასეთივე განმარტება „მავალ ათ-თავარიხშიც“ არის მოყვანილი. ზაჰაქს ამ ეპითეტით ყველა ფალაური, სომხური და ისლამის პერიოდის წყარო იხსენებს.

20

شاهنامه فردوسی، جلد اول، ص ۴۴.

მოყოლებული, იგი უკვე ადამიანის სახეს ატარებს და მთელ რიგ წყაროებში მისი წარმომავლობის მაჩვენებელი ვრცელი გენეალოგიური ნუსხებია მოყვანილი.

ფალაური და ისლამის პერიოდის წყაროები, რომლებშიც ზაჰაქის გენეალოგია არის წარმოდგენილი, ზაჰაქის მამას სხვადასხვა სახელით იხსენიებენ. მაგ., „ბუნდაჰიშნით“ — მას ხ რ უ ტ ა ს პ ი, დინავარის თანახმად — უ ლ ვ ა ნ ი (علوان), „მაჯმალ ათ-თავარიხით“ — ა რ ვ ა ნ დ ა ს ბ ი (ارونداسب) ჰქვია. თაბარის, სა'ალიბის და ბირუნის ზაჰაქის მამის ორგვარი სახელი აქვთ ნაჩვენები. პირველი სპარსელთა მიხედვით: თაბარი — ა ვ რ ვ ა ნ დ ა ს ბ (اورونداسب), სა'ალიბი — ა ნ დ ა რ მ ა ს ბ (اندرماسب), ბირუნი — ა ვ რ ა ნ დ ა ს ღ (اورنداسف); ხოლო მეორე არაბთა მიხედვით და სამივე ავტორს უ ლ ვ ა ნ ი ჰყავთ დასახელებული. ზაჰაქის მამის „შაჰ-ნამესეული“ სახელი მ ა რ დ ა ს არც ერთ წყაროში არ იკითხება და ჭერჭერობით გაურკვეველია, საიდან აიღო იგი ფირდოუსიმი.

ზაჰაქის ვინაობის შესახებ ისლამურ წყაროებში ასე იკითხება: დინავარი, რომელიც საერთოდ არაბთა ისტორიული ამბებისა და ირანელთა თქმულებების შეთანხმებას ცდილობს, ზაჰაქს იემენის მეფის შ ა დ ი დ ის (شاديد) ძმისწულად თვლის და თან დასძენს, რომ იგი სწორედ ის არის, ვისაც სპარსელები ბივარასბს უწოდებენო. თაბარის თანახმად, ბივარასბი და ზაჰაქი სხვადასხვა პიროვნებები არიან. ამ ისტორიკოსს ზაჰაქის თქმულება ორ ნაწილად გაუყვია. მასთან მოყვანილი თქმულებით, ბივარასბი აღმოსავლეთის ერთ-ერთი ქვეყნის ხელმწიფეა და მას მხოლოდ ჯამშიდის ტახტის მიტაცება და მისი მოკვლა მიეწერება, ხოლო თქმულების სხვა ამბები ზაჰაქს აქვს მიკუთვნებული. სა'ალიბი წერს, რომ ზაჰაქს, რომელსაც სპარსელები ბივარასბს ეძახდნენ; იემენელები თვისტომად მიიჩნევენო. ბირუნის ზაჰაქის გენეალოგიური ხაზი ზამის მხრივ არაბებამდე მიჰყავს, ხოლო დედის მხრივ მას ჯამშიდის დისწულად თვლის²¹. „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ ავტორის მიხედვით, ზაჰაქის ნამდვილი სახელი ყ ე ი ს ლ ა ჰ უ ბ ი ა (قيس لهوب) და მამამისი თაჰმურასის ვეზირი იყო²². „შაჰ-ნამეში“ თაჰმურასს ვეზირი კი ჰყავს, მაგრამ მისი სახელია შუჰრასფ//შიდასფ (شهرسپ || شيداسپ).

დავუბრუნდეთ „შაჰ-ნამეს“ ბუნებით უწმინდურსა და თავქარიან ზაჰაქს შეუჩნდა ავი სული (اهريمن || ايس). პირველად კეთილისმსურველი კაცის სახით მოველინა, დაუმეგობრდა და ფიცი დაადებინა, რომ მის ყოველ რჩევა-დარიგებას შეისმენდა და თან არავისთან გაამჟღავნებდა. ეშმაკმა ზაჰაქს მამის მოკვლა და მისი ტახტის დაპატრონება ურჩია. ზაჰაქი ერთხანს უარზე

²¹ შტრ. „ბუნდაჰიშნ“, რომლის თანახმადაც ჯამშიდმა თავისი დამ მიათხოვა ერთ-ერთ დემონს. იხ.: The Bundahis, თავი XXIII, § 1, Pahlavi texts, translated by E. W. West, I, Oxford, 1880.

²² ზაჰაქისა და მამამისის ვინაობისა და წარმომავლობის შესახებ იხ.:

ابو حنيفه احمد بن داود الدينوري، اخبار الطوال، لندن، ١٨٨٨، ص ٦.
ترجمه تاريخ طبري از بلعمي، ص ٢٣—٢٤.
شاهنامه ثعالبی، ص ٨.

مجلد التواريخ و القصص، ص ٢٥—٢٦.

А. Бируни, Памятники минувших поколений, гл. 113, 228.

იღვა, მაგრამ ეშმაკმა ფიცი მოაგონა და იგი იძულებული იყო თანხმობა ეთქვა. ეს ბოროტი საქმე თვით ეშმაკმა აღასრულა. მარდასის მშვენიერ ბალში ღრმა ორმო გათხარა და შენიღბა. სახელოვანი მარდასი ჩაეარდა ორმოში და სასიკვდილოდ დაიმტვრა. ზაჰაქი კი მამის სიკვდილის შემდეგ მისეულ სამეფო ტახტს დაეპატრონა.

მეორედ ეშმაკი ხელოვანი ნზარეულის სახით გამოეცხადა ზაჰაქს და სხვადასხვა ნუგბარი კერძის მომზადების საოცარი ცოდნა და უნარი გამოიჩინა. კმაყოფილმა არაბთა მბრძანებელმა მისი დაჯილდოება მოინდომა. მზარეულმა მხოლოდ ზაჰაქის მხრებზე ამბორი ისურვა. უმეცარმა ზაჰაქმა ნება დართო.

ბრძანა, რომ დევს, ვითარცა მის სწორს,
 მისთვის მხრებზე ეკოცნა.
 ეამბორა და დედამიწაზე უჩინარ იქნა,
 ქვეყნად არავის უნახავს ამგვარი საოცრება.
 ორი შავი გველი მისი მხრებიდან ამოიზარდა,
 დაღონდა და ყოველმხრივ საშუალების ძებნა დაიწყო²³.

შეწუხებულმა ზაჰაქმა აღარ იცოდა როგორ დაეხსნა თავი ამ საშინელებისაგან. ბოლოს ორივენი ხმლით მოაკვეთინა, მაგრამ ამაოდ. მათ ნაცვლად მხრებიდან ისევ ამოეზარდა ორი შავი გველი. ბრძენმა ექიმებმაც ვერა უწყაღეს რა მის „სატიკვარს“. ისევ მოევლინა ეშმაკი ზაჰაქს — ამჯერად გამოცდილი ექიმის სახედ გარდაქმნილი და ასე უთხრა: „ის, რაც შენ დაგემართა, განგების საქმე იყო და წამალი ვერას გარგებს. თუ მოსვენება გინდა, ისინი ყოველდღე ადამიანის ტვინით კვებო“. ფირდოუსი განმარტავს ეშმაკ-ექიმის ამ უცნაური დარიგების ფარულ მიზანს და წერს: იბლისს ის სურდა და იმას ეძიებდა, რომ დედამიწა ადამიანებისაგან დაეცარიელებინათ²⁴.

ზაჰაქისა და ეშმაკის ურთიერთობის ამბავს ძველი წყაროებიდან მხოლოდ ხორენელის „სომხეთის ისტორიაში“ ვხვდებით. აქ ეს ამბავი ძალზე მოკლედაა გადმოცემული. ხორენელთან მოყვანილი მითით, ეშმაკი ზაჰაქს ემსახურება და თან ჯადოქრობაში წვრთნის, ზაჰაქი მას მხრებზე მთხევრის ნებას ჯადოქრობის სწავლების საზღაურად აძლევს და ამ ამბორის შედეგად მას იგივე საქმე ემართება, რაც „შაჰ-ნამეშია“ მოთხრობილი.

ფალაურ წყაროებში ზაჰაქის მხარგველიანობა ნახსენებია, მაგრამ მათი გაჩენის მიზეზი არ იხსენიება. ისლამური ისტორიები კი რამდენადმე ასხვავდებიან ამ ამბავს. თაბარი ასე მოგვითხრობს: „ზაჰაქს სპარსელები აჟ დაჰაკს (ازداک) ეძახდნენ²⁵ იმის გამო, რომ მას მხრებზე გველის თავის მსგავსი ამონაზარდები ჰქონდა და მათ ჯადოქრობით ხალხს გველეშაპებად მოაჩვენებდა ხოლმე. მისი მეფობიდან 700 წლის გასვლის შემდეგ ამ ამონაზარდებმა ფესვი გაიდგეს და ძლიერ ატკივდნენ. ვერავინ შეძლო მისი მორ-

23

شاهنامه فردوسی، جلد اول، ص ۴۸.

²⁴ შდრ. ავესტას, სადაც ურჩხულ აფი დაჰაკას უპირველეს სურვილს დედამიწაზე აღადმინათ მოსპობა წარმოადგენს.

²⁵ „მაჰმად ათ-თავარიხის“ ავტორის თანახმად, ზაჰაქს თავისი გველების გამო დაიწინაოთ აჟ დაჰაკს აკ (ازداک) ეძახდნენ (იხ.: ۲۶ ص القصص). ფირდოუსი ზაჰაქის სახელად ზოგჯერ აჟ დაჰაკს-ს (ازدا — ურჩხული, დრაკონი) იყენებს. შდრ. ავესტის Aži Dahāka-ს.

4. მაკენე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 2

ჩენა, ვიდრე ერთ ღამეს სიზმარში ვიღაცამ ადამიანის ტვინით მათი წამლობა არ ასწავლა“²⁶.

ბირუნი წერს: „ბივარასიფის გველთა შესახებ ამბობენ, რომ ისინი მას მხრებზე ჰქონდა ამოზრდილი და ტვინით იკვებებოდნენ; იმასაც იტყვიან, რომ ეს ორი მტკივნეული ჭრილობა იყო და ბივარასიფი მათ ტვინს უსვამდა, რათა ტკივილი დაეამებინა“²⁷.

ზაჰაქ-ეშმაკის ამბავი დაახლოებით ისეთივე სახით, როგორც ფირდოუსისთან გვაქვს, სა'ალიბისთან იკითხება, მაგრამ ეს ამბები ამ ავტორს ზაჰაქის მიერ ჯამშიდის მოკვლის შემდეგ აქვს მოთხრობილი²⁸.

ფირდოუსი ჯამშიდის ამბავს უბრუნდება და ასე მოგვითხრობს: ჯამშიდის შეცოდების შემდეგ ირანში არეულობამ იჩინა თავი. ჯარი და ქვეშევრდომები განუდგნენ ღვთისმგმობელ ჯამშიდს და ღრაჯონის გარეგნობის მქონე ზაჰაქი მიიწვიეს მეფედ. ზაჰაქი თაზიათა და ირანელთა დიდი ლაშქრით გაემართა ჯამშიდთან საომრად. ყველასგან მიტოვებულმა ჯამშიდმა გაქცევით უშველა თავს, ხოლო ზაჰაქმა უბრძოლველად დაიკავა მისი ადგილი. დიდხანს ემალებოდა ჯამშიდი ზაჰაქს, მაგრამ მესამე წელს იგი ჩინეთის ზღვაში შეიპყრეს და ზაჰაქს მიჰგვარეს:

როცა ზაჰაქმა იგი ხელში ჩაიგდო,
 დიდხანს აღარ დააყოვნა;
 იგი ხერხით თავიდან ბოლომდე ორად გახერხა,
 ქვეყანა მისგან გაწმინდა და უშიშარ ქნა²⁹.

ჯამშიდის ცხოვრების ბოლო პერიოდისა და მისი აღსასრულის ამბის გადმოცემის მხრივ „შაჰ-ნამეს“, ძველ ირანულსა და ისლამურ წყაროებს შორის დიდი სიახლოვე არსებობს. ასე, მაგალითად, ავესტაში, ზვარანსგან მიტოვებული და ძლიერებადაკარგული ჯამშიდი ემალება თავის მტრებს. ფალაური წყაროებით³⁰, ზაჰაქის შიშით გარდახვეწილი ჯამი ასი წელი თავის დასთან ერთად რომელიღაც ზღვის ნაპირას ცხოვრობს. ისლამური ისტორიებით — ჯამშიდი ერთხანს (თაბარით — ერთი წელი, „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ მიხედვით — 130 წელი, სა'ალიბისთან წელთა რაოდენობა აღნიშნული არ არის) ფარულად იმყოფება, მაგრამ საბოლოოდ იგი მაინც ზაჰაქს უეარდება ხელში („თაბარის ისტორიისა“ და „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ მიხედვით — მას ინდოეთში ატყვევებენ, ხოლო სა'ალიბის თანახმად — რომელიღაც ნაპირთან). ზაჰაქი დატყვევებულ ჯამშიდს წყაროების მიხედვითაც, ორად გაახერხებინებს. საყურადღებოა, რომ არც ფირდოუსი და არც ისლამური ისტორიები არ იხსენიებენ ავესტასა და ფალაურ წიგნებში ხსენებულ ჯამშიდის ჯალათს სპიტიურას.

26

ترجمه تاریخ طبری از بلعمی، ص ۲۴.

27

А. Бируни. Памятники минувших поколений, гл. 244.

28

ترجمه تاریخ طبری از بلعمی، ص ۹-۱۵.

29

شاهنامه فردوسی، جلد اول، ص ۴۹.

30 об.:

ترجمه تاریخ طبری از بلعمی، ص ۲۱-۲۳.

شاهنامه ثعلبی، ص ۶-۸.

مجموع التواريخ و القصص، ص ۳۹.

ზაჰაქის მეფობა 1000 წელს გაგრძელდა. მთელი ამ ხნის განმავლობაში ქვეყნად ბოროტება, სიღვრე, სიჭრელე, ჯადოქრობა და უბედურება იყო გავრცელებული. სიმართლესა და სიკეთეს ლაპარაკსაც კი ვერავინ ბედავდა, არავის ინდობდა მტრავალი მეფე. უმიზეზოდ ხოცავდა სახელოვან ვაჟაკებს, ხოლო თუ სადმე ლამაზი ქალი გამოჩნდებოდა, მამინვე თავის მხევლად აქცევდა. იგი ჯამშიდის ტურფა ასულებს — არნავაზსა და შაჰრნაზსაც დაეუფლა, კერპთაყვანისმცემლებად აქცია და მათ ჯადოქრობაში წვრთნიდა.

„შაჰ-ნამეს“ ზოგი ხელნაწერითა და ბეჭდური ტექსტითაც, არნავაზი და შაჰრნაზი ჯამშიდის დები არიან. ფალაური თხზულებები ჯამშიდის სამ დას (მაჰაგ, არნავაზ, შაჰრნაზ) იხსენიებენ. ავესტის ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტებით, არნავაზი და შაჰრნაზი აჟი დაჰაკას (ზაჰაქის) ცოლთა სახელებია, რომელთა ხელში ჩაგდების სურვილს არაერთგზის გამოთქვამს თრაეტონა (ფერიდუნი). დღევანდელ ავესტაში არ ჩანს მათი ჯამშიდთან ნათესაური დამოკიდებულება. ჩვენ მიერ გამოყენებული ისლამური წყაროებიდან, არნავაზსა და შაჰრნაზს სა'ალიბი და „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ ავტორი იხსენიებენ. პირველთან ისინი ჯამშიდის ასულები არიან³¹, ხოლო მეორესთან — ჯამშიდის დები.

ზაჰაქის გველების გამოსაკვებად და დასამშვიდებლად ყოველდღე ორი ადამიანის სიცოცხლე ისპობოდა. ორმა წარჩინებული გვარის ირანელმა — არმაილმა (ارمائی) და გარმაილმა (گرمائی)³² გადაწყვიტა როგორმე ეშველათ ხალხისათვის. ისინი ზაჰაქს მზარეულებად დაუდგნენ და ყოველდღე გველებისათვის განკუთვნილი ორი კაციდან, მხოლოდ ერთს კლავდნენ, მის ტვინს ცხვრის თავის ტვინში ურევდნენ და ამგვარი საქმლით ასაზრდოებდნენ გველებს; გადარჩენილებს კი მცირეოდენ სარჩოს აძლევდნენ და მთასა და ველში ხიზნავდნენ. სწორედ მათი შთამომავალნი არიან ქურთებიო, — დასძენს ფირდოუსი.

ზაჰაქის გველებისათვის სასიკვდილოდ განწირულთა ნაწილის გადარჩენის ამბავი ძველ ირანულ წყაროებში არ დასტურდება, ხოლო ისლამის პერიოდის წყაროთაგან იგი ყოველ მათგანში იეითება, მაგრამ თუ სა'ალიბი და „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ ავტორი ამ საქმის ჩადენას, „შაჰ-ნამეს“ თქმულების მსგავსად, ორ კაცს (არმაილსა და გარმაილს) მიაწერენ, სამაგიეროდ, დინავარის, თაბარისა და ბირუნის თხზულებებში ამ კეთილი საქმის ჩამდენად ერთი კაცი იხსენიება. დინავარი: არმაილი (ارمائی), ბირუნი: აზმაილი (ازمائی), ხოლო თაბარისთან მისი სახელი საერთოდ არ აღინიშნება. ამასთან დინავარის თანახმად, ზაჰაქის გველებისათვის ყოველდღე ორი კი არა, ოთხი კაცი უნდა მოეკლათ და არმაილი ამ ოთხი კაციდან ორს ათავისუფლებდა. დინავარის, თაბარის, სა'ალიბის და „მაჯმალ ათ-თავარიხის“ თქმულებებით, „შაჰ-ნამეს“ მსგავსად, გადარჩენილებს მთა-ველში ხიზნავდნენ და მათგან წარმოღვა ქურთების ტომი. ბირუნი კი წერს, რომ აზმაილმა გადარჩენილები ღუნბავენდის (დემავენდის) მიდამოებში დაასახლა და აფრიდუნმა,

31

مجلد التواريخ و القصص، ص ۲۷. شاهنامه ثعالی، ص ۱۰.

32 „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთ ხელნაწერში (ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი) მათი სახელები არმანაქ (ارمانک) და გარმანაქ (گرمانک) ფორმებით არის მოყვანილი.

ზაპაქის დამარცხების შემდეგ, იგი ამ მხარის მმართველად დანიშნა და დიდად აფასებდა³³.

ასეთ ყოფაში მიდიოდა დრო და როცა ზაპაქს 40 წელიდა დარჩენოდა ამ-
ქვეყნად საბოგინოდ, ერთ ღამეს სიზმრად ეზმანა, რომ მის სასახლეში სამი
ფალავანი მივიდა. მათგან ყველაზე უმცროსმა იგი შეკოჷა და დემავენდის
მთაში წაათრია. სიზმრით შეშინებულმა ზაპაქმა არწავაზის რჩევით შეკრიბა
მერამლენი და ვარსკვლავთმრიცხველნი და მათ სიზმრის ახსნა უბრძანა.

კარგა ხანს ვერავინ ბედავდა სიმართლის თქმას. ბოლოს ერთმა მათგან-
მა — ზ ი რ ა ქ მ ა (زیرک — „გამჭირაზი“, „შორსმჭვრეტელი“) მოახსენა:
ქვეყნად ყველაფერი წარმავალი და ცვალებადია, არც შენ შეგარჩება ტახტი
მარადიულად. დაიბადება გმირი აფრიდუნ, რომელიც მეფობას წაგართმევს,
შენ კი შეგკოჷვს, დემავენდის მთაში წაგათრევს და იქ მიგაჯაჭვავსო. ზაპაქს
ანტერესებს აფრიდუნის მისდამი მტრობის მიზეზი. ბრძენი ასე უპასუხებს:
მიზეზი ის იქნება, რომ შენ მას მამას და ძიძას — ძროხა ბ ა რ მ ა ი ე ს
(برهما)³⁴ მოუკლავ და იგი მათთვის შურს იძიებსო. მომავლის ასეთი წინას-
წარმეტყველებით შეშინებულმა ზაპაქმა დაკარგა სიმშვიდე და მოსვენება.
იგი აფრიდუნს ეძებდა დღისითაც და ღამითაც.

ჩვენი წყაროებიდან ზაპაქის ამბის ეს ნაწილი მხოლოდ სა'ლიბისთან დას-
ტურდება, მაგრამ იმ მცირე განსხვავებით, რომ იგი ამ გაბედული მუნეჯიმის
სახელს არ იხსენიებს და მას სიზმრის ახსნის შემდეგ ენას ამოგლეჯენ³⁵.

„თაბარის ისტორიაში“ ეს ამბავი გადასხვაფერებულია. ზაპაქი, თაბარის
თანახმად, თავისი მომავლის შესახებ სიზმარს კი არ ნახულობს, არამედ მას
აცნობებენ, რომ მას ხელმწიფობას წაართმევს და მოკლავს ჯამშიდის შთა-
მომავალი³⁶ ფერიდუნი.

გავიდა დრო.

დღემ შეა ბედნიერი ფერიდუნი,
ქვეყანას ერთი სხვა ბუნება (ხასიათი) მოველინა;
იზრდებოდა კენარი საროს მსგავსად,
მისგან ბრწყინავდა მეფური შარავანდედი;
ფალავანს ჯამშიდისეული შარავანდედი ჰქონდა³⁷,
მანათობელი მზისდარი იყო³⁸.

³³ იხ.:

ابو حنیفہ الدینوری، اخبار الطوال، ص ۸.
ترجمہ تاریخ طبری از بلعمی، ص ۲۶. شاهنامہ ثعالبی، ص ۱۰.
مجمّل التواریخ و القصص، ص ۴۰—۴۱.

А. Бируни, Памятники минувших поколений, გვ. 243—244.

³⁴ ბარმაიეს ნაცვლად „შაპ-ნამეს“ ზოგიერთ ხელნაწერში და ასევე ზოგიერთ წყაროში
ფორმაიე (برمایه) იკითხება.

³⁵

شاهنامہ ثعالبی، ص ۱۳—۱۴.

³⁶

ترجمہ تاریخ طبری از بلعمی، ص ۲۷.

³⁷ შდრ. ავესტას, სადაც ასევე იმისაგან (ჯამშიდისაგან) განშორებული ზეციური
ბრწყინვალეობა თრავტაონას წილხვედრი ხდება.

³⁸

شاهنامہ فردوسی، جلد اول، ص ۵۷.

ფერიდუნი ადრე დაობლდა. მამამისი აბთინი (آبتین)³⁹ ზაჰაქმა განდგომისათვის სიკვდილით დასაჯა. დედამ ფირანქმა (فرانك)⁴⁰ პატარა ფერიდუნი ერთ მწყემსთან გახიზნა, რომელიც მას სამი წლის განმავლობაში ტანხატულა და საოცარი ძროხის — ბარმაიეს რძით ზრდიდა. ზაჰაქმა შეიტყო ფერიდუნის დაბადება და მიაგნო მის ადგილსამყოფელს. ფირანქმა დაასწრო ზაჰაქს, თავისი პირმშო ინდოეთს წაიყვანა და ალბორზის მთაზე მცხოვრებ განდეგილს მიაბარა გასაზრდელად. განრისხებულმა ზაჰაქმა, რაკი ფერიდუნი ვერ ჩაიგდო ხელში, ჯავრი ძროხა ბარმაიეზე იყარა და იგი ხმლით აჩეხა.

ზღაპრულ ძროხა ბარმაიეს შესახებ ავესტასა და ფალაურ თხზულებებში არაფერია ნათქვამი. ზ. საფას შეხედულებით, ფერიდუნის გამზრდელი ძროხის სახელსა (ბარმაიე||ფორმაიე) და ფალაური ტექსტებისეულ ფერიდუნის მამის სახელს — პურ-ტორას, ანუ ფორგავს („მრავალი საქონლის პატრონი“) შორის ახლო კავშირი შეინიშნება და ფერიდუნის წინაპართა სახელებში სიტყვა გავს (گاو)-ის არსებობა უნდა დადებოდეს საფუძვლად ძროხა ფორმაიეს ამბის გაჩენას ისლამის პერიოდში⁴¹.

როცა ფერიდუნს 16 წელი შეუსრულდა, მან დატოვა ალბორზის მთა და თავის სახლში დაბრუნდა. დედას თავისი წარმომავლობის შესახებ გამოჰკითხა და შეიტყო, რომ იგი მეფე თაჰმურასის შთამომავალი და წარჩინებული ოჯახის შვილია⁴². ფირანქს არც ზაჰაქის მიერ მათი დედის, მამისა და ძროხა ბარმაიეს დახოცვის ამბავი არ დაუმაღავს შვილისათვის. შურისძიების გრძნობით აივსო ქაბუჯის გული, მაგრამ დედის დარიგებას დაუჭერა, რომელმაც ურჩია ცოტაც მოეთმინა, რადგანაც იგი ჯერ ვერ სძლევდა ზაჰაქს.

ზაჰაქი ვერ ისვენებდა ფერიდუნის შიშით. ერთ დღეს მან ყოველი მხრიდან უხმო დიდებულებს და თათბირი გამართა ჯარის გაზრდის თაობაზე. ამასთან მოითხოვა, რომ მისი სამართლიანი მეფობის შესახებ სიგელი შეედგინათ და ყველას ხელის მოწერით დაედასტურებინა. სწორედ ამ დროს ზაჰაქის სასახლეში მივიდა სამართლის მაძიებელი ქავა (کاو) მჭედელი. ზაჰაქის მსახურებს ქავასათვის შვილი წაერთმიათ და იგი მის უკან დაბრუნებას მოითხოვდა. ზაჰაქმა მას შვილი უკან დაუბრუნა, სამაგიეროდ მისი სამართლიანობის სიგელზე ხელის მოწერა უბრძანა. ზაჰაქის ამგვარი მზავრობით აღშფოთებულმა ქავამ მეფე და დიდებულები გალანძლა, სიგელი დახია, ფეხით გათელა და თავის ვაჟთან ერთად სასახლე დატოვა. დიდებულები გაოცებულნი დარჩნენ, რომ ზაჰაქმა ქავას ასეთი თავხედობა არად ჩაავდო. ზაჰაქი მათ დასამშვიდებლად სასწაულს იშველიებს და ასეთ პასუხს აძლევს: „როცა ქავამ სასახლეში ფეხი შემოდგა და ჩემმა ყურმა იმის ხმა ისმინა, თითქოს ჩემსა და იმას შორის რკინის მთა აღიმართათ“.

³⁹ „შაჰ-ნამე“ ზოგიერთ ხელნაწერში ფერიდუნის მამის სახელია აბთინ (آبتین). ავესტაში ფერიდუნის მამას ათვია ეწოდება, ხოლო ფალაური წყაროს — „ბუნდაჰიშნის“ მიხედვით, პურ-ტორა ჰქვია და მის საგვარეულო სახელს ასპიან წარმოადგენს.

⁴⁰ ფ. იუსტი ფერიდუნის დედის სახელს უკავშირებს ავესტის Freni-ს და ფალაურ Farhang-ს. იხ.: F. Justi, Iranisches Namenbuch, გვ. 105—106.

⁴¹

ذبح الله صفاء حماسه سراپی در ایران، ص ۴۶۷.

⁴² ფერიდუნის წარმომავლობა ზუსტად ასეთივეა, საალიბისთან. ზოგიერთ ისლამურ წყაროში (დინავარი, თაბარი, ბირუნი, „მაჰმალ ათ-თავარიხი“) ფერიდუნი ჯამშიდის შთამომავლად არის მოხსენიებული.

ქუჩაში გამოსულმა ქავამ თავისი ტყავის წინსაფარი შუბის წვერს გამო-
აბა და ხალხს სამართლიანობისათვის საბრძოლველად მოუწოდა. ზაპაქის
ჩაგვრითა და მტარვალობით გაწამებული ხალხი აღსდგა საბრძოლველად.
ქავამ აჯანყებულთა სახალხო ლაშქარი ფერიდუნთან მიიყვანა. ფერიდუნმა
ღვირფასად მოკაზმა ქავას წინსაფარი და მას ქავიანური დროშა (کاوایی درفش)
უწოდა. შეუდგნენ ზაპაქზე გასალაშქრებლად სამზადისს.

ქავას სახელსა და მის შესახებ თქმულებას ავესტასა და ფალაურ წიგ-
ნებში ვერ ვხვდებით, მაგრამ მისი სიძველე დღეს ირანისტა შორის საექვოდ
აღარ ითვლება. საქმე ის არის, რომ ისლამის პერიოდის მთელი რიგი ავტო-
რები (თაბარი, სა'ალიბი, ბირუნი)⁴³ იხსენიებენ ქავა მკედლის აჯანყებისა და
ქავიანური დროშის შექმნის ამბავს. ამ ავტორებს კი, როგორც ზემოთ აღი-
ნიშნა, ფალაური „ხვატაი-ნამაკ“ ან მისი არაბული თარგმანები აქვთ გამოყე-
ნებული წყაროდ⁴⁴. ამის გამო არ შეიძლება არ გავიზიაროთ ზ. საფას ლოგი-
კური ვარაუდი, რომ ქავას ამბავი „ხვატაი-ნამაკშიც“ უნდა ყოფილიყო გად-
მოცემული და იგი არშაკელების ან სასანელების ეპოქაში უნდა წარმოშო-
ბილიყო⁴⁵.

დღეს უკვე საკამათო აღარ არის ირანის სახელმწიფო დროშის სახელ-
წოდების — „ქავიანი დირაფშ“-ის „ქავას დროშად“ გაგების
მცდარობა. დადგენილია, რომ ამ დროშის სახელწოდება ავესტურ kavi (ახ.
სპარსული kei — کی) — „მეფე“-ს უკავშირდება და „სამეფო დროშას“
ნიშნავს.

ზაპაქზე სალაშქრო სამზადისში აქტიურ მონაწილეობას იღებენ ფერი-
დუნის უფროსი ძმები ქეიანუში (کیانوش) და ფორმაიე (فرمایه)⁴⁶.
ისინი ფერიდუნის თხოვნით შეკრებენ ხელოსნებსა და მკედლებს და ქაბუყი
ფალავნისათვის დაამზადებინებენ ძროხის გამოსახულების მქონე საბრძოლო
ლახტს, ხოლო შემდეგ თან მიჰყვებიან ზაპაქთან საომრად მიმავალ ფერიდუნს.
ზაპაქის სატახტო ჭალაქისავე მიმავალ ფერიდუნსა და მის ლაშქარს
ცხენდაცხენ უხდებათ მდ. არვანდის (დიჯლას) გადაღახვა, რადგანაც ზა-
პაქის ბრძანების შესაბამისად, მენავეთა უფროსი მათ უარს ეუბნება ნავების
მიცემასა და მეორე ნაბირზე გადაყვანაზე⁴⁷.

⁴³ იხ.:

ترجمه تاریخ طبری از لعمی، ص ۲۵-۲۷.

شاهنامه ثعالی، ص ۱۵.

А. Бируни. Пмятники минувших поколений, гл. 233.

⁴⁴ აღსანიშნავია, რომ როგორც სხვა შემთხვევაში, ისე ამჯერადაც სა'ალიბისთან მოყვა-
ნილი ქავას თქმულება ფირდოუსის ტექსტთან სიახლოვით გამოირჩევა, მაგრამ აქ გამო-
ტოვებულია ზაპაქის სიგელის შედგენა-დახვეის დეტალი და ქავას ვაქს, რომლის სახელს
ფირდოუსი არ იხსენიებს, სა'ალიბის ტექსტით ყარანი ჰქვია.

⁴⁵ ذیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، ص ۵۷۰-۵۷۱.

⁴⁶ ფერიდუნის ორი უფროსი ძმა და მათი ზაპაქზე ლაშქრობაში მონაწილეობა ფალაურ
წყაროში — „ბუნდაჰიშნშიც“ იხსენიება და ამ წიგნით მათი სახელებია ბარმაიუნი
(Barmāyūn) და კატაიუნი (Katāyūn).

⁴⁷ ლარმსტეტერი ზაპაქის ეპიზოდის ამ ნაწილს უკავშირებს ავესტაში მოხსენიებულ
თრაეტონას კონფლიქტს მდ. რანჰას მცველ ვიფრა ნავახასთან. იხ.: Le Zend Avesta, tra-
duction nouvelle avec commentaire historique et philologique par J. Darmesteter, Paris,
1960, II, გვ. 382.

ფერიდუნი მიიღწევს ზაჰაქის რეზიდენციამდე — ბეთ ალ-მოყა-
 დასამდე და შორიდანვე შენიშნავს ზაჰაქის ჯადოქრობითა და თილისმით
 ნაშენებ მშვენიერ ციხე-ქალაქს, რომელიც ჰიმაღლით ვარსკვლავებს სწვდე-
 ბოდა და ვარსკვლავით ბრწყინავდა. ფერიდუნმა იმავე დღეს ბრძოლით
 აიღო ზაჰაქის სასახლე და ციხესიმაგრე, სასახლის მცველი რაზმიდან, რომე-
 ლიც დევებისა და ჯადოქრებისაგან შედგებოდა, ერთიც არ გაუშვია ცოცხა-
 ლი. გამარჯვებულმა ქაბუქმა სასახლეში მოსპო კერპთაყვანისმცემლობა და
 შაჰრნაზი და არნავაზი ისევ წმინდა რჯულზე მოაქცია. მან ჯამშიდის ასულებს
 თავისი ვინაობა გაუმჟღავნა, ხოლო გახარებულმა ქალებმა მას ზაჰაქის ბედის-
 წერის ამბავი მოუთხრეს და ისიც მოახსენეს, რომ ზაჰაქი ინდოეთს იმყოფე-
 ბოდა საავკაცოდ და მისი დაბრუნების დრო ახლოვდებოდა.

ზაჰაქის მომლოდინე ფერიდუნი ზაჰაქის საქმეთა განმგებელს (მოურავს)
 ქუნდრაუ (کندرو)⁴⁸, რომელიც მას არავითარ წინააღმდეგობას არ
 უწევს, გამოატანინებს სამეფო კურტლევულს, მოაყვანინებს მუსიკოსებსა და
 მისთვის შესაფერ თანამესუფრეებს და არნავაზ-შაჰრნაზთან ერთად ღზინსა და
 მხიარულებას ეძლევა.

ქუნდრაუ სასახლიდან იპარება და ზაჰაქთან მიდის მაცნედ. იგი დაწვრი-
 ლებით უყვება ზაჰაქს მომხდარი ამბის შესახებ. ზაჰაქს ენიშნა წინასწარმეტყ-
 ველება, მაგრამ არ უნდა დაიჯეროს, რომ მოვიდა მისი აღსასრულის დღე და
 მის სასახლეში მოსული ქაბუქი სწორედ ის არის, ვინც სიზმრად ეხმანა. ბო-
 ლოს, როცა ქუნდრაუმ ფერიდუნის არნავაზ-შაჰრნაზზე დაუფლების ამბავიც
 უთხრა, ეჭვიანობის შხამმა გააცოფა იგი და დაუყოვნებლივ გაეშურა თავისი
 სატახტო ქალაქისაკენ.

ზაჰაქისა და ფერიდუნის ლაშქარს შორის სასტიკი ბრძოლა გაიმართა.
 ფერიდუნს მიემხრნენ აგრეთვე ზაჰაქის მტარვალობით გაგზავნილი და მოთ-
 მინებიდან გამოსული მოქალაქენი. ღამით ზაჰაქმა მიატოვა ლაშქარი, მძიმედ
 შეიჭურვა და მალულად მარტო შევიდა სასახლეში. მან საკუთარი თვალით
 ნახა ფერიდუნთან განმარტოებული თავისი ცოლები და ხანჯალმომარჯვებული
 დაეშვა ბანიდან მათ დასახოცად; მაგრამ დაასწრო ფერიდუნმა და თავისი
 ძროხის სახიანი მძიმე ლაბტი ისეთი სიძლიერით დაჰკრა ზაჰაქს თავში, რომ
 მისი მუხარადი ნამსხვრევებად იქცა. ფერიდუნს უნდოდა მოეკლა ზაჰაქი, მაგ-
 რამ გამოეცხადა ღვთის მაცნე (სორუში) და ასე უთხრა: „მავისი სიკვდილის
 დრო ჯერ არ დამდგარა, იგი მაგრად შეიკოჟე, დემავენდის მთაში წაიყვანე და
 იქ მიაჯაჰვეო“. ფერიდუნი დაემორჩილა უმაღლესი მბრძანებლის ნებას.
 ზაჰაქი არ მოკლა, მას მაგრად შეუკრა ხელ-ფეხი და დემავენდში გამგზავრე-
 ბამდე ასე ჰყავდა.

დამთავრდა ომი. ხალხის მიერ მეფედ აღიარებულმა ფერიდუნმა გააუქმა
 ზაჰაქის უსამართლო წესები და კანონები, ხალხს ბრძნული დარიგებანი მის-
 ცა, დარბაზობა და ზეიმიც გამართა და ყველას ღირსეული პატივი მიაგო. მხო-

⁴⁸ ა. ა. სტარიკოვს ამ სახელის შემდეგნაირი ეტიმოლოგია აქვს მოცემული: „ბორძი-
 კით, კოჭლობით მოსიარულე; ის, ვისაც არა აქვს კეთილისა და ბოროტის გარჩევის უნარი“. ამასთან დასაშვებად თვლის, რომ იგი, შესაძლოა, წარმოადგენდეს სახელ *Kundarv*-ის და-
 მახინჯებულ ფორმას, რომელიც შეიძლება შევეუპირისპიროთ ინდურ ვანდარვას, ბერძნულ
 კენტარვსა და სლავურ კიტოვრასს. იხ.: А. А. Стариков, Комментарии к переводу
 „Шахнаме“ Фирдоуси, т. I, гл. 615.

ლოდ ამის შემდეგ თავის ამალასთან ერთად დემავენდისავენ გაემართა და თან წაიყვანა ფეხმალი აქლემის ზურგზე დაკრული ზაპაქი⁴⁹. გზად — შირხან-ში ფერიდუნმა კვლავ დააპირა ზაპაქის მოკვლა, მაგრამ ისევ სორუშმა დაუშალა⁵⁰ და უბრძანა, რომ ზაპაქი მას მარტოკას მიეჭაჭვა დემავენდში. ფერიდუნი ასეც მოიქცა:

მთაში მან ერთი ვიწრო ადგილი ამოარჩია,
 ნახა ერთი უძირო გამოქვაბული,
 ჩაუყარა მძიმე ლურსმენები
 იმ ადგილას, სადაც მას ტვინი არ ჰქონდა,
 მიუჭაჭვა ხელები იმ პირლია მთაზე
 იმისათვის, რათა დიდხანს დარჩენილიყო ამ ტანჯვაში.
 მიაბა ასე ჩამოყიდებული
 და მისი გულის სისხლი მიწაზე დაღვარა⁵¹.

ისლამური ისტორიებიდან ფერიდუნის ზაპაქზე ლაშქრობისა და გამარჯვების შესახებ ყველაზე ვრცლად ისევ სა'ალიბი მოგვითხრობს, თუმცა ამ ავტორთან ჩვენი ეპიზოდის ეს ნაწილი შეკუმშულია და მთელი რიგი დეტალები და პასაჟები (მაგ., მდ, არვანდის გადალახვა, ქუნდრაუ — ზაპაქის საუბარი, შირხანის ინციდენტი და სხვა) გამოტოვებულია. ამასთან სა'ალიბის მიხედვით, ფერიდუნს თავისი ძმები კი არ ახლავან ზაპაქზე ლაშქრობისას, არამედ ქვეა და მისი ვაჟი ყარანი. „შაპ-ნამეს“, ფალაური წყაროების, ხორენელის „სომხეთის ისტორიისა“ და ისლამური ისტორიების უმრავლესობის თანახმად, დამარცხებული და თავისიანებს მოშორებული ზაპაქი მეორედ მოსვლის დღემდე დემავენდის მთებში მიჯაჭვული რჩება. მხოლოდ „თაბარის ისტორიის“ მიხედვით (ეს ვარიანტი სა'ალიბისაც აქვს მითითებული), ისევე როგორც ავესტაში, ფერიდუნი ზაპაქს კლავს⁵².

ამრიგად, ფირდოუსის „შაპ-ნამესი“ წარმოდგენილი ზაპაქის ეპიზოდის წყაროებთან შედარება-შეპირისპირების შედეგად ირკვევა:

49 „მეჩმალ ათ-თავარიში“ ნათქვამია, რომ ფერიდუნი დატყვევებულ ზაპაქს 40 წლის მანძილზე თან დაატარებდა და შემდეგ მიაჭაჭვა დემავენდში. ამ თხზულებაში ზაპაქის სახელის დლაშქვრა და მასთან დაკავშირებული ამბები არ იკითხება, მაგრამ იხსენიება ქუნდრაუ (ამ ტექსტით — کندرؤق), როგორც ზაპაქის ვაჟი (იხ.: محمل التواريخ و القصص, ص ۸۹).

50 ფირდოუსისთან არ აღინიშნება სორუშის მიერ უკვე გაფრთხილებული ფერიდუნის ამ საჭიკელის მიზეზი. ეს მიზეზი კი თქმულებაში საერთოდ მოხსენიებული უნდა კოფილიყო. ასეთი ვარაუდის საფუძველს მ. ხორენელთან მოყვანილი მითი იძლევა, სადაც ნათქვამია, რომ დმბავენდისავენ მიმავალ ხრუდენს გზაში ჩაეჭინა და იგი ბიურასპმა გორაკისავენ წაათრიაო. მართალია, ხორენელთან შემონახული უკიდურესად მოკლე მითით ველარ გვებულობთ, თუ რა მოჰყვა შედეგად ბიურასპის ამ ცდას, მაგრამ, ცხადია, რომ ზაპაქს შარხანში ისეთი რაღაც უნდა ჩაედინა, რამაც ფერიდუნს წონასწორობა დააკარგვინა და ღვთის ნებასურვილი დაეიწყო. შესაძლოა, ეს მიზეზი ფირდოუსის წყაროშიც იკითხებოდა, მაგრამ; როგორც პროზის ლექსად გაწყობისას ხშირად ხდება ხოლმე, ეს დეტალი უნებურად იქნა გამოტოვებული.

51

. شاهنامه فردوسی، جلد اول، ص ۷۸.

52 იხ.:

ترجمه تاریخ طبری از بلعی، ص ۲۷—۲۸.

. شاهنامه ثعالی، ص ۱۶.

. محمل التواريخ و القصص، ص ۴۱.

1. ეპიზოდის ზოგიერთ ამბავს ჩვენ მიერ გამოყენებულ წყაროთა შორის მხოლოდ ავესტაში მოქცეულობა შესატყვისი (მაგ., ფერიდუნის მიერ მდ. არ-ვანდის უნავოდ გადაღახვა).

2. ზოგიერთი დეტალი ან პასაჟი მხოლოდ ფალაურ წიგნებში (მაგ., ფერიდუნის ძმების ფორმიისა და ქეიანუშის შესახებ) ან ზორენელის ისტორიაში (შირხანის ინციდენტი) დასტურდება.

3. ეპიზოდის მთელი რიგი ამბები ძველ წყაროებში არ იკითხება, მაგრამ ისინი ისლამურ ისტორიებშია ასახული (მაგ., აღამიანთა ნაწილის დახსნა ზაქის გველებსაგან, ქავას აჯანყება, ძროხა ბარშიეს ამბავი).

4. გვაქვს საპირისპირო შემთხვევა: ჯამშიდის ჯალათი სპიტიურა, რომელსაც საგანგებოდ მოიხსენიებენ ავესტა და ფალაური წყაროები, არც ისლამურ ისტორიებში და არც ფირდოუსისთან აღარ იხსენიება.

5. ჯამშიდის მეფობისა და საქმიანობის შეცოდებამდელი პერიოდის ამსახველი თქმულება ისლამის პერიოდში რამდენადმე გადაუკეთებიათ და იგი ამ ახალი სახითაა მოყვანილი ფირდოუსის „შაჰ-ნამესა“ და ისლამის პერიოდის წყაროებში. „შაჰ-ნამეში“ გადმოცემულ ზაჰაქ-ფერიდუნის ამბავს კი ფალაურ, სომხურ და ასევე ისლამურ წყაროებთან მიმართებით მრავალგვარი მსგავსება გააჩნია.

6. ეპიზოდის ამბავთა უმრავლესობა ერთდროულად რამდენიმე წყაროში დასტურდება (მაგ., ჯამშიდის გარდახვეწა, ზაქის მიერ მისი შეპყრობა და მოკლა, ზაქის მხრებზე გველების ამოწრა, ფერიდუნის მიერ ზაქის დე-მავენდში მიჯაჭვა და სხვ.).

7. ფირდოუსის მიერ მოყვანილი ჯამშიდის წარმომავლობა და ზაქის ბაჰის სახელი არც ერთ წყაროს არ ეთანხმება.

8. ეპიზოდის ზოგიერთი ამბავი მხოლოდ საალიბისთან დასტურდება (მაგ., ზაქის სიზმარი, ზირაქის წინასწარმეტყველება, ფერიდუნის აღზრდის ამბები).

9. „შაჰ-ნამეში“ გადმოცემული ამ ეპიზოდის ზოგიერთი ამბავი (მაგ., ზაქის სამართლიანობის წიგნის შედგენა, ზაჰაქ-ქუნდრაუს დიალოგი) არც საალიბისთან და არც სხვა წყაროებში არ იკითხება (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ „მაჰმალ ათ-თავარიხში“ ქუნდრაუს როგორც ზაქის ეპილოს მოხსენიებას).

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ)

იოსებ მებრეღიძე

ლიახვის ხეობის წარწერები და სხვა სიმკვლეები

XIV

გუფთა — ჭრია — ნინია — მსხლები — ჯავა

მდინარე დიდი ლიახვის ორივე ნაპირის სიძველეები, ჯავა-ხევის სასოფლო-სამეურნეო სიძველეების გამოკლებით, გორიდან დაწყებული როკა-ერმანის ჩათვლით, უკვე აღწერილი¹. მონოგრაფიის წინამდებარე ნაკვეთი გუფთა-ჯავის მიდამოებს ეძღვნება.

ქემერტის სასოფლო-სამეურნეო სიძველეების მხრივ განაპირა სოფელი სვერი ცნობილი არის არქეოლოგიურ ლიტერატურაში².

ქემერტ-კეხეს ზემოთ გუფთა-მსხლების საზღვრებთან მთავრდება ცხინვალის რაიონი და იწყება ჯავის რაიონი. 1865 წლიდან 1917 წლამდე ამას ეწოდებოდა თბილისის გუბერნიის გორის მაზრის ოსების უბანი — Осетинский участок³.

ჩვენ აქაც ისევე, როგორც ნაშრომის წინა ნაკვეთებში, ვლაპარაკობთ არა მხოლოდ ნივთიერი კულტურის ძეგლებზე, არამედ — ცოცხალი სიძველეების — Живая старина-ს (ამ სათაურით ვ. ი. ლომასკიმ ჟურნალიც კი დააარსა) — სიტყვიერი კულტურის (ლეგენდები, გადმოცემები...) შესახებაც. მათი გაცნობის საშუალებას გვაძლევს ის ხელსაყრელი გარემოება, რომ ადგილობრივ ოსთა უფროსი თაობის დიდი უმრავლესობა ორენოვანია. ისინი, მშობლიურ ოსურ ენას გარდა, ქართულ ენაზეც მეტყველებენ.

გუფთა

სოფელი გუფთა მდებარეობს სოფლებს სვერსა და მსხლებს შორის მდ. ლიახვის ორივე ნაპირზე. უფრო ძველი ჩანს სოფლის მარცხენა ნაწილი. აქ ნახევარკუნძულისებრ გორაკზე გაღვივებული მრგვალი ციხის ნანგრევებია, რომელსაც ვახუშტიც ნაცხვარს უწოდებს: „სვერიდამ წარივლის მთა ტყიანი ჩრდილოთ, და სადაცა მოდრკების ლიახვი, მოდრკების მთა ესეცა, და წარივლის აღმოსავლეთ, და მიადგების გერის მთასა. სვერის ზღის ზეით ჩამოვარდების ითრად ულა დასავლეთიდან და მიერთვის ლიახეს. ამას ზეით, გუფთას, არს ნაცხვარი. გუფთას ზეით მოერთვის ლიახეს მდინარე ფაწა“ („საქართველოს გეოგრაფია“, გვ. 77).

ციხე შორიდან კლდის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ქვემო ნაწილი (10×10 მ) უფრო ფართო აქვს. შემდეგ თალისებრად არის აღმართული და ზევით

¹ ბიბლიოგრაფია I—XIII ნაკვეთისა იხ. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1971, № 4, გვ. 109—110.

² С. В. Безсонов, Крепостные сооружения в бассейне большой Лиахви. — Известия Юго-Осетинского ННКр, 1933, გვ. 288.

³ Документы по истории Грузии (1862—1917), т. I, ч. I, под редакцией проф. И. К. Чхетия. Тб., 1954, გვ. 781.

(7×7 მ) გუმბათის ჰავეს. სიღრმე 7 მ აქვს. ჩრდილოეთ ნაწილში მეორე, პირველზე უფრო პატარა, განყოფილება შიგნიდანვე ისეა, რომ ციხის გარეგან სიმაგრეს არ არღვევს. ეს განყოფილებები, რომელთაც ძირითადად უფრო ფართო აქვთ, ვიდრე პირი, მოგვაგონებს დიდ ქვევრს. მასში მოხვედრილი ადამიანი უკიდურესად ვერ ამოვიდოდა. მით უფრო, რომ ის ჭა-დილევი ზემოდან ლოდით იფარებოდა ისევე, როგორც ქვევრი სარქველით. ამ საპყრობილეებს სარკმლები არა აქვთ.

პირველ ნაწილში ხე ამოზრდილა და შორიდან ისე გეჩვენებათ, თითქმის ეს ხე კლდეზე იდგეს...

ჯავის რაიონში ჩვენ წინათაც ვყოფილვართ და სიძველეებიც დაგვითვალიერებია. 1954 წლის აგვისტოში აქ ჩვენ გუფთა-ჯავის სიძველეებს გვათვალიერებინებს 1895 წელს აქაურ ს. კოდიბინაში დაბადებული კოლა (ნიკოლოზ; ნიკალა სხვაა, ჩვენ ისიც დაგვხმარებია) გიორგის ძე მაჭკოვეი, რომელსაც ორისამი წელი ლენინგრადშიც უსწავლია და იგი, ოსური და ქართული ენების გარდა, რუსულადაც მეტყველებს.

ადგილ-ადგილ ჩვენთანვე არიან კოლას აქაური მახლობლები, ცხინვალის პედაგოგიური ინსტიტუტის ჩვენი სტუდენტები და სხვებიც, რაც საშუალებას გვაძლევს თქმულებათა ვარიანტებიც მოვისმინოთ.

ზემოხსენებულ ჭა-დილევის შესახებ კი მხოლოდ ერთი აზრი არსებობს: მასში ათავსებდნენ ტყვეს ან დიდი დანაშაულის ჩამდენს. ამ „ჭაში“ თოკით ან ჭოკით ჩაუშვებდნენ; მას ზოგჯერ წყალს ჩაუსხამდნენ, რომელსაც ქვემოთ მყოფი პეშეს (ტორს) შეუშვებდა და იმდენს მაინც დაიჭერდა, რომ პირი გაესველებინაო, და ბურს ჩაუგდებდნენო...

დილევის გორაკს ციხის გალავანი კლდიან გორაკზე აქვს დაშენებული და იგი ძნელი მისადგომია. მთლიანად გორაკს დასავლეთიდან დიდი ლიახვი ჩამოუდის, აღმოსავლეთიდან — კადას⁴ ხევი და ნახევარკუნძულს ჰგავს.

გალავანს დასავლეთის მხრიდან ურდულიანი კარი აქვს. თვით სიმაგრე ლოდებით არის ნაგები, მაგრამ ისე, რომ ლოდთა სწორი მხარეები გარედანაა მოქცეული და კედლები სწორი არის.

ქართველი მკითხველისათვის საინტერესო უნდა იყოს, რომ მსგავსი ადგილები გვხვდება ღერბენტში. აქვე შევნიშნავთ, რომ ციხე-ქალაქს — ძველქართულ დ ა რ უ ბ ა ნ დ ს ა ნ ზ ღ ვ ი ს-კ ა რ ს (არაბული — ბ ა ბ-ე ლ ა ბ ვ ა ბ-ი ს — მთავარი კარები, ბ ა ბ-ა ლ ბ ა ნ ი ს ა ნ ს ე დ-ა ლ ბ ა ნ ი ს — ალბანთა კარი, სპარს. დ ე რ ბ ე ნ ტ ი ს დ ე რ — კარი, ბ ე ნ დ — გალავანი) ისტორიკოსები და მათ მიხედვით ახლა უქსკურსიის მძღოლებიც, ნ ა რ ი ნ-ყ ა ლ ა ს ან, როგორც წარმოთქვამენ, ნარინი-კალას ქართველი მეფის დავით IV-ის — დ ა ვ ი თ ნ ა რ ი ნ ი ს (1245—1293)⁵ სახელს უკავშირებენ⁶. „მონგოლების

⁴ კ ა დ ა ოსებს ესმით როგორც ხევი, რუ. კოდიბინა — ოს. კ ო დ ი ბ ი ნ — კოდის ქვემოთ. კ ა დ ა ქ უ რ ს ი ესმით როგორც ქართული კოდის წისქვილი (ღარის მაგიერ რომ სვეტიცხლს წყალმისაწოდებელი აქვს).

⁵ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 504—505 და წიგნის ბეჭდვით დასაბუთებული გვერდები.

⁶ А. М. Қ а ж а е в, Возникновение и экономическое развитие Дербента, Махачкала, 1972.

ავტორი წერს ფორმით Нарын-Кала (გვ. 11). შდრ. თბილისის ნ ა რ ი ყ ა ლ ა, რომელსაც აგრეთვე ც ი ხ ე ს უწოდებენ („იმ ნარიყალა ციხეში ის არსენა შეავდესა...“). სა-

წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ჯარებმა დავით ნარინის ბრძანებით აღადგინეს და გაადიდეს მტრის მიერ დანგრეული ძველი ეს ყალა“ (ციხე-სიმაგრე). მართალია, დავით ნარინი დასავლეთ საქართველოს განაგებდა, მაგრამ, ცხადია, მონგოლების წინააღმდეგ მასაც უნდა ებრძოლა...

ეუბრუნდებით ს. გუფთის მიდამოებს.

კოლა მაგქოევი და ადგილობრივი ოსები ამბობენ: გაგვიგონია, ამ საპყრობილეში თავად მაჩაბელს ქართველი ურჩი ყმა და დიდი დამნაშავე ხიზანი ოსიც ჩაუგდიაო...

უთქვამთ ისიცო, რომ ეს უწინ თამარის საყარაულო იყო და თვითონაც ყოფილა აქაო. დედოფალი რომ გარდაცვლილა, 20 კუბო წამოიღეს, რომელთაგან ერთში დედოფალი ესვენა, იმისი დამმარხველები ამ ციხეში ჩაჰკლესო.

ეს ციხე-კოშკი თამარ მეფის დროზე გვიანდელი ჩანს. საკვირველია, როგორ არ ინგრევა იგი, რადგან გვერდზე გაბზარულია და ბევრგან საძირკველს მიწა გამოსცლია!

კოლა მაგქოევის უფროსი ძმა ანდრო (დაბად. 1888 წ.) და ამისი ვაჟი ელაღიმერი ამბობენ, თამარ მეფე გუფთიდან ჩასავლის (კეასასთან) გზით რატაშიც გადადიოდაო.

ზემოდასახელებული ორი ჭა-დილევი საოცრად ჰგავს მათგან შორს, კავკასიის ერთ-ერთ უძველეს ქალაქ დერბენტში არსებულ იმავე დანიშნულების ჭისებრ დილეგებს. ისინი მდებარეობენ დერბენტის მაღალ, უძველესი ნაწილის — გალავანშემოვლებული ხუთჰექტარიანი მოედნის — ნარიჩ ქალაქის ციტადელში. მათ დამთვალეირებლებს ექსკურსიის მძღოლები უამბობენ, როგორ არაადამიანურად ეპყრობოდნენ მბრძანებლები დილეგში მოთავსებულ სამხედრო ტყვეებსა და მძიმე დამნაშავეებს.

სოფელ გუფთის ჩრდილოეთით ფერდობზე ტაძრის ნანგრევი და სასაფლაოა. ტაძრის აგებას თამარ მეფეს მიაწერენ (იხ. ქვემოთ), მაგრამ აგრე ძველი არც იგი არ ჩანს.

ნანგრევის ირგვლივ ტყე და შიგ ნანგრევში 26 ძირი ბებერი ბზის ხეა. თუ გავითვალისწინებთ, ბზა როგორ წელა იზრდება, უნდა დავასკვნათ, რომ ტაძარი დიდი ხნის წინათ დაუნგრევიათ და დაუწვავთ კიდეც, ნაგებობის ჩრდილოეთი კედელი შიგნიდან 12,5 მ-ა (მასში 3 მ საკუთხეელის მხარეა). განი (დასავლეთიდან) შიგნიდან — 4,5 მ, კედლის სისქე კარის ნაკვეთში — 1 მ, სიმაღლე — 4 მ. სარკმელი თუ კარი ნაგებობას ჩრდილოეთ კედელშიც ჰქონია. აღმოსავლეთი კედელი ისე მაღალია, რომ საკუთხეელის თალი 7 მ-ს ზევით ყოფილა.

სახურავი მას კრამიტის (6×26 სმ) ჰქონია; აგურიც ჩანს 6×26 სმ მოცულობისა (ნაწილია გადარჩენილი).

ტაძარს ადგილობრივები გუფთაი ქუარს (ჯვარს) უწოდებენ. მისი დლეობა აგვისტოს ერთ-ერთ კვირას აღინიშნებოდა.

ფიქრებელია, რომ არც თბილისის ნარიჩალა არ უნდა იწოდებოდეს ასე იმის გამო, რომ ის რიყის ქვისაგან არის ნაგები (როგორც ამას ხალხური ეტიმოლოგია ააზრიალებს); შეიძლება, ესეც დავით ნარინის სახელთან იყოს დაკავშირებული.

7 В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента X—XI веков, Москва, 1963, გვ. 123.

სოფელში ჯიოევები ცხოვრობენ, მაგრამ ტაძრის ნანგრევებთან ს. ანდისელი (ქემერტის სასოფლო-საბჭო) თიგიევებიც იმარხებიან. აქედან ცხადია, რომ თიგიევის გვარის კაცი ქემერტში ანდისიდან ჩასახლებულა.

საფლავის ქვათა წარწერები ჯიოშვილებს (შემდეგ — ჯიოევებს) იხსენიებენ. ტატო ბიბლიას ძე 1893 წ. გარდაცვლილა, ტეტო კიკოს ძე — 1895 წ., სოსიკო ჯიოშვილის მეუღლე — 1898 წ., ასევე — ქალამანა გაბრიელის ძე, არჯევან და სხვებიც.

თიგიშვილების (თიგიევების) საფლავებს შორის ერთი წარწერა ქვის ზემოდან აღარ იკითხება, გვერდიდან კი ირჩევა:

„...ასლული გარდაცოცვალე 1868 წელს ქრისტი (-)
შობის თვის 26 დღესა (.) შობიდან ვიყავი 80
წლისა (.)“

ძმანო და დანო (.) გთხოვთ შენდობა მიბძანოთ!“

ისევ თიგიშვილის ერთ ქვაზე იკითხება:

„გაუკითხავი სიკვდილი წაიყვან
დაბარებულსა (.)
ახსრულე შენსა ნებასა (.) ხეთისაგან
დავალებულსა (.)
არცა კითხულობ მდიდარსა, არც ღარიბ (-)
შეწუხებულსა“.

ვილაც გასიშვილის ქვის სამხრეთ მხარეზე: —

„მომიღო ამიერსოფლიდან 1893 წ. (.) მარტის 22-სა
დღესა (.) შობიდან ვიყავი 61 წლისა (.)
წამკითხველ (-)
ნო (.) გთხოვთ შენდობა მიბძანოთ (!) დამარჩა
(ჩრდილოეთით)“

ჩემს მოსახსენებელათ ხუთი ვაჟი და სამი ქალი
და თვალცრემლიანი მეუღლე ჩემი (.) ვიყავი
ტალავერი და კეთილსახოვანი“.

ფილიშვილის საფლავის მახლობლად ქვაზე ირჩევა „ჩყპ (.) ღვინობის-
თვის ზღუდეს“ (= 1880 წლის ოქტომბრის 2-ს). სხვა წარწერაში გვხვდება ქა-
ლის სახელი თავჩე (იხ. ს. კროჟა, — ნაკვეთ XV-ში).

ჯ რ ი ა

კოდბინის ზევით არსებული მოზრდილი სოფელი ჯრია (იგივე — ქრია) ჯავის რაიონში შედის. 1865 წლის აღწერით ჯრიის სასოფლო საზოგადოება-
ში შედიან სოფლები: ჯრია, კოდბინ, მორგო, ბორსა, (ოს. ბარს), პატარა
გუფთა, ანდისი, ნინიაყავი (ნინიაყაუ), ბუზალა და ნავაყაუ (ახალი სოფელი),
სულ — 59 კომლი.

ახლა ჯრიის სასოფლო საბჭოს შეადგენენ სოფლები: ჯრია, მედოითა,
ბარსი, კულუხთა, კოდბინ, მორგო და ნოგყაუ, ანუ ნავაყაუ.

ს. ჯრიის ცალკე უბანია კულუმა. იგი მოთავსებულია მორგოს ხევისა
(ჩრდ.-დას.) და ჯრიის ხევის (სამხრ.-აღმ.) შორის.

სოფლის დასავლეთით ხევში კოდბინის აბანოა (პატარა გუფთიდან
ჯრიაში ამოსვლამდე 2,5 კმ-ზე კადას ხეობით), რომლის წყალი ცივია (+3—6),

მაგრამ წყალტუბოს წყლის ტიპისაა და უფრო მაგარიცო, — ამბობს აჭაური-ეჭიმი. 1935—8 წლებში აუგიათ აქ 45-საწოლიანი სახლი სამკურნალოდ მოსულთათვის. ეს წყალი უხდება ექვ-ნაწლავის დაავადებებსა და მას სასმელადაც ეტანება.

აბანოდან მოშორებით, თვით ს. კოლაში (ჭრიის დასავლეთით) დგას კოშკი, რომელსაც ციხესაც უწოდებენ. მას აჭაური მცხოვრებნი ერთ-ერთ უმკრივესად თვლიან სამხრეთ ოსეთში. მის აგებას, როგორც არაერთი სხვა სიმაგრისას, თქმულებათა უმრავლესობა ლეგენდარულ დარეჯანთებს მიაწერს; ზოგი თქმულება კი ძმებს, — ჭიოსა და მაგქოს აკუთვნებს. ზემოხსენებული ძმები კოლა და ანდრო მაგქოევი და მათი განაყოფი დოც. გიორგი ჭიოევის თქმით, ამ კოშკს მაგოთი მასივ იმიტომ ეწოდება, რომ მაგქო ჭიოევის აგებულია; მაგქოს მოდგმა მაგქოევებად ვიწერებითო.

გიორგი ჭიოევი და ვლადიმერ მაგქოევი იმასაც აქცევენ ჩვენს ყურადღებას, რომ წონის (ოს. წონ) ტბის მალლობებში (ქვაისისაკენ) არის სოფელი მაგკოთაყაუ (მაგკოთის სოფელი), მაგრამ მცხოვრებნი ჭიოევეებად ითვლებიანო. მათ ანდრომ უბასუხა: აგრე შორს რად მიდიხართ, მე და კოლია (კოლა) მაგქოევი ვართ, ჩვენი საშუალი ძმა სიმონა ჭიოევი; წობის ჭიოევებს ხიზნებს ვეძახდით, ჩვენებად ვთვლიდით. ზნაურისა და კიდევ სხვა ჭიოევები და ჩრდილოელი ოსების მუსულმანი მაგქოევები კი სხვები არიანო...

კოლბინელი ათანასე მაგქოევი და ამისი ყოფილი სიძე ილია თადეოზის ძე ყაცმათი (ყაცმათუ) — პოეტო ილია კავკაზაგი (დაბ. 1910 წ., ს. ყვესელთა) რცნობენ კოლბინის ციხის შესახებ გადმოცემას, რომ იგი მაგქომ და ჭიომ ააგესო, მაგრამ უმატებენ თქმულებას: ამ ძმებმა ოსტატები ნარიდან (ჩრდ. ოსეთი) ჩამოიყვანეს; სიმაგრე 7 წელიწადს შენდებოდა. ოსტატებისა და დამხმარე მუშების სანოვანე მაგქოს ან ჭიოს ბარში მცხოვრებ თავად მაჩაბლის ბელლიდან მოჰქონდათ. ეს რომ მაჩაბელმა გაიგო, გაწყრა, ლეკები იშოვა და მაგქოს სიმაგრეს შეუსიაო. მაგქო, ჭიო და მათი მუშები გამაგრდნენ კოშკში. მას ბევრი უტრიალეს ლეკებმა, მაგრამ ვერ აიღეს. ბოლოს შეშა მიაყარეს და ცეცხლი შეუთესო.

კოშკში მომწყვდეულები კედლებიდან ხტებოდნენ; მათ ლეკები ხოცავდნენო. ჭიო დაჭრეს, მაგრამ მან გაპარვა შეძლო, თავი ქართულ სოფელს შეაფარა. მთელმა სოფელმა იცოდა ეს საიდუმლოება. იგი გაიგო ჭიოს ერთ-ერთმა მტერმა ოსმა და ჭიო გასცა. მაჩაბელმა ამ გამცემსავე მოაკვლევინა ჭიო. გადარჩა უკანასკნელის ვაჟი. ს. კოლბინის ჭიოევები მისი თაობებიანო.

ჭიოევის ზოგი ოჯახი ბიჭიკაშვილად იხსენიება. მაშასადამე, მათ წინაპარს ბიჭიკა რქმევია. კიდევ უფრო საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ცხინვალში ქმრიან ქალ ჭიოევზე ხუბულთა გავგიგონია. კრიტიკოსი გიორგი ჯატიევი და მისი ვაჟი არქეოლოგი რუსლანი გავგიმარტავენ: ხუბულონ (ოს. Хуыбылон) ხუბულოეების ქალს ნიშნავს (შდრ. ოთარაანთი, ხარატაანთი). აქედან ცხადია, ჭიოევების ერთ-ერთი მოდგმა გვარად ხუბულოეები ყოფილან...

კოლბინის სიმაგრის შესახებ ხალხური სიმღერა არსებობს, რომელსაც ანდრო მაგქოევი აგრე იწყებს:

მაგჭოთი მასიგ, ოოი, ოოი,
 ე ზინ ბოლათ, ე სარ შანგათ,
 ჰაირა, ჰაირა, ჰაირა მაგჭო!..

სიტყვა შანგათ — ლიტერატ. ცანგათ. სტრიქონთა პწკარედი თარგმანი იქნება:

მაგჭოთის კოშკი, ოოი, ოოი,
 მაგის ძირი ფოლაღისა, მაგის თავი⁸ თუჯისა,
 ჰაირა, ჰაირა, ჰაირა, მაგჭო!..

კოდიბინისავე სიმაგრის დაცემის თქმულებაზე კომპოზიტორ ბ. გალავეს მუსიკა აქვს შექმნილი. იგი ფერხულში სრულდება: მოცეკვავენი, თითქოს, სიმაგრეს იცავენ, მას გარს ფერხულით უვლიან.

არსებობს მეორე თქმულებაც: ეს სიმაგრეც თამარ მეფის აგებულაო. მას წმინდანები იცავდნენ და ხაირაგები, ანუ საითანები (ეშმაკები), ან იზლის, ავდიუ (დემონი) და ეშმაკთა უფროსი — ზინ ვერ ვნებდნენო. მაგრამ ერთი ოსის სული იყიდა ზინმა. მისი დახმარებით შესძლეს ეშმაკებმა ამ სიმაგრის დანგრევაო.

ჯრიაში ოთხკუთხე ეკლესიის ნანგრევია. ადგილობრივი გრიგოლ მირმანის ძე ქოთოლოვი (დაბ. 1888 წ., კომუნისტური პარტიის წევრი 1917 წლიდან, 1905 წითელრაზმელი, უცხოვრია აქარაშიც) გვეუბნება, რომ ჯრიის ეკლესია აუგია იოსებ კასრაძეს ჯრიელების დახმარებით ჩემი დაბადების ცოტათი ადრეო.

ამ ადგილზე ძველი საყდარი იყო, რომლის საძირკველი ვერ მოშალეს და ახალი ეკლესია ძველ საძირკველზე დააშენესო. მისი უკანასკნელი მღვდელი ყოფილა მორგოელი ჭივაშვილი, ანუ ჯიოვეი, რომელიც შემდეგ თბილისის სიონში მსახურობდაო.

ეკლესიის მახლობლად უდიდესი მუხის ხე დგას მთასავით, რომლის წრეწირი ძირზე 6 მ-ია, ტოტა დასაწყისში — 7 მ-ც. ეს ბუჩქების ერთ-ერთი ულამაზესი ძეგლია. ერთი მოხუცი მეუბნება, ასზე მეტი წლის პაპაჩემი იტყოდაო, ეს მუხა ჩემს პატარაობისასაც ამოდენა იყო, შემდეგ აღარ გაზრდილაო და ამოდენა მუხის სხვაგან მნახველი არავინ არისო. თვით ეკლესიასთანაც დგას ძველისძველი თელა, ურთხელა, იფანი (კობიტი) და მუხა,

ადგილობრივთა თქმით, აქ წინათ კავკასიის მთებიდან ნართები და დარეჯანთები ჩამოდიოდნენ. ისინი ცარციათებს ედისს ქვემოთ არ უშვებდნენ. ამრანი (ამირანი) ბურსაბძელზეაო (ბრუტსაბძელა). ხსენებულ დიდ მუხასთან დაცული საფლავის ქვის წარწერა გვაუწყებს:

„ლო დ ს ა ა მ ა ს ა ქ ე ე შ ე გ ა ნ ი ს ვ ე ნ ე ბ ს გ ვ ა მ ი

გ ი ო რ გ ი

გ ა ფ ა ს ძ ე ქ ო თ ო ლ ა შ ვ ი ლ ი ს ა (.) წ ა მ კ ი თ ხ ე ე ლ ნ ო (.)

შ ე ნ დ ო ბ ა მ ი ბ რ ძ ა ნ ე თ (!) 1894 წ ე ლ ს ა

ქ რ ი ს ტ ე შ ო ბ ი ს...“

ამ ქოთოლაშვილის (ქოთოლოვი, იგივე ქოთოლითი) საფლავის ქვის მახლობლად მდებარე ქვის წარწერაში ამავე გვარის კაცი ქოთოშვილად იხსენიება:

„ს ა ფ ლ ა ვ ს ა შ ი ნ ა მ დ ე ბ ა რ ე ვ ა რ ტ ა ტ ო ქ ო თ ო (-)

შ ვ ი ლ ი ე ი ვ ი (ს) ძ ე (.) ვ ი ყ ა ვ ი ო ც დ ა თ ე ქ ვ ს მ ე ტ ი

წ ლ ი ს ა (.)

⁸ სახურავი.

(ქვის სამხრეთიდან)

ჩუჟ-სა წელსა გიორგობისთვის დღესა(.)

წამკითხველნი(,) თითო შენდობა ბრძანეთ(!)“

(= 1867 Վ. 20 հուլիսը).

სხვა ქეები (ეკლესიასთან), რომელთა წარწერაში გასიშვილიც იხსენიება, უფრო ახალია.

60603

ჭრიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს ს. შორგო, რომლის უკლესიას ხას-
თა გ-ე უარი (ახლო ჯვარი) ეწოდება და მისი დღეობა ივნისში იმართე-
ბოდა.

ლიახვის პირზე ს. ბუზალა მღებარეობს. აქვე კოშკიც არის.

თვით ნინიას ეკლესიას აღდგომის პირველ კვირას (ბაღდარან — ახალ-
კვირა) უმართავდნენ ღვთისმშობლის აღგილობრივი ქარსანთებები.

სოფლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ტყეში) ადგილს მურგუ-ქუარი ჰქვია (ალბათ, იგივე მორგო). აქ ნაგებობა არაა; დიდი ხეები დგას.

ლამაზად აზრდილ ბებერ ბზის ხეებთან საფლავის ქვების წარწერები ახ-
ლებია. ერთ-ერთ მათგანზე კითხულობთ:

(ზემოდან)

„აქა საფლავსა შინა მღებარე ვარ მე(“

გოთრგო აჩჭევაწილ ძე ქაღსაწილ(.)

უდროვით მომასწრო სიკვდილ(-)

(სამხრეთიდან)

მა(,) სახლი დამრჩა ცრემლიანი(.)

ყველას გთხოვთ თითო შენდობა

მ ი ბ რ ძ ა ნ ო თ (!) 1896 წ ე ლ ი 1 მ ა რ ტ ი “.

შემდეგ ქვაზე: —

„საფლავსა შინა მდებარე ვარ ფილო

როსტომიძე(ს) ძე ქარსანოშვილი(.) გარდა(-)

ი ც ვ ა ლ ა 1894 წ ე ლ ს ა ღ ვ ი ნ ო ბ ი ს თ ვ ი ს...

წლისა იყო 95(.) წამკითხველო შენდობა(!)“

სხვა წარწერები კიდევ უფრო ახლებია ისევე, როგორც აქედან ცხინვალისაკენ მდებარე სოფლის უმჟარსის (ლიტ. უცაფარსი) საფლავის ქვების წარწერებიც.

ბარის ოსურ სოფლებში, თუ ღრმა მოხუცებზე არ ვილაპარაკებთ, ცარციათები აღარ იციან და არც ნართების ებოსი აღარაა ისე ძირგადგმული, როგორც ჯაეის რაიონის სოფლებში მცხოვრებ ოსებში. ისე კი ამათაც იციან, თუ ვინ იყვნენ: ურუშმაგი, ხამიცი, სირდონი, განსაკუთრებით — სოსლანი და სხვები, ზოგი რამ გაუგონიათ ოსურ-ქართული კულტურული ურთიერთობის დიდ მოამაგე იოვანე იალოლუზიძეზეც (1775—1830).

აქ რუსთაველის ტარიელი გოლიათ-ბაღათაზად იწოდება, ნესტანდარე-
ჯანი კი — სტარეჯანი⁹ არის.

⁹ შდრ. „ოსური ზღაპრები და ლეგენდები“, შეკრებილი დ. ბეგიშვილის მიერ, ა. ლონტის რედ., ცხინვალი, 1957, გვ. 130 (ქართულ ენაზე). აგრეთვე — „ოსური ხალხური ზღაპრები“, ცხინვალი, 1959.

ქართული „ეთერიანის“ კვალი შეიმჩნევა ერთ-ერთ ზღაპარში, რომელიც ნინიაში გვიამბებს და სიუჟეტით უდისში ჩაწერილ ოსურ ზღაპარ „ხოსრო მეფეს“ ჰგავს¹⁰; იციან თქმულებები ამირანზე, დევებზე, მზეთუნახავსა და ფასკუნჯებზე¹¹, ფუძის გველსა (იხ. ქვემოთ) და სხვა ასეთებზე.

ჯავის რაიონის თითქმის ყოველ ოსურ სოფელში გაიგონებთ თქმულებას: „აქ მოსულა თამარ მეფე, მას ჰხლებია მდივანი და ჯარი (ამალა); სოფლები მათ ქერის ლუდითა და არყით გამასპინძლებიან. თამარს მასპინძელთათვის უთქვამსო: ჯარი რომ დამითერეთ, ხიფათი არ შემემთხვეს, თქვენ დამიცავითო. ჩვენებს დაუცავთ. მეფეს მეორე დღეს უთქვამს: ბურსაბზელზე (=ბრუტსაბძელა)¹² ამიყვანეთო და აუყვანიათ კიდეც. თამარ მეფემ აქედან იცოდა გადახედვა, იქით რა ხდებოდა, — იქითა ქვეყანაც იალბუზამდე მისი იყო“.

„სხენებული დამსახურების გამო, — განაგრძობს გადმოცემა, — თამარ მეფემ ოსები თითო ქისა ოქროთი დააჯილდოვა და ბეგრისაგან გაათავისუფლა. ოსებმა ეს ოქრო შინ არ წაიღეს, — ეკლესია ააგესო და ბეგრის მაგიერ ძღვნად თითო ცხვარს მაინც უგზავნიდნენ მეფესო“.

დაახლოებით ასეთივე გადმოცემა დაბეჭდილიც არის. მასში ნათქვამია: თამარ მეფეს სბაში მდივანი შოთა (რუსთაველი) და მცველები ახლდნენ. მეფეს სბელებმა ოქროთი მოჭედული ყანწი მიართვეს; თამარმა მათ თითო ქისა ფული აჩუქა. „სბელებმა ეს ფული სახლში არ წაიღეს, ერთად შეაგროვეს“ და მაცხოვრის ქელზე ტაძარი ააშენეს, შოთას „ვეფხისტყაოსანი“ „სბელებმა ამ ტაძარში შეინახეს“.

სოფელ ურსთვალის ხალხიც კარგად დაუხვდა თამარს, ურსთვალელები მან ბეგრისაგან გაათავისუფლა, მაგრამ ისინი წელიწადში თითო ცხვარს მაინც უგზავნიდნენ მეფესო¹³.

ამიერკავკასიის სამასწავლებლო სემინარიის მოწაფის — ცხინვალელი დ. ხახანაშვილის მიერ 1892 წელს გამოქვეყნებული თქმულებით, თამარ მეფეს გულ-გორაზეც (ბრუტსაბძელა) ჰქონდა სასახლე და დროდადრო მასში ცხოვრობდა. ეგვევ თქმულება გამოიყენა პროფ. ა. ხახანაშვილმა, ე. რომანოვსკიმ და სხვებმაც; იგი ჩვენც გამოვაქვეყნეთ და სათანადო ლიტერატურაზე მივუთითეთ. (ზოგ თქმულებაში ეგ სასახლე იალბუზზე, მწვერვალზე მდებარეობს¹⁴).

ედისის აღწერაში ვამბობთ (წინამდებარე ნაშრომის V ნაკვეთი, გვ. 149), რომ მიცვალებულის დაკრძალვის დღეს ოსები ჯირითს მართავდნენ და გამარჯვებულს გარდაცვლილის რომელიმე ნივთით (იარაღი, ტანსაცმელი) აჯილდოებდნენ; გვალვის დროს ძველი საფლავიდან ძვალს ამოიღებდნენ და წყლით ასველებდნენ, გაწვიმდებო (გვ. 155),

¹⁰ „ოსური ზღაპრები და ლეგენდები“, 1957, გვ. 187—188, № 7.

¹¹ იქვე, გვ. 64—68, № 10.

¹² ი. მ. გ. რ. ე. ლ. ი. ძ. ე, რუსთაველი და ფოლკლორი, თბილისი, 1960, გვ. 268—272 (რუსულ და ქართულ ენებზე).

¹³ „ოსური ზღაპრები და ლეგენდები“, შეკრებილი დ. ბეგიზოვის მიერ, ა. ლონტის რედაქციით, ცხინვალი, 1957, გვ. 188—199.

¹⁴ ქს. ს. ი. ხ. ა. რ. ე. ლ. ი. ძ. ე, ქართული ხალხური სიტყვიერება, ქრესტომათია, თბ., 1970, გვ. 233—235.

გუფთა-ჯავის ოსები, და მით უფრო — ბარის ოსები, ასე აღარ იქცევიან, მაგრამ ჩვეულების გადმონაშთს მათშიც ვხვდებით. ანდრო მაგჭოვეი გვიამბობს: „სწრაფი ცხენი პატრონისათვის სასახელო იყო. დოღი იმართებოდა გაზაფხულზე ან მიცვალბულის წლისთავზე. 12—14 წლის ვიყავი; მამაჩემმა შემსვა თავის ქებულ ცხენზე და დოღში შემავდო. გაეიმარჯვე, დამაჯილდოვეს... აჩაბეთელი თავადი იესე (ოფიცერი იყო) გაბრაზდა, ჩემს ცხენს როგორ გაუსწრო ამ ბიჭმამო; შებრუნდა და მიდიოდა. მამაჩემმა უთხრა: იესე ბატონო, ჩემი ბიჭი და ცხენიც თქვენი იყოს, ოღონდ დღევანდელ წლისთავს ნუ გაგვიფუჭებთო... იესე მობრუნდა, შეგვირიგდა და კარგადაც იქიფა...“

სასაფლაოზე ძველი საფლავიდან ამოვარდნილი ადამიანის ძვალი ეგდო. ერთმა ყმაწვილმა ფეხი ჰკრა და წყალში გადაავდო. კოლა მაგჭოვეი და სხვები ბიჭს გაუწყრნენ: „წინაპრის ძვალსაც კი პატივი უნდა სცე და წყალში რომ გადაავდე, წელს წვიმა გვაკლიაო!..“

მსხლმბი

ჯავის სასოფლო საბჭოს უბნებია: ჯაჯიანთი, თანდელთა, ხუმისართა (=ყანისთავი, ზეგანი), უგარდანთა (ნაფუძვარი) და მათი სოფლები (იხ. ქვემოთ — ჯავა).

მსხლმბში ძველი ეკლესია ყოფილა, რომელშიც ი. ა. გულდენშტედტი 1771—3 წლებში ასახელებს შევერცხლილ ჯვარს¹⁵. იგი აქაურობის მფლობელ თავად მაჩაბელს უბოძებია ოსთადმი. ახლა ეს ჯვარი და ძველი ეკლესია აღარ ჩანს. საყდარი მიწისძვრას დაუნგრევია, მასვე მოსახლეობაც დაუზარალებია და დაუშინებია¹⁶. შემდეგ აქ სხვა, — ჯვრის ფორმის ეკლესია აუგიათ. მას აქვს დასავლეთის მხრიდან სამრეკლო, რომელშიც 1895 წ. რუსეთში ჩამოსხმული მხატვრული დიდი ზარი კიდია.

ს. ბეზსონოვის თქმით, აქ 3 კოშკი 1930 წ. დაუნგრევიათ (დასახ. ნაშრომი, გვ. 246). ეკლესიის ირგვლივ სასაფლაოა.

ერთ-ერთი საფლავის ქვის წარწერა, რომელიც ზემოდან აღარ ირჩევია, მაგრამ გვერდებზე იკითხება, გვაუწყებს:

„... დამრჩა სულის მოსახსენებლათ ჩემი
ხუთი ვაჟი და სამი ქალი(.) ვარ ფინა ბიბირას ძე
ცხოვრებაშვილი(.) გარდავიცვალე
ჩუპ-სა წელსა
ქრისტიანობისთვის იეს-დღესა(.) შობიდან
ვიყავი

სამოცდაათი წლის“. (=1880 წ. დეკემბრის 15-ს).

ეკლესიის დასავლეთით მდებარე ქვას ზემოდან აწერია:

„არ შემიბრალა სიკვდილმა(.) მაგრათ მომკიდა
ხელია(.)
ვეხვეწე ჩემს მოკეთებესა და გარდაუგდე
ყელია(.)

¹⁵ Географические и статистическое описание Грузии и Кавказа из путешествия г-на академика И. А. Гюльденштедта через Россию по кавказским горам в 1770, 71, 72 и 73 годах, С.-Петербург, 1809, გვ. 88.

¹⁶ ალალ თუთაევი, მგზავრის შენიშვნები, ჟურნ. „იმედი“, 1882, № 2, გვ. 40.

ეცადნენ(ს) ველარ მიშველეს(ს) ჩემზედ აიხეს
ბელია(ს)...“ და სხვ.
„ვასილ პავლეს ძე ცხოვრებაეც ჩყპი“ 18 წლის
გარდაცვლილა.

ჩყპი ქართული წარმოთქმის მიხედვით წერია — ათას რეაას ოთხმო-
ცი+ათი (1880+10), თორემ იწერებოდა ჩყჟ=1890 (ათას რეაას+90).

ე. გ. პჩელინა მსხლებში ძვ. წ. I ათასეულის საფლავს აღნიშნავს.

მსხლებელი მოხუცები ამბობენ: უსათირჯის (წმ. გიორგი) დაუწყებიაო:
ხალხის მოღალატე ძალღივით უნდა გადააგდო კლდიდან და დაღუპოო. ძვე-
ლათ სკოდნიათ ჩვენებსო: ძალღი რომ დაბერდებოდა და რჩენად აღარ ღირ-
და, მაღალი კლდიდან გადააგდებდნენ და მოკვდებოდაო; ასევე ექცეოდნენ
სოფლის საიდუმლოების გამცემსა და ჯაშუშებსაო.

ოსური ეპოსი ცარციათ-შარშიათებზე, რომელიც ედისში (იხ. V ნაკვეთი,
გვ. 152) აღვნიშნეთ, აქაც ცნობილია, ოლონდ როგორც ვაცილა (Вацилла).
იგი ოსური ენის ჯავურ კილოში წარმოითქმის უაშილა (ამ კილოს შიში-
ნობა ახასიათებს სხვათა სისინობის მაგიერ). ასევე ცარციათებს შარშა-
თებს, შარშიათებს უწოდებდნენ. ცარციათები გოლიათებს თვლიდნენ
ღმერთებად, ტიტვლები ცხოვრობდნენ ტყეებში, ნათესაობა არ იცოდნენო.

თქმულების ზოგი ვარიანტით, ცარციათები შავმა ჭირმა გადააშენა, ზო-
გით კი — ნართებმა.

თქმულებები ცარციათებზე და ეპოსი ნართებზე ოსური ზეპირსიტყვი-
ერების ორი საყურადღებო ქმნილება არის და ორივეს ედისის მიდამოებში
მდებარე საოცარ ციკლოპურ ზილგა-მასიგს (ოს. ზილგა — მბრუნავი, მასიგ —
კოშკი, ციხე) უკავშირებენ (იხ. წინამდებარე მონოგრაფიის V ნაკვეთი, გვ. 156,
163).

როგორც ბერძნებს აქვთ თქმულებები მათ ტერიტორიაზე არაბერძნული
წინარემოსახლეობის შესახებ, ისე ოსებს აქვთ თქმულებები: ცარციათები
(შარშათ) ცხოვრობდნენ ნართებამდე, ირებამდე (ირონებამდე) — ოსებამდე
ამ მიდამოებშიო.

მართალია, ისტორიული ცნობები და უმთავრესად ენობრივი ფაქტები
სხვა სურათს ხატავენ ოსების წარმოშობაზე¹⁷, მაგრამ ფოლკლორულ მონა-
ცემებსაც თავიანთი მნიშვნელობა აქვთ და მათზეც უნდა შევჩერდეთ. მით
უფრო, რომ თქმულებები ცარციათებზე ჯერ კიდევ არ არის საკმაოდ შეს-
წავილი; მათზე მხოლოდ ცნობები არსებობს:

1. Памятники Юго-Осетинского народного творчества, II, Цхинва-
ли, 1929; 2. Юго-Осетинский фольклор, Сталинир, 1936, გვ. 276—278;
3. Б. А. Алборов, Этноним «царциата» осетинских нартских сказа-
ний. — IV Всесоюзная конференция по иранской филологии. Тезисы
докладов, Ташкент, 1964, стр. 5—8 и др.

ცარციათების სახელთან დაკავშირებული ედისის გორაკის სქემა
(1945 წ.), სოფ. სტირფაზის სათანადო პუნქტის შესახებ ცნობა და თქმულება-

¹⁷ სრ. 3. Ванеев, Исторические известия об аланах-осах, Цхинвали, 1941;
В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, Москва—Ленинград, 1949, გვ. 9—93;
Б. А. Калоев, Осетины, Москва, 1971; Г. С. Ахведиани, Сборник избранных
работ по осетинскому языку, I, Тбилиси, 1960.

თა მოკლე შინაარსი (ცარციათ-სახელის ჩერქეზ-ეთნონიმთან დაკავშირების ცდით) დაბეჭდილია ბ. ა. კუფტინის ნაშრომში¹⁸.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ზოგი რამ ჩვენც გამოვაქვეყნეთ ცარციათების შესახებ. და მაინც ჩვენ გამოკვლევას არ ვწერთ მათზე. გვინდა მხოლოდ დამატებითი მასალა დაფუცვით მომავალ მკვლევარს.

რაც ჩვენ ცარციათებზე გუფთასა და მსხლებში მოვისმინეთ, ისა და ზოგი ახალი მასალა ასახულია იმ 100 გვერდამდე ჩანაწერების შერწყმულ ვარიანტში, რომელიც ჩვენ ვასილ გიორგის ძე ცაბაევმა¹⁹ გაგვაცნო.

მოკლედ ეს ცნობები ასეთია: ცარციათებმა სიყვარული არ იცოდნენ, ერთ ყმაწვილ ცარციათს გაუჩნდა ეს გრძნობა, — შეუყვარდა გოგონა. მასთან სხვებს აღარ უშვებდა. ქალს რომ შვილი უნდა ჰყოლოდა, ცეცხლი დაუნთო ქმარმა და უთხრა: ცარციათებმა რომ ბავშვი არ შეგიჭამონ, ამ კერასთან იყავი... მე სანადიროდ ვივლი და საჭმელს მოგიტანო.

ქალმა შვა ვაჟი, მას ყაუგას დაარქვეს (ყაუგას — ყ ა უ — სოფელი, გ ა ს — უფროსი, ე. ი. მამასახლისი). ის გაიზარდა, შეირთო ცოლი. ამათ ვაჟები (ცაბაევის ვარიანტით — 18 ვაჟი) ეყოლათ. მათი სახელები იყო: ირონი, ღაირან (ოსურად ღარიალს ეწოდება), ფარსუ, ალღოზ, გერემ და ა. შ. თითოეული მათგანიდან წარმოდგა თითო ხალხი კაცქასიისაო.

ამ ვაჟებმა მოსპეს ცარციათები, დაამყარეს წესრიგი და მომხრეებიც იშოვეს.

ყაუგასმა დააწესა მიცვალებულთა ზაფადში (ზაფფად — აკლდამა) მოთავსება, აკრძალა ცხედრის მოსპობა და ითვლიდა ხალხს: ყოველი ადამიანი ან ცოცხლებში უნდა ენახა, ან მკვდრებში. თუ ვინმე დაიკარგებოდა, ყაუგასი ეძებდა დამნაშავეს, — კიდევ ყოფილა ქვეყანაზე ცარციათიო, აღმოაჩენდა და კლავდაო...

თქმულების ვარიანტებში ყაუგასის უფროს შვილს ბ ა ს ი ლ ა ერქვა; მან ცოლად ი დ ი ლ ი შეირთო, იგი მდინარე იდილში (ვოლგა) დაიხრჩო. ბასილამ სხვა ცოლი შეირთო და ეყოლა უ რ ი ზ მ ა გ ი (ურუზმაგი). მისგან ნართები წარმოიშვნენო.

კიდევ სხვა ვარიანტით, იბრძვის ვინმე შ ა ვ ლ ე (შავი კაცი), რომელმაც ირონები შემოიკრიბა და ომებში გაიმარჯვა კიდევ. მან შვილს ირონ დაარქვა. ამასაც ვაჟი ეყოლა, გუდარა უწოდეს და ირონები (ოსები) ამათგან გამარავლდნენო²⁰.

ასეთ თქმულებებში ზოგჯერ არეულია ცარციათისა და ნართის სახეები. ყაუგასის 18 შვილს ყველას ნიშანი (კვერთხი) ჰქონდა ხელში, ხალხებს უფროსობდნენო. ამ უფროსთაგან ერთ-ერთი შვილი იყო ურიზმაგი, მისგან ბ ა თ რ ა ზ ი დაიბადა. ამის ცოლი ს ა თ ა ნ ა იყო და მათგან გაჩნდნენ ოსებიო. უფრო გავრცელებული თქმულებით, ბათრაზი ხ ა მ ი ც ი ს შვილი იყო და ცისშვილებთან ბრძოლაში დაიღუპა.

¹⁸ Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949, გვ. 38—41.

¹⁹ ვ. ცაბაევი ოსთა ბიბლიოგრაფი და თბილის-ორჯონიკიძის სამხედრო გზის ცნობილი მეგზურის ავტორია. მასზე იხ. ჩვენი წერილი — „თავის ხალხის პატრიოტი“, გაზ. „სოვეტონ ირისტონ“, ცხინვალი, 1969, 8 მაისი, № 20, გვ. 4.

²⁰ ვ. ცაბაევი შენიშნავს: როდესაც იდილს იტყვი, თუ არ ითქვა ქალზეა ლაპარაკი, თუ წყალზე, ვერ გაიგებთ, რომელზეა საუბარიო.

სხვა თქმულებებით, ხ ა ნ ა იყო ოსთა ასული (ამაზონის ორეულია); მისი ვაჟი ზამიცი დაიღუპა, ს ი რ დ ო ნ თ ა ნ ბრძოლაში, — ვინ იქნებოდა ხ ი ს-თ ა რ (უფროსი), ამის თაობაზე იბრძოდნენო²¹.

ხანა დადის შვილის საფლავზე და მოთქვამს: „ოი, დიდო ყაუგას, ოი, დე-დათა დედო, ოი, უბრწყინვალესო ბასილაჲ, რაც თქვენ ირისთონი (ოსეთი) ააყვავეთ, ყველაფერი ნართებმა გაანადგურეს²¹, მტერი იჭრება ირისთონში, რკალი ვიწროვდება, ირისთონი დაუძლურდა...“

ოსები საოცარ მოვლენაზე ამბობენ: „მანა ცარციათი ღისაგათა“ — ეს ცარციათების ამბავს ჰგავსო, ცარციათების საკვირველი საქმის განმეორე-ბათ; უდრის ქართულ გამოთქმას: მეორედ მოსვლის (წარღვნის) დროის ამ-ბავიანო.

ი. კავკაზაგის ჩანაწერებში გვხვდება გამოთქმა „ცარციათსაფთ ფაქო-თოჲ“ — ცარციათივით დაიღუპნენ (ამოვარდნენ, გადაშენდნენ).

აქვე შეიძლება გვარ ცაბაევზე შევნიშნოთ. ზემოხსენებული ვასილ ცა-ბაევი ამბობს, რომ ძალისში (ძალისი სოფელია მუხრანში, მცხეთის რაიონის წილკნის სასოფლო საბჭოში) მამაჩემის — გიორგის 4 შვილისაგან 40-მდე სული ვართ; პაპაჩემი ს. ხოძიდან ჩამოსახლებულაო (ხოძ, ნომენკლატურუ-ლად — ხ ო ჯ ა, — ჯავის რაიონის უკანასკნელი სოფელია ს. ედის ზემოთ).

ვასილ ცაბაევის მეტრიკულ ამონაწერში ჩაბაშვილი (Чабашвили) წე-რია. ვასილს ვეკითხებით: ჩ ა ბ ა ე ვ ი და ც ა ბ ა ე ვ ი განა ერთი და იგი-ვეა? მისი პასუხია: ასე იყო, ჩ ა ბ ა შ ვ ი ლ ს გვიწოდებდნენ, აგერ 50 წე-ლიწადია, ცაბაევს (ცაბათი) გვეძახიანო (შდრ. ჩოჩითი — ჩოჩიევი, ც ო ც ი-თ ი — ცოციევი). ვ. ცაბაევისავე თქმით, პაპამისს ურქვა ს ა ბ ა, ს ა ბ ა ნ და ამიტომ ვართ ც ა ბ ა ე ვ-იო²².

ოსურს ს—ც-ს მონაცვლეობა არ ახასიათებს; სახელ საბასაგან ცაბას წარმოქმნის გარეშეც, ზოძელი ცაბაევი საბას მეგვიდრეებისაგან ძალისელი ცაბაეების გამრავლების ცნობა კი შეიძლება სწორი იყოს. ცაბაეების გვიან-დელ მეგვიდრეებს ახსოვთ, რომ მათი უფროსები დადიოდნენ ზოძის ღლეო-ბებში და ხატისათვის შესაწირავიც მიჰქონდათ. ისინი ზოძელ გ ე ლ ე თ-ებს (ჩ ე ლ ე თ-ელებს) ენათესავებოდნენ.

ჯ ა ვ ა

ჯავა, ანუ ძაუ, რაიონის ცენტრია. იგი თბილისიდან 130, ცხინვალიდან კი 22კმ-ზე მდებარეობს მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირზე. ჯავა ცნობილია მი-ნერალური წყლითა (ოს. ძაუ-სუარ, ესენტუკის ტიპისა) და კურორტით.

²¹ სხვა თქმულებებით, ირონები (ოსები) ნართების მეგვიდრეებად ითვლებიან; აქ კი ნართები ირონების მტრებია!

²² ჩვენ ასეთ ცვლილებას დასავლურ ქართული კილოებისა და მეგრულის მაგალითებში მივაქციეთ ყურადღება (იხ. ჩვენი გამოცემა „მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. VI, 1937, გვ. 348—355). შემდეგ ი. ქობალაძემ გააფართოვა საკითხის კვლევა ქართულისა და კავკასიური ენების მაგალითებზე (იხ. კრებ. „იბერულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. IX—X, 1958, გვ. 57—97). ბოლოს მეგრულის მიმართ ამავე საკითხს შეეხო ა. ლ ო მ თ ა-ძ ე (ტურნ. „მაყნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1972 № 1) და აღნიშნა, რომ ამ ენობ-რივ მოვლენას ყურადღება მიაცქია ი. მეგრელიძემ, მაგრამ ფაქტის ახსნა არ უცდიაო! ნა-შრომში კი ახსნაც არის მოცემული (გვ. 354); შდრ. ჩვენივე წერილი გაზ. „თბილისში“, 1973 წ. 13 ივნისი, № 136, გვ. 3.

თვით ჯავა 1000 მ-მდე სიმაღლეზეა ზღვის დონიდან, ხოლო კურორტი ჯავა კი 1060 მ-ზე მდებარეობს. ადგილი ლამაზი და, სამკურნალო წყლის გარდა, პავითაც ძლიერ სასარგებლოა²³.

ჯავის სასოფლო საბჭოს სოფლებია: ჯავა, ბუზალა, დიდი და პატარა გუფთა, ითრაფისი, ზემო და ქვემო ყორსევი, მსხლები, ნინია, ფაწა, რარო²⁴, საკირე (ოს. საპირე), თანდელთა, ტონტობეთი, უგარდანთა, უჩეარსი, ხუმი-სართა და შიხანთური (შდრ. 1865 წ. აღწერა; მაშინ ხეწე, გუგუთი და კრო-ქაც ჯავის თემს ეკუთვნოდა),

ჯავის სიძველეთაგან თვალში გვხვდება სანატორიუმის სამხრეთით მდებარე გუმბათიანი ეკლესია, მაგრამ მას ისტორიული მნიშვნელობა არა აქვს. ცოტათი უფრო ძველია სოფლის დასავლეთით მდებარე დედალეთისას გუმბათიანი ეკლესიის მოზრდილი ნაგებობის ნანგრევები, რომელსაც დასავლეთ კედელზე სამრეკლო აქვს მიდგმული. ნაგებობანი ჩვენი საუკუნის პირველ წლებს განეკუთვნება, მაგრამ აქვე წინათაც რომ ყოფილა ეკლესია, ეს მოხუცებს ახსოვთ და სასაფლაოს ქვებიც ადასტურებს.

ეკლესიის ჩრდილოეთით მდებარე კუბოს ფორმის საფლავის ქვის სამხრეთ მხარეზე ვკითხულობთ:

„ჩ ყო წელსა(,) აპრილის იგ დღესა

[ჯვარი] მონაღვთისა

(ჩრდილოეთ მხარეზე)

ბათო ქეჯეს ძე სანაყოშვილი

...წლისანი და ვინც წაიკითხოს(,)

შენდობა ბრძანოს“. (თარიღი = 1770 წ.).

სხვა ქვაზე თარიღი ციფრით:

„1873 წელსა მაისის 2 დღესა გარდაიცვალა მონაღვთისა ერკლე ფარსას ძე სანაყოვეი“(,).

სახელ ერეკლე-ში ე შეიძლება არც შემთხვევით იყოს გამოჩენილი. იქნებ აქ დიალექტიზმია შეპარული ეპიგრაფიკაში (იხ. ნაკვეთი I, ერგენეთი, — წერეთელი — წერეთელი).

კიდევ სხვა დიდ ქვაზე.

„(ჩ)ყა წელსა...

გარდაიცვალა მონაღვთისა

ლევან ფიფოს ძე სანაყოშვილი“. (თარიღი = 1860

წელს).

ქვის ნატეხზე ირჩევა:

„სანაყოშვილი..

(გარდაიცვალა კგ ჩყპის (= 1890 წ.) 23 წლის

ვინ(ცი)ხილოს(,) ბზნეთ (ბრძანეთ) შენდობა“.

ასეთი შემთხვევა (ჩყპი) ზემოთაც გვქონდა. აქაც კვლავ ქართული წარმოთქმის გავლენით წერია ჩყპი (1880—10), თორემ ასოთა ციფრული მნიშვნელობით ეს იქნებოდა ჩყპე.

კუბოს ფორმის ერთ-ერთ ქვაზე ვკითხულობთ:

„1876 წელსა(,) თებერვლის 2 დღესა(,) გარდაიცვალა მონა(—)

²³ დაწერილობით, Н. З. Пирадашвили. Курорт Дзау, Цхинвали, 1954.

²⁴ ამ სოფელში ე. პელინა მონგოლების დროის ოსურ საფლავს ასახელებს!

ნა ღვთისა მოსე როს(-)

ტომის ძე სანაყოშვილი“ (სანაყოშვილი).

წარწერაში თარიღი ციფრითაა აღნიშნული.

როგორც ეს კუსირეთზე ნარკვევში აღვნიშნეთ, აქაც შედარებით ადრინდელ წარწერებში ახლანდელი გვარი სანაყოვეი სანაყოშვილ-ად იხსენება, ზოგიერთი გამოჩაღისის გარდა (მაგ., იხ. ზემოთ 1873 წ. ერეკლე სანაყოვეის საფლავის ქვის წარწერა; ე. ი. თანამდებობის პირებს უფრო ადრე დაუწყიათ გვარების გარუსულება“). შემდეგ კი — ზემოხსენებული ბათო სანაყოშვილის ძე უკვე სანაყოვეია:

„მამიხსენე მე უფალო...“

გარა ალექსა ბათოს ძე სანაყოვეის(.) აღვსრულდი 1901 წ.

7 თებერვალს., წამკითხვაო(.) შენდობა მიბძა(-) ნეთ“.

მამასადამე, მე-19 საუკუნის სამოციანი წლებიდან ჯავის მოსახლეობის უმრავლესობა უკვე ამ გვარის — სანაყოშვილი, სანაყოვეი, ახლანდელი სანაყოთ — ყოფილა.

ერთ-ერთ ქვაზე, „მონა ხეთისა როსტომ დავითის“ ძის უთარილო წარწერა იწყება სტრიქონებით:

„ღმერთო(.) მეც ღირსი გამხადე(.) სადაც სამოთხე შენია(.)“

იქ მაინც ნათლად მამყოფე, რადგან სიკვდილი ძნელია“...

ერთ-ერთ ქვას ზემოდან აწერია:

„მომიხსენე მე(.) უფალო(!) საფლავსა ამასა შინა მდებარე ვარ დარეჯან ხოსრო გასიევის ასული (ჩრდილოეთიდან)

და ჯიბო ქოქოშვილის მეუღლე(.) ახვსრულ(-)

დი იანვრის ზ ჩუბმ(.) თითო პირი შენდობა

(ბრძანე თ!)“

(თარიღი — 7 იანვარი 1888 წლისა).

აქ, გარდა იმ დიალექტიზმისა, რომ აღვსრულდის ნაცვლად წერია ახვსრულდი, ისიც აღსანიშნავია, რომ 1888 წ. ასოებით წერია და არა ციფრით. სხვა უფრო ადრინდელ წარწერებში კი, რომელთა რამდენიმე ნიმუში ზემოთ წარმოვადგინეთ, მაგ., 1873 წელსაც კი, ანბანთა მაგიერ უკვე ციფრი წერია. ერთ-ერთ ქვაზე იკითხება:

„არ შემიბრალა სიკვდილმა, მაგრად ჩამკიდა ხელია(.)“

ვეხვეწე მოკეთება და გადაუგდე ყელია(.)

ეცადნენ(.) ვეღარ მიშველეს(.) ჩემზედ აიღეს

ხელია(.)

ვარ ბიბო პაპუნაძე ბეზანოვ (ბეჟანოვ) (.)

გარდავიცვალე 1894 წელს(.) მარიობისთვის 20

დღესა“.

პირველი სამი სტრიქონის თითო უკანასკნელი სიტყვა ქვაზე შემდეგ სტრიქონზე გადმოდის, ე. ი. წარწერის შემსრულებელს ლექსის სტრიქონი

ვერ დაუცავს. ასეთი შემთხვევები არცთუ იშვიათია ეპიგრაფიკაში. ეს საწერო მასალის (ქვის, ხის, ლითონის) ფორმის ან ზოგჯერ დასაწერის შინაარსის დამწერის მიერ გაუაზრებლობის გამოც ხდება.

ერთ-ერთ წარწერაში (1903 წ.) იხსენიება „თინა თელუზ ბაბა-შვილის ასულ(ი) ლექსა თედეშვილის მეუღლე“, ხოლო იმავე წლის სხვა წარწერაში ლექსა ალექსად იწოდება, — „გიორგი ალექსა თედეშვილის ძე...“ — 1887 წ. გარდაცვლილა „მხევალი მღვთისა სოფიო ქელეხსაევის ასული...“

ჯავის ეკლესიის ჩრდილოეთით, ზევს გაღმა, ერთ-ერთი საფლავის ქვათაგანი იხსენიებს „სოფიო თეთუ ყაჩმაზაევის ასულს“. აქვე მისი სახელით წერია: „ავღსრულდი 1889 წ. ენკენისთვის 13“-საო და შენიშნულია „წამკითხველმა თითო პირი შენდობა უბრძანოს“.

ზემოთ, 1888 წ. ცხოვრებაშვილი წერია; უკანასკნელში — ცხოვრებავე. ასევე აქვე — „ფარასტაევ ასული“ (1890 წ.) „შენდობა გთხოვთ!“ სხვა ქვას აწერია:

„გაუკითხო სიკვდილო(ი) წაიყვან დაბარებულსა,
 აღსრულე შენსა ნებასა(ი) მღვთისაგან
 დავალებულსა,
 არცა კითხულობ მდიდარსა(ი) არც ღარიბ
 შეწუხებულსა.

(სამხრეთით)

თითო შენდობას გევედრით(ი) წამკითხველთ(ი) აქა
 კრებულსა(ი)
 ვარ შამელა სოლოს ძე ცხოვრებაშვილი(ი)

გარდაცოცვალე
 ჩუპ-სა წელსა ქრისტიანობის თვის იესა დღესა“.
 (1880 წ. დეკემბრის 15).

ჯავის თანდთან უბანში (ოს. თანდელთი) ერთი ოთხკუთხი კოშკია. ჩრდ. კედლის სიგანე — 7 მ, აღმ. — 5,5 მ; კარი აღმოსავლეთიდან მეორე სართულზე აქვს. ზედა სართულები დანგრეულია.

ამავე ტიპის კოშკი ზუმსართასა (კედელი — 2,5 მ) და უგარდანთაშიცაა.

უგარდანთას უბნის (ჯავიდან 4 კმ) მცხ. ხადო გაბრიელის ძე ცხოვრებოვი (1954 წ. 74 წლისა) გვარწმუნებს, რომ მათ კოშკზე უმაღლესი კოშკი სამხრეთ ოსეთში არაა (სიგანე — 7,30 მ, სიგრძე — 7,19 მ)²⁵. აგებულია ლოდებისაგან, დგას 5 სართული (მეექვსე ხის ჰქონდაო). ამ კოშკს შესასვლელი ჩრდილოეთი კედლის მეორე სართულიდან აქვს (მიწიდან 4 მ-ზე). კედელში მარმარილოს ქვებიც ურევია. კოშკს გალავანიც ჰქონია.

სამხრეთ ოსეთის, განსაკუთრებით ჯავის რაიონის მცხოვრებთა ზეპირ-სიტყვიერებაში გვხვდებით ქართულის მსგავს თქმულებებსაც და ლეგენდებსაც.

ქართველ და ოს ხალხებს შორის ყოფილი მეზობლური და კულტურული ურთიერთობის არაერთი ისტორიული მნიშვნელობის ფაქტია ცნობილი. ზოგ მათგანზე რიგითი კოლმეურნეც ლაპარაკობს.

²⁵ შდრ. ს. ბეზსონოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

ჯაველი მოხუცები იხსენებენ, რომ მათ მღვდელი ქართული ასოებით დაბეჭდილ ოსურ სახარებას უკითხავდა. ასეთი წიგნები მართლაც არსებობდა და ქართული ასოებით დაწერილი ოსური სიტყვები (წარწერები) ოსთა საფლავის ქვებზეც გვხვდება ჯავისა და ცხინვალის რაიონებში. ეს არის ქართულ-ოსური კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის დიდი ფაქტი, რის კონკრეტული მასალები წინამდებარე ნაშრომის XV ნაკვეთში არის ასახული,

P. S. წინამდებარე ნაშრომის რედაქციისათვის მიწოდების შემდეგ გამოთქვა მოსაზრება, რომ **ნარიყალა** გალავნიან ციხეს ნიშნავს (იხ. ჯ. ლომაშვილი, წერილები, თბ., 1975, გვ. 188—192).

უფრო სარწმუნოდ ჩანს **ნარიყალას** შიგა ციხედ გაგება, როგორც ეს აღნიშნა ჯ. გიუნაშვილმა 1975 წლის 25 აპრილს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სესიაზე.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა)

შპს ცინფლიანი

ქართული ბიბლიის ექმიაძინის ფრაგმენტის იდენტიფიკაციისათვის

ამ ფრაგმენტის შესახებ სტატია გამოაქვეყნა ნ. მარმა ჯერ კიდევ 1914 წელს „ხრისტიანსკი ვოსტოკის“ II ტომში¹, საიდანაც ვგებულობთ შემდეგს: ექმიაძინში ყოფნისას ნ. მარისთვის მღვდელ სააკ ამატუნის გადაუცია მის მიერ შედგენილი საძიებელი პერგამენტზე შესრულებული სომხური და ქართული ფრაგმენტებისა, რომლებიც ჩაკერებული ყოფილა სამონასტრო ბიბლიოთეკის სომხურ ხელნაწერთა ყდებში.

ნ. მარს გადაუთვალეობია ეს ფრაგმენტები და ზოგი მათგანი გადმოუწერია კიდევ. მათ შორის აღმოჩნდა დასახელებული ფრაგმენტიც, რომელიც შეიცავს IV მეფეთა 14₁₇—15₁₄ მონაკვეთს დაზიანებული სახით². დაზიანების მიზეზი, როგორც ნ. მარი აღნიშნავს, ყოფილა ის, რომ ამკინძავს პერგამენტის ფურცელი შუაზე გაუჭრია, ერთი ნახევარი ექმიაძინის № 991 ხელნაწერის წინა ყდაში ჩაუკერებია, მეორე — ბოლო ყდაში. სტრიქონების გარკვეული ნაწილი პერგამენტის გაჭრის დროს დაზიანებულა, ხოლო ნაწილი ჩაწებების შედეგად დაღუპულა.

ნუსხა-ხუცურით შესრულებული ეს ფრაგმენტი ნაწერია ორ სვეტად. ტექსტი ამ ფრაგმენტისა გამოცემულია ნ. მარის მიერ მისთვის ჩვეული პუნქტულობით³. სქოლიოებში აღნუსხულია ოშკური ნუსხის სხვაობები ექმიაძინის ფრაგმენტთან მიმართებით, ხოლო პარალელურ სვეტში მოყვანილია ქართული ბიბლიის 1743 წლის მოსკოვეური გამოცემის ტექსტი სრულად. მკვლევარი იძლევა ექმიაძინის ფრაგმენტის ფილოლოგიურ ანალიზს მოსკოვის გამოცემასთან მიმართებით და ითვალისწინებს რა ებრაულ-სირიულ-ბერძნულ-სომხური წყაროების ჩვენებას, წარმოადგენს ტაბულას, სადაც ქართულ-სომხური თარგმანების მომდინარეობის ზოგადი სურათია ასახული.

ნ. მარი სპეციალურად უსვამს ხაზს ამ ფრაგმენტის მნიშვნელობას: „Важность этого дефектного фрагмента (е) значительная: она устанавливает факт распространения той версии грузинского перевода, которая сохранилась в рп. 978 года в Иверском монастыре на Афоне (о). Она казалась до сих пор одинокой, ею мало пользовался лексикограф Орб-

¹ Марр, Н. Я. Эммиадзинский фрагмент древне-грузинской версии Ветхого Завета, „Христианский Восток“, т. II, СПб, 1914, гл. 378—388.

² სულ ამ მონაკვეთში გვაქვს 27 მეხლი — IV მეფ. 14₁₇₋₂₉, 15₁₋₁₄; ამათგან 14₂₂₋₂₄ და 28₋₂₉ მთლიანად აკლია, ხოლო 14₁₇, 21, 25, 27, 15₁, 5, 6, 8, 13 დეფექტურია ნაწილობრივ.

³ ნ. მარი სქოლიოში მიუთითებს, რომ ექმიაძინის ფრაგმენტის ტექსტი იმეჭდება „строка в строку“. იქვე დაწვრილებით აღნუსხავს დეფექტურ სტრიქონებს და აღნიშნავს დაზიანების ხარისხსა და ხასიათს. ეს გამოქვეყნებული ტექსტი ჩვენთვის დოკუმენტის მავიერობას ეწევა.

(ტ. ე. საბა ორბელიანი. — У. Ц.), она как будто была обойдена первыми издателями грузинской Библии в XVII-м веке. Эчмиадзинский фрагмент (е) иногда дает более архаичные чтения, чем О, в остальном он повторяет отношение О к Московскому изданию 1743 года⁴.

როგორც ამ ვრცელი ამონაწერიდანაც ჩანს, ნ. მარს ეჩმიაძინის ფრაგმენტი ოშკური ვერსიის მიმყოლად მიაჩნია, მაგრამ მათი ტექსტობრივი მიმართება ავტორის სპეციალურად, ეტყობა, არც აინტერესებდა და კონკრეტულად ამის შესახებ არც ამბობს რამეს. მით უმეტეს არაფერია ნათქვამი ე. წ. ჯანაშვილისეული ნუსხებისა და ეჩ. ფრაგმენტის ტექსტობრივი მიმართების შესახებ. ჩვენი მიზანია სწორედ საკითხის ამ მხარის გაშუქება, რომ შესაძლებელი გახდეს ეჩ. ფრაგმენტის მიკუთვნება მეფეთა წიგნების ქართულ ხელნაწერებში დაცულ ამა თუ იმ ტრადიციისადმი. ის ვარიანტული სხვაობები კი, რომლებიც ეჩმიაძინის ფრაგმენტსა და ოშკურ ნუსხას შორის არსებობს, ამგვარი დაკონკრეტების კარგ საშუალებას იძლევა. ქვემოთ ჩვენ მოგვყავს ამ ვარიანტულ სხვაობათა სრული ნუსხა მუხლთა თანამიმდევრობის შესაბამისად. პირველ სვეტში მოცემულია ოშკური ნუსხის (=O) იკითხვისები, მეორეში — ეჩმიაძინის ფრაგმენტისა (E=) და მასთან ახლო მდგომი A 646 (=F), I 113 (=I) და A 51 (=S) ნუსხების ჩვენება.

O

EFIS⁵

IV მფ. 14 ₁₈ .	<	და ყ'ი'რადაც კნნა
არიან FI		არიან ES
წიგნა I,		წიგნთა
მეფეთა I		მეფეთა (მეფეთა S)+მათ
იუდაისტასა		იუდაისტა
ისრაჴლისათა I		
14 ₁₉ .	იერუსალჴმს	იერუსალემად FI, იჴმად ES
იგი მიივლტოდა	იგი >	
იგინი შეუღვეს	იგინი >	
14 ₂₀ .	დადევს I	დასდევს
ზედა საჴედარსა თვსსა	საჴედარსა თვსსა ზ ^ა EFS	
წარმოიღეს... იგი და დაჴფლეს	თვსსავე საჴედარსა ზ ^ა I	
	წ. და დაჴფლეს იგი EFS	
	მოიღეს იჴ ^ა ლიმად და დაჴფლეს I	
	მათ >	
14 ₂₁ ⁶	ძჴ	ძე
იყო იგი	იგი იყო	
ვითარ	>	
14 ₂₅	ემართისთა (—სათა I)	ემართისთა FS ემართისა E
ზღუადმდე S	საზღვარადმდე EFI	
რომელთა ეტყოდა	რომელსა იტყოდა	
ძისა ამართისთა (ამართისსა I)	ძისა ამასია გეტელისათა	
გეტელისათა I		
14 ₂₆ .	ჴუებულნი FS	ჴუშბულნი EI
შემწჴ	შემწე	

⁴ Марр Н. Я., кс. შრ., გვ. 378.

⁵ ნუსხათა ამ ჯგუფიდან FIS დროდარდო O-ს იკითხვისებს ემბრობა. ასეთ შემთხვევაში O-ს იკითხვისს ამ ნუსხათა ლიტერაიც ახლავს.

⁶ 22—24 მუხლები E-ში დეფექტურია.

14 ₂₇ . აღტოცამ მათი ქუეშე	აჭოცად ქუეშე EI
15 ₂ . დადგომასა მას მისსა იერუსალმს	მას > + ზედა
15 ₃ . ამესია	ამასია FIS, ამასისა E
15 ₄ . მოსრნა საკუეშეველსა FS (—I)	მოსრნა საკუეშეველთა E
15 ₅ . ქელი მაღალთა მათ ჰჳილა	მაღალთა მათ > შჳილა
15 ₆ . რამცა არაიან I წიგნსა (მას—I) მეფეთა IS	რამ არაიანა წიგნთა მეფეთა
15 ₇ . დაჰფლეს (იგი—I) ქალაქსა I ძმ	დაჰფლეს ქუეყანასა მას ძე
15 ₈ . წელსა მეთაშდმეტესა მეფისა მის ძმ იერობრამისი	წელსა მას ოცდამეცხედმეტესა EF წ. მას ოცდამეთაშდმეტესა I წ. მას ოცდამეთაშრამეტესა S მის > ძე იორობამისი
15 ₉ . მამათა მათ იერობრამისსა ნაბატისსა	მათ > იორობრამისა ნაბატისა
15 ₁₀ . კედებაამ დასცეს სელიმ 2°	კედებაამ EFI, კედებადამ S და დასცეს იგი სელიმ
15 ₁₁ . აჰა ესერა მეფეთა I	ესერა > მეფეთა (მეფეთა S)+მათ
15 ₁₂ . რომელსა-იგი პრქუა ელ დასხდენ	რომელსა ელ > დაჰდეს (ნაშობნი შენნი მეოთხედ დაჰდეს EFS, ნაშობი შენი... დაჰდეს I) წ. მას ოცდამეთათესა EF, წ. მას ოცდამეთაშრამეტესა S
15 ₁₃ . წელსა (მას—I) ოცდამეტხრესა I	გ. მ. თერსით სელიმს
15 ₁₄ . გამოვიდა მანაელ... თერსიდ სელიმს I	

განხილული მასალის ერთი თვალის გადავლებაც საკმარისია, რომ დავი-
ნახოთ ერ. ფრაგმენტის განსაკუთრებული სიახლოვე FIS ნუსხებთან. ყველა
ის გადახრა, რომელსაც აღნიშნული ფრაგმენტი აჩვენებს O-ს ტექსტის მიმართ,
დასაყრდენს პოულობს FIS ნუსხათა ჩვენებაში. აქ შეიძლება უბრალოდ ჩა-
მოვთვალოთ ის ძირითადი ტექსტობრივი მომენტები, რომლებითაც ერ. ფრაგ-
მენტი O-ს უმიჯნება და FIS-თან დგება: კლება (14_{19,21}, 15_{2,5,8,9,11,12}), მა-
ტება (14₁₈, 15₂), გადაადგილება (14_{20,21}), განსხვავება რიცხვში (14_{18,25}, 15_{6,12}),
განსხვავება ბრუნვაში (14_{19,27}, 15₁₄), სინონიმური სხვაობა (15₄), განსხვავება
გეოგრაფიულ და პირთა სახელებში (15_{3,8,9,10,14}), ერთნაირი მცდარი ეკითხვი-
სის წარმოდგენა (14₂₅ ზღუადმდე OS = *ἡμεῖς ἡμεῖς ἡμεῖς* : *ἡμεῖς ἡμεῖς*)
საზღვარადმდე EFI). ორთოგრაფიული თავისებურებანი (14₂₅ შემთისთა (-სათა
I)IO] ემართისთა FS, ემართისა E) და სხვა.

მაგრამ ზოგიერთი დეტალის მიხედვით ეჩ. ფრაგმენტი F ნუსხასთან განსაკუთრებულ ინტიმურ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს:

ა) პირველ ყოვლისა აქ უნდა დავასახელოთ ყველა დანარჩენი ხელნაწერის „მეფე“ იკითხვისის ნაცვლად EF-ში ამ სიტყვის უფრო არქაული „მეფე“⁷ ვარიანტის დადასტურება (14₁₈, 15_{6,11}). აღსანიშნავია, რომ მეფეთა ოთხივე წიგნის მანძილზე F ნუსხა მხოლოდ და მხოლოდ „მეფე“ იკითხვისის წარმოგვიდგენს.

ბ) მეფეთა ქრონოლოგიის საკითხი, რომელიც ტექსტის ტრადიციით ღრმად განპირობებული მოვლენაა და არსებითი ხასიათის სხვაობათა რიგს მიეკუთვნება⁸, EF-ში ერთნაირადაა წარმოდგენილი, დანარჩენ ნუსხებში — სხვაგვარად: 15₁₈ წელსა ოცდამეათესა EF] წელსა მას ოცდამეცხრესა IO: წელსა ოცდამეათცხრამეტესა S. მართალია, 15₈-ში EF-ის ქრონოლოგიას უკვე I-ც იზიარებს, მაგრამ თშ>ჩ-თი EF აქაც ცალკეა: წელსა ოცდამეაჩხმეტესა (ოცდამეათშვდმეტესა I) EF] წელსა მეათშვდმეტესა O: წ. ოცდამეათურამეტესა S.

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ F ნუსხის მიმართ ზუსტად ასეთსავე დამოკიდებულებას ამჟღავნებს A 570 (აგრეთვე ჯანაშვილისეული რედაქციის სახელით ცნობილი) ხელნაწერის ტექსტი. ამ ნუსხათა ურთიერთმიმართების საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგა ხანია გარკვეულია⁹ და ამიტომ სპეციალურად მასზე აღარ შევჩერდებით. დავსძენთ მხოლოდ, რომ A 570 ნუსხას აკლია IV მეფ. 13₁₉—20₅ მონაკვეთი, რაც ბუნებრივად სვამს კითხვას: ხომ არ წარმოადგენს ექიმოძინის ფრაგმენტის ეს ერთი ფურცელი ამ მონაკვეთის ნაწილს და, მაშასადამე, A 570-ის კუთვნილებას? ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს თითქმის ზოგიერთი არგუმენტიც:

ა) A 570 ხელნაწერი გადაწერილია პერგამენტზე. ექიმოძინის ფრაგმენტიც პერგამენტზეა ნაწერი.

ბ) A 570 ორ სვეტად ნაწერ ნუსხა-ხუცურ ტექსტს წარმოადგენს. ეჩ. ფრაგმენტიც ასევე ნაწერია ორ სვეტად ნუსხა ხუცურით¹⁰.

დ) A 570-ისა და ეჩ. ფრაგმენტის ორთოგრაფიული ნორმები ზუსტად ემთხვევა ერთმანეთს, ხოლო F ნუსხა ამ თვალსაზრისით არსებითად სხვაობს მათგან.

მიუხედავად აქ ჩამოთვლილი არგუმენტებისა, ჩვენ დაბეჯითებით მაინც არ შეგვიძლია ეჩ. ფრაგმენტი A 570-ის უტილობელ კუთვნილებად გამოვაცხადოთ. ამას ხელს უშლის, ჯერ ერთი ის, რომ A 570-ის მსგავსი ნუსხა სხვაც არა ერთი და ორი შეიძლება გვექნოდა და, მეორეც, თავს იჩენს სხვა დაბრკოლებაც. საქმე ის გახლავთ, რომ A 570 ნუსხაში წარმოდგენილია საგრძნობლად შემოკლებული ტექსტი და ამით ამ ნუსხის ტექსტი არსებითად ემიჯნება F ნუსხის ტრადიციას. რაც შეეხება ეჩ. ფრაგმენტს, იგი (თუ არ ჩავთვლით და-

⁷ ნ. მარი ხაზს უსვამს ამ იკითხვისის არქაულობას, მაგრამ უზუსტობას უშვებს, როცა „მეფე“ ფორმას 15₁₁ მუხლზე მითითებით O-შიც აღასტურებს, სადაც O-ს, ისევე როგორც სხვაგან, „მეფეთა“ ფორმა აქვს (X. B., T. II, გვ. 382).

⁸ Shenkei, J. D., Chronology and Recensional Development in the Greek Text of Kings, Cambridge, 1968.

⁹ მ. ჯანაშვილი, ნაშრომი, III, გვ. 37—70, კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, გვ. 419, 1960.

¹⁰ Mapp, H. Я., სს. შრ., გვ. 378.

ზიანებულ სტრიქონებს) სიტყვასიტყვით მისდევს F ნუსხის ტექსტს. ეს ფრაგმენტი რომ მართლაც A 570-ის კუთვნილება ყოფილიყო, ამ მოვლენას 27 მუხლიან ტექსტში სადმე უნდა თავი ეჩინა¹¹.

შეიძლება დავასკვნათ: ა) ეჩმიადინის ფრაგმენტი იცავს იმ ტექსტობრივ ტრადიციას, რომელიც შენახულია ხელნაწერთა ჯგუფში A 570, 646, 51-სა და I 113-ში და არსებითად ემიჯნება ოშკური ხელნაწერის ტრადიციას.

ბ) დასახელებული ჯგუფიდან ეჩმიადინის ფრაგმენტი განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ე. წ. ჯანაშვილისეული ვერსიის A 646 და A 570 ნუსხებთან, რაც უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ ეჩ. ფრაგმენტი წარმოადგენს თუ დედანს არა, იმ დედნის პირს მიანც, რომლითაც სარგებლობდნენ A 570-ისა და 646-ის გადამწერნი.

გ) ეჩმიადინის ფრაგმენტის არსებობა ადასტურებს ჯანაშვილისეული ვერსიის ფართო გავრცელებულობას და ერთხელ კიდევ ხაზს უსვამს ათონურ ხელნაწერში დაცული ტრადიციის იზოლირებულ ხასიათს.

¹¹ ხანდახან A 570-შიც შეგვხვდება შეუმოკლებელი ტექსტი, მაგრამ არა უმეტეს სამი-ოთხი მუხლისა ერთმანეთზე მიყოლებით. გარდა ამისა ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, რომ დეფექტური მონაკვეთის წინა IV მეფ. მე-13 თავში A 570 ინტენსიურად ამოკლებს ტექსტს, მაგალითად: 13⁹ და დაიძინა იოაქაზ მამათა თუსთა თანა და დაჰფლეს იგი მამათა თუსთა თანა სამარიას. და მეფობდა ძე მისი მის წილ FOS] და მოკუდა და დაჰფლეს სამარიას A 570. საინტერესოა „იორობოამ“ საკუთარი სახელის ორთოგრაფიაც, რომელიც A 570-ში სისტემატურად წარმოდგენილია „იორობუამ“ ფორმით, ხოლო ეჩ. ფრაგმენტში, ისევე როგორც F ნუსხაში, ყოველთვის „იორობოამ“ დასტურდება.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა).

მიხეილ ჩხაიძე

მართვა თუ წინასწარკარნახი?

(მართვის და წინასწარკარნახის ცნებების დაზუსტებისათვის
ენათმეცნიერებაში)

როგორც ვიცით, წინადადებაში ერთი სიტყვა შეიძლება ექვემდებარებოდეს მეორეს სამნიშნად: ან გვექონდეს მართვა, ან მართვა, ან შეთანხმება. მართვის შემთხვევაში იგულისხმება, რომ ერთი სიტყვა მოითხოვს მეორე სიტყვის დასმას განსაზღვრულ ბრუნვაში, მაგ. ხ ნ ა ვ ს მ ი ნ დ ო რ ს: მმართველი სიტყვა (ზმნა) ხ ნ ა ვ ს პირველ სერიაშია და მართული სიტყვა (სახელი) მ ი ნ დ ო რ ს მიცემით ბრუნვაში. იგივე ზმნა მეორე სერიაში მოითხოვს სახელობით ბრუნვას მართულ სიტყვაში: მ ო ხ ნ ა მ ი ნ დ ო რ ი.

მართვის უნარი ზმნასაც გააჩნია და სახელსაც. ხოლო ყველაზე მკაფიოდ ის ჩანს იმ შემთხვევაში, როდესაც მმართველ სიტყვად გარდამავალი ზმნა გვაქვს. ის მართავს დამატებებს — პირდაპირსა და ირიბს: „მინდვრის ბრიგადა უმზადებს პირუტყვს საკვებს“. მმართველია ზმნა „უმზადებს“, მართულები — „საკვებს“ (პირდაპირი დამატება) და „პირუტყვს“ (ირიბი დამატება).

ასე იყო ყოველთვის და ასე არის ახლაც ეს საკითხი გაგებული ენათმეცნიერების ყველა მიმართულებაში. ახლა ისმის კითხვა: მართავს თუ არა ზმნა-შემასმენელი ქვემდებარეს?

გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით სასურველია ამ კითხვაზე პასუხის გაცემისას დროებით გვერდი ავუაროთ ქართული (საერთოდ ქართველური) ენების მასალებს და ვილაპარაკოთ ზოგად ევროპული სინტაქსური სტრუქტურების მონაცემებზე. ქართულის თავისებურებებზე (საუბრითიერო მართვა, კოორდინაცია) ცალკე გვექნება საუბარი ქვემოთ.

კლასიკური, ტრადიციული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით და ამდენად თანამედროვე სტანდარტული გრამატიკული სახელმძღვანელოების მიხედვითაც, შემასმენელი არ მართავს ქვემდებარეს.

ქვემდებარესა და ზმნა-შემასმენელს შორის არსებულ სინტაქსურ დამოკიდებულებას მიიჩნევენ როგორც შეთანხმებას და არა როგორც მართვას. თანაც ამ შეთანხმებაში „უფროსობა“ არა შემასმენელს ეკუთვნის, არამედ, პირიქით, ქვემდებარეს: ქვემდებარე ითანხმებს შემასმენელს: რიცხვში, მაგ. რუსულში, — он идет, მაგრამ они идут; პირში — я иду, მაგრამ ты идешь, ხანდაზან ქქესშიც — он ушел, она ушла, оно ушло.

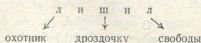
ყველაფერი ეს უდავოდ ნათელია და კამათს არ უნდა იწვევდეს. მაგრამ მოხდა ისე, რომ ზოგ სტრუქტურალისტურ ნაწარმოებში თავი იჩინა მართვის ცნების სხვანაირმა გაგებამ, რაც ზოგიერთი გაუგებრობის საფუძველი გახდა. მხედველობაში გვაქვს ის, რომ თანამედროვე სტრუქტურალისტურ ლიტერა-

ტურაში მართვის ცნება ზოგან უფრო ფართო მნიშვნელობითაა ხმარებული, ვიდრე ის, რაზედაც ჩვენ მივეუთითეთ. ვგულისხმობთ ისეთ ნაშრომებს, სადაც ზმნის მართვის არეში ქვემდებარეცაა მოქცეული და კომპლექსი „ზმნა-ქვემდებარე-პირდაპირი დამატება-ირიბი დამატება“ წარმოდგენილია როგორც ერთგანზომილებიანი სინტაქსური სტრუქტურა შიგდანაყოფებით, რომლებიც ცალკეულ ქვესტრუქტურებს ქმნიან.

მართალია, დებულება იმის შესახებ, რომ ზმნა-შემასმენელი მართავს ქვემდებარეს ევროპულ ენებში, არავის გაუხდია სპეციალური მსჯელობის საგნად, მაგრამ ამას არა აქვს მნიშვნელობა, რადგანაც იმპლიციტურად, ყოველგვარი მტკიცების გარეშე, სათანადო ნაშრომებში ქვემდებარეც ჩათრეულია სიტყვათა ურთიერთდამოკიდებულების მოდელებში იმავე სისტემაში და იმავე უფლებებით, რა უფლებებითაც მართული დამატებებია იქ წარმოდგენილი, ე. ი. შემდეგნაირად,

აღებულია ბირთვული წინადადების წევრები, ე. ი. კომპლექსი „ქვემდებარე-შემასმენელი-პირდაპირი დამატება-ირიბი დამატება“. ისინი წარმოდგენილია პირობითი ნიშნების საშუალებით: $N_n^1 V N_n^1$, სადაც N_n^1 (პირველი სახელისეული სიტყვა N) ქვემდებარის აღმნიშვნელია (ლათინური სიტყვიდან *Nomen*) v — ზმნა-შემასმენლის, ხოლო N^1 და N^2 — პირდაპირი და ირიბი დამატებების აღმნიშვნელი. ჩვეულებრივ ამავე ჩაწერაში მოცემულია კიდევ იმ ბრუნვების მანიშნებელი ინდექსები, რომლებიც სიტყვებს გააჩნია წინადადებაში. ეს მანიშნებლებიც პირობითი ნიშნებითაა ჩაწერილი: n (ლათინ. *nominativ*) — სახელობითი ბრუნვა, g (*genetiv*) — ნათესაობითი, d (*dativ*) — მიცემითი, ac (*accusativ*) — ბრალდებითი, i (*instrumentalis*) — მოქმედებითი ბრუნვა; ქართულში დამატებით გვაქვს erg (*ergativ*) — მოთხრობითი ანუ ერგატიული ბრუნვა და ა. შ. ყოველი ცალკეული განაწილება ამ ბრუნვებისა ცალკეულ სინტაქსურ სტრუქტურას გვაძლევს. მაგალითად, ერთი სტრუქტურაა, როდესაც გვაქვს *трактор пашет землю*, რომლის სიმბოლური გამოსახულება იქნება $N_n^1 V N_{ac}^2$ (ე. ი. ქვემდებარე ნომინატივშია, დამატება — აკუსატივში); სხვა სტრუქტურაა, როდესაც გვაქვს *он ведает делами*, რომლის სიმბოლური გამოსახულებაცაა $N_n^1 V N_n^1$ (ე. ი. ქვემდებარე ნომინატივშია და დამატება მოქმედებითში) და კიდევ სხვა არის, როდესაც გვაქვს *охотник ллшил дроздочку свободы*, სადაც ქვემდებარე ნომინატივშია, პირდაპირი დამატება აკუსატივში და ირიბი დამატება გენეტივში.

ეგრეთ წოდებულ სინტაქსურ ხეში ბოლო მაგალითის სიტყვები ასეთნაირად იქნება განაწილებული

ამგვარად, სტრუქტურალისტურ ლიტერატურაში ქვემდებარე აღმოჩნდა შემასმენელთან ისეთსავე დაქვემდებარებულ პოზიციაში, როგორშიც დამატებებია.

ამასთან დაკავშირებით აქვე გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ქვემდებარე-შემასმენლის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხის ასეთ გადაწყვეტას თავისი გამართლება აქვს და მისი გაუთვალისწინებლობა საგრძნობლად დაგვახე-

ვინებდა უკან სინტაქსური სტრუქტურების თანამედროვე, უწინდელთან შედარებით უფრო ღრმა გაგებიდან.

საქმე ისაა, რომ, როგორც ეს სტრუქტურალისტური, განსაკუთრებით ავტომატური თარგმნისადმი მიძღვნილი, ნაშრომებიდან ჩანს, ზმნებს (განსაკუთრებით გარდამავალ ზმნებს) და, ხშირ შემთხვევაში, მეტყველების სხვა ნაწილებსაც აღმოაჩნდათ უნარი გვიწინასწარმეტყველოს, წინასწარ გვიკარნახოს, თუ კიდეც რა წევრები შეიძლება იყოს მასთან მოცემული საანალიზო წინადადებაში და რა ფორმით (ბრუნვით). ეს უნარი დაედო საფუძვლად ახლებურ სინტაქსურ ანალიზს და მას ეწოდა წინასწარკარნახითი ანალიზი (предсказуемый анализ, predictive analysis)*. თვითონ იმ უნარს სიტყვისა, რომ მას შეუძლია გვიკარნახოს სხვა წევრების არსებობა და მისი ფორმები წინადადებაში, ეწოდა მოცემული სიტყვის ვალენტობა.

წინასწარკარნახის ცნების განმარტებას პირველად ამერიკელ როდესთან („სტანდარტების ნაციონალური ბიურო“) ვხვდებით მის მიერ 1959 წელს დაბეჭდილ შრომაში⁸, შემდეგ ის ფართოდ გამოიყენეს ჰარვარდის უნივერსიტეტში ავტომატურ თარგმანზე მომუშავე სპეციალისტებმა (ა. ეტინგერმა, ბოსერტმა, შერმა და სხვ.)⁹.

რუსულ ლიტერატურაში ამ ტერმინის ერთ-ერთი პირველი გადმომწერგავი ლ. იორდანსკიაია იყო. ის წერდა: „მართვის ცნებაში იგულისხმება ზოგიერთი სიტყვის უნარ-თვისება — საკმაოდ დიდი ალბათობით გვიკარნახოს ამ ფუძემზე დამოკიდებული სხვა წევრების არსებობა და მისი გრამატიკული ფორმები“¹⁰. ავტორს მოჰყავს ასეთი მაგალითი: ზმნა **выражать** გვიკარნახებს, რომ მასთან შეიძლება იყოს მართული სიტყვები — პირდაპირი დამატება (**выражать тревогу**) ბრალდებით ბრუნვაში და ირიბი დამატება (**выражать словами**) მოქმედებით ბრუნვაში.

ამ განმარტებამ სიახლე შეიტანა მართვის გაგებაში იმით, რომ აქ მართვა ახსნილია წინასწარკარნახის (სიტყვის ვალენტობის) პოზიციიდან, რაც მანამდე არავის უცდია. ამავე დროს ამ სიახლეს ჩრდილოვანი მხარეც აღმოუჩნდა: შეიქმნა ნიადაგი, რომ მართვისა და წინასწარკარნახის ცნებები გაიგივებულიყო, ერთმანეთში არეულიყო და ამ ნიადაგზე გაუგებრობები და წინააღმდეგობები წარმოშობილიყო. ერთ-ერთი ასეთი წინააღმდეგობა შემდეგი სახისაა: თუ მართვა იგივეა, რაც წინასწარკარნახი, და თუ ზმნა-შემასმენელი, როგორც ითქვამს, ქვემდებარის არსებობასაც გვიკარნახებს დამატებებთან ერთად (უთხრა მან მას იგი), მაშინ ზმნა-შემასმენელი ქვემდებარესაც მართვას (ნებისმიერ ენაში, რუსულშიც) ისევე, როგორც დამატებებს. ეს კი ეწინააღმდეგება მართვის საყოველთაოდ აღიარებულ გაგებას.

ამ წერილის მიზანია განასხვავოს მართვისა და წინასწარკარნახის ცნებები ერთმანეთისაგან და შეძლებისდაგვარად თავ-თავიანთი ადგილი მიუჩინოს მათ.

მიზანშეწონილად მიგვაჩნია სიტყვა „მართვა“ (და მასთან ერთად „შეთანხმება“ და „მირთვა“) ვიხმაროთ ტრადიციული გაგებით, კერძოდ მართვა

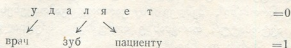
* როგორც დაკვირვებამ გვიჩვენა, რუსული სიტყვა **предсказуемый** გაუგებრობას იწვევს, ვინაიდან ახალბედა მკითხველი მას სიტყვა **сказуемое**-ს უკავშირებს ზაშინ, როდესაც სინამდვილეში ის **предсказывание**-დანაა ნაწარმოები. აჯობებდა ყოფილიყო **предсказывательный** (ინგლისურად **predictive**). მაგრამ ახლა ამაზე კამათი გვიანია, ტერმინი უკვე დამკვიდრდა.

6. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 2

ზმნა-შემასმენელთან გაგიგოთ როგორც მისი მოთხოვნილება დაისვას დამატებები (და მხოლოდ დამატებები) განსაზღვრულ, ზმნასთან შეგუებულ ბრუნვებში, მაგ. он принес ему книгу, принес-თან პირდაპირი დამატება ბრუნვებითშია книгу, ხოლო ირიბი დამატება ему — მიცემითში. ქვემდებარე არ ემორჩილება შემასმენელს; პირიქით, შემასმენელი ემორჩილება ქვემდებარეს პირში, რიცხვში (შემასმენელი მხოლოდითში იმიტომ, რომ ქვემდებარეა მხოლოდითში (он), სქესში (ორივე მამრობითი სქესშია). რუსულში ასეთ კავშირს მიიჩნევენ შეთანხმებად.

წინასწარკარნახის თვალსაზრისით კი სულ სხვა სურათი წარმოგვიდგება. აქ ზმნა-შემასმენელი იქვემდებარებს (იგუებს) ყველა ბირთვულ წევრებს, მათ შორის ქვემდებარესაც. ზმნა არის მწვერვალი წინადადებისა, ამიტომ დამოკიდებულების მაჩვენებელი ისრები ამ მწვერვალთან სხვა ბირთვული წევრებისაკენ მიემართება — ქვემდებარისაკენ. პირდაპირი დამატებისაკენ, ირიბი დამატებისაკენ. ისინი ერთად ქმნიან ე. წ. ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი ხ ი ს პირველად დონეს (დონეებს რომელიც ციფრით უჩვენებენ ხოლმე მარჯვნივ):

ესენია წინადადების ბირთვული წევრები, რომელთაგანაც ერთი, მწვერვალზე მოთავსებული (შემასმენელი), აღიარებულია როგორც მწვერვალი და ამავე დროს „პატრონი“ სიტყვა, ხოლო დანარჩენები (I დონეზე მოთავსებულები) — როგორც მისი უშუალო „მსახური“ სიტყვები (აქ სამი მსახურია).

აქვე უნდა აღინიშნოს შემდეგი. ადვილი დასანახია, რომ წინასწარკარნახის მეთოდით მიღებული სიტყვათა დაქვემდებარების ეს სქემა იმავეზე მეტყველებს, რაზეც ა. შანიძის მიერ ჩამოყალიბებულ ზმნის პირიანობის კონცეფციაშია ნაგულისხმევი. ამას თუ დავუმატებთ ა. შანიძის მეორე ცნებას, შეგუებას (რომ ყოველი გარდამავალი ზმნა განსაზღვრულ, მისთვის დამახასიათებელ ობიექტს იგუებდეს, რომლის ადეკვატურ ტერმინად ახლა ზმნის ვალენტობას ხმარობენ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ა. შანიძემ თითქმის ნახევარი საუკუნით გაუსწრო წინ უცხოელ თანამედროვეებს მართივი წინადადების არსის გაგების საქმეში, ვინაიდან შანიძის პირიანობის კონცეფცია, ის რომ ზმნა იგუებდეს წინადადების სხვა წევრებს², არსებითად იგივეა, რაც ზმნის ვალენტობა (გამოვლინებული წინასწარკარნახით), ოღონდ სხვა ტერმინებით თქმული. ფაქტი კი ისაა, რომ ა. შანიძემ თავისი კონცეფცია ჩამოაყალიბა დაახლოებით ნახევარი საუკუნის წინაა და ვალენტობის და წინასწარკარნახის კონცეფცია ახლად შემუშავდა და შემოვიდა ჩვენში უცხოეთიდან როგორც სიახლე.

ასევე ჩვენი ცნობილი თანამემამულის, არნ. ჩიქოვას სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან თითქმის ნახევარი საუკუნით გაუსწრო წინ მის ევროპელ და ამერიკელ თანამედროვეებს თავისი, ჯერ კიდევ 1928 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში კოორდინატების ცნებაზე დამყარებული კონცეფციით, — იმით, რომ მან ზმნა წინადადების წევრთა ურთიერთკოორდინაციის ცენტრად მიიჩნია, ქვემდებარეს დიდი კოორდინატი უწოდა, ერთ დამატებას — მცირე კოორდინატი, მეორეს — უმცირესი კოორდინატი¹. არსებითად ამავე გაგებას

მიადწია ენათმეცნიერებამ საერთაშორისო მასშტაბით მხოლოდ დღეს, რის საილუსტრაციოდ შეგვიძლია გამოვიყენოთ შემდეგი შედარებითი ტაბულა:

წინადადება	{ უღებს ამოღო	ექიმი ექიმმა	კბილს კბილი	ბაციენტს ბაციენტი
ტრადიციულ ენათმეცნიერებაში	= შემასმე- ნელი	ქვემდე- ბარე	პირდაპირი დამატება	არიბი დამა- ტება
ტენიერის მიხედვით	= ცენტრი	პირველი აქტანტი	მეორე აქტანტი	მესამე აქტანტი
მათემატიკური ლინგვისტიკის მი- ხედვით	= პრედკატი	პირველადგი- ლიანი არგუმენტი (a ანუ A ¹)	მეორედ- გილიანი არგუმენტი (B ანუ A ²)	მესამედ- გილიანი არგუმენტი (C ანუ A ³)
არნ. ჩიქობავას მიხედვით	= ძირითადი კოორდინატი	დღი კოორდინატი	მცირე კოორდინატი	უმცირესი კოორდინატი

როგორც ვხედავთ, აქ განსხვავება ტერმინებშია და არა მტკიცების არსში. მართვისა და წინასწარკარნახის ცნებების ასეთ ურთიერთ გათიშვის შუქზე, ვფიქრობთ, საჭიროა ახლებურად დაისვას საკითხი ქვემდებარე-შემასმენლის საურთიერთო მართვის შესახებ ქართულში.

ჩვენ მიგვაჩნია, რომ სასურველია მოხდეს რეინტერპრეტაცია იმისა, რაც, მაგალითად, აკად. გ. ახვლედიანს აქვს თქმული ქვემდებარე-შემასმენლის ორმხრივ მართვაზე ქართულში⁴, რაც პრინციპულად სწორია, მაგრამ, როგორც წინა ანალიზიდან ნათელი უნდა იყოს, აქ მართვა სხვადასხვა ბუნების ყოფი-
ლა იმის მიხედვით, თუ საიდან მოდის ის — ქვემდებარიდან თუ შემასმენლი-
დან⁵. სახელდობრ, ის მართვა, რომელიც ქვემდებარიდან გამომდინარეობს და შემასმენლის უმორჩილებს მას, ის მართვა (თუ შეთანხმება, ამას პრინციპული მნიშვნელობა არა აქვს, თუ როგორ ვუწოდებთ მას; რუსულში მას შეთანხმე-
ბას ეძახიან) არის სუფთა მართვა ძველი გავებით. მას შეიძლება დავარქვათ მ ო რ ფ ო ლ ო გ ი უ რ-სინტაქსური მართვა, მეორე, საწინააღმდეგო მხრიდან მომავალი მართვა, რომელიც შემასმენლიდან გამოდის და ქვემდებარეს უმორ-
ჩილებს მას, არის ზმნის ვალენტობით (პირიანობით) გამოწვეული მართვა. მას შეიძლება დავარქვათ ვ ა ლ ე ნ ტ უ რ-სინტაქსური მართვა.

მეთოდის თვალსაზრისით მიზანშეწონილად მიგვაჩნია განვაცალკევოთ ეს ორი სხვადასხვა ხასიათის მართვა საჭირო შემთხვევებში და დავუპირისპი-
როთ კიდევ ერთმანეთს.

საკითხის აქტუალობის გამო საჭიროდ მიმაჩნია განვავრდო საუბარი მკითხველთან წინადადების ბირთვული წევრების სტრუქტურული ანალიზის გარშემო.

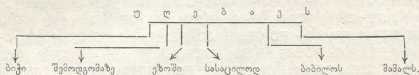
წინასწარკარნახის მეთოდითაც ვლინდება სიტყვების გრამატიკული და-
ქვემდებარების სამივე ტიპის შემთხვევები — შეთანხმება, მართვა და მირთვა. შეთანხმებას და მართვას ზმნა-შემასმენელი გვიკარნახებს მკაფიოდ; მირთვის შემთხვევაში კარნახი უფრო მკრთალია, სუსტია, მაგრამ მკვლევრისთვის ისიც ძალიან საჭიროა.

ავიღოთ, მაგალითად, სიტყვა „უღებავს“-თან მირთვის წესით დაკავშირე-
ბული გარემოების სიტყვა „ოსტატურად“ წინადადებაში „ბიჭი ოსტატურად
უღებავს ბიბილოს მამალს“ (უჩვეულო მაგალითისათვის ბოდიშს ვიხდით, აღე-
ბული საკითხის გაშუქებისათვის ის ჩვენ ყველაზე უფრო მიზანშეწონილად
მივიჩინეთ). ეს გარემოებითი სიტყვა „უღებავს“ ზმნასთან, შეიძლება ითქვას,

არც არის დაკავშირებული. მაგრამ ზმნის ვალენტობასთან ერთად თუ შევლით სიტყვითა შეთანხმების ცნებასა და მის სპეციალურ კვლევით მეთოდს, გამოვიკვლევთ, თუ რა და რა სიტყვა შეიძლება ახლდეს ამ ზმნას ვითარების გარემოების მაჩვენებლად, მაშინ ისინი ერთად მოგვცემენ საშუალებას ვივარაუდოთ მოცემული გარემოებითი სიტყვების მაგვარი ერთეულების არსებობა წინადადებაში.

მართალია, ასეთი სუსტად მინიშნებული კარნახი სიტყვის არსებობისა წინადადებაში ნაკლებად ფასეულია, ვიდრე მკაფიო კარნახი, მაგრამ ენის სინტაქსური ანალიზის დღევანდელი პრობლემები დაიწებოთ მოითხოვს გამოყენებულ იქნეს წინასწარკარნახის ყველა პოტენციური შესაძლებლობა, როგორი სუსტიც გინდა იყვნენ ისინი, რომ მათზე დაყრდნობით როგორმე შევძლოთ წინადადების ყველა წევრის ერთ მრავალგანშტოებიან ძაფზე მძივად ასხმა ისე, რომ არც ერთი მძივი (სიტყვა) არ დაიკარგოს. მაშინ კი საკმარისია ამ ჯაჭვის ძირითად რგოლს, მწვერვალს ანუ პატრონ სიტყვას (ზმნას) ხელი ჩავჭიდოთ, რომ ერთბაშად ამოჰყვეს მას მთელი ჯაჭვი წინადადების ყველა წევრისა. ასეთი მიდგომა ავტომატური თარგმნის შესაძლებლობასაც გვაძლევს.

საერთოდ მწვერვალ ზმნას შეიძლება ჰქონდეს რამდენიმე უშუალო (ე. ი. პირველი დონის) მსახური სიტყვა, რომელთა შორის, როგორც ითქვამს, იქნებიან შეთანხმების, მართვის და მართვის წესით დაქვემდებარებული სიტყვები. ქვემოთ მოცემულ წინადადებაში ექვსი ასეთი მსახურია: „ბიჭი შემოდგომაზე ეზოში სასაცილოდ ბიბილოს მამალს“, რაც მისი სინტაქსური ხიდან ნათლად ჩანს:

მაგრამ წინადადებაში ამ პირველი დონის მსახურების გარდა თითქმის ყოველთვის გვაქვს მეორე, მესამე და შემდგომი დონეების სიტყვები. მაგ., ქვემდებარე „ბიჭზე“ დამოკიდებული მეორე დონის სიტყვა შეიძლება იყოს „სოფლის“ („სოფლის ბიჭი“), ამ მეორე დონის მსახურს თავის მხრივ შეიძლება ჰყავდეს მესამე დონის მსახური სიტყვა, მაგ., „მეზობელი“ („მეზობელი სოფლის“) და ა. შ.

დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ პირველადი დონის მსახური სიტყვები მწვერვალთან ერთად მკვეთრად უპირისპირდება ყველა დანარჩენი არაპირველადი დონის სიტყვებს, ეს დაპირისპირება ორი მიმართულებით ვლინდება:

1. წინადადების წევრების გრამატიკული გაფორმების ანალიზის დროს. პირველადი დონის მსახურების გრამატიკული ფორმები ნაკარნახევია მწვერვალის ზმნის ვალენტობით. ეს კი საკმაოდ კრიტერიუმი ამ მსახურების გამოსაძებნად. დანარჩენი დონეების სიტყვების ფორმები სხვა, უფრო შეზღუდული წესით (ადვილად) იძებნება და, რაც მთავარია, უმეტეს შემთხვევაში თითოეული მათგანის ფორმას მისი წინა დონის სიტყვა განაპირობებს (შდრ. „პაპის სახლის საძირკვლის ქვეშ“).

2. წინადადებაში სიტყვების სწორი განლაგების დროს ირკვევა, რომ პირველი დონის მსახურების და მათი მწვერვალის ურთიერთგანლაგება გრამატიკული მანიშნებლების მიხედვით თავისუფალია და მათი გადასმა-გადმოსმა წინადადებაში ლოგიკური მახვილით ანდა ე. წ. წინადადების აქტუალური დანაწევრებით შეიძლება იყოს გამოწვეული. ამავე დროს დანარჩენი დონის სიტყვები ქართულ ენაში (და არა მარტო ქართულში) განაწილდებიან პირველი დონის სიტყვების მიმართ და აგრეთვე ერთიმეორის მიმართ, როგორც ნორმა, მკაცრად ფიქსირებული თანმიმდევრობით. მათი გადასმა-გადმოსმა შეუძლებელია საერთოდ, ან, თუ ისინი ადგილიდან გადასმულია, ყოველთვის იგრძნობა, რომელი განლაგებაა ნორმა და რომელი გამოჩაკლისი, ინვერსიული (შდრ. „კაცის ბედი“ და „ბედი კაცისა“).

ეს დონეებით გამოწვეული თავისებურებები გვაძლავს ვიხმაროთ სათანადო მოვლენათა განმასხვავებელი სახელწოდებებიც. ასე, მწვერვალსა და მის უშუალო მსახურ სიტყვებს, ერთად აღებულს, შეგვიძლია ვუწოდოთ პირველადი დონისეული სიტყვები, ხოლო ყველა დანარჩენი დონის სიტყვების სახელწოდებად მივიჩნიოთ გამოთქმა არაპირველადი ან მეორადი დონისეული.

ზემოთ მოხსენებულის შედეგად საბოლოოდ მივიღებთ შემდგომ დაპირისპირებებს მართვისა და წინასწარკარნახის (ვალენტობის), წინადადების მთავარი წევრებისა და წინადადების ბირთვული წევრების, პირველადი დონისეული წევრების და მეორადი დონისეული წევრების ცნებებს შორის.

1. წინადადების მთავარი წევრებია ქვემდებარე და შემასმენელი („ბიჭი უღებავს“).

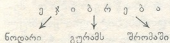
ა) როგორც ითქვა, სიტყვათა დამოკიდებულების ტრადიციული გაგებით ამ სიტყვებს შორის გვაქვს შეთანხმება (ევროპულ ენებში) ან ურთიერთ მართვა (ქართულში) და სასურველია მოვლენის ასეთი ინტერპრეტაცია შევინარჩუნოთ კვლავაც. ევროპულ ენებში აქ სახელი იქვემდებარებს ზმნას და მათ სიმბოლურ გამოხატულებაშიც ისარი მიმართულია სახელიდან ზმნისკენ $N \rightarrow V$; ეს მოვლენა ქართულშიც გვაქვს უცვლელად, ხოლო ის, რაც ქართულში დამატებით გვაქვს, იმის შესახებ ახლა ვიტყვით.

ბ) წინასწარკარნახის თვალსაზრისით აქ ზმნა-შემასმენელი გვიკარნახებს ქვემდებარეს, ის მას იუბნებს პირში და მის სიმბოლურ გამოხატულებაშიც ისარი მიმართულია შემასმენლიდან ქვემდებარისაკენ $N \leftarrow V$. აქ ხაზი უნდა გაესვას ერთ გარემოებას: კარნახის უნარი ერთნაირი აქვთ როგორც ევროპულ ენებს, ისე ქართველურებს. მაგრამ ზმნა-შემასმენელი ევროპულში ქვემდებარეს ვერ ცვლის ბრუნვაში (ის მუდამ სახელობითშია), ქართველურ ენებში კი ზმნა-შემასმენელი ცვლის ქვემდებარეს (სულ მცირე) სამ ბრუნვაში: „ბიჭი უღებავს“, „ბიჭმა შეუღება“, „ბიჭს შეუღებავს“. ესაა მიჩნეული შემასმენლიდან ქვემდებარისკენ მიმართულ მართვად. მივიღებთ ქართულისათვის დამახასიათებელ ორმხრივ მართვას „ბიჭი $\rightleftharpoons$ უღებავს“⁴.

2. წინადადების ბირთვული წევრებია ქვემდებარე, შემასმენელი, პირდაპირი დამატება, ირიბი დამატება და აგრეთვე ზოგიერთი სხვა პირველადი დონისეული სიტყვა, რომელთა არსებობის შესაძლებლობა წინადადებაში მკაფიოდაა ნაწინასწარმეტყველი ზმნის მიერ, მაგ., „ეჭიბრება“ ზმნასთან, გარდა ქვემდებარე-დამატებისა, მკაფიოდაა ნაკარნახევი „-ში“ ბოლოსართიანი სიტყ-

ვის არსებობა: „ნოდარი ეჭიბრება გურამს შრომაში“. ასეთებიც წინადადების ბირთვულ წევრებს მიეკუთვნებიან.

სინტაქსურ ხეში ის ასეთ
ადგილს იკავებს:

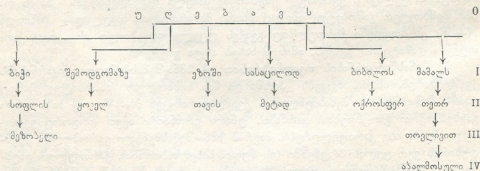
მისი სიმბოლური გამოსახულება:

3. წინადადების პირველადი დონისეული წევრებია, პირველ ყოვლისა, ზემოთ ნაჩვენები სიტყვები, ბირთვულ წინადადებაში შემავალი; მათ გარდა კიდევ ის სიტყვები, რომლებიც სუსტად არიან ნაკარნახევი მწვერვალი ზმნის მიერ. ერთი სიტყვით, აქ შემოდის ყველა ის სიტყვა, რომლებიც სინტაქსურ ხეში მწვერვალი ზმნის უშუალო მსახურთა სიაშია მოქცეული და ამიტომ მსახურთა პირველ დონეზეა განლაგებული. შესაბამისად, წინადადებაში „ბიჭი შემოდგომაზე ეზოში სასაცილოდ უღებავს ბიბილოს მამალს“ ყველა წევრი პირველადი დონისეულია.

4. წინადადების მეორადი დონისეული წევრების რიცხვში შედის ყველა დანარჩენი სიტყვა, ე. ი. ყოველი სიტყვა წინადადებისა, რომელიც პირველად დონისეულ სიტყვათა ჯგუფში არ მოხვდა, მოთავსებულია პირველის მომდევნო დონეებზე — მეორე დონეზე, მესამეზე, მეოთხეზე და ა. შ. მაგ., წინადადებაში — „მეზობელი სოფლის ბიჭი ყოველ შემოდგომაზე თავის ეზოში მეტად სასაცილოდ უღებავს ოქროსფერ ბიბილოს ახალმოსული თოვლივით თეთრ მამალს“ — სამი დონის მეორადი დონისეული სიტყვებია. სახელდობრ, მეორე დონის მსახურები — „სოფლის“, „ყოველ“, „თავის“, „მეტად“ და „თეთრ“; მესამე დონის ორი მსახური — „მეზობელი“ და „თოვლივით“, მეოთხე დონის მხოლოდ ერთი მსახური — „ახალმოსული“.

სინტაქსურ ხეში ეს დონეები ასე წარმოგვიდგება:

დასასრულ, საჭიროდ მიგვაჩნია შევნიშნოთ: სიტყვათა ურთიერთდაქვემდებარება დაახლოებით ამგვარი სქემის სახით თითქმის ყველა სასკოლო გრამატიკაშია წარმოდგენილი. ასე რომ, ამ მხრივ აქ ახალი არაფერია საძიებელი. ახალია აქ ამ დაქვემდებარებათა სტრუქტურული (თუ გნებავთ, სტრუქტურალისტური) ინტერპრეტაცია.

ლიტერატურა

1. არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების პრობლემა ქართულში, თბილისი, 1928.
2. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, I, თბილისი, 1955, გვ. 140.
3. გ. მაჭავარიანი, ა. შანიძის გრამატიკული კონცეფციის ზოგიერთი საკითხი სტრუქტურული ლინგვისტიკის თვალსაზრისით, „ორიონი“ (აქაი შანიძის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული), თბილისი, 1967, გვ. 50—64.
4. გ. ახვლედიანი, რუსული ენის გრამატიკა: Учебник грамматики русского „языка. Часть, вторая. Тбилиси, 1961, გვ. 32—33.
5. Л. Н. Иорданская. Два оператора обработки словосочетаний с „сильным управлением“, М., 1961, გვ. 5.
6. Г. А. Махароблидзе, Проблема сопоставительно-типологического анализа неродственных языков, Тбилиси, 1971.
7. М. П. Чхaidze, К разграничению значений лингвистических терминов управление и предсказывание, журн. „Русский язык в грузинской школе“, Тбилиси, 1974, № 4.
8. Rhodes, I., A new approach to the mechanical syntactic analysis of Russian, Washington, 1959, გვ. 42.—National Bureau of Standards Report. 6595.
9. Oettinger A. G. Automatic syntactic analysis and the pushdown store, Proceedings of Symposia in Applied Mathematics, 12 Structure of Language and Its Mathematical Aspects, Providece, 1961, გვ. 104—129.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

ნონა ღარსაველიძე

რამდენიმე შენიშვნა „ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართული პერსიის აღმოსავლური ლექსიკის შესახებ

წარმოდგენილი შრომის მიზანს შეადგენს „ყისაჲ ამირ ჰამზას“ ქართული პერსიის ლექსიკოლოგიური თვალსაზრისით შესწავლა. აღნიშნული ტექსტი დღეისათვის ცნობილია სამი ქართული ხელნაწერით. ერთი ოქსფორდის ბიბლიოთეკის უორდროპისეული ფონდის ხელნაწერი ტექსტია, ხოლო დანარჩენი ორი ხელნაწერთა ინსტიტუტის და ლიტერატურული მუზეუმის ფონდებშია დაცული.

ოქსფორდის ხელნაწერში ტექსტი წარმოდგენილია სრული სახით. დათარიღებულია 1835 წლით, თუმცა მეორე გვერდზე ხელნაწერის აღწერილობისა და დახასიათებისას 1833 წელი სწერია. იგი დასრულებული ხელნაწერია, შეიცავს 564 გვერდს (დიდი ფორმატისა). ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერი წარმოადგენს 1863 წელს გადაწერილ ნუსხას და მხოლოდ 130 გვერდს შეიცავს. ეს არის თხრობის დასაწყისი ნაწილი. რაც შეეხება ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერს, იგი თითქმის ვრცელია (პატარა ფორმატის 670 გვერდია), მაგრამ დასასრული არა აქვს და ამასთან უთარიღოა.

ხელნაწერთა შედარებამ მრავალი საინტერესო მასალა მოგვცა. რადგან საბჭოთა მეცნიერები ოქსფორდის ბოძლეს ბიბლიოთეკაში არსებულ ხელნაწერს არ იცნობდნენ, ზოგიერთი საკითხის გარკვევა შეუძლებელი იყო. ამ ხელნაწერის შესწავლამ თუ მთლიანად არა, ნაწილობრივ მაინც ნათელი მოჰფინა „ამირანდარეჯანიანისა“ და „ყისაჲ ჰამზას“ ურთიერთობის საკითხს და სიმართლის სასწორი გადახარა ქართველ მეკვლევართა მხარეს (ა. ბარამიძე, დ. კობიძე და სხვანი საპირისპიროდ დ. ლენგისა და ჯ. მერუდეთ-ოუენსისა). ამ საკითხს დაწვრილებით სხვა შემთხვევაში შევეხებით, რადგანაც ამჯერად ჩვენი კვლევის საგანი ამ ხელნაწერთა აღმოსავლური ლექსიკაა. მხოლოდ ერთ საკითხზე გვინდა საგანგებოდ გავამახვილოთ ყურადღება.

ა. ბარამიძემ „ყისაჲ ჰამზას“ და „ამირანდარეჯანიანის“ ურთიერთობის კვლევისას (სხვა საკითხებთან ერთად) ყურადღება მიაქცია იმას, რომ „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ხელნაწერ 12923—h-ში (რომელიც დაცულია გ. ლეონიძის სახ. ლიტ. მუზეუმში) 184-ე გვერდზე სწერია: „იმ დღეს ლანდაურმან ასეთი ომი გარდაიხადა, რომ არც როსტომისა, არც დარიჯანიისა და არც ყარამანისა არ ენახათო“. მეკვლევარი მართებულად სვამს საკითხს, ეს ადგილი დედნისეულია, თუ მთარგმნელის ან გადაწვერის გლოსას წარმოადგენს. ა. ბარამიძის აზრით, ამ საკითხის გადაწყვეტას პრინციპული მნიშვნელობა აქვს, თუმცა ჯერჯერობით გადაჭრით არაფრის თქმა არ შეიძლება. აღნიშნული საკითხის გარკვევაში ოქსფორდის ხელნაწერი დაგვეხმარა. შესაბამის ადგილზე ნათქვამია, რომ „იმ დღეს ლანდაურმა ასეთი ომი გარდაიხადა, რომ არც

როსტომისა, არც ნარიმანისა, არც ყარამანისა არ ენახათ“ (გვ. 91). მაშასადამე, ლიტერატურული მუზეუმის ხელნაწერში ნარიმანის ნაცვლად დარიჯანი ან გადამწერის მიერ დაშვებული შეცდომაა, ან მის მიერ განზრახ შესწორებული ფორმა. ოქსფორდისეულ ხელნაწერში არაერთხელ არის მოხსენიებული სხვადასხვა გმირის სახელი, როგორც ფალავნობისა და რაინდობის მაგალითი. ასევე შეგვიძლია მოვიშველიოთ თეირანში გამოცემული სპარსული „ყისაჲ ჰამზა“, სადაც რამდენჯერმეა ნახსენები — ნარიმანი, როსტომი, ბეჟანი, გივი... მაგრამ არც ქართულ ხელნაწერებში და არც სპარსულ წიგნში არც ერთხელ არ არის ნახსენები დარიჯანი (დაწვრილებით, საილუსტრაციო მასალის მოშველიებით ამ საკითხს სხვა შემთხვევაში დავუბრუნდებით). ვფიქრობ, ეს ფაქტი ყურადსაღებია და ზემოაღნიშნული საკითხის გარკვევაში დაგვეხმარება.

რაც შეეხება ჩვენი კვლევის ობიექტს, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკას, იგი „ყისაჲ ჰამზაში“ უხვად არის წარმოდგენილი. მასში ზოგი სიტყვა საინტერესოა როგორც სემანტიკური, ისე მორფოლოგიური და ზოგჯერ ფონეტიკური თვალსაზრისითაც და საყურადღებო მასალას იძლევა ლექსიკოლოგიისათვის.

„ყისაჲ ჰამზას“ ტექსტში გვხვდება სპარსული, არაბული, თურქულ-აზერბაიჯანული და ორი-სამი სომხური სიტყვა. ზოგი მათგანი შესულია სალიტერატურო ქართულში, მაგრამ ჩვენს ძეგლში დღეისათვის არაა აღიარებული და, როგორც ჩანს დედნის გავლენით, მნიშვნელობის ისეთ ნიუანსს გადმოსცემს, რომელიც სალიტერატურო ქართულისათვის არ არის დამახასიათებელი. ზოგჯერ ესა თუ ის ნასესხები სიტყვა მხოლოდ ერთ-ერთი, მეტწილად ძირითადი, მნიშვნელობით არის დაცული, მაგალითად სიტყვა „სალამი“ ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში იხმარება რამდენიმე მნიშვნელობით, მაშინ როდესაც ქართულში მანამდის ის მხოლოდ ერთი მნიშვნელობით არის ცნობილი. ამ შემთხვევაში ავტორი ქართულ ზედმიწევნით შესატყვისს ვერ პოულობს და ტოვებს დედნისეულ სიტყვას უთარგმნელად. ჩვენთვის საინტერესოა „სალამის“ ისეთი მნიშვნელობები, რომლებიც ქართულ ლექსიკონებში არ გვხვდება.

ყურადღებან იპყრობს ის გარემოება, რომ სიტყვა „სალამი“ ქართულ ორიგინალურ თუ თარგმნილ ლიტერატურაში არსად არ დასტურდება დარბაზობისა და მამაკაცების მისაღები ოთახის მნიშვნელობით, ხოლო „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში ამას გამოხატავს.

სალამი — მისაღება, მოკითხვა, გამომშვიდობება, გამოთხოვება. 1. „იმ დროს ნახბაბის კემწიფე, რომელსაც მეიმუნშაჲ ერქო, ათასის კაციო სანადიროდ გამოსულიყო, და ამარამზა წინ შემოხვდა. ამზამ სალამი მიართო“ (გვ. 546). 2. „მერინგარმა ამზას ბეჟედზედ მოჭრილი თავის სახე მისცა და ერთმანეთს მრავალი აკოცეს და ესაღმებოდნენ“ (გვ. 357). 3. „მერინგარმა ამოიოხრა და ამზას მოახსენა: „ვჰმადლობ დამბადებელს, რომ უქანასკნელად კიდე შენი სახე ვნახეო, ესე თქო ამარამზას გამოესაღმა და თავისი მშვენიერი თვალნი დახუჭა, და კეკელა თავი თვისი ამასა წუთროს გამოასაღმა“ (გვ. 454).

სალამი — დარბაზობა. 1. „ბახტაკმა ყარუნს უთხრა, ხვალ დილაზედ ადრე მანამ სალამი შეიქმნებოდეს, მანამ შენ მოდი კელმწიფესთანო. და ბახტაკ შინ წამოვიდა, მეორეს დღეს ნუშრევეან ზოქას ტახტზედ დაბმანდა და

ამისნი ათას ოთხასნი ვეზირნი თავთავისს აღვილს დასხდნენ და ოთხი ათასი სასანი გვერთ იახლნენ, მარჯვნივ აბუზარჯამელ იჯდა და მარცხნივ ბახტაკ, აქედან ამარამზა და ფალავანნი ქელმწიფის სალამში მოვიდნენ და თავი დაუქრეს და თავთავისს ალაგს დასხდნენ, ნადიმი დაიდევს, შეიქმნა ღვინი და ღვინის სმა“ (გვ. 56). 2. „ქელმწიფის სალამიც მოიშალა და ამარამზა თავის ფალავანებით თავის ურდოში მოვიდა“ (გვ. 50).

სალამი — მამაკაცებისათვის განკუთვნილი ოთახი, მამაკაცების მისაღები ოთახი. 1. „ამარამზა აქედან წამოსული მუღბილთან მოვიდა, ააყენა და თავის ჯარში მოვიდნენ. მეორე დღეს მანზარმა და რაც ფალავანები იყვნენ, სალამში მოვიდნენ, ნახეს, რომ ამარამზას სძინავს და კარზედ დასხდნენ“ (გვ. 49).

„სალამი“ მოცემულია ქართულ ლექსიკონებში. ნ. ჩუბინაშვილი მას ებრაულ სიტყვად მიიჩნევს: „სალამი — ებრაულად მშვიდობა, ხოლო საზოგადოდ იხმარების მოკითხვსა და თავის დაქურის მაგიერ“¹.

„სალამი“ განმარტებული აქვს დ. ჩუბინაშვილს, თეიმურაზ ბაგრატიონს. მოცემულია ქართული ენის განმ. ლექსიკონში, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში... ყველგან გვხვდება ჩვეულებრივი მნიშვნელობით, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა „სალამის“ ისეთი მნიშვნელობები, რომელიც ქართულ ლექსიკონებში არ გვხვდება.

სიტყვა სალამი არაბულია. سلام (სალამუნ) და سلام (სალამუნ) — უშიშროება, უსაფრთხოება, ხსნა; სალამი, მისალმება, ჰიმნი².

განსაკუთრებით საინტერესოა ჩვენთვის სიტყვა „სალამის“ ცენკერისეული ერთ-ერთი განმარტება, რომელიც მიესადაგება „ყისაჲ ჰამზაში“ მოცემულ თავისებურ მნიშვნელობას: მისასალმებელი ოთახი, მისაღები ოთახი, მამაკაცებისათვის განკუთვნილი ნაწილი ბინისა (حرم — ჰარამის — საქალაქოს საპირისპიროდ), კონკრეტულად მისაღები დარბაზი...³

სიტყვა „სალამი“ არც სხვა არაბულ ლექსიკონებში არ დასტურდება დარბაზობისა და მამაკაცების მისაღები ოთახის მნიშვნელობით (ათაია, კაზი-მირსკი, ლეინი, ჰანს ვერი, დოზი...).

„სალამი“ ნახსენები სიტყვაა სპარსულ ენაში. იგი რუბინჩიკის ლექსიკონში სხვა მნიშვნელობებთან ერთად მოცემულია დარბაზობის მნიშვნელობით (როგორც ჩანს, დარბაზობის მნიშვნელობა განვითარებულია სპარსულ ნიადაგზე): سلام — სალამ 3) დარბაზობა — სახელმწიფო მეთაურთან დღესასწაულზე (სადღესასწაულოდ)⁴.

„სალამი“ შესულია თურქულ ენაშიც. თურქულშიც, როგორც სპარსულში მას აქვს მისალმების, გამომშვიდობების და სხვა მნიშვნელობა, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა ბუღაგოვის ლექსიკონის მისაღები, სადაც ამ სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობაა — დარბაზობა: سلام сѢЛЯМЬ, ყირ. سلام და

¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 345.

² გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951, გვ. 29. Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1957, гл. 465, 466.

³ Julius Theodor Zenzler, Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch, zweiter band, Leipzig, 1876, гл. 515.

⁴ Персидско-русский словарь, в. двух томах, под редакцией Ю. А. Рубинчика, т. II, М., 1970, гл. 53.

سلا 2) დ ა რ ბ ა ზ ო ბ ა, გ ა მ ო ს ე ლ ა (სულთნის, მეფის ან მთავრებისა, რომელზედაც მოხელეები (წარმომადგენლები) იკრიბებიან თავყვანის საცემად). سلاقی — სულთნის მისაღები ოთახი, მამაკაცებისათვის განკუთვნილი ნაწილი სახლში (მამაკაცების ნახევარი სახლში)⁵.

შესაძლებელია თურქულში სიტყვა „სალამი“ დარბაზობის მნიშვნელობით სპარსული გზით არის შესული.

„ყისაჲ ჰამზას“ ტექსტში ხშირად გვხვდება სპარსული გამოთქმების კალკები, ან ისეთი გამოთქმები, სადაც პირველი ელემენტი სპარსული ან არაბული სიტყვაა, ხოლო მეორე ნაწილი შესაბამისი სპარსული ზმნის ზუსტ თარგმანს წარმოადგენს. მაგ.: აშა ქნა (აშას ჰშვრებით), ე ა ლ ა ლ ა და აყა-რა, ნ ა რ ა გასწივა, ნ ა ფ ი რ ი გასწივა, ს ა ფ ი გასწივა და სხვა. განვიხილოთ თითოეული მათგანი.

აშა//აშას ქმნა — უარი, უარის ყოფა, უარის თქმა. 1. „სააბყარანმა ბაბას უბრძანა ტანისამოსი დამპარე და ახლა აშასა ჰშვრებო“ (გვ. 132). 2. „სარანგმა აშა ქმნა მე ბაბა ამარ არ მინახავსო“ (გვ. 158).

აშა//ჰაშა გვხვდება: „შაჰნავაზიანში“, საძათნოვასთან, ქართული სამართლის ძეგლებში, ს. მგალობლიშვილის ნაწარმოებებში და სხვ.

გარდა სალიტერატურო ქართულისა, ეს სიტყვა დასტურდება ქართულ რეალურ ლექსში.

აშას დ ა კ ე რ ა (ქართლ.) — უარის თქმა; აშა დ ა უ კ რ ა — გადა-ქრით უარი უთხრა⁶.

საბას ლექსიკონში ამ სიტყვის შესახებ გვხვდება: ჰაშა ნ. ვარძმი. ვ ა რ ძ მ ი — უარის ყოფა, რომელსა სპარსნი (ჰ)აშას უწოდენ ZA უ(ვ) არის თქმა BCaBE გარდაფიცვა CqD. უცხო შესატყვისობაში მოცემულია. ვარძმი თ. ჰაშა ZAaBCDE, ევარძმა თ. ჰაშა⁷.

ნ. ჩუბინაშვილს „ჰაშა“ არა აქვს განმარტებით ნაწილში, მაგრამ „ვარძმის“ განმარტებისას მიუთითებს, რომ ეს არის „თ. ჰაშა“.

ეს სალექსიკონო ერთეული მოცემულია ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში, წიგნებში: თ. ს ა ხ ო კ ი ა, ქართული ზატოვანი სიტყვა-თქმანი; ა. ნ ე ი მ ა ნ ი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი; ა. ო ნ ი ა ნ ი, ქართული იდიომები.

ყველაზე მოცემულია „აშა“ და „აშას//ჰაშას კერა“, როგორც უარყოფა. ხოლო ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში „ჰაშის კერის“ პარალელურად მოცემულია ფორმა „ჰაშაქრობა“.

„ჰაშაქრობას“ საფუძვლად უდევს სპარსული, كساخ (ჰაშა-ქარ), რომელშიც პირველი ნაწილი كسا (ჰაშა) არაბულია, ხოლო ك (ქარ) სპარსულ სუფიქსს წარმოადგენს, რომელიც მოქმედის სახელს აწარმოებს, ე. ი. ნიშნავს უარისმყოფელს. აქედან ქართულ ნიადაგზე წარმოიქმნა -ობა სუფიქსით წარმოებული აბსტრაქტული სახელი „ჰაშაქრობა“, ხოლო შემდეგ ა ჩა-

⁵ Л. Будагов. сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. т. I. 1869, гл. 632.

⁶ ა. ლ ო ნ ტ ი, ქართული ზღაპრები და ლეგენდები, თბ., 1948, ლექსიკონი, გვ. 286. ა. ლ ო ნ ტ ი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, ტ. I, თბ., 1974, გვ. 47.

⁷ სულხან-საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ლექსიკონი ქართული, ტ. IV₂, თბ., 1966, გვ. 465; ტ. IV₁, თბ., 1965, გვ. 260; ტ. IV₂ უცხო შესატყვისობანი (იტალიურ-თურქულ-სომხური), გვ. 505, გვ. 501.

ვარდა და მივიღეთ „ჰაშაქრობა“. **حاشا** (ჰაშა) ან **حاشي** (ჰაშა) — ვარდა, გარეშე, გამოკლებით⁸.

მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა სპარსულში რა ფორმით გვხვდება, რადგან ქართულში სპარსულიდან არის შემოსული და ზმნა პირდაპირ სპარსული მნიშვნელობით არის თარგმნილი და არა იმ მნიშვნელობით, რასაც გამოხატავს „ჰაშასთან“ ერთად. სპარსულში არის: **حاشا** — (ჰაშა) — არასოდეს! არავითარ შემთხვევაში! უარყოფა, უარი; **چند** (ზანდან) — ა) უარყოფა, უარის თქმა, ხელის აღება; **کردن** (ქარდან) — ა) უარყოფა; ბ) უარის თქმა, ხელის აღება⁹.

ჰაშა ნასესხები აქვს თურქულ ენასაც იმავე მნიშვნელობით.

მაშასადამე, ქართული ენის ლექსიკონებში, მხატვრულ და ისტორიულ ლიტერატურაში გვხვდება „ჰაშა“ ან „ჰაშას კვრა“, ხოლო ქართული სინონიმთა ლექსიკონში პარალელურად მოცემულია „ჰაშაქრობა“. აქ წარმოდგენილ ფორმათაგან ჩვენთვის საინტერესოა „ჰაშას კვრა“. იგი მომდინარეობს სპარსული **چند حاشا** — იდან. აქ არის სპარსული ზმნა **چند** (ზანდან), რომელიც ნიშნავს: კვრა, ცემა, დარტყმა, ბიძგება... სწორედ ეს ზმნა არის გადმოღებული, უფრო სწორად, დამოუკიდებლად თარგმნილი და დამკვიდრებული ქართულში, ხოლო სპარსულში **چند** (ზანდან) ამ შემთხვევაში დამხმარე ზმნის როლს ასრულებს.

„ყისაჲე ჰაშას“ ქართულ ვერსიაში თარგმნილია **حاشا کردن** (ჰაშა ქარდან) — ჰაშას ქმნა, ჰაშას ჰშვრები. ამ შემთხვევაში **کردن** (ქარდან) ზმნა არის ზუსტად თარგმნილი. საინტერესოა, რომ „ჰაშას ქმნა“//„შვრება“ ფორმით არ დასტურდება არც ერთ ჩვენთვის ხელმისაწვდომ ქართულ ლექსიკონებსა თუ მხატვრულ და ისტორიულ ლიტერატურაში.

ვა ლ ა ლ ა ს და ყ რ ა — წყევლა, წყევლის ფორმულა. 1. „ზარანგიზ ბანუ ორის ხელით თავში იცემდა და ჭელმწიფვსაც ორის ხელით ვა ლ ა ლ ა და ა ყ ა რ ა“ (გვ. 169).

„ვალალა“ დასტურდება „დავითიანში“, თეიმურაზ მეორის, ა. ჭავჭავაძისა და ს. მგალობლიშვილის ნაწარმოებებში. გარდა სალიტერატურო ქართულისა, „ვალალა“ გვხვდება ქართულ რეალისტურ დიალექტში: ვალალას გაყრის — ცუდ დღეს გაყენებს. ვალალებული — ატირებული¹⁰.

„ვალალა“, „ვალალება“ მოცემულია ი. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში, საბასთან, ნ. ჩუბინაშვილის, დ. ჩუბინაშვილის, თეიმურაზ ბაგრატიონის ქართულ ლექსიკონში (გამოუქვეყნებელია), ქართული ენის განმ. ლექსიკონში, „ქართულ ხატოვან სიტყვა-თქმანი-ში“, „ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში“, გავეცნოთ ზოგიერთ მათგანს.

ვა ლ ა ლ ა ე ბ ა, ვა ლ ა ლ ე ბ ა — „გოდება, ხმობა, ლაღადება“¹¹... ვა ლ ა ლ ა — ესე არს ვაება, კვნესა, გინა სიტყვანი ტირილი. ნ. ივალალა — ვაებით კვნესა¹². ხოლო ქართულ სინონიმთა ლექსიკონში მოცემულია: ვა-

⁸ X. К. Баранов. გვ. 220.

⁹ М. А. Гаффаровъ. Персидско-Русскій словарь. т. I. М., 1914, გვ. 246; Рубинчик, т. I, გვ. 486.

¹⁰ შ. ძიძიგური, ნ. კეცხოველი, პ. ხუბუტია, ქართული ლექსიკონი, გვ. 69 (გამოუქვეყნებელია).

¹¹ ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 153.

¹² სულხან-საბა ორბელიანი, ტ. IV, გვ. 257.

ლ ა ლ ი ს დ ა ყ რ ა ნ. წყევლა. წყევლა — წყევა, ანათება, დაკრულვა... ვალალის დაყრა (ვალალას აყრის), დაქოლვა, ქოქოლა, ქოქოლის მიყრა...¹³

„ვალალა“ არაბული ნასესხობაა, თუმცა ქართულში სპარსული გზით არის შემოსული. არაბულშია: **ولولة** (ვალვალათუნ) — ღმუილი, ყმუილი, წივილ-კივილი; ტირილი, ქვითინი, კივილი, ყვირილი, შეძახილი¹⁴. ხოლო სპარსულშია: **ولوله** — (ვალვალე) და (ველველე) — 1) ხმაური, ყვირილი; ტირილი, ქვითინი, კივილი, შეძახილი; 2) ალიაქოთი, აურზაური, შფოთი; ღელვა, ძრწოლა; განგაში, უწყესრიგობა, არეულ-დარეულობა... ზმნებთან **افکنند** (აჭქანდნ), **کردن** (ქარდან), **انداختن** (ანდახთან) **ولوله** ~ ა) ხმაურის ატეხვა, ყვირილი, კივილი, ღრიალი¹⁵.

სწორედ **انداختن** (ანდახთან) ან **افکنند** (აჭქანდნ) ზმნის მნიშვნელობა: გადასროლა, დაგდება, დაყრა... არის თარგმნილი ქართულად. შეადარეთ: ქოქოლის დაყრა, ქოქოლის მიყრა. უდავოა, რომ ეს გამოთქმა ქართულში შემოსულია სპარსულიდან, რასაც ადასტურებს სპარსული ზმნის ზუსტი თარგმანი.

ნ ა რ ა (ნ ა რ ა ს გ ა წ ე ვ ა ან შ ე ძ ა ხ ე ბ ა) — ხმაური, ხმამაღალი ყვირილი, ტირილი, ყვირინა, ღრიალი... 1. „ამ დროს ლანდაურმა ერთი საზარელი ნარა გაასწივა! და ფალავანი გამოითხოვა“ (გვ. 92). 2. „რა დილა გათენდა ორისაჲ მხარის ჯარი მოედანს გამოვიდა და თვით თოფრანი მოედანს გავიდა, და ნარა შესძახა“ (გვ. 533). 3. „შაზადამ თავის ცხენი გამოქუსლა გოსტამისა და ზუბინისაჲც, ერთი ნარა გასწივა და დაიძახა მე ვარ ამრამზა არაბის შვილი ომარიო“ (გვ. 276).

ეს სიტყვა დასტურდება „ყარამანიანში“, ხოლო „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების III ტომში გვხვდება: „ნარა“, „ნარის ხმა“ და ჩვენთვის საინტერესო გამოთქმა „ნარა გასწივა“.

ქართველ ლექსიკოგრაფთაგან „ნარა“ განმარტებული აქვს დ. ჩუბინაშვილი: ნარა, ნარას გაწევა — ს. ხმა მეომართა გამოწვევისა¹⁶.

არაბული სიტყვა „ნარა“ ქართულში შემოსულია სპარსული გზით. **نعره** (ნა'რათუნ) — ყვირილი, ღრიალი, ბლავილი; ცხენის ჭიხვინი¹⁷. არაბულიდან ნასესხებია სპარსულში. **نعره** (ნა'რე) — ყვირილი, ხმაური, ტირილი, ქვითინი, კივილი; გოდება, ღმუილი, ღრიალი, ღრენა; ბლავილი¹⁸. ეს სახელი სპარსულში იხმარება ზმნა **نعره کشیدن** (ქაშიდნ) — თან ერთად. **نعره کشیدن** (ნა'რე ქაშიდნ) — ღრიალი, ხმაური, კივილი, ხმამაღალი ყვირილი¹⁹.

¹³ ა. ნეიმანი, ქართულ სინონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1961, გვ. 198.

¹⁴ X. K. Баранов, გვ. 1155.

¹⁵ Ю. А. Рубинчик, т. II, გვ. 708; Б. В. Миллер. Персидско-русский словарь, М., 1953.

¹⁶ საუწყე ქართული ენისა, ქართულ-რუსული ლექსიკონი ზელახლად შემუშავებული დავით ჩუბინოვისაგან, სპბ, 1887, გვ. 958.

¹⁷ Supplement aux Dictionnaires Arabes, Par R. Dozy, Tome second, 1927, გვ. p. 689.

¹⁸ Б. В. Миллер, გვ. 565; М. А. Гаффаровъ, т. II, გვ. 866.

¹⁹ Там же.

სახელი „ნარა“ უცვლელად არის გადმოტანილი, ხოლო ზმნა თარგმნილია ქართულად. დამოუკიდებლად ზმნა **كشيدن** (ქაშიდნ) — მნიშვნელობა: თრევა, წევა, გაწევა. სწორედ გაწევის მნიშვნელობით არის თარგმნილი ქართულში. მაგრამ ყურადსაღებია, რომ „ყისაჲე ჰამზაში“ ნახმარია „ნარა შეს-ძახა“. ე. ი. ამ გამოთქმის მნიშვნელობა სწორად არის გაგებული და სპარსუ-ლი ზმნა შეცვლილია მისი ქართული შესატყვისით. ხოლო მეორე შემთხვევა-ში არის: „ნარა გასწივა და დაიძახა...“. „ნარა გასწივა“ თავისთავად ღრილს, ყვირილს, ხმამაღალ დაყვირებას გამოხატავს, მაგრამ აქ კიდევ ნახმარია ქარ-თული ზმნა — დაიძახა.

„ყისაჲე ჰამზას“ სპარსულ ტექსტში (თეირანში გამოცემული 2 ტომად) არის: **نعره زدند** (ნარე ზადნ) — დაყვირებისა და შეძახილის მნიშვნელო-ბით. „ნარა“. სიტყვა შესულია თურქულშიც, გვხვდება იმავე მნიშვნელო-ბით, ოღონდ აქვს განსხვავებული მნიშვნელობა, რაც ინტერესს მოკლებული არ არის (თუმცა არა ამ შემთხვევაში). **نعره** ნარე — ხმაური, ყვირილი, ბლავილი, დერვიშთა შეძახილი (რომლითაც ისინი ჩვეულებრივ იწყებენ თავის სულიერ საგალობელს. ამ შეძახილით ისინი გამოხატავენ ძალის ყევას, რათა ამითი გამოხატონ თავის დამცირება ღმერთის წინაშე).

საფის გაწევა // საფ გაწეული // საფში დგომა — მწყობ-რში დადგომა, მწყრივში დგომა. 1. „ერთ დღეს ამარამზამ ნახა, რომ მთელი იმისი აიარები მოსულან და ამის წინ საფ გაწევით დგანან“ (გვ. 384). 2. „ახლა ყველას წინ შენ უნდა ჯარით წახვიდე და ამ ხეზედ რომ ამარამზა აბია მალა წვერზედ, იმის პირდაპირ ჯარით საფ გაწეული უნდა დას-დგეო“ (გვ. 460). 3. „ბაბა ამარმა ნახა, რომ ნარა დევები დგანან საფ-გაწეულნი“ (გვ. 175).

4. „რამდენსაჲე დღეს უკან ბაბას ორი ათას ორასი აიარი და ოთხი ხა-ლიფა მოვიდნენ და საჰყარანის წინ საფში დადგნენ“ (გვ. 436).

„საფი“ დასტურდება „ყარამანიანში“. აქ არის „საფი“ და „საფი გას-წიეს“. საფი გასწიეს — ჩამწყრივდნენ, გასწორდნენ. „შაჰ-ნამეს“ ქარ-თული ვერსიების III ტომში არის „საფ გაწევით დადგნენ“, ხოლო ლექსი-კონში მოცემულია: საფ გაწევით — მწყობრად, მწყრივად.

ქართული ენის დიალექტთაგან „საფ“-ი დასტურდება ფერეიდულში. საფ-ი **صف** (საფ) — რიგი, მწყრივი (მ. თოდუა, ქართულ-სპარსული ეტიუ-დები, ტ. II, გვ. 121).

„საფი“ არაბული წარმომავლობის სიტყვაა. **صف** (საფტუნ) მრ. **صفوف** (სუფუფუნ) — რიგი, მწყობრი, მწყრივი²⁰. ეს სიტყვა დამკვიდრებულია სპარ-სულში. **صف** (საფ(ფ) მრ. **صفوف** (სოფუფ) — რიგი, ხაზი. მწყრივი. სამ-ხედრო: მწყობრი, რიგი, ჯარისკაცების მწყობრში დგომა. **صف كشيدن** (საფ ქაშიდნ) — მწყობრში დადგომა, ხაზზე დადგომა, მწყრივში დადგომა²¹. აქაც ადგილი აქვს სპარსული დამხმარე ზმნის **كشيدن** (ქაშიდნ) — ის კალკი-რებას.

საინტერესოა, რომ სპარსულში **صف كشيدن** (საფ ქაშიდნ) ნიშნავს: მწყობრში, მწყრივში დგომას, ხაზზე დგომას, ხოლო ქართულში არის: საფ-გაწეული დასდგეო, საფგაწევით დგანან და საფგაწეულნი დგანან, ე. ი. სპარ-

²⁰ გ. წერეთელი გვ. 117; X. K. Баранов, გვ. 554.

²¹ Ю. А. Рубинчик, т. II, გვ. 137; М. А. Гаффаровъ, т. II, გვ. 526.

სული ზმნაც არის ზუსტად თარგმნილი, რომელიც სპარსულში სიტყვა „საფ“-თან ერთად მწყრივში დგომას გამოხატავს და გამოყენებულია ქართული ზმნა დგომატ. ამ შემთხვევაში სპარსულმა ზმნამ დაკარგა თავისი ფუნქციები და „საფ“-თან ერთად გაგებულ იქნა, როგორც მწყობრად, მწყრივად. რამდენადაც ქართულში უფრო ბუნებრივია — რიგში, მწყრივში დგომა და არა რიგის გაწევა, ამიტომ მთელ გამოთქმას დაემატა ზმნა დადგომა. ასევეა „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების III ტომში (საფგაწევით დადგნენ). ეს გამოთქმა ამით განსხვავდება და საინტერესოა ზემოთ განხილული შემთხვევებისაგან (ამა ქნა, ვალალა დაყარა, ნარა გასწია).

ნ ა ფ ა რ ი // ნ ა ფ ი რ ი (ნ ა ფ ა რ ი ს გ ა წ ე ვ ა) — ბუქის (ჰორნის) კვრა; ბუქზე, საყვირზე დაკვრა; ყვირილი, ხმამაღალი ძახილი, ღრიალი, კივილი... 1. „ბაბა ამარ ციხის კარზედ მივიდა და მეკარე მოკლა, კარი გააღო ციხისა და ავიდა, ამ ალაყაფის კარზედ ნ ა ფ ა რ ი გ ა ს წ ი ვ ა. მანზარშამ და ჯარმა გაიგონეს, რომ ბაბა ამარის ნ ა ფ ა რ ი არის, შესხდნენ ცხენსა და მისირისაკენ წამოვიდნენ“ (გვ. 161). 2. „ამ დროს რომ ქარბ დიდს იწროებში ჰყვანდათ ერთი ბაბას ნ ა ფ ი რ ი ს ხმა გაიგონა ქარბმა, რა ეს შემოესმა დიდს სიმხიარულეს მიეცა და სიმხნეს ძალი მისცა“ (გვ. 424). 3. „ბაბამ ომარმადის უთხრა, როდეს ჩემი ნ ა ფ ა რ ი ს ხმა გაიგონო შემოდი და ვინც ნახო, ხოცა დაუწყეო“ (გვ. 424).

სიტყვა „ნაფირი“//„ნაფარი“ იხმარება: „დასტურლამალში“, „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში (I, II, III ტომები), „რუსულდანიანში“, სულხან თანიაშვილისეულ „ამირანდარეჯანიანში“, „შაჰნავაზიანში“, თეიმურაზ II-ის ნაწარმოებებში, სულხან-საბა ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუის“ არაქებში.

„შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში გვხვდება: „... იყო ნ ა ფ ი რ თ ა შებერვა..., ... ნ ა ფ ი რ ი ს ყურილი..., ... ნ ა ფ ი რ ი და ბუკი ჰკვრიდა..., ... ნ ა ფ ი რ ი და ბუკი ჰკმობდა...“ „შაჰნავაზიანში“ და „რუსულდანიანში“ არის: „ნაფირის ბერვა“//„შებერვა“. სულხან თანიაშვილის „ამირანდარეჯანიანში“ არის: „... სცემდნენ დაბდაბ — ნ ა ფ ი რ — ბუქებს...“

თეიმურაზ II-ის თხზულებებში არის: „... იმას ნ ა ფ ი რ ი დაეკვრას...“ თვით სულხან-საბა ორბელიანი „სიბრძნე სიცრუის“ არაქებში ხმარობს გამოთქმას: „ნ ა ფ ი რ ი ჰკრეს“.

როგორც უკვე გავეცანით, ზემოთ დასახელებულ ძეგლებში ნახმარია: ნ ა ფ ი რ ი ს ბერვა (შებერვა), ყვირილი, ცემა, კვრა, დაკვრა, მაგრამ არსად არ არის „ნაფირი გასწია“, რომელიც „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში გვხვდება.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით: ნ ა ფ ი რ ი — სხვათა ენაა, ქართულად ზროხაკუდი ჰქვიან²². ხოლო ზროხაკუდის შესახებ წერს: ზროხაკუდი — საყვირი(ა) მომცრო²³.

საბა „ნაფირის“ განმარტებისას ამ სიტყვის წარმომავლობაზე არ მიუთითებს, ხოლო ლექსიკონის უცხო შესატყვისობაში „ნაფირს“ თურქულად მიიჩნევს: ნ ა ფ ი რ — თ. ნაფირ CD, ნაფირი CqE²⁴.

„ნაფირის“ განმარტება მოცემული აქვს დ. ჩუბინაშვილს, ახსნილია ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში.

²² სულხან-საბა ორბელიანი, ტ. IV, გვ. 582.

²³ იქვე, გვ. 291.

²⁴ იქვე, ტ. IV, გვ. 539.

ი. ჯავახიშვილი „ზროხა-კულზე“ მსჯელობისას აღნიშნავს: „საბას მომცრო საყვირის ქართულ სახელად „ზროხა-კული“ აქვს, ხოლო ამ სახელის უცხო შესატყვისობად „ნაფირია“ მოცემული“. იმეორებს საბას განმარტებას „ნაფირის“ შესახებ, მაგრამ მკვლევარი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ქართულ „შაპ-ნამეში“ ერთიე არის ნახმარი და მეორეც. მოჰყავს შემდეგი მაგალითები: მაგ., „საამიანში“ სწერია: „ორთავე სცემდეს ტაბლასა და ქოსმა შექმნა დგრიალი, / იყო ნაფირთა შებერვა, ქანარას ჰქონდა ზრიალი“ („საამიანი“, გვ. 115, ტ. 384₁₋₂), ხოლო როსტომისა და მაზანდარანელთა ბრძოლის დროს, ნახსენებია „ზროხა-კული“: „მაშინ კუნესის სპილენძ-ჭური, ზროხა კულთა იყო ბერვა“ („როსტომიანი“, ტ. 239₉). და კიდევ არაერთი მაგალითია მოყვანილი ზროხა-კულზე, „შაპ-ნამედან“.

შემდეგ ი. ჯავახიშვილი წერს: „ნ ა ფ ი რ ს, როგორც ფეშანგის შაპ-ნავა-ზიანითგან ჩანს, საქართველოშიც უკრავდნენ, მე-17 ს-ში მაინც: „მეფე შეჯდა, შეუბერეს ნ ა ფ ი რ ს ა და ყუირო-სტუირსა“ (ფეშანგი, შაპ-ნავაზიანი, § 1124). ნ ა ფ ი რ ი თითონ ს. ორბელიანსაც აქვს თავის „სიბრძნე-სიტყვის“ არაქებში ნახმარი. იქ ნათქვამია „მოიღეს ქოსი ტაბლაცი, დაფი და დაფდაფი, ნ ა ფ ი რ ა ჰკრეს და ლხინით მკვდარიც წაიღეს, მეც წამიტანესო“, აქ ცხადია ნ ა ფ ი რ ი სალხინო საკრავად მოჩანს“²⁵.

მაგრამ იმ ნაწარმოებების მიხედვით, სადაც „ნაფირია“ ნახმარი, იგი ზოგ შემთხვევაში სალხინო საკრავია, ზოგჯერ კი საომარ შეძახილს გამოხატავს, ანდა ომის დაწყების მაუწყებელია. ასევეა „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში.

იუსტ. აბულაძე „შაპ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებზე დართულ ლექსიკონში „ნაფირს“ განმარტავს: ნ ა ფ ი რ ი — არაბ. -სპ. نفير (ნაფირ) — საყვირი, ბუკი, ზროხა-კული — საომარი საყვირი: ომი ნ ა ფ ი რ ი თ ა და ნალარით იწყებოდა²⁶.

მოვიშველით აგრეთვე ამ სიტყვის პ. უმიკაშვილისეული განმარტება, რომელიც „დასტურლამალზე“ დართულ ლექსიკონშია: „სპ. نفير — ნაფირ — სალაშქრო გამოსვლისათვის ხმარებული ბუკი“²⁷. ამ მაგალითებიდან ნათლად ჩანს, რომ „ნაფირია“ საომარი საკრავიც იყო.

„ნაფირის“ შესახებ საინტერესო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ჰოსეინ ალი მაჰფუზს: „ა ლ - ნ ა ფ ი რ - ი (النفير) ყველაზე გრძელი ჩასაბერი საკრავია. მას بورغو (ბურღუ)-საც უწოდებენ; საკრავის თავს და მოხრილ ტუჩს კი كرا (კარა) ჰქვია“²⁸. ფარმარის მიხედვით, სახელწოდება النفير-მა შეცვალა საკრავის თავდაპირველი სახელწოდება البوق (ალ-ბუკ)²⁹.

რიგი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ „ნაფირი“ სპარსული წარმომავლობის სიტყვაა (ცენკერი, იაგელო, ბუდაგოვი), ხოლო ვულერსი ამ სიტყვის სადა-ურობას არ მიუთითებს. დაფაროვი მას არაბულად თვლის. დოზი ამ სალექსი-

²⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული მუსიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938, გვ. 185.

²⁶ აბულ-ყასიმ ფირდოუსი, შაპ-ნამე, ქართული ვერსიები, ტ. II, ტფ., 1934, გვ. 603.

²⁷ დასტურლამალი, მეფის ვახტანგ მეექვსისა, რედაქტორობით პეტრე უმიკაშვილისა, ტფ., 1886, გვ. 177.

²⁸ حسين علي محفوظ، معجم الموسيقى العربية بغداد ١٩٦٤، ص. ٥٢

²⁹ هنري جورج فارمر، تاريخ الموسيقى العربية، مصر، ١٩٥٦، ص. ٦١

კონო ერთეულის განმარტებისას მსჯელობს: **نفير** (ნაფირუნ) pl. **انفار، ات** (ანფარუნ) და **انفارة** (ანფირათუნ) — ბუკი. ამ მნიშვნელობით ეს სიტყვა არ არის სპარსული წარმოშობის, როგორც ამას წერენ ფრეიტაგი და კატრე-მერი, მათი აზრით, „ნაფირი“ არის ბუკი, რომელიც იძლევა საბრძოლველად წასასვლელ ნიშანს. როგორც ჩანს, აქედან მომდინარეობს, რომ ინსტრუმენტს გამოხატავენ „ნაფირ“ სიტყვით. საბოლოოდ დოზის მოაქვს ადგილი, სადაც ვკითხულობთ: ნ ა ფ ი რ ი ს ბუკს დაჰკრეს, რაც ნიშნავს: დასცა შეტევის ბუკს...³⁰.

მაშასადამე, „ნაფირ“ სიტყვა მოცემულია როგორც არაბულში, ისე სპარსულში. იუსტ. აბულაძე „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებზე დართულ ლექსიკონში „ნაფირს“ არაბულ-სპარსული წარმომავლობის სიტყვად მიიჩნევს.

ჩვენთვის საინტერესოა, რომ „ნაფირი“ ქართულში სპარსული გზით არის შემოსული სპარსული ზმნითურთ, რომელიც გადმოდებულია ქართულად. არაბულშია: **نفير** (ნაფირუნ) მრ. **نفيرات** (ნაფირათუნ) — ბუკი, საყვირი, ჰორნი; სასიგნალო ბუკი, ნესტვი, საყვირი³¹. სპარსულში არის: **فیر** (ნაფირ) — 1. ბუკის, საყვირის, ჰორნის, ნესტვის ხმა; 2. სპილენძის ბუკი; საყვირი; ჰორნი; მწყემსის საყვირი; ფლეიტა, სტვირი, სალამური... 3.

نفیر کشیدن (ნაფირ ქაშიდნ) — ა) ბუკის (ჰორნის) კვრა; ბუკზე, საყვირზე. დაკვრა; ბ) ბგერის გამოცემა, გამოღება; კივილი, ღრიალი; ყვირილი, ხმამაღალი ძახილი...³².

شیدن — ქაშიდნის მნიშვნელობაზე ზევით უკვე ვილაპარაკეთ. აქაც ანალოგიური წარმოებაა, როგორც „ნარა გასწივა“, „საფი გასწივა“, მაგრამ ეს შემთხვევა წინა შემთხვევებზე უფრო საინტერესოა იმიტომ, რომ „ნაფირი გასწივა“ „ყისაჲ ჰამზას“ ქართული ვერსიის გარდა არც ერთ გამოქვეყნებულ ძეგლში არ დადასტურდა (ხოლო „ნარა გასწივა“ და „საფი გასწივა“ სხვა შემთხვევებშიც გვხვდება).

არის შემთხვევები, როდესაც აღმოსავლური (არაბული, სპარსული, თურქული) სიტყვა სწვრივ და იქვე მას ახლავს ავტორის გლოსა — ქართული მნიშვნელობა. ასეთებია: არიან დოსაქიანი, დავანდა//დამანდა, შალფუში, საკუთარი სახელი — ბეზახტი და სხვ.

ა რ ი ა ნ - დ ო ს ა ქ ე ი ა ნ ი — 1. „ამ კარვის პატრონებმა ნახეს, რომ ზარიგან ბაეზანიდამ მოდიან. მაშინვე ა რ ი ა ნ დ ო ს ა ქ ე ი ა ნ ი მოართვეს. შაზადამ უთხრა: მანამ ჩემი ამხანაგი არ დაჰლევს, მე არ დავლეო. ერთი თულუხი აავსეს და ლორსიბს წაუღეს, მიიტანეს და დაალევინეს“ (გვ. 377). ამ შემთხვევაში არის გლოსა „არიანის“ განსამარტავად: „არიან დოსა ქიანი“. გადამწერს იგი არსებით სახელად მიუჩნევია და სახელობითი ბრუნვის ნიშანი დაუმატებია. „დო“ თურქულსა და თურქული მოდგმის სხვა ენებში წარმოდგენილია, როგორ „არიან“//„არიან“.

ეს სიტყვა ჭანურშიც დასტურდება „არიან“ ფორმით: „ა რ ი ა ნ ი იხ. თანი. თანი (სომხ. **թան** — დო. ა რ ი ა ნ ი — „მეა-მწკარი“ (სიტყვისიტყვით: რძის წყალი)“³³.

³⁰ R. Dozy, გვ. 699, 700.

³¹ X. K. Баранов, გვ. 1042.

³² Ю. А. Рубинчик, т. II, გვ. 654.

³³ Н. Марр, грамматика чанскаго (лазскаго) языка, с хрестоматиею и словарем; СНб, 1910, გვ. 127.

7. მაკნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 2

ქართული ენის დიალექტთაგან „აირან“//„არიანი“ გვხვდება აჭარულსა და რაჭულში. რაჭული: „აირანი (რჭ. ოსმ. آیران) — კეფირის მავგარი საწყურავლო სასმელია; წყალნარევ ახალმოწველილ რძეში ფეტვისებურ მარცვლებს სოკოებს ჰყრიან და ამჟავებენ. შდრ. ჭნ. არიანი“³⁴. ხოლო მთარაჭულში არის: პ ა ი რ ა ნ ი — რძისაგან შემზადებული საჭმელი³⁵. აჭარული: (აჭარლები) დოს ა ი რ ა ნ ს ეძახიან და მისგან შექმანდს აკეთებენ, როგორც ქართლ-კახეთში³⁶. ა ი რ ა ნ ი (თ. ayran) — ზ. აჭ. მაწვნიდან კარაქის გამოზღის შემდეგ დარჩენილი სითხე; მომჟავო, მარახოში, საამო სასმელი, დიდი მოწონება აქვს განსაკუთრებით ზაფხულში...³⁷.

საბას „აირან“//„არიანი“ განმარტებით ნაწილში არა აქვს, მაგრამ უცხო შესატყვისობაში მოცემულია: დო-თ. აირან. ZAaBCDE³⁸.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „აირან“//„არიანი“ თურქული წარმომავლობის სიტყვაა. აირან-ი დოკუმენტირებულია ჭერ კიდევ მაჰმუდ ქაშგარელის ლექსიკონში (XI ს.). ძველი თურქული ენის ლექსიკონის მიხედვით ლექსიკური ერთეული „აირანი“ დასტურდება XII საუკუნის ძეგლში.

გავეცნოთ ზუღაგოვის ლექსიკონის მასალებს. ჩალ. და თათრ. آیران ყირგ. آیران — წყლით გაზავებული მაწონი, რომლითაც გრილდებიან ზაფხულის სიტყებში, ხოლო ყირგიზები ხშირად ამით იკვებებიან (რუსულში დამახინჯებულია арьянь)³⁹. آیران არаянь (მონღ. айрань) — არაყი რძისაგან⁴⁰.

„აირანის“ განმარტება მოცემული აქვს მაგაზანიკს, ზელინსკის, რადლოვს და სხვ. რადლოვი იძლევა ამ სალექსიკონო ერთეულის სხვადასხვა ფორმასა და განმარტებას. ეს ფორმებია: айран, арајан, айрән. პირველ შემთხვევაში იგი ასე ხსნის: სასმელი მომზადებული ძროხის მჟავე რძისაგან. მეორე შემთხვევაში ნათქვამია: არაყი რძისაგან, ხოლო მესამედ იძლევა განმარტებას: სასმელი მაწვნისაგან.

ეს სიტყვა შესულია რუსულში. „აირანის“ შესახებ საინტერესო ცნობები აქვს დიმიტრიევს. ყურადსაღებია აგრეთვე ფასმერის მასალები (წიგნში „Этимологический словарь русского языка“). ეს ცნობები საყურადღებოა იმიტომ, რომ ეს სიტყვა აქ მოცემულია სხვადასხვა ფორმით, მათ შორის ჩვენთვის საინტერესო „არიანიც“. ეს ფორმებია: Айран, арьян, Урень, Ирень და მოყვანილია ცნობები, რომელი ფორმა რომელ თურქული მოდგმის ენაში გვხვდება. აღნუსხულია აგრეთვე მისი გავრცელების არე, კერძოდ დასახელებულია ის ოლქები, სადაც ესა თუ ის ფორმა იხმარება.

და ვ ა ნ და // დ ა მ ა ნ და — ქ ა რ თ უ ლ ა დ მ ა რ დ ს ა ჰ ქ ვ ი ა ნ .
1. „ბაბამ უთხრა ჩემი სახელი დავრიშ დამანდა არისო, დავანდა ქართულად მარდსა ჰქვიან“ (გვ. 321).

³⁴ ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა, იმერულ და რაჭულ თქმათა, სპბ, 1912, გვ. 1.

³⁵ შ. მძიმეური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, მთარაჭული, თბ., 1954, გვ. 219.

³⁶ თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950, გვ. 122.

³⁷ შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971, გვ. 81;

შ. ნიქარაძე, ზემო აჭარულის თავისებურებანი, ბათუმი, 1954, გვ. 132.

³⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, ტ. IV, გვ. 500.

³⁹ Л. Будаговъ, т. I, გვ. 185.

⁴⁰ Там же, გვ. 792.

დავანდა სპარსული ნასესხობა. **داند** — დ ა ნ დ ე — მორბენალი, მოარული, მალემსრბოლი; განუწყვეტელი, მდინარი, მოძრაობა; მაცნე...⁴¹. „დავანდე“ არის აწმყოს მიმღეობა **داند** დავიდან ზმნისა, რომლის მნიშვნელობა: სირბილი, გაქცევა, აჩქარება, სიჩქარე, ფუსფუსი...

შ ა ლ ფ უ შ // **შ ა ლ ი ფ უ შ** — ქ ა რ თ უ ლ ა დ შ ა ლ ის ჩ ა მ ც მ ე ლ ს ა ჰ ქ ვ ი ა ნ. 1. „რადა ამარამზას ეწყით შალფუში შექმნილიყო, შალფუში ქართულად შალის ჩამცმელსა ჰქვია“ (გვ. 340). 2. „ამარამზამ ერთი სურათი ნახა და სურათის ძირს ასე ეწერა: ამ სურათის პატრონი შალიფუშ ტალაზ ბაღში ვარო“ (გვ. 334). „შალფუში“ არ გვხვდება არც სალიტერატურო ქართულსა და არც დიალექტოლოგიურ ლექსიკონში. იგი სპარსულიდან მომდინარე სიტყვაა. **شالپوشی** — **šalpūši** უხეში მატყლის (შალის) ქსოვილი⁴². **شالپوشی** — **შ ა ლ ფ უ შ ი** — უხეში მატერია ცხენის საჭურველის ქვეშ; მათხოვრის ტანისამოსი⁴³. **شالپوشی** **შ ა ლ ფ უ შ ი** — პატარა უმნიშვნელო ნაგლეჯი მატერიისა, ტანისამოსის ქვეშ იხმარება⁴⁴.

„შალფუში“ სპარსული დეტერმინანტული კომპოზიცია, რომელიც შედგენილია სახელისა და ზმნის აწმყოს ფუძისაგან და აღნიშნავს მოქმედის სახელს. საინტერესოა, რომ „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში არის „შალფუშ“ — არსებითი (მოქმედის) სახელი. სპარსულ ლექსიკონებში (ცენკერის, იაგელოს და ვულერის) „შალფუში“ განმარტებულია არა როგორც — შალის ჩამცმელი, არამედ — უხეში მატყლის ქსოვილი, ან — მათხოვრის ტანსაცმელი, ხოლო „შალფუშ“ ფორმა სულ არ არის.

ქართულში არის ისეთი სიტყვები, რომელთა მეორე ელემენტი არის „ფუშ“, მაგ. „ზარფუში“ (ეს სიტყვა გვხვდება „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში) — თავსახურავი, სარქველი, ხუფი...; **ზ ი ლ ფ უ შ ი** (ზილფუშისა — ცხენის ზურგზე (უნაგირის ქვეშ, საოფლეზე) დასაფენი სქელი (ჩვეულებრივ ტყავადაკრული) ქეჩა (ქეგლ).

თეირანში ორ ტომად გამოცემულ „ყისაჲ ჰამზას“ სპარსულ ვერსიაში ქართული „შალფუშის“ შესატყვისად გვხვდება **سلاس پوش** „ფალას ფუშ“. **سلاس پوش** (ფალას-ფუშ) — დერვიში; დერვიშის ტანისამოსში გამოწყობილი. სპარსულ ლექსიკონებში დაიძებნა აგრეთვე სალექსიკონო ერთეული, რომლის მნიშვნელობა ქართულ „შალფუშს“ მიესადაგება: **پشمینه پوش** (ფაშმინე — ფუშ) — უხეშ შალის ტანისამოსში ჩაცმული; დერვიში, სუფი.

საერთოდ სპარსულ ლექსიკონებში უხვადაა სიტყვები, რომელთა მეორე ელემენტი არის **پوش** (ფუშ). **سیاه پوش** (სიიჰ-ფუშ) და **سیه پوش** (სიიჰ-ფუშ) — 1. შავებში ჩაცმული, ძაძით მოსილი. 2. ღამის ყარაული, ღამის დარაჯი, ცერემონიებისტერი. **گیسو پوش** (გისუ-ფუშ) — ჩაჩი. **عیب پوش** (ეიბ-ფუშ) — ნაკლის დამფარავი. **کله پوش** (ქალლე-ფუშ) — თავსამკაული და სხვ.

⁴¹ Zenker, erster Band, 1866, გვ. 444., Ю. А. Рубинчик, т. I, გვ. 683.

⁴² Zenker, zweiter Band, გვ. 536.

⁴³ И. Д. Ягелло, Полный персидско-арабско-русский словарь, Ташкент, 1910, გვ. 888.

⁴⁴ I. A. Vullers, Lexicon, Persico-Latinum Etymologicum, Bonnae ad Rhenum, Tomus II, 1864; გვ. 377.

მსგავსი შემთხვევა გვაქვს ერთ საკუთარ სახელში, სადაც მოცემულია გლოსა, ე. ი. განმარტებულია საკუთარი სახელი ქართულად: ბე ბ ა ხ ტ ი — უბედო — „ჯამისიმს ერთი შვილი ჰყოლია ბე ბ ა ხ ტ წოდებული, ესე იგი უ ბ ე დო დ“ (გვ. 1).

ქართული ენის დიალექტებში „ბეზახტი“ ან „ბიზახტი“ არ დაიძებნა, მაგრამ აჭარულში არის სიტყვა „უბეხტო“, ე. ი. ამ სიტყვას იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც სპარსულში „ბეზახტს“, ოღონდ აჭარულში გამოყენებულია ქართული უქონლობის სახელის წარმოქმნელი უ — პრეფიქს-სუფიქსი. „აჭარულში არის „უ-ბეხტ-ო“ — თ. baht (— სპ. „بحت“) — „ბედი“, „უ-ბეხტ-ო“ — „უბედო“. თურქულად იწებოდა bahtiz⁴⁵. საინტერესოა, რომ „უბეხტო“ ზედსართავი სახელია, ხოლო „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში „ბეზახტი“ საკუთარი სახელია. აჭარულში დასტურდება აგრეთვე სიტყვა „უბეხტი“ — „ბედი“, „ბედნიერება“⁴⁶.

ბახტ სპარსული სიტყვაა, რომელიც გვაქვს არაბულსა და თურქულში. تاخت (ბახტ) — ბედი, ბედნიერება, ხვედრი, ილბალი, ბედ-ილბალი; წერა, ბედის წერა; სვე⁴⁷. სპარსული წინდებული ب (ბი) მიუთითებს რომელიმე საგნის ან თვისების უქონლობას, ე. ი. „ბიზახტის“ მნიშვნელობა: უბედო, უილბლო... ასევეა ახსნილი ჩვენს საკვლევ ტექსტში. ანალოგიური წარმოება: ბედოვლათი, ბეუშტარო (გვხვდება „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაშიც), ბეყერათი, ბეჩარა. ეს ის შემთხვევებია, როდესაც სპარსული ბ ქართულში გადმოდის ე-დ. ეს შემთხვევა შეინიშნება არა მარტო წინდებულში, არამედ სიტყვის შიგნითაც. მაგ., بيشكش (ფიშქაშ) — ქართულში არის „ფეშქაშ“ (ეს სიტყვა გამოყენებულია „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაშიც), اميد (ომიდ) — ქართული იმედი.

მაგრამ ყურადღება, რომ უარყოფის გამომხატველი იგივე ب — (ბი) წინდებული ქართულში გადმოდის ზოგჯერ როგორც ბი. მაგ., „ბიაბრუ“ დასტურდება ჩვენს საკვლევ ტექსტში. „ყისაჲ ჰამზას“ ქართულ ვერსიაში არის აგრეთვე „ბიბანი“ (ე. ი. ბიბანი), მაგრამ პარალელურად გვხვდება: ბეიბანი, ბაებანი. საინტერესოა ფორმა „ბაებანი“, რომელიც გვხვდება აგრეთვე „ბახთიარ-ნამეში“ და „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების III ტომში.

სპარსულ ლექსიკონებში უბედოს, უბედურის და უილბლოს მნიშვნელობით მოცემულია სხვა სიტყვები. بخت بد (ბად-ბახტო), بخت سيئ (სიბა-ბახტო) — უბედური, უბედო, ბედკრული, უილბლო, ბედშავი. გვხვდება აგრეთვე بخت بد (ქურ-ბახტო) — უბედური, თვალბედითი, ბედუქუდმართი და იმავე მნიშვნელობით იხმარება بخت بد (თარიქ-ბახტო).

შესაძლებელია, „ბიზახტი“, ქართულ ნიადაგზე წარმოიშვა მსგავსი სპარსული სიტყვების ანალოგიით (ბიბარუ, ბიბანი, ბედოვლათი, ბეჩარა...); ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სპარსულ ლექსიკონებში ამ ფორმით არ დაიძებნა.

⁴⁵ ნ. გ უ რ გ ე ნ ი ძ ე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აჭარულსა და გურულში, თბ., 1973, გვ. 88.

⁴⁶ იქვე, გვ. 127.

⁴⁷ Рубинчик, т. I, გვ. 184.

„დროების“ ორთოგრაფიიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ხმარება მთავრული ასოებისა, რომელთა შემოღების საკითხი XIX საუკუნეში, როგორც ცნობილია, პირველად სწორედ ამ გაზეთის ფურცლებზე დაისვა. დიდი, მთავრული ასოებით იწერება წერტილის შემდეგ წინადადებისა და საკუთარი სახელების დასაწყისი ბგერები. საამისოდ გამოყენებულია შავი შრიფტი. მთავრულის შემოღება მის დამცველებს მიზანშეწონილად მიაჩნდათ პრაქტიკული თვალსაზრისით³. სწორედ ამ თვალსაზრისით გვეჩვენება გაუმართლებელი მთავრული ასოების ხმარება ისეთი სახით, როგორითაც ეს „დროებაში“: დარღვეულია ადვილად წასაკითხავი შრიფტის მთავარი პირობა — ასოთა ნაკეთობის მკვეთრი გამოყოფა საერთო ფონიდან. ეს განსაკუთრებით შეეხება ხაზზედა ასოებს. ისინი ზომ ისედაც მთავრულებს ჰგავნან („მოსკოვის უწყებაებში“ დაბეჭდილია ახალი ტელეგრაფმა პეტერბურლიდამ — 1,1,4).

„დროების“ ენაში დასტურდება მდიდარი და მრავალფეროვანი ფონეტიკური პროცესები. არ შეეჩერდებით მათ აღნუსხვაზე, რადგან გვხვდება ბევრათა ცვლილების თითქმის ყველა ის სახე, რომლებიც დიალექტებისა და აქედან XIX ს. მწერლობისთვისაა დამახასიათებელი.

მორფოლოგიური თავისებურებებიდან საყურადღებოა:

1. არქაიზმები. ძველებური წარმოების ფორმები დასტურდება ბრუნებაში. კერძოდ, არქაულადაა წარმოდგენილი მოთხრობითი ბრუნვა (რომელმანც — 15,3,4);

გვხვდება უთანდებულო მიცემითის ადგილის გარემოების ფუნქციით ხმარების შემთხვევები (შამილი ჯებას მივიდა, აქედან მექქას, ანუ ქებას მივა — 16,4,3);

კუმშვადი სახელები ხშირად უკუმშველადაა წარმოდგენილი (მოსავლის — 1,1,2; წინაპარებს — 10,4,1);

გვხვდება მსაზღვრელისა და საზღვრულის ერთად ბრუნების დროს სრული შეთანხმება მიცემითსა და ნათესაობით ბრუნვებში, მსაზღვრელი ნათესაობითში მოქმედებით ბრუნვაში დასმულ საზღვრულთან (ახალს უცნობს აზრს — 35,2,4; თავისის მოქალაქობრივის მიმართულებით — 11,3,4);

მრავლობითი რიცხვის წარმოებაში თავისებურია ორმაგი სუფიქსაცია. -ებ-სუფიქსიანი მრავლობითის სახელი დასმულია კვლავ მრავლობითში და წარმოდგენილია -თა სუფიქსით (ქალებთა — 1,1,3);

ნათლად ჩანს არქაიზმი ზმნისწინთა გამოყენებაში (აღკრძალულია — 11,2,9; განაგრძელა — 9,4,2; გარდააცილა — 22,3,4; გარდაუწყვეტია — 41,3,4);

ზმნაში არქაიზმები დასტურდება დრო-კილოთა წარმოებაში: I სერიის მწკრივებში გამოყენებულია მარტივი ფუძე (დაბეჭდს — 10,1,4); ფუძე იკუმშება III პირის მრავლობით რიცხვში (პკერვენ — 17,4,3; ჩაუნერგ-

³ სილოვან ხუნდაძე, მაგალითად, ასე ასაბუთებდა მთავრული ასოების ხმარების აუცილებლობას: „მთავრულები დიდად უადვილებს მკითხველს წაკითხულის გამოორებას, საკუთარი სახელებისა და ცალკე აზრების გამოძენას; თვით კითხვის დროსაც უფრო ახერხებს მკითხველს თავთვის ადვილად დროზე შეჩერებასა და დასვენებას“ (ს. ხუნდაძე, სალიტერატურო ქართული, ქუთაისი, 1901, გვ. 200).

ვენ — 41,3,4); უწყვეტლის III პირში იხმარება -ვიდ და -იდ სუფიქსები (ი მ ა რ თ ვ ი დ ა — 23,3,4; მ ღ ე რ ი დ ე ნ ე — 20,1,4).

გვხვდება ზმნის არქაული აღწერითი ფორმები (ღ ა ღ ა დ ჰ ყ ო ფ ს ა — 1,2,4; უ ა რ ს ა ვ ყ ო ფ — 15,4,3),

ძველ, შეუხორცებელ ფორმებს გვიჩვენებენ ნაწილაკები (ვ ი ღ ა მ ა ც — 10,1,3);

2. „დროების“ ენაში დასტურდება ხელოვნურად ნაწარმოები, ანალოგიით წარმოქმნილი ფორმები. ასეთია მორფოლოგიურ დანიშნულებას მოკლებული ჰ-, ჰს- პრეფიქსების ხმარება როგორც სამკაულისა, „რომელიც საჭიროა აკუსტიკური შთაბეჭდილების გასაძლიერებლად“⁴. გვხვდება ზმნებში და სხვაგანაც (ჰ ს ც დ ი ლ ო ბ დ ნ ე — 18,3,3; ჰ კ ლ ე ბ უ ლ ო ბ ს — 22,4,2; ვაპირებ ჰ ს ჯ ა ს — 44,1,2; ორად გაჰ ყ ო ფ ა — 21,3,2; ვ ჰ ს თ ხ ო ვ — 10,2,1).

ცნობილია, რომ რუსული ენის მიბაძვით XVIII ს. წიგნურ მეტყველებაში გამომუშავდა მდებდრობითი სქესის სახელთა ხელოვნური წარმოების ტრადიცია⁵. „დროების“ ფურცლებზე იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით ამის ნიმუშებს (გამოყვანილია მშვენიერი ფენიების მეფა — 45,1,3).

3. ხალხურ მეტყველებაზე დაფუძნებული „დროების“ ენა, ბუნებრივია, ვერ ასცდა დიალექტიზმებს. დიალექტების გავლენა ჩანს -ა-ბოლოციდურიანი სახელების მრავლობითის წარმოებაში. -ებ ფორმანტის დართვისას -ა არ იკვეცება (შ ე ნ ი შ ვ ნ ა ე ბ ს — 16,4,4; დ ღ ე ო ბ ა ე ბ შ ი — 14,2,1; ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ ა ე ბ ი — 8,2,1).

გვხვდება თანდებულთა დიალექტური ვარიანტები. აქ საყურადღებოა -ვით თანდებული ნათესაობით ბრუნვაში დასმულ სახელთან (ვ ა ჭ რ ი ს ა ვ ი თ — 3,1,2; მ ე ხ ი ს ა ვ ი თ — 4,3,1) და, იშვიათად, ზმნასთან (ა რ მ ი ნ დ ა ს ა ვ ი თ — 4,2,3).

აღმოსავლური კილოების გავლენა ჩანს პრევერბთა ხმარებაში: მო-, შე-პრევერბები გვხვდება ხმოვანშეცვლით (მ ა მ კ ვ დ ა რ ა — 13,1,4; შ ა მ დ გ ა რ ა — 4,4,4), ხოლო მოსალოდნელი გა-, ჩა-, შე-, მო-პრევერბების ნაცვლად — და (ღ ა ა ღ ა რ ი ბ ე ბ ს — 12,2,3; დ უ ქ ნ ე ბ ი დ ა ე დ ო თ — 47,3,1; საქონელი და ს ძ ი რ ა — 22,4,3; და ი ა რ ა დ ე ბ უ ლ ი — 21,3,2; თ ა ვ დ ა კ ა ვ ე ბ უ ლ ი — 35,2,4; და ე მ ზ ა და პ რ ს ი ა — 41,3,1).

დასტურდება აღმოსავლური დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ავ-ამ, ებ-ობ, ობ-ებ თემის ნიშნების მონაცვლეობა (გ ა მ ო ხ ა ტ ა მ ს — 2,2,2; აღრჩევა და ი წ ყ ო ბ ა — 2,1,1; და წ ყ ო ბ ა — 4,1,1 — დაწყება; ც ხ ო ვ რ ე ბ დ ე ნ — 18,3,3).

ისევე როგორც დიალექტებში, კერძოდ ქართლურსა და ზემომიწურულში, დაცულია III სუბ. პირის -ს და ობიექტის მრავლობითობის -თ სუფიქსები (ღ ა გ ა ყ რ ი ს თ — 4,4,3; ს უ რ ს თ — 14,3,4; უ დ უ ლ ს თ — 36,1,4).

ინვერსიული სტატიკური ზმნები იხმარება -იან სუფიქსებით, როგორც ეს გვხვდება აღმოსავლურ დიალექტებში (შ ე უ ძ ლ ი ა ნ — 8,4,1; 3,1,2...).

⁴ ა. შანიძე, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, 1, თბ., 1957, გვ. 223.

⁵ ი. ქავთარაძე, ა. ჰავევადის ენის თავისებურებანი, თსუ შრომები, ტ. 55, 1954, გვ. 305.

თანამედროვე ქართულში დამკვიდრებული -ნენ სუფიქსის პარალელურად ნამყო დროის მრავლობით რიცხვში გვხვდება დიალექტებისათვის დამახასიათებელი -ენ სუფიქსი (ც დ ი ლ ო ბ დ ე ნ — 23,3,1; ი ც ო დ ე ნ — 1,3,1). წყვეტილის -ე სუფიქსიან ფორმებს დაერთვის -ვი მარცვალი (შ ე ე ე ხ ე - გ ი თ — 2,4,2).

სიტყვაწარმოება „დროების“ ენის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უბანია. აქ ვხვდებით ბევრ თავისებურ წარმონაქმნს.

უარყოფითი „არ“ ნაწილაკის სიტყვათა საწარმოებლად ხმარება ანუ მისი გაცოცხლება, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, ი. ჭავჭავაძის სახელს უკავშირდება. ამიტომ ბუნებრივია, ასეთი წარმონაქმნები „დროების“ ენაში რომ გვხვდება. ბევრი მათგანი დღესაც იხმარება, ნაწილი — შედარებით იშვიათად (ვიტყვი თ იმის ა რ ა ლ ი რ ს ე ბ ე ზ ე დ — 4,1,4; ა რ ა მ ს რ უ ლ ე ბ ე ლ ი — 3,2,3).

თავისებურია აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება. საწარმოებელ ფუძედ გამოყენებულია მეტყველების სხვადასხვა ნაწილი, მაწარმოებლებად — ძირითადად -ება და -ობა სუფიქსები უკანასკნელის უპირატესობით.

ხშირად სალიტერატურო ქართულში მოსალოდნელი -ება სუფიქსის ნაცვლად -ობა იხმარება (მ ყ უ დ რ ო ბ ა — 30,1,1; ჩ გ ე უ ლ ო ბ ა — 5,4,2).

ზოგი აბსტრაქტული სახელი ხელოვნურის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასეთია დ ა ნ ა შ ა უ ლ ო ბ ა (7,4,3), სი-ე აფიქსების ნაცვლად -ობა სუფიქსით ზედსართავი სახელისაგან ნაწარმოები წ ყ ნ ა რ ო ბ ა (3, 2, 4), სახელზმნისაგან მიღებული ყ ო ფ ნ ო ბ ა (ყ ო ფ ნ ო ბ ი ს დროს — 41,2,3). გვხვდება -ობა სუფიქსის ნაცვლად სი-ე აფიქსებით ნაწარმოები აბსტრაქტული სახელებიც (ს ი მ ტ რ ე ს ა — 6,2,4).

ხელოვნურს ჰგავს აგრეთვე მიმღეობათაგან -ება სუფიქსით წარმოქმნილი ზოგი სახელი (მ ო ვ ლ ე ნ ი ლ ე ბ ა — 16,4,4; შ ე ც ო დ ი ლ ე ბ ა — 35,2,1; შ ე ც თ ო მ ი ლ ე ბ ა ს — 35,2,1).

დანაშნულების გამომხატველი სა-ო აფიქსები ზოგჯერ -ურ სუფიქსის ნაცვლად იხმარება. ამის მაგალითს ვხვდებით „დროების“ ყოველ ნომერში, პირველ გვერდზე, მისი ძირითადი მიმართულების განმსაზღვრელი სიტყვების — ს ა პ ო ლ ი ტ ი კ ო და სა ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ო გაზეთი — სახით,

დასტურდება უფროობითი ხარისხის გაძლიერებული ფორმა (უ უ წ მ ი ნ - დ ე ს ი — 36,2,4).

თავისებურია მე-ე და მო-ე აფიქსებით ნაწარმოები ზოგი სიტყვა (მ ე - ე რ თ მ ა მ უ ლ ე ბ ს ა — 4,3,1. იხმარება „თანამემამულის“ მნიშვნელობით; მოთანამდებენი — 15,1,1. იხმარება „თანამდებობის პირის“ მნიშვნელობით).

გვხვდება -ილ სუფიქსის ნაცვლად -ულ სუფიქსის გამოყენების შემთხვევები (ჩ ა ნ ე რ გ უ ლ ი — 30,1,2).

საშუალო გვარის მიმღეობათა აფიქსებითაა ნაწარმოები ზოგი მოქმედებითი გვარის მიმღეობა (მ კ ე რ ვ ა ლ ი — 9,3,3. აქედან — აბსტრ. სახელი მ კ ე რ ვ ლ ო ბ ა — 14,2,4).

საინტერესოა სახელთაგან ზმნის წარმოება (შ ე ა ბ ო რ კ ი ლ ე ს — 23,3,2; ქ ა რ ა ვ ნ ო ბ ს — 20,1,1).

სალიტერატურო ენაში მოსალოდნელი პრეფიქსული ვნებითის ნაცვლად ზოგჯერ უხმარიათ სუფიქსური (დანანდე — 47,2,4) და პირიქით — პრეფიქსული სუფიქსურის ნაცვლად (დაიჯილდოვებაო — 20,3,3).

დასტურდება ორგანული წარმოება აღწერითის ნაცვლად (იმედეულბენ — 16,2,3).

ყურადღებას იქცევს წარმოქმნილისაგან ხელახლა ნაწარმოები სიტყვები (სასაშოშრო — 18,3,4; სამაჭობინაროთ — 2,1,1). ამ მხრივ განსაკუთრებით საინტერესოა რთული შედგენილობის სახელებისაგან წარმოქმნილი სიტყვები. მაგალითად, კომპოზიტი ხელსაქმე აწარმოებს ახალ სახელს, რომელიც სხვადასხვა ფორმით გვხვდება (ხელსაქმარს — 30,2,1; ხელთსაქმარის — 22,4,3; ხელთნასაქმარევის — 26,4,3). აქვე დავასახელებთ კომპოზიტებისაგან ნაწარმოებ ზმნებს — გააკეთილკაცებს (20,3,1); იხედმოქმედებს (13,2,2).

საერთოდ კომპოზიტები გვხვდება ყველა სახისა. საყურადღებოა შედარებით ნაკლებად გავრცელებული და თავისებურად ნაწარმოები სიტყვები, როგორიცაა, მაგალითად, არსებითი სახელების შეერთებით მიღებული — კანონდაწესებულებისა (15,2,4), აბსტრაქტული სახელებისაგან შექმნილი — გამომეძიებლობის მოყვარეობა (10,3,2), არსებითი სახელისა და მიმღეობისაგან — ხალხგალეწილი ქალაქი (23,3,4), ზმნიზედისა და აბსტრაქტული სახელის შეერთებით მიღებული კომპოზიტი — მუდამცვლილების თვისება (13,1,1); ახლებურადაა შექმნილი თანდებულისა და სახელზმნისაგან ნაწარმოები ზედმოქმედება (3,2,2; 6,2,3...).

„დროების“ ლექსიკა საკმაოდ ჭრელია.

დასტურდება დიალექტებიდან, ცოცხალი მეტყველებიდან შემოტანილი სიტყვები და გამოთქმები. ზოგი დღეს იშვიათად იხმარება ან მნიშვნელობაშეცვლილია. ასეთია, მაგ., სასაუბრო — ლირფი (47,4,4); ფშაური — გაცრცვილი⁷ (36,2,4); იმერული — კუშნა⁸ (ეს... მოთხრობაც იმ ყუთში უნდა ჩაიკუშნოს — 51,2,4).

ლექსიკონების მასალებთან შედარებით განსხვავებული მნიშვნელობით იხმარება ცხრაწვენაობა (ბევრით განირჩევა... თავის ხასიათით, ან უფრო სწორედ რომ ვთქვათ, უხასიათობით, ცხრაწვენაობით — 2,1,2)⁹.

ზედსართავი სახელის „მუდმივის“ მნიშვნელობით იხმარება ზმნიზელა მუდამ (ეს გახლავან „დროების“ მუდამ თანამშრომლები — 51,2,1).

ყურადღებას იქცევს სიტყვა „შესანიშნავი“. ჩვეულებრივად, მას ვხმარობთ შესამჩნევის, დიდად მნიშვნელოვანის გაგებით — საუკეთესოს, უბაღლოსაქენ გადახრით¹⁰. „დროებაშიც“ ის, რაც უნდა შეინიშნოს, „შესანიშნა-

⁶ დიალექტებში დასტურდება ხელსაქნარი: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, 1964.

⁷ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შეადგინა ალ. ლლონტმა, I, თბ., 1974.

⁸ იქვე.

⁹ იხ. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VIII, 1964; ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შეადგინა ალ. ლლონტმა, II, თბ., 1975. დამოწმებულ ტექსტში ცხრაწვენაობა არამყარ ხასიათს, უნებისყოფობას უნდა ნიშნავდეს.

¹⁰ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VII, თბ., 1962.

ვია“, ოლონდ თითქმის ყოველთვის ძალიან ცუდის, არასასიამოვნოს გავებით (31,4,2; 35,4,3...).

ბევრია რუსული ლექსიკის ნიმუში. არ შეეჩერდებით ბარბარზიმებზე, რაც XIX ს. ენისათვის შესამჩნევ მოვლენად იქცა (დაწესებულებების, თანამდებობების სახელწოდებები თითქმის მხოლოდ რუსული გამოთქმით იხმარება). საყურადღებოა ის სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც რუსული ენის გავლენით წარმოქმნილის შთაბეჭდილებას ტოვებენ. ასეთია, მოშუამდგომელი (სხვათა შორის, ერთგან იქვეა განმარტებული — პოსრედნიკ — 51,2,3); მივიღოთ სახეში (47,3,2) иметь в виду-ს ფარდად; ეგზამენი ვერ დავიკავებო (27,3,3. შდრ. не выдержал экзамена).

როგორც აღინიშნა, XIX საუკუნის ქართული სალიტერატურო ენა უცხო სიტყვებით გამდიდრდა. მათ, ბუნებრივია, ხშირად ეხვდებით პრესის ფურცლებზე. ამდენად, უფრო მეტად საინტერესოა დღეს გავრცელებული უცხო სიტყვების ნაცვლად ხმარებული სიტყვები, როგორიცაა, მაგალითად გემის სადგური ადგილები (33,3,2), ცეცხლთ-მქშინავი მთა (26, 4,3) პორტისა და ვულკანის ნაცვლად.

„დროების“ სინტაქსურ-სტილისტიკურ თავისებურებათა განხილვისას აუცილებელია აღინიშნოს, რომ გასული საუკუნის მეორე ნახევარში ჯერ მხოლოდ ყალიბდებოდა გაზეთის ენა. აქვე თუ გავითვალისწინებთ დაბრკოლებებს, რომლებიც საერთოდ გაზეთის, განსაკუთრებით „დროების“ რედაქციას ელოდებოდა, სრულიად ბუნებრივად მოგვეჩვენება ის ხარვეზები, რაც ამ გაზეთს ჰქონდა. დაბრკოლებებში იგულისხმება უსახსრობა¹¹, აქედან — დროის სიმცირე, და ისიც, რომ, როგორც ს. მესხი აღნიშნავდა, „ყველა, ვისაც შეუძლია და არ შეუძლია წერა, აგზავნის დასაბეჭდად თუ ღრმა აზროვან სტატიებს, თუ უკუდო კორესპონდენციებსა და თუ ფუტურო ლექსებს“¹². და მაინც, მთავარი დაბრკოლება ალბათ ცენზურა იყო — „ის ჩეხავდა ცალკეულ სტატიებს, რაც იწვევდა ქართული წინადადების კონსტრუქციის რღვევას და საერთოდ, ენის დამახინჯებას“¹³. ყოველივე ამან ვერ შეუშალა ხელი „დროებს“ გამოეკვეთა თავისი ენის დამახასიათებელი ნიშანი — ტენდენცია, მიჰყევს ახალ სალიტერატურო ენას. ეს განსაკუთრებით იგრძნობა ქვემდებარისა და შემასმენლის, პირიმიართი დამატებებისა და შემასმენლის ურთიერთობაში, მსაზღვრელისა და საზღვრულის დამოკიდებულებაში, წინადადებათა სინტაქსურ წყობაში.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ „დროების“ ენა ერთი არ არის. სხვაა ის ენა, რომელსაც სახაზინო განცხადებებსა და სამოსამართლო ქრონიკებში ეხვდებით, სულ სხვაა კორესპონდენციების ენა და სულ სხვაა ის ენა, რომლითაც „პოლიტიკა“ და „შინაგანი ცნობები“, „სხვადასხვა ამბები“ და „ტელეგრამები“ იწერება.

¹¹ გაზეთი მის ორად ორ თანამშრომელს ვერ აძლევდა „იმდენ ლონისძიებას, რომ მისი შემოსავალი გაზეთის ზარქსაც აუცილდეს და იმათაც. ამის გამო ისინი იძულებულნი არიან სხვა პურის მძლეველ საქმესაც მოჰკიდონ ხელი“ (გაზ. „დროება“, 1870, 51,2,1).

¹² იქვე.

¹³ ი. ბოცვაძე, სერგეი მესხი და 70—80-იანი წლების ქართული პრესა, თბ., 1963, გვ. 188.

საერთო შთაბეჭდილების შესაქმნელად მოვიყვანთ ნაწყვეტებს სხვადასხვა განყოფილებიდან:

1. „... და კანონი ითხოვს, რომ მამული ასის ღღისა მაინც ჰქონდეს აზნაურსა ანუ თავადსა, რომ საუფლო შეკრებილებაში შეესვლებოდეს, — და ათასის ღღისა მაინცა, რომ საგუბერნიო შეკრებილებაში შეესვლებოდეს, კენჭით რჩევაში მონაწილეობისათვის“ (3,1,3);

„სამშაბათს ამ იანვრის 27-ს თბილისის უფლის მომრიგებელ მოსამართლესთან (პავლიევთან) სწარმოებდა საინტერესო საქმე კერესელიძისა... და დების საგინოვის ქალისა და ხელაძის მეუღლისა“ (4,2,4).

2. „— ვაი ამ სალახანების ბრალიო, ამბობს მეორე გაზეთი, რომ თითო-ოროლა გროშის საშოვნელათ სხვა საშუალო არა აქვთო. ოღონდაც, რომ ვაი და ვაგლახი უნდა იყოს მათი ცხოვრება“ (10,2,3);

„თფილისის ისე დიდძალი ხალხი აწევს, რომ, როგორც ჩვენი გლეხი ამბობს ქალაქზე, „ზღვაა“ და აქედგან გარეთ ძნელათ თუ პური გავიდეს (13,1,4).

3. „სამინისტროში იყო სჯა ფრანციაში სიკვდილით დასჯის მოსპობაზე; გარდაწყვიტეს, რომ საქვეყნოთ სიკვდილით დასჯა შემდეგში აღარ უნდა იქნესო“ (5,3,1);

„ფრანციაში სამინისტრო საექვო მდგომარეობაშია. ნაპოლეონს უნდა, რომ ხალხში ხმის მიცემა მოხდეს კონსტიტუციის პროექტის თაობაზე, — მინისტრები თანახმანი არ არიან“ (12,3,4).

რამდენადაც ძიძიმა და ხელოვნური განცხადებებისა და „სამოსამართლო ქრონიკის“ ენა (1), იმდენად ბუნებრივია და ჩვეულებრივ სასაუბრო ენასთან სიახლოვეს იჩენს „რუსეთის ამბებისა“ და „შინაგანი ცნობების“ ენა(2), ხოლო „პოლიტიკისა“ და „ტელეგრაფების“ მკაფიოდ ჩამოყალიბებული, სხარტი და მოკვეთილი ფრაზები მოკლედ უპასუხებს შეკითხვებზე: სად, რა, როდის (3).

სტილისტიკური კონსტრუქციებიდან საინტერესოა ორმაგი უარყოფა. საერთოდ, ჭარბობს ერთმაგი უარყოფის შემთხვევები. ორმაგია იქ, სადაც იგრძნობა უარყოფის გაძლიერების სურვილი (წესდების ძალით დადებულია, 1), რომ არავინ არ აწვალდს არც ერთი ცხოველი... 3) არავინ არასოდეს არ უნდა მოკლას... — 21,3,3).

აზრის გამაძლიერებელი საშუალებაა აგრეთვე სინონიმების პარალელური გამოყენება (... ჰქონდათ ამ დიდ კაცზედ გავლენა და ზედმოქმედება — 3,2,2).

„დროების“ სტილს ქმნის სხვათა სიტყვის -ო ნაწილაკის ხშირი ხმარება, რაც ალბათ სასაუბრო ენასთან დაახლოების სურვილით არის ნაკარნახევი. -ო ნაწილაკი, ჩვეულებრივად, ნათქვამს მიერთვის ბოლოს და ერთხელ, მიუხედავად იმისა, მარტივია თუ რთული წინადადება. აქ კი მისი ადგილი ცვალებადია — გვხვდება თავში, ბოლოშიც. ხშირად ერთ წინადადებაში მეორდება (ჩვენთვის აუცილებლად საჭიროაო ...საზოგადოების დაარსებაო — 14,3,3; სახელმწიფოს თავი დარწმუნდაო, რომ ...ერის ნებით უნდა მოქმედებდესო — 9, დამატ., 1,1).

უხვდაა გამოყენებული ანდაზები და ჩვეულებრივი სასაუბრო ენიდან გადმოღებული გამოთქმები. ისინი ხან უცვლელადაა ტექსტში ჩართული, ხან სტილიზებულიად („აქამდის უდროოთ სითბოს და მოწმენდილ ცას ვემღუროდითო და ახლა კი მომატებულ სიცივეებს ვაყვედრითო: „ვის“ გავყარეთ და

„უის“ შევეყარეთო!“ — 4,1,2—3; „იმას შეუძლია ... ურის ვალი არ დაატეხოს, ნათქვამია — უზომო სარგებელი — ცეცხლიაო“. — 13,2,1: „რუსები რომ იტყვიან „კატური კონცერტო“, სწორედ იმასა ჰგავს“. — 36,2,1; „ეს ისეთი მწერალია, ჩვენებული ანდაზისა არ იყოს, რომ მისი არც ღმერთს ერგება რამე, არც კაცს“. — 35,2,4).

„დროების“ (მხოლოდ ერთი, 1870 წლის, ნომრების) ენის გაცნობამ დაგვანახვა, რომ ეს გაზეთი შეიცავს საყოფადღებო მასალებს ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებისა და ნორმალიზაციის, ლექსიკოგრაფიის ისტორიისათვის, რამდენადაც მასში დასტურდება არქაული, დიალექტებიდან მომდინარე, ხელოვნური წარმოების შემთხვევები, ნეოლოგიზმები. ამ ენის შესწავლას მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე ქართული ენის სიწმინდისათვის ზრუნვის ისტორიის შესასწავლად.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 აკადემიკოსმა ს. ჯიქიამ)

ზურაბ სარჯველაძე

XI—XV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტთა ძირითადი
ოტომოგრაფიულ-ფონეტიკური თავისებურებანი

საისტორიო დოკუმენტების მნიშვნელობა ენის ისტორიისათვის, ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის ძალზე დიდია¹. საისტორიო საბუთები უმთავრესად ცოცხალ მეტყველებას ემყარება. ამის გამო ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ძირითადი თავისებურებანი მათში მკვეთრად აისახებიან. საისტორიო საბუთის შემდგენი ნაკლებად არის შეზღუდული სალიტერატურო ენის ნორმებით.

თუმცა ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვეულებრივ, საისტორიო დოკუმენტთა შემდგენელნი სალიტერატურო ენის დიდ ზეგავლენას განიცდიან, ისინი ცდილობენ სალიტერატურო ენის ნორმების დაცვას². ხშირად მთელი ფრაზებია აღებული ძველი წიგნებიდან, ხშირია ტრადიციული შესავალი და დასასრული.

XI—XV საუკუნეთა ქართული საისტორიო დოკუმენტები მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდიან ქართული ენის ისტორიისათვის. რა თქმა უნდა, აქ დიდ როლს ასრულებს შემდეგი ფაქტორები: სად არის დაწერილი ესა თუ ის საბუთი, ვინ არის დამწერი, დედანთან გვაქვს საქმე თუ პირთან, რა დროისაა დედანი, ან პირი და სხვ.

საბუთების ერთი დიდი ნაწილი გაცემულია საქართველოს სამეფო კარის, ან კიდევ ეკლესია-მონასტერთა მიერ. ამ ტიპის საბუთები არსებითად თავიანთი ეპოქის შესაბამისი სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით არის გამართული. ასეთ საბუთებში დიალექტიზმთა, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა მოძიება საკმაოდ ძნელია. ერთი გარემოებაც არის აღსანიშნავი: სამეფო კარის მიერ გაცემულ საბუთთა დიდი უმრავლესობა დაწერილია მხედრულად, ხოლო საეკლესიო საბუთთა დიდი წილი — ნუსხურად. ნუსხური ანბანი შეიცავდა რიგ ნიშნებს (ა, ბ, ვ), რომელთა შესატყვისი ბგერები ენას უკვე დიდი ხანია აღარ გააჩნდა, მაგრამ ეს ასოები იხმარებოდა

¹ В. М. Жирмунский, История немецкого языка. М., 1965, гл. 74—75; В. В. Иванов, Историческая грамматика русского языка. М., 1964, гл. 17—18; Курс исторической грамматики русского языка, Editura Didactica, și Pedagogica, București, 1963, гл. 59. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1962, гл. 24 და სხვ.

² ამას აღნიშნავს თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი საისტორიო დოკუმენტებს განიხილავს. რამდენადმე ამითვე აიხსნება ის სკეპტიკური დამოკიდებულება, რომელსაც იჩენდა საისტორიო დოკუმენტთა მიმართ რუსული ენის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ა. სობოლევსკი (А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка. М., 1907, гл. 11—12).

როგორც ამ დროის საეკლესიო მწერლობის ძეგლებში, ასევე საისტორიო დოკუმენტებშიაც. უფრო მეტიც, ნუსხურის ორთოგრაფიის ზეგავლენით აი, ეი, იი, უი ჯგუფები საქმიოდ ხშირია მხედრულად დაწერილ საბუთებშიაც.

ძალზე მნიშვნელოვანია ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის ის მონაცემები, რომელთაც გვაწვდის ქართლის სხვადასხვა კუთხეში დაწერილი საბუთები. ხშირად ამგვარი საბუთები (თუ ტრაფარეტულ გამოთქმებს არ მივიღებთ მხედველობაში) დიალექტური ტექსტების შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასეთია სხვადასხვა დავის გადაწყვეტილებათა დაწერილები, ვენახის, სახნავ-სათესი ადგილების ბოძების სიგელები და მისთ. უდავოა, რომ ამგვარ სიგელებს ადგენდნენ ადგილობრივი პირები, თანაც ამ საბუთთა დანიშნულება ისეთი იყო, რომ ისინი ნაკლებად განათლებული წრისათვის უნდა ყოფილიყო გასაგები. ყველაფერი ეს განსაზღვრავდა ამგვარ სიგელ-გუჯართა ენის დემოკრატიულობას. ცხადია, რომ ამ ტიპის სიგელთა შემდგენლები თავიანთი განათლებითაც, სალიტერატურო ენის ნორმათა ცოდნითაც ვერ შეედრებოდნენ სამეფო კარის საბუთთა შემდგენლებს.

არის ერთი ჯგუფი საბუთებისა, რომლებიც შედგენილია ქართულის სუსტად მცოდნეთა მიერ. მხედველობაში გვაქვს სვანეთის საისტორიო დოკუმენტთა ძალზე დიდი ნაწილი. ეს საბუთები დაწერილია სვანთა მიერ. ამას მოწმობს სვანურ სიტყვათა (უსგულაში „სამოცი“, ვარგ „აზნაური“ და მისთ.) და სვანური ფონეტიკისა და გრამატიკისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა გამოვლენა ამ საბუთებში. მეორე მხრივ, ეს საბუთები მნიშვნელოვანია დასავლური ქართული დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ზოგი ძალზე მნიშვნელოვანი მოვლენის ასახვითაც (ეს საბუთები შედგენილია, რა თქმა უნდა, სვანების მიერ, მაგრამ ქართულად. საფიქრებელია, სვანებს მაშინ სალიტერატურო ქართული ვერ ეცოდინებოდათ; ალბათ, მათთვის უფრო ხელმისაწვდომი იყო ის ქართული მეტყველება, რომელიც მაშინდელ დასავლურ დიალექტებში რეალიზდებოდა).

ძალზე მნიშვნელოვანია შემდეგი ფაქტორი: დედანთან გვაქვს საქმე თუ პირთან. პირები შესაძლოა ძველიც იყოს, ან კიდევ ძალზე გვიანდელი. ენის ისტორიკოსისათვის თანაბარი ღირებულება ვერ ექნება XI საუკუნის საბუთის დედანს, ან ამავე დროის საბუთს, ოღონდ მიღწეულს XVII, ან XIX საუკუნის პირით. პირში, ჩვეულებრივ, აისახება გადამწერისათვის დამახასიათებელი ენობრივი თავისებურებები. ისიც შესაძლებელია, რომ გვიანდელი პირი კარგად იცავდეს დედნის ნორმებს, მაგრამ ენის ისტორიკოსი ვალდებულია, ყოველთვის კრიტიკულად უყურებდეს პირს. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ სრულებით უარი ვთქვათ პირების მონაცემთა გამოყენებაზე ენის ისტორიის კვლევისას. მაგრამ ამ მონაცემების მოხმობა შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამგვარი ენობრივი მოვლენები ცნობილია ამავე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლებიდან. ხოლო თუ ისინი იზოლირებულ ხასიათს ატარებენ, უარი უნდა ვთქვათ მათ დამოწმებაზე. მაგალითად, XIX საუკუნის ერთ-ერთი პირი **Φ** გრაფემას გამოავლენს. ამავე დროს ცნობილია, რომ XI—XV საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებისათვის (სიგელთა დედნები, საეკლესიო და საერო მწერლობის ძეგლები, წარწერები...) უცხოა **Φ** გრაფემა. ამის მიხედვით, **Φ** გრაფემა ამ პირში უნდა დავახასიათოთ, როგორც მისი გადამწერის შემონატანი. რა თქმა უნდა, სრულიად უადგილოა, ამ ფაქტის მიხედვით ვიმსჯელოთ **/Φ/** ფონემის არსებობაზე ენის ფონემატურ ინვენტარში.

ქართული ენის ისტორიისათვის საყურადღებო შედეგებს გვაძლევს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისა და საისტორიო დოკუმენტთა მონაცემების შედარება.

სალიტერატურო ენის კონსერვატიული ხასიათი ხელს არ უწყობდა ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა გამოვლენას. და მაინც V—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ არაერთ მოვლენას გამოავლენენ. ირკვევა, რომ ძალზე ხშირად ისეთი მოვლენებიც კი, რომლებიც ახალი ქართულისათვის არის ნიშანდობლივი, თავს იჩენს ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში. ამ მხრივ ისტორიულ დოკუმენტებში დიდ სიახლეებს არ უნდა მოველოდეთ. პრინციპული მნიშვნელობა იმ ფაქტს ენიჭება, რომ ზოგჯერ შეიძლება მთელი სქელტანიანი ხელნაწერი წაკითხოს კაცმა, რაიმე „დარღვევა“ ძალზე იშვიათად, ან თითქმის ვერ იპოვოს, მაშინ როცა ისტორიული საბუთები ამ მხრივ გაცილებით მეტ მასალას იძლევიან. ერთ რომელიმე პატარა საბუთში შეიძლება იმდენი საინტერესო ფორმა აღმოგვაჩნდეს, რამდენის მოპოვებასაც რამდენიმე ხელნაწერის წაკითხვა დასჭირდებოდეს.

ვფიქრობთ, რომ ისტორიული დოკუმენტების ენის კვლევისას უნდა გავითვალისწინოთ როგორც ადრეული, ისე იმავე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლთა მონაცემები. ენის ისტორიის მკვლევარი ვერ დაემყარება მხოლოდ საისტორიო დოკუმენტთა მონაცემებს, ისე როგორც მათი გაუთვალისწინებლობა ვერ მოგვეცემს შესაძლებლობას, რამდენადმე მაინც სრულიად წარმოვადგინოთ ენის ისტორიის სურათი.

ორთოგრაფია და ფონეტიკა. XIV—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში აისახება ჰ>ხ პროცესი: გუეაჯნეს და მოგუახსნენეს, Sd—380 (სიგელი კონსტანტინე მეფისა ფეროზ ვალადემურიშვილის მიმართ, 1407—1411 წწ.), შდრ.: ვისმინეთ აჯა და მოჯსნენება მათი, იქვე; მოგახსნენეთ თქუენ, Ad—626 (დაწერილი კალაურელთა მიერ კათალიკოს დავითის მიმართ, 1453—1459 წწ.); ესე წიგნი მოგახსნენეთ, იქვე; ათას-ათასი თანგი მოგახსნენოთ, იქვე; ჩემით ღონითა დავიხსნენ ის ქუაბი, ლენინგრ. H—71 (გიორგი ქაფშას ძის დაწერილი, 1450 წ. ახლოს); ესე წიგნი ნასყიდობისა დაგიწერე და მოგ[ა]ხსნე, Ad—19 (ვენახის ნასყიდობის წიგნი, XV ს.); და სხუა დავიხსნე, ლენინგრ. H—72 (ნასყიდობის წიგნი შარბის ძეთა ქაფშაძეთა მიმართ, 1450 წ. ახლოს); ესე წიგნი და პირი მოგახსნენეთ, Ad—125 (ერთგულების წიგნი მიცემული გაბრიელ ალავერდელის მიერ დავით კათალიკოსს, 1466—1479 წწ.).

ხშირია ჰ-ს ადგილას ხ Ad—1669-ში (სიგელი კონსტანტინე მეფისა მალანძის, 1472 წ.): ვენახითა; სახნავითა, სახმრითა და უხმრითა; ხელითა.

როგორც ვ. თოფჩიძე დაადგინა, /ჟ/-სთვის ს, შ, თ, ც, ჩ თანხმოვანთა წინა პოზიციას ნიშანდობლივი³. საყურადღებო ისაა, რომ ჰ>ხ პროცესის ამსახველი ფაქტები სწორედ /ხ/-ს წინა პოზიციაში დასტურდება. ანალოგიური შემთხვევები შეიძლება დავიმოწმოთ „ანდრია სალოსის ცხოვრების“ (H—1345, XI—XII სს.), კარაბადინის (Q—26, XIV—XV სს.) ტექსტიდან: მწარე გახსონს, ანდრია სალოსი 9რ, 18—19; ფრიად ძვრის მოხსნე, მოძულე კაცთა, იქვე 68v, 4—6; ხოლო ეპიფანეს მოეხსენებოდეს სწავლანი ესე წმი-

³ ვ. თოფჩიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, III, ჰ და ხ სიბილანტ აფრიკატებთან მეზობლობაში: საქართველოს არქივი, II, ტფ., 1927, გვ. 175—177.

დისანი, იქვე 74v, 3—4; სხუა გასახსნელი წამალი მიეც, კარაბადინი 20r, 20—21; პირველად ჯელი გაუხსენ, იქვე 61r, 11; და მიმწუხრი გარდამოხსნენ, იქვე 179r, 18—19; და მუცელი მითა გაუხსნათ, იქვე 25r, 12; ხშირად ვსწერე, ანდრია სალოსი 201v, 16, თავსა ხშირად იპარსევდეს, კარაბადინი 71v, 22—23; ლაპარაკი გაუხსირონ, იქვე 63r, 17—18 და მისთ.

საინტერესო შეიძლება იყოს ის ფაქტიც, რომ ზოგიერთ მთის დიალექტში *ქ/ხ* შენაცვლება სწორედ *ს*, *შ* თანხმოვანთა წინა პოზიციაში შეინიშნება: მაშინის აუხსნით ამ კარებებსა (მთიულური, ქართ. დიალექტოლოგია, I, 67, 11); ძველს დროსა ამ ჩუენს ქევსა ხშირად ეცემოდიაწე (მოკეური, იქვე 41, 11) და მისთ.

/ქ/ხ/ ფონემატური ოპოზიციის მოშლის ამსახველი ფაქტები სალიტერატურო ენაში X საუკუნიდან გამოვლინდება. აქ ზოგ მათგანს დავასახელებთ⁴: მრავალ არიან საბრკენი მისნი და აწ ივლტოდე საბრკეთაგან და მახეთა ეშმაკისათა, ათონ. მრავალთ. 274v, 8—11b; და წყალობითა მოიხსენე გალატოზი იესე, ოშკის წარწ. გვ. 54: უკუეთუ გუამი ესე სიხშომაჲ შეპყრობილ იქმნეს ამისგან, კაცისა აგებ. 167, 6—7b; ცხრამეტსა წელიწადსა შიგან ერთხელ ოდესმე, ქრონიკ. 320, 13—14.

სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი მასალის მიხედვით, X საუკუნისათვის სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში ხდება */ქ/ხ/* დაპირისპირების მოშლა.

XIV—XV საუკუნეთა ის საისტორიო დოკუმენტები, სადაც *ქ/ხ* შენაცვლება აისახება, უპირატესად ქართლურის მეტყველებას ემყარება. საფიქრებელია, რომ ამ დროის ქართულში (ყოველ შემთხვევაში ამ დიალექტის ერთ ნაწილში, შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოს მომიჯნავე არეალში მაინც) */ქ/ხ/* ოპოზიცია იშლება.

Ad—1284a გამოავლენს ისეთ ფორმას, სადაც *ქ>ხ* პროცესს აღვილი აქვს ისეთ შემთხვევაშიაც, როცა *ქ-ს ხ* არ მოსდევს: ბარითა, ველითა, ვენახითა, ქალითა.

ვ/უ. *ვ-სა* და *უ-ს* გამომხატველ გრაფემათა სისტემატური ურთიერთშენაცვლება დასტურდება სვანეთის საისტორიო დოკუმენტებში. განსაკუთრებულ ყურადღებას ის იქცევს, რომ *უ* არის ძალზე ხშირად იქ, სადაც სალიტერატურო ქართულში *ვ* გვაქვს: *კეუხა*, *თაუხმდებობითა*, *შეუ*...

ეს მოვლენა შემთხვევითი არაა. ამ საბუთთა დიდი უმრავლესობა სვანების მიერ არის შედგენილი. სვანურში კბილბაგისმიერი *ვ* არ გვაქვს, მაგრამ არის წყვილბაგისმიერი *უ*. სვანი, ბუნებრივია, ქართულად წერისას *ვ-ს* ადგილას *უ-ს* წერს.

X—XIII საუკუნეთა სასულიერო მწერლობის ძეგლებში დასტურდება *ვ-სა* და *უ-ს* გამომხატველ გრაფემათა მონაცვლეობა, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ცოცხალ მეტყველებაში, რომელსაც ამ დროის სალიტერატურო ენა ემყარება, */ვ/უ/* ფონემატური ოპოზიცია იშლება. ორიოდ ნიმუში: *ვ/უ*: იდიდა, შორის ძმათა თჳსთა, მესამე მართვე, შატბ. კრებ. 91r, 17—19b; და ნაშობი არა ესვას, ლევიტ. 22, 13 0; უკუეთუ გიწყვებოდის თქუენ, Sin.—36, 320, 30b—321, 1a; 321, 4—5a; რადთა აქვნდეს ესე სამოდჯრებლად, ფსალმ.

⁴ უფრო დაწვრილებით ანალოგიური ფაქტები განხილულია ჩვენს წერილში: *ქ* და *ხ* გრაფემათა და */ქ/* და */ხ/* ფონემათა ურთიერთმიმართებისათვის: ორიონი, 1967, გვ. 260—265.

გვ. 455, 25C; უ/ვ: შენ დაამტკიცენ ყოველნი საზღუარნი ქუეყანისანი, ფსალმ. 73, 17B; არა ღირს-ვარ წოდებად შუილად შენდა, სინ. თარგმ სახარ. 82r, 12—82v, 1 და მისთ.

XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში ვ გვხვდება იქ, სადაც უ არის მოსალოდნელი: ყოვლითა მზღვრითა (სიგელი ბაგრატ IV-სა შიომღვიმის მიმართ, 1057 წ.); ბეშქენს სიცოცხლესა და გამარჯვებას ულოცვიდენ, კორიდეთის სახარების მინაწერი, 5r (XIII ს. II ნახ.).

უ/ვ მონაცვლეობა ძალზე ხშირია XV საუკუნის ისეთ საბუთებში, როგორიცაა: Ad—14 (მამულის შეწირულების წიგნი მიცემული ალექსანდრე მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის, 1412—1443 წწ.). Ad—19; Ad—125; Hd—11634 (ყმა-მამულის წყალობის წიგნი მიცემული ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზევდგენიძისათვის, 1429 წ.) და ზოგი სხვა.

მას შემდეგ, რაც ვ და უ გრაფემათა ხმარების თავდაპირველი წესი მოიშალა, ზოგ საბუთში თავს იჩენს უ იქ, სადაც ადრე ვ იწერებოდა: ნებითა და შეწეუნითა ღმრთისათა, Sd—380; ქართულთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფისა, Ad—1284; აღმოსაუღეთისა და დასაუღეთის თვითმპყრობელისა, Ad—14. ბაგრატ IV-ს 1057 წლის სიგელში გვაქვს მწუვალებელთა ფორმა, რომელიც კონტამინაციური დაწერილობის ნიმუშია: მწვალებელთა + მწუალე-ბელთა > მწუვალებელთა. ამ რიგის კონტამინაციური დაწერილობანი ენის ისტორიისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია (შდრ.: კხ, ხჟ, გქ და მისთ. დაწერილობანი).

ისტორიული დოკუმენტებიც იძლევიან იმის მტკიცების საშუალებას, რომ XI—XV საუკუნეთა ცოცხალი მეტყველების გარკვეულ არეალში (ჩვენი ვარაუდით, სამხრეთ საქართველოსა და ქართლის ტერიტორიაზე არსებული ცოცხალი მეტყველება) /ჟ/ იშლება, იგი /ვ/-ს ემთხვევა. ის, რომ ამავე ეპოქის და მოგვიანო ხანის ზოგ საბუთში გვხვდება უ, ტრადიციის ზეგავლენით უნდა აიხსნას.

უ/ო. ცნობილია, რომ ქართულ წერილობით ძეგლთა ერთ ნაწილში შეინიშნება უ და ო გრაფემათა ურთიერთშენაცვლება⁵. ეს მოვლენა ძალზე დამახასიათებელია ისტორიულ დოკუმენტთა უმრავლესობისათვის. ჩვენი აზრით, სავსებით სწორად იქცევიან ის გამომცემლები, რომლებიც გამოცემისას ამ ორთოგრაფიულ მოვლენას ასწორებენ.

უ/ო ხმოვანთა შენაცვლება ცოცხალი მეტყველებისათვის არ უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი, მაგრამ არის ზოგი ფაქტი, რომელთაც უშეკვლად ანგარიში უნდა გაეწიოს: თამარ მეფის სიგელი გელათის მიმართ (ცსსა 1148 ფ., № 5004, 1187 წ.) გამოავლენს იესო ფორმას. იხ. აგრეთვე: უფალსა ღმერთსა ჩუენსა იესო ქრისტესა, Hd—11625 (კეთილ-მოყვრობის წიგნი, მიცემული ბეგა მანდატურთუხუცესის მიერ თორელს, XIII—XIV სს. მიჯნა). ვაცილებით უფრო ადრე იესო გვხვდება სასულიერო მწერლობის ძეგლებში: განა-

⁵ თ. კორდანიძე, შიომღვიმის ისტორიული საბუთები, 1896, 7; Н. Я. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Иверы: ЗВРАО. т. XIII. вып. II—III, 1901, გვ. 108; К. Кекелидзе, древнегрузинский Архиператикон, 1912, გვ. XXIII; ა. შანიძე, ვანის მარმარილოს ქანდაკების წარწერის წაკითხვა-განმარტებისათვის: საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოაზრ., XVII, 1956, № 9, გვ. 858; ქ. ლორთქიფანიძე, კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები და მათი ენა, 1956, გვ. 126, შენ. 2; მ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, 1959, გვ. 42 და სხვ.

⁶ მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 2

შორე ესე ძალითა სულისა წმიდისა შენისაჲთა, ქრისტე იესოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, Sin.—66 98r, 8—10; ჰრქუა იშხოს ღედამან თვსმან, იქვე 109v, 1—2; ჰრქუა მას იესო, იქვე 109v, 3; ქრისტე იშხოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, იქვე 121r, 21; ამან მოიყვანა იესოჲსა, ქსნ. ოთხთ. 127v, 15—16b; კულად იესო განკიცნა, A—603, 180,4; და სინანულისა უფლისა მიმართ ჩუენისა იესო ქრისტესა, საქმ. მოციქ. 50v, 4—5; რომელმან ყოველივე დაჰბადა იესო ქრისტეს მიერ, პავლ. ეპისტ. 169r, 15; და უძლური იგი შთაუტევეს წინაშე იესოჲსა, კათ. ეპისტ. 68v, 2—3; განცხადებულად ჟუარცუმასა იესოისსა ქადაგებს, თარგმ. ქებ. ქებათ. 25,12.

XI—XV საუკუნეთა საბუთების ერთ ნაწილს ახასიათებს მოვლენა, რომელიც ანმეტობის სახელით არის ცნობილი. ასეთი საბუთებია: Hd—1358a (1260—1300 წწ.); Hd—1301 (1465 წ.) და სხვა. მოვიყვანთ რამდენიმე ნიმუშს:

დაგიწერე მე, მსახუროთ<ა> უზუცესმან<ა> ბეგამან<ა>, ძემან<ა> გ<ა>რიგოლ<ა> სულკურთხეულისამან<ა>, შენ<ა>, ჯომარ<ა>დისძესა ქუაფ<ა>ქუასა და ძ<ა>მასა შენსა ჯიშოსა, შვილ<ა>თა და ყოველ<ა>თავე მომავალ<ა>თა თქუენთა, Hd—1358a; სახელ<ა>ითა ღმრთისათა, მამ<ა>ისათა, ძისათა და სულ<ა>ისა წმიდ<ა>ისათა ესე შეწყალ<ა>ე-ბ<ა>ისა წიგ<ა>ნი და ნიშანი მოგ<ა>ეც<ა>ით<ა> ჩუენ<ა>, პატ<ა>რონ<ა>მან<ა> ატენ<ა>ისა მოურავ<ა>მან<ა>, Hd—1301 და სხვა.

როგორც ხედავთ, უპირატესად მეტი ანუ იწერება თანხმოვნების გამომხატველ გრაფემათა შორის. ეს არის ორთოგრაფიული მოვლენა, მაგრამ ძალზე საინტერესო და დღესდღეობით აუხსნელი.

ნუსხურად შესრულებულ საისტორიო დოკუმენტებში იხმარება **ა**, **ჟ**, **ჰ** გრაფემები. მათი ხმარება საკმაოდ ხშირად აღარ ემორჩილება არავითარ ნორმებს, ეს მოვლენა კი შედეგია ენის ფონემატურ სისტემაში მომხდარი ცვლილებებისა.

ა ამ დროისათვის უკვე მოშლილი ჩანს. ამით აიხსნება **ა**-ს კლება იქ, სადაც იგი მოსალოდნელი იყო მიწა — (სახ. ბრუნვა), ოქროსა (ნათ. ბრ.), ოქროთა (მოქმ. ბრ.), მამისათა (ნათ. ბრ.) და მისთ; **ა**-ს ზედმეტი დაწერილობა (ააშენაჲ, გააკეთაჲ, აკეთებჲს და ბევრი სხვა). ზოგიერთ ცალკეულ შემთხვევაში **ა** /**ა**/ ხმოვნის ადგილას არის დაწერილი.

ჟ ჩვენს დოკუმენტებში ძალზე იშვიათად იხმარება იქ, სადაც იგი ნორმათა მიხედვით /**ეა**/ დიფთონგს უნდა გამოხატავდეს. ეს არცაა გასაკვირი: /**ეა**/ დიფთონგი ენაში დიდი ხანია მოშლილია, ამიტომ ბუნებრივია, რომ ისეთ შემთხვევაში, სადაც ადრე /**ეა**/ დიფთონგი გვქონდა, **ე** გრაფემა იწერება. **ჟ** XII—XIV საუკუნეთა დოკუმენტებში ჩვეულებრივ უმარცვლო **ჟ**-ს გამოხატველი ნიშნის შემდეგ იწერება. ეს ორთოგრაფიული მოვლენა, რომელიც X საუკუნიდან იჩენს თავს, საზოგადოდ ძალზე ხშირია XI—XIII საუკუნეთა ნუსხურად დაწერილ წერილობით ძეგლებში.

ისტორიულ დოკუმენტებში **უშ** დაწერილობა გვაქვს ადრინდელ ვე-ს ნაცვლად: საქართუშლო; მზრახუშლ, მცენებაჲ სარჯულოჲ (1470—1474 წწ.).

ჰ გრაფემა საკმაოდ ხშირად გამოხატავს /**უი**/ დიფთონგს. დარღვევები აქაც შეინიშნება: **ჰ** ზოგჯერ შეცვლილია **უ**-თი: წჰმა (წუმა, ცული) ცული,

თუმცა არის შემთხვევები ჳ-ს დაწერილობისა იქ, სადაც უ უნდა იწერებოდეს: გული (გული) და მისთ.

XV საუკუნის „მცნება სარჯულო „საკმაოდ ხშირად ჳ-ს იყენებს /ვი/ მიმდგომის აღმნიშვნელად: განზრახვთა, რისხვთ, შვლითა.

განვიხილოთ ძირითადი ფონეტიკური პროცესები.

ასიმილაცია. მე-2 ობიექტური პირის გ ნიშანი ყრუვდება ყრუ ბგერათა წინ /გქ>ქქ, გკ>კკ/, შემდგომში ორი იდენტური თანხმოვანი ერთი გრაფემით გადმოიცემა: გქონდეს>ქქონდეს>ქონდეს: მე, ბეგასა, ჩემითა კელითა დამიმტკიცებია, ქონდეს ჩუენსა ერთგულებასა შინა, Hd—1359 (დაწერილი მსახურთუხუცეს ბეგა სურამელის მიერ ქუაფქუა ჯომარდისძის მიმართ, 1260—1300 წწ.); ქონდეს თქუენ, ზედგენიძეთა, Hd—11634 (წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზედგენიძის მიმართ, 1429 წ.); ქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან, Hd—130 (სითარხნის წყალობის წიგნი, მიცემული ატენის მოურავის საგია თურმანიძის მიერ, 1465 წ.).

გკ>კკ>კ:გადრეთ>კადრეთ>კადრეთ: ესე გასათავებელი პირი კ[ა]დრეთ და მოგახსენეთ თქუენ, Ad—626; კადრეთ და მოგახსენეთ თქუენ, ცასა 1448; ფ. 531 (სიგელი გიორგი მეფისა დავით კათალიკოზის მიმართ, 1457 წ.).

თგ>დგ: ერთგულ>ერდგულ: ერდგულად მსახურებასა შინა მეფობისა ჩუენისასა, სიგელი დავით მეფისა ზარდახნისუხუცეს ვახტანგ თულაისძეს, 1285 წ.; ქონდეს ჩუენსა ერდგულებასა შინა, Hd—1358; ვერავინ გეცილებოდეს ერდგულად მსახურებასა შინა, Hd—11626 (სიგელი გიორგი ბრწყინვალისა მეაბჯრეთუხუცეს შალვას მიმართ, 1339 წ.); დიდად ერდგულთა, Hd—11634.

საუკუნითგან>საუკუნიდგან: რომელი საუკუნიდგან სათნო-ეყუნეს უფალსა, Ad—5 (დაწერილი ძაგან აბულეთისძისა შიომღვიმის მიმართ, 1259 წ.).

ძუელითგან>ძუელიდგან: რაიცა მას სოფელსა ძუელიდგან ჰქონებია, Ad—5; რაიცა ძუელიდგან არა ზედა სდებია, სიგ. მიქელ კათალიკოსისა.

ვინათგან>ვინადგან: ვინადგან, Hd—1360 (წყალობის სიგელი ანდრონიკე მეფისა წითლოსან ქვენიფნეველის მიმართ, 1348 წ.).

ადრითგან>ადრიდგან: ადრიდგან მქონდა სასოებაი, სიგელი ჭიაბერისი შიომღვიმის მიმართ.

რათგან>რადგან: რადგან მე პატრონთა ღმრთისა სწორთა ბრძანებითა და კითხვითა მიქმნია, სიგელი ჭიაბერისი შიომღვიმის მიმართ.

სდ>ზდ: მო-ს-დევით>მო-ზ-დევით: როდეს მოზდევით კარს, ცსსა 1448 № 5027.

რახდომი>რაზდომი: ანუ მომავალთა მუნვე მყოფთა რაზდომიცა, Ad—601.

სალიტერატურო ენაში ამ რიგის ფაქტები X საუკუნიდან იჩენს თავს (პირველად დასტურდება Sin.—39 ხელნაწერში, რომელიც 974 წელსაა გადაწერილი). აქ ორიოდ ნიმუშს დავასახელებთ: და აღიპყრეს აფრაჲ იგი მცირჲ და ქარით კერძო ეპყრა კიდჲდგან, სინ. საქმ. მოციქ. 83v, 1—5b; Sin.—58, 115v, 13—16a. რომელი იტყოდა სამადგანი იფქლი დრაჰკნის და სამი სამათგანი ქერი, H—1346, 16v, 14—16; სამი სამადგანი ქერი სახჲ არს, იქვე 100r, 16—100v, 1;

ვინაიდან ვიკმენ, კმუბს, სჯულიერისა სამსახურისა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 387, 16—17; ვინაიდან კელი მისი განუღე დისწულსა ჩემსა, იქვე 406, 6—7 და სხვა.

XV საუკუნის საისტორიო დოკუმენტებში ვითარებითი ბრუნვის ნიშნისეული დ ზოგჯერ თ-ს სახითაა გადმოცემული: უცილებლათ ყოვლისა ადამიანისაგან, Ad—1284; შესაწევრათ გამამტყუეს, ლენინგრ. H—71. ეს მოვლენა ასახავს მეღერ ხშულთა დაყრუებას აბსოლუტურ ბოლოში, რაც ზოგჯერ განიხილება, როგორც ასიმილაცია პაუზასთან.

ქართული სალიტერატურო ენის უფრო აღრინდელ ეტაპებზედაც გვხვდება მეღერთა აუსლაუტში დაყრუების შემთხვევები: და აღვიდა იგი მთათ, მრკ. 3, 13C; სათნოთ ცხოვრებისათჳს ეპისკოპოსისა, S—1138, 175v, 16—17b; მოილო მარიამ ნელსაცხებელი და იწყო ცხებათ ფერკთა უფლისათა, ჭილ-ეტრ. იადგ. 128v, 17—19; ამალდი ზეცათ, იქვე 270, 5; რომელნი იქმან უქრთამოთ, Sin.—34, 96r, 8; რომელი-იგი ყოველთავე თანამდგომთა ერთბამათ თუალითა ვიხილეთ, პარხლ. მრავალთ. 200r, 19—21b; უცხოთ მეცლადღებული ქალწულმან უბიწოთ დაიტია, ჭილ-ეტრატ. იადგ. 4r, 16—17; გესავთ შენ მყუდროთ ნავთსაყოდელად სულთა ცხორებისა, იქვე 4v, 8; შემოქმედი ცათაჲ სიმდაბლით ქუეყანათ მოხუედ, იქვე 19r, 17—18 და მისთ.

XIII—XIV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტებში დასტურდება ვ-კრებ ზმნიდან ნაწარმოები მიმღეობები: სა-კრეფ-ელ-ი (არცა რას ვინ სთხოვდეს საკრეფელსა, რკონ. დაწერილი) და მ-კრეფ-ელ-თა (მონადირეთა, ხორბლის მკრეფელთა, Hd—1360). ეს მიმღეობები იმაზე მიუთითებენ, რომ ამ ზმნის ფუძისეული ბ დაყრუვდა აუსლაუტში: ვ-კრებ, მ-კრებ და შემდგომში გავრცელდა იქაც, სადაც ბ>ფ გადასვლისათვის სათანადო ფონეტიკური გარემოცვა არ არსებობს (შდრ.: უფრო აღრინდელი ძეგლებიდან: შეკრიფა საფასჲ დიდი, სვან. მრავალთ. 435, 22; და დაყვენ დღენი ესე შუდნი მუნ, ვიღრემდე შევკრიფე ყოველი ნაყოფი მისი, Sin.—11, 128v, 15—16; შემოკრფა ყოველი ქალაქი ადგილსა მას იქვე 180v, 2).

დ ი ს ი მ ი ლ ა ც ი ა. ლიაობის მიხედვით ხმოვანთა დისიმილაციის ნიმუშებად მიგვაჩნია ოა, ოე კომპლექსთა უა, უე მიმღევრობებად გადაქცევა:

ცხოარ>ცხუარ: ცხუარნი მათნი, Hd—1351 (სიგელი გიორგი III-სა შიომღვიმის მიმართ, 1170 წ.); და არა ვისი წამიგია ამას შიგა, რომე ასი ცხუარი და ექუსასი თეთრი პატრონმა მამა ჩემმა მიბოძა, რკონ. დაწერილი (1259 წ.).

ყოველ>ყოელ-ა: მაშინ ბაღდაღური ალაფი ყუელაი იფუად იყო, რკონ. დაწერილი; ბ[რძანე]ბა და ნიშანი ჰქონდ[ე]ს ყუელა, Hd—11627; ყუელა შენ მოიკ[უ]ლიე, Hd—2199 (მამულის წყალობის წიგნი მიცემული მეფე დავითის მიერ ეზოს ჩუხჩარეხ პიპასთვის, 1365 წ.); მისმცა ყუელასა მადლითა კრულია ცათა შინა, Ad—81 (შეწირულების სიგელი თამარ მეფისა შიომღვიმის მიმართ, პირი, XIX ს.).

ამ რიგის ფაქტები ცნობილია ძველი ქართულის ძეგლებიდანაც: ოა>უა: მაშინ ლომი იგი შინა კერძო უდაბნოჲსა მის წარვიდა ვითარცა ცხუარი, ცხორ. მარიამ მეგვპტ. 88r, 5—7; თავთა თჳსთა მწყსილეს და არა ცხუართა ჩემთა,

* H. Hoenigswald. Are there leniversals of Linguistic Change? Universals of Language. Cambridge, 1966, გვ. 36.

სწავლ. ეფრემისნი ნეოფიტეს მიმართ 251r, 9—11; რამეთუ საესე იყო მთუარე ღამესა მას, ცხოვრ. მარიამ მეგვტ. 80r, 3—4; რამ-მე სარგებელ არს შენდა ბრწყინვალეობა იგი მზისა ანუ მთუარისაჲ, სინ. თარგმ. სახარ. 47v, 2—6.

ოე>უე: სოველ>სუელ: ტკბილი ბროწეული სუელსა მჭუარჩიგა წა-ხუივე, კარაბადინი 115r, 23—24; კაცისა ტანის სისუელითა აღივსოს, იქვე 67r, 15—16.

ლ-ლ>ლ-რ: უკლებლად>უკლებრად: უკლებრად, Hd—11634; შდრ. უკ-ლებლად, იქვე.

ნ-ნ>ლ-ნ: მონაზონ>მოლაზონ: თუითთი მოლაზონი რიგ-მოლებით ეამ-სა წირვიდეს, რკონ. დაწერილი; [მღ]დელთ-მოღოზონთა და მთავარდიაკონ-თაგან, Ad—601 (სიგელი გიორგი მეფისა ქვათაქვეის მონასტრის ბერების მი-მართ, 1460 წ.), მღდელთა და მოღოზონთა პატივისმცემელნი, მცნებაჲ სარ-ჯულოჲ და სხვა.

მოლაზონ სალიტერატურო ენაში X საუკუნიდან გვხვდება: და ბრძანა შემოკრებაჲ მოლაზონთა, მოქალაქეთაჲ, ეფთჳში 102v, 8—10; სტანჯენ იგი მართლმადიდებელთა ხუცესთა და მოღოზონთა, დიალოღ. 32r, 13—16a, მოლ[ა]ზნობად არა გიტეობს უფალი, ანდრია სალოსი 5v, 12—13 და მისთ.

აქ გვაქვს დისიმილაცია ბგერათწარმოების რაგვარობის მიხედვით.

შთ>*შჩ>რჩ: შთობა>*შჩობა>რჩობა: ანუ ჩამოარჩონ, Hd—1351.

შთ>შჩ>რჩ: მე შინა ეზომი დამრჩა, რკონ. დაწერილი.

სძ>რძ: ვინცა და რომელმან სჯულისა და კ[ა]თალიკოზისა ურჩად უხუ-ჭდრი ცოლი შეირთოს, ანუ სუნაჲ, ანუ მეყვსი, ანუ რძალი, მცნებაჲ სარ-ჯულოჲ.

მე ტ ა თ ე ზ ი ს ი. თრვ>თურ: [ა]თრვამეტ>თურამეტ: დაიწერა ბ[რძა-ნე]ბაი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა მეთურამე-ტესა, Ad—81 (სიგელი მეფისა შიომღვიმის მიმართ 1196 წ.); შდრ.: რომელსა დაეყო ათურამეტი წელი, სინ. მრავალთ. 144,7; აჰა ესერა ათურამეტი წელი არს, ლ. 13,16C და მისთ.

მთრვალ>მთურალ: დაიკვეთაჲ შენი სიძვისაგან, ტაცებისაგან, სინარ-ბისაგან, დიდისა სიცილისაგან, მთურალბობისაგან, მცნებაჲ სარჯულოჲ, შდრ.: უგონურობისა მთურალბობითა დაუტევა, იელ. იადგ. 119v, 8.

იერუსალემ>იელუსარემ: ნუკა იელუსარემს და მთაწმიდას, ლენინგრ. H72; იელუსარიმის და ანტიოქისა პატრიარქი, მცნებაჲ სარჯულოჲ.

XV საუკუნის Ad—14 გამოავლენს მხთისანი ფორმას, რომელიც მეტათე-ზისის, ბგერათდაკარგვის და ასიმილაციის გზით არის მიღებული: ღმრთ>>მღთ>მხთ: და ყოველნი წმიდანი მხთისანი.

ბ გ ე რ ა თ დ ა კ ა რ გ ვ ა. ა ხმოვანი დაკარგულია გაცვეთის გზით:⁸ არა>არ: არ დავიშურვეთ, Hd—1348 (წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფე-სა ავთანდილ ზევდგინიძის მიმართ, 1430 წ.); არ მოგეშალოს, იქვე; არ ეთხო-ვებოდეს არ ულუფა, არ გუთნისთავი, არ სამეჭინიბეო და არ სახორსარლო,

7 ზ. სარჯველაძე, ძველი და საშუალო ქართულის ფონეტიკის ზოგერთი საკითხი: „მაცნე“, № 6, 1969, გვ. 228—230. იქვე მოცემულია ამ გადასვლის ახსნის ცდა.

8 ხშირად ხმარებულ მორფემათა და სიტყვათა გაცვეთის შედეგად მომხდარი ფონეტი-კური პროცესების შესახებ: А. Мартине, Принципы экономии в фонетических измене-ниях, М., 1960.

არ სამეშაო, არ ზროზა, არ საკლავი, არ გოჭი, ქათამი და არ საყველიერო და არა სათხოვარი, არ დიდი და არ მცირე, არასთანა არა, Hd—1369; სრულიად არ ეთხოვბოდეს არ ულუფა, Hd—1369 (სითარხნის განახლების წიგნი, მიცემული ალექსანდრე მეფის მიერ თბილელ-მანგლელ იოანე მოძღურისათვის, 1441 წ.).

ცა>ც: და იმაზედა ჩუენც განთავისუფლებით გამყოფენით ასრე, Sd—143; არცრა ჩუენი საყალნო და სასამსახურო თქუენ ინდომეთ, იქვე; შდრ.: რასაც იგი იქმს, ი. 5, 19C.

ზედა>ზედ: არის ეენატა ბოლოსა ონასშვილის გვერდზედ, Ad—14a; შდრ.: და ზედ დადგრომილისა მბრძანებელ-ყოფაჲ ამის ეგონოს, A—217, 13v, 7—10a; ზედ მოიხილა და დადნეს წარმართნი, ამბაკუმ 3, 6L.

შივა>შიგ: და ღობეშიგ, რაც ამ ერთისა გლეხისა არის, Ad—14a.

იკარგვის ე: ამავე>ამავ: ამავ ეკლესიას დავედევ, კორიდ. სახარ. მინაწ. 3v, (XIII ს. II ნახევ.).

უმარცვლო უ იკარგვის: უაუეთუ>უკეთუ: უკეთუ ვინმე ესე ჩემგან გაგებული და შენსა სამკუთირებელსა შემოწირული შეცვალოს, რკონ. დაწერილი; უკეთუ დედოფალმან შესცვალოს, სცსა № 2243; შდრ.: უკეთუ ჰყო ძალისაებრ შენისა, Sin.—34, 159r, 14; უკეთუმცა გეტყოდა, იქვე 170v, 23; ოკეთო გრქუას, იქვე 176v, 22; და უკეთუ უფალი მისი აიძულებდეს, ანდრია სალოსი, 48r, 18—19.

ეგზომ>ეგზო: არა მოაკლდა ეგზო სიგელი თამარ მეფისა (1209—1210 წწ., ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ი ს გამოცემა), 9, 12.

იკარგვის მ: ქმნ>ქნ: სოფელი ავეკეთი და იისციხე მოკითხული ვქენით, Hd—1347: რააცა გამიჩენია, მისი ქნაი, რკონ. დაწერილი; ცუდ ქნა ამათ[ი] განძრახვაი, Ad—15; შდრ.: სული ბრწყინვალე ქნის, სინ. მრავალთ. 187, 16; რაათა მსგავს აბრაჰამისა იქნე, Sin.—36, 357, 17—18b; ელვანი და ქუხილნი იქნებოდეს, A—89, 2r, 15—16; და ნაყოფიერ იქნებოდა, იქვე 3r, 18 და მისთ.

იკარგვის ლ: რომელ>რომე: და დავხედენ ესე, რომე არცა სას[ულიერო]დ და არცა საკორციელოდ არა სჯობდა, Ad—9 (მიქელ სურამელის მეუღლის ქაქანას დაწერილი, XIII ს.); და ვცანით, რომე, Ad—1839.

იკარგვის რ: ბრძ>ბძ: ამა პატრონთა ბძანებისა მოწამე ვარ, Sd—143; შდრ.: ანგელოზთა მისთა უბძანებიეს შენთვის, ლ. 4, 10 D; რასამე გვბძანებ ყოფად, ათონ. მრავალთ. 173v, 10—11b და სხვა.

გარნა>განა: განა მრავალმოწყალებამან და არდავიწყებულებამან ქმნულებისა მისისამან, Ad—15 (სიგელი გიორგი III-ისა საქართველოს ეკლესიის მიმართ, 1178 წ.); შდრ.: მან განაღა ჰრქუას მშუდობაჲ ერსა წმიდათა მისთა, სინ. მრავალთ. 141, 17—18; გულმოდგინებაჲ დიდი მაქუნდა, განა კელთა ჩემთა ესთენ შეუძლეს, Ath.—42, 234r, 14—16 (გაბამწ. ანდერძი); გულის-მოდგინებაჲ ფრიად მაქუნდა, განა წერაჲ ესთენ ვიცოდე, Ath.—9, 374v (ბლეიკის აღწერილობის მიხედვით, გვ. 48); შდრ.: დაღაცათუ ნაწერი უნდოჲ არს, გ ა რ ნ ა სიმართლისათჳს და შეწამებისა მიზეზსა ვერვინ დასდებს, Ath.—30, 429r (ბლეიკით, გვ. 109).

ასრეთი>ასეთი: და თუ რამე ასეთი საქმე შეგუცოდოთ, Hd—1348; შდრ.: ესეთი, რომელიც პირველად სინურ მრავალთაჲში იჩენს თავს: ესეთითა მოქალაქობითა შეუდგეთ ყოველნი, 176, 13—14.

იკარგვის დ: მათი მონასტერი კარგა და საპატიოდ იყოთ, რკონ. დაწერილი.

დიდად > დია: მისითა წყალობითა დია მქონდა, რკონ. დაწერილი; მათ ჟამთა შინა დია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, იქვე, შდრ.: და დია მსუროდა შენთვის, ანდრია სალოსი 105r, 16.

იკარგვის უ: უკანასკნელ > უკანასკნელ: ნუ თ[ან]ა მზრახუელ ექმნებით ამა უკანასკნელისა სიცრულთა, მცნებაჲ სარჯულოჲ; შდრ.: რომელსა უნდეს მთავარ-ყოფაჲ, იყავნ იგი მსახურ ყოველთა და უკანასკნელ მოყუასთა, Sin.—64, 135r, 19—20.

იკარგვის გ: ეგზომი > ეზომი: მე შიგა ეზომი დამრჩა, რკონ. დაწერილი.

იკარგვის ბგერათკომპლექსები: არიან > ან: ვითა ძეგლითგან უსაბანჯრონი ყოფილან, Ad—15; ყოფილან, Hd—11625; შდრ.: ხოლო სატანჯველნი ეგე შენნი და იძულებაჲ ჩუენი ეგოდენ არს, ვიდრემდის სულნი და კორცნი ესე ჩუენნი ერთად დამკუიდრებულან, Sin.—11, 13v, 21—24; რომელნი ძეგლსა ამას შინა განწესებულან საქმარნი ტრაპეზისანი, ვაჰან. ქვაბ. განგ. 87, 16—18.

ვალს > ვა: ნუცა კელისოფალი შევა, ნუცა ციხისთავი, ცხირეთ-ცხავერის სიგელი... შდრ.: მი-თუ-ვიდიან ხილვად სნეულთა, ორიმცა მივა სლვითა სიმდაბლისათა, აპოკრ. წამ. ფილიპესი 10, 25—26; არა პურითა ხოლო ცხონდების კაცი, არამედ ყოვლითა სიტყვთა, რომელი გამოვა პირისაგან ღმრთისა, Sin.—16, 12v, 14—17; ეშმაკთა განასხამს და არა შევა მონასტერსა მისსა დედაკაცი, პარხლ. მრავალთ. 335v, 1—4a და მისთ.

წაღმართ > წაღმა: წაღმა არა გეთხოვებოდეს, Hd—1055; ვიყვენით დღეს და დღესითგან წაღმა, Ad—125; შდრ.: აპრილსა ოცდახუთსა წაღმა აღარ წავა აქუსებაჲ, ქრონიკ. 334r, 14—15.

ბ გ რ ა თ გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ა. ვითარდება მ: ზღვარ > მზღვარ: ბორცუის ჯუარი ყოვლითა მზღვრითა მისითა, სიგ. მღუიმელთაი 95, 5—6; მძღვრითა, Hd—1360; შდრ.: და ქუემოხსა მზღვრისა დიკისაჲ ოდენ კოშელისა კაცისა გაშუენებული [აღ]ალაჲ, კოშის წარწ. გვ. 9.

საზღვარ > სამზღვარ: სამზღვარსა შიგან აშენებული, გიორგი III-ის სიგელი.

ძლ > მძალ: მძლითა და მეოხებითა წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათა ჩუენთა, (დავის გადაწყვეტილების დაწერილი). მძლითა ფორმაში მ განვითარებულია მძლე მიმღეობის თავკიდური მ-ს ანალოგიით.

საცხოვრებელი > სამცხოვრებელი: მოაქმარეთ სამცხოვრებელსა, რკონის დაწერილი.

ვითარდება ნ: წმიდა > წმინდა: თავსმდებობითა წმინდათა მოციქულთა, წინასწარმეტყველთა, მღრღელთმოძღუართა, ვენაჰის ბოძების დაწერილი. პირველად ამ რიგის ფაქტი Sin.—34-ში (932—940 წწ.) დასტურდება: ღამე ესე სიწმინდით ოხითა წ'სა ღმრთისმშობელისა, 7v, 5—6. განსაკუთრებით ხშირია ამგვარი ფორმები წყაროსთავის ოთხთავში (A—98, X ს.), სადაც წმიდა და წყმედა მხოლოდ გამონაკლისის სახით თუ გვხვდება. ბუნებრივია, რომ წმინდა, წყმენდა ხშირდება XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში.

ვითარდება რ: მღდელ > მღრღელ: მღრღელთმოძღუართა, Ad—8 (დაწერილი ზეგა სურამელისა ტოტიბაისშვილთა მიმართ, 1247—1260 წწ.); ყოვლად ქებულთა მოწამეთა, მღრღელთმოძღუართა, Ad—9 (დაწერილი მიქელ სურა-

მელის ცოლის ქაქანასი ქვათაგვის მონასტრის მიმართ, XIII ს.); რაიზომიცა მღრდელი არს, იქვე; ყოველწო მღრდელწო, Hd—11628 (სიგელი გიორგი მეფისა ივანე თორელ-ჯავახიშვილის მიმართ, 1338 წ.); ყოველწო მღრდელთ-მოძღუარწო, Hd—1360; ფილიპე მღრდელსა, Hd—1055; შდრ.: არა ვტირ მე მღრდელთა, წარტყ. იერუს. (გარ.) 4, 32I; მღრდელთა მათთჳს განწმედილთა, იქვე 5,4I; თუითცა მღრდელთმთავარ იქმნა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 401, 15—16; შინა დაწესებულნი სამღრდელწონი კანონნი, იქვე 408, 2—3 და მისთ.

ბ გ ე რ ა თ შ ე რ წ ყ მ ა. დს>თს>ც: გუჭრცა ლახურიტა მოწყალულმან აღმოგვიცენა უკუდავებაჲ, მცნებაჲ სარჯულოჲ, 1470—1474 წწ.

კ ო ნ ტ ა მ ი ნ ა ც ი ა. Sd—380 გამოავლენს მსგზაუსიერ ფორმას: მისი სამუქფო მსგზაუსიერი სამსახური, რაცა გუიყონ, მასცა შევსჯერდეთ. მსგზაუსიერი კონტამინირებული ფორმაჲ: მსგავსი+მგზავრი (მგზავს კი ასეა წარმომდგარი: ჯერ მოხდა რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციური გამჟღერება: მსგავს>მზგავს და შემდგომში კი მეტათეზისი: მზგავს>მგზავს).

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა)

ნუნუ ბურბანიძე

ნასესხებ სახელების ფუძეთაგან ზმნის წარმოქმნა ქართულის მესხურ დიალექტში

ისტორიულ-პოლიტიკურ ვითარებათა გამო ქართული ენის ზოგმა დიალექტმა (აჭარული, მესხური, ჭავჭავური) საუკუნეების განმავლობაში (XVI—XIX სს.) თურქული ენის ძლიერი გავლენა განიცადა. ამ ვითარებამ შეაპირობა აღნიშნულ ქართულ დიალექტებში თურქული ლექსიკის შემოჭრა.

ჩვენ ვცდილობთ სისტემატურად შევესწავლოთ ქართული ენის მესხური დიალექტის გამოქვეყნებული ტექსტებისა და სხვა ხასიათის წყაროების მიხედვით თურქული ნასესხობანი¹.

დიალექტოლოგიურ ტექსტებში ჩვენ ვხვდებით საგრძნობი რაოდენობის თურქულ ლექსიკას, რომელიც მეტყველების სხვადასხვა ნაწილს (არსებითი და ზედსართავი სახელები, ზმნა, ზმნიზედა და სხვ.) შეიცავს. ამჯერად ჩვენ განვიხილავთ ნასესხებ სახელთაგან (არსებითი, ზედსართავი) ქართული პრეფიქს-სუფიქსით წარმოქმნილ ზმნებს.

1. თურქული სახელადი ფუძეებისაგან და- წინსართითა და -ებ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები:

1. და-დილიმ-ებ-ა — „ნაჭერ-ნაჭერ დაქრა თანაზომიერ და ბრტყელ-ბრტყელ ნაწილებად: „დედამ ყველი დაადილიმა და შეიღებს დაურიგა“²; „ამოიღო ხმალი და სულ დაადილიმა ვეშაპი“ (შ. ძიძ., 224); ზმნა „დადილიმ-ება“ ფიქსირებულია კ. დონდუასთანაც (კ. დ., 369). ეგვევ ზმნა დასტურდება აჭარულ და გურულ დიალექტშიაც (ნ. გ., 98).

ზმნის ძირი „დილიმ“ თურქული წარმოშობის სიტყვაა (შდრ. dilim, دیلیم)³ და „ნაჭერს“, „ნატებს“ ნიშნავს: Bir dilim karpuz ‘ერთი ნაჭერი საზამთრო’, Portakal dilimi ‘ფორთოხლის ნაჭერი’ (Ağ., Mar.).

2. და-ყაშაგ-ებ-ა — ‘სამურვლით გასუფთავება’: „(პირუტყვს) ყოველდღე სამურვლით//სამარვლით დაყაშაგებდნენ“⁴. სიტყვა „ყაშაგი“ აჭარულ დიალექტშიც გვაქვს (შ. ნიქ., 369). მოცემულ შემთხვევაშიც, თურქული წარმო-

¹ ძველი საქართველო, III, თბილისი, 1913—1914; შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბილისი, 1956; ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961; კ. დონდუა, რჩეული ნაშრომები, თბილისი, 1966; მესხეთ-ჭავჭავეთი, მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1972.

² ა. ლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, თბილისი, 1974, გვ. 171.

³ А. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I. СПб. 1969; В. В. Радалов. Опыт словаря тюркских наречий. т. III. ч. II. გვ. 1768.

⁴ მ. მაკალათია, მესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჭავჭავეთი), კრებულში: „მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბილისი, 1972, გვ. 44.

შობის სახელიდან *kaşağı* 'სამურველი', 'ხის სავარცხელი' (Ağ.), და, -ებ, -ა პრეფიქს-სუფიქსით მესხურ დიალექტში წარმოქმნილია ზმნა, რომელსაც თურქული *kaşağılamak* ($\rightarrow$ *kaşağı* + $-la$ + $-mak$) ზმნის იდენტური მნიშვნელობა აქვს (Ağ., Mar.). როგორც ვხედავთ, თურქული სიტყვის თავიკიდური ზმული **k** მესხურში ყ თანხმოვანს გვაძლევს. ცნობილია, რომ ეს მოვლენა შედეგია თურქული მჟღერებისა და ფშვინვიერების ქართულში მკვეთრად აღქმისაქენ საერთო მიდრეკილებით⁵. ამავ სიტყვის ბოლო მარცვლის თავიკიდური უკანაენისმიერი ნაპრალოვანი გ ვაძლევს ბაგეკბილისმიერ **v**-ს, რასაც გ-ს თანდათანობითი ლაბიალიზაციის პროცესად თვლიან⁶. გ ← ვ შენიშნულია აგრეთვე, აქარულ დიალექტშიც (ნ. გ., 125).

3. წინსართი **გა — გაპერს-იან-ებ-ა —** „გაბრაზება“, „გაჯავრება“ (ქ. დიალ., 651); „გაპერსიანდა ხემწიფე და ბავშვი დაითხვია თავი სახენმწიფოდან“ (ქ. დიალ., 370); „მაგაზე რა ბრაზობ, რა ერსიანობ“ (შ. ძიძ., 209); „ძრიელ გიერსიანდა, წავიდა, დააბა ვირი“ (ქ. დ., 362).

ეგვევ ზმნა დასტურდება აქარულ დიალექტშიც, ოღონდ ასეთი ფორმით: „გაპერსება“ (—არ. حرس) = 'გაბრაზება', 'განრისხება', 'გაჯავრება': „ბიჭი გაპერსდა“ (შ. ნიქ., 143).

აქარულში „გაპერსება“ ზმნიდან ზედსართავი სახელიც გვაქვს „გაპერსებული“ — 'გაბრაზებული', 'გაჯავრებული' (შ. ნიქ., 143). უნდა ვიფიქროთ, რომ მესხურშიც უნდა ყოფილიყო ან, შეიძლება, ახლაც არის -იან აფიქსით წარმოქმნილი ზედსართავი „პერსიანი“, რომელიც საფუძველია „გაპერსიანება“ ზმნისა. ამგვარად, ჩვენ გვაქვს ჯერ არაბ.-თურქ. *hurs*-იდან ზედსართავი „პერს-იან-ი“ და შემდეგ ზმნა „გაპერსიანება“, რომელიც ქართული „გა-ებ-ა“

პრეფიქს-სუფიქსითაა წარმოქმნილი. *Hirs* (—არაბ. حرس) თურქულში ნიშნავს: 'უძღვევლი სურვილი', 'ჟინი', 'სიხარბე', 'გაუმაძღრობა', 'სიბრაზე'. ცნა-ლია, რომ მესხურმა დიალექტმა „გაპერსიანება“ ზმნის ძირი „პერს“ ისესხა მომიჯნავე აღმოსავლეთ ანატოლიის თურქული დიალექტებიდან, სადაც „*hurs*“ სიტყვის მნიშვნელობა ემთხვევა სალიტერატურო თურქულისას. ამავ მდგომარეობას ადასტურებს სიტყვის ძირი „პერს“ (მდრ. აღმოსავლეთ ანატოლიის დიალექტური *hers*) და არა „პირს“ (სალიტ. თურქ. *hurs*, არაბ. حرس).

მესხური დიალექტური ტექსტებიდან ჩვენ მიერ ამოკრეფილი მაგალითების ნიადაგზე ზოგჯერ დაკარგულია ფუძისეული ჰ(h) ბგერა. როგორც აკად. ა. შანიძე აღნიშნავს, უცხო ენებიდან ძველად ნასესხებ სიტყვებში ხმოვნის წინ ჰ-ს დაკარგვა ჩვეულებრივი ამბავია (ალალი, ნაცვლად ჰალალისა; არამი, ნაცვლად პარამისა, უნარი, ნაცვლად ჰუნარისა და ა. შ.)⁷.

4. **გა-რეზილ-ებ-ა —** „შერცხვენა": „მივიდა და გაარეზილეს“ (შ. ძიძ.), „არეზილეს — არცხვენს, შეურაცხყოფს“ (ქ. დიალ., 650); „შენც უნდა გა-

⁵ ს. ჯიქია, XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები, I, თბილისი, 1958, გვ. 203.

⁶ Э. В. Севортян. Фонетика турецкого литературного языка, М., 1955, გვ. 124; Н. К. Дмитриев, Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию. Доклады Российской Академии Наук, 1928, № 2, გვ. 93.

⁷ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბილისი, 1953, გვ. 25.

მარეზილოო? (შ. ძიძ., 206); „ბატონებმა შური აიღეს, რომ ამან ყოველთვის ასე ნა გვარეზილოსო“ (ქ. დიალ., 365).

იგივე ზმნა მესხურში დადასტურებული მნიშვნელობით გვაქვს როგორც აჭარულ დიალექტში, ასევე გურულშიც (შ. ნიქ., 134; ქ. დიალ. 656; ნ. გ., 96). ზმნა შემდეგნაირადაა ნაწარმოები: გა-რეზილ[(—თ. rezil ‘მდაბალი’, ‘სამარცხენო’, ‘საზიზღარი’, ‘მანკიერი’)—არ. رذل, ‘მდაბალი’, ‘საზიზღარი’, ‘მანკიერი’)]-ებ-, -ა.

5. მე-ჩირქინ-ება — ‘ულამაზოდ მეჩვენება’, ‘მეუშნობა’: „თავი მელამაზება, ცოლი მეჩირქინება“⁸. ეს ზმნა გვხვდება აჭარულ და გურულ დიალექტებშიც (ნ. გ., 125). თ. çirkin ‘უშნო’, ‘საზიზღარი’, ‘უგვანი’ (აგ.). ამავე ძირიდან თურქულშიც გვაქვს წარმოქმნილი —lan//len აფიქსის საშუალებით ნაწარმოები ზმნა çirkinlenmek (‘დაუშნობა’).

II. თურქული სახელადი ფუძეებისაგან -ობ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები: სეირ-ობა — ‘ცქერა’, ‘შეერა’, ‘ყურება’: „წამიყვა ერთი უსეირო შენი თევზის გამოყვანო“ (ქ. დ., 355).

ზმნა „სეირობა“—თ. seyir ‘სანახაობის ყურება’, ‘გართობა’, ‘დათვალიერება’, ‘თვალთვალი’ (აგ.) —არ. سیر (Bap.) შდრ. ქართულში დამკვიდრებული სიტყვა „სეირი“ — ‘თავის შესაქცევი’, ‘გასართობი რამ’, ‘სანახაობა’⁹. ამ რიგის ნასესხებ ზმნათაგან საინტერესოა კიდევ პირველი ფორმით წარმოდგენილი ზმნა „იფიშნამს“, რომლის საწყისი ფორმა ტექსტებში არ შეგვხვდა. „იფიშნამს“ — ‘ინანებს’: „მანც დევთაგანმა უთხრა ხეთაგანს: თუ არ გამოგონეფ ორიენიც ვიფიშნამთ“ (ქ. დიალ., 341,648).

ამ სიტყვიდან, მესხურში წარმოქმნილია თურქული ე. წ. შედგენილი ზმნის ტიპის მიხედვით, „ფიშმან გახდა“ — ‘შეწუხდა’, ‘შეფიქრიანდა’, ‘ინანა’: „მეფურნე კარგა ფიშმან გახდა, რო ხენწიფის პური ძირ ჩაუვარდა და გაუფუქდა“. „ფიშმანი“, „ფიშმან გახდა“ დასტურდება აჭარულ დიალექტშიც (შ. ნიქ., 347).

ზმნის ძირი „ფიშმან“—თ. pişman → پشیمان და ორივეგან ნიშნავს ‘მომნანიებელს’, ‘დამნანებელს’, ‘შეფიქრიანებულს’, ‘შეწუხებულს’ (აგ., Mar.). ამრიგად, ქართულის, აჭარულსა და მესხურ დიალექტებში დამკვიდრებული „ფიშმან გახდა“ კალკია თურქული შედგენილი ზმნისა pişman oldu, სიტყვა-სიტყვით — ‘მომნანიებელი გახდა’, ‘შეწუხდა’.

III. თურქული ზმნური ფუძეებისაგან და- წინსართითა და -ავ თემის ნიშნით ნაწარმოები ზმნები:

1. და-თოფლა-ვა — ‘შეგროვება’, ‘მთლიანად’, ‘სულ წადება’, ან ‘წაყვანა’, ‘წასხმა’: „ცხვრიები... დაუთოფლიათ“ (ქ. დიალ., 647); „თათრები რო მისულან და ცხვრიები რომ დაუთოფლიათ, ამ ქალ გაუვიფო...“ (ქ. დიალ., 336).

ზმნა „დათოფლა“ (I სერის I პირში ვ-თოფლა-ავ), მიღებული უნდა იყოს თურქული ზმნიდან toplamak (—თ. top ‘გროვა’+თ. სახელისგან ზმნის მაწარმოებელი აფიქსი -la+ინფ.=mak) — ‘შეგროვება’, ‘მოგროვება’ (აგ., Mar.).

თურქული toplu ზმნის ფუძიდან მოსალოდნელი იყო ‘და-თოფლა-ვა’, ‘ვ-თოფლა-ავ’, მაგრამ ქართული -ავ თემის ნიშნის დართვისას ფუძე შეიკუმშა.

⁸ „ძველი საქართველო“, III, გვ. 288.

⁹ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 986.

მესხურ დიალექტში იგივე თურქული *top* ძირიდან „მო“- წინსართით ნაწარმოებია „დათოფლვა“ ზმნის სინონიმური მნიშვნელობის მქონე „მოთოფვა“ ზმნაც: „მოთოფა ეს ირმები და წაიყვანა სახში (კ. დ., 360). შდრ. ქართულში ხმარებული თურქული სიტყვა „თოფ“-ი — 'მატერის, ქსოვილის მთლიანი ნაქერი, ბრტყლად დახვეული: სამი თოფი ჩითი' (ქეგელ, IV, 474).

2. **და-ბაშლა-ვა** — 'დაწყება': „დაიწყეს ამათ, ჯერ პირველმა დაბაშლა მა-მიგდეთ კარქა ყურიო“ (შ. ძიძ., 237).

და-ბაშლა-ა — თ. *baş* 'თავი' + *-la* + *-mak* 'დაწყება' (Ağ., Mar.). საწყისია 'დაბაშლვა'. მოსალოდნელი იყო და-ბაშლა-ვა-ა (შდრ. თურქული ზმნის ფუძე 'başla' და არა 'başl'). აქ ფუძისეული -ა- ხმოვანი ისევე, როგორც წინა შემთხვევებშიც, შეკვეცილია ქართულ ნიადაგზე (შდრ. კალა — ვ-კალ-ავ, ზაფრა — ვა-ზაფრ-ავ და ა. შ.)¹⁰.

3. **და-ბეგჩ-ვა** — 'ყარაულობა', 'დარაჯობა': „ავიდა დაბეგჩა“ (შ. ძიძ., 221); „რომელი იქნებოთ კაი შვილი რომა დაბეგჩოთ?“ (შ. ძიძ., 221).

ეგვევ ზმნა („დაბეგჩვა“) ფიქსირებულია ქართულის აჭარულ და გურულ დიალექტებშიც (ნ. გ.; 100). ზმნის ძირი „ბეგჩ“ მომდინარეობს თურქული სიტყვიდან *bekçi* (= *bek* + *-çi*) — 'დარაჯი', 'ყარაული' (შ. ნიქ., 107). ზმნაში „დაბეგჩვა“ თურქული აფიქსისეული *i* (ი) ხმოვანი (*bekçi*) ქართული ზმნის წარმოებისას ამოვარდნილია.

4. **და-ა-ქოლგ-ავ-ა** — 'დაუჩრდილა', 'მოუჩრდილა', 'ჩრდილით დაუფარა': „გაშალა ფთა და დააქოლგავა ეს კაცი, რო ლამაზათ დაიძინოსო“ (შ. ძიძ., 107). მოცემული ზმნის ძირი „ქოლგ“, წარმოადგენს თურქული წარმოშობის სახელად ფუძეს (თ. *kölge*), რაც 'ჩრდილს' ნიშნავს, თურქულში გვაქვს ამავე სახელიდან ნაწარმოები დიალექტური *kölgelemek* ('ჩრდილში მოსვენება', 'ჩრდილში დაჯდომა' — Ağ.).

ისევე, როგორც „დაბაშლვა“, „დაბეგჩვა“ შემთხვევებში, აქაც ფუძისეული ბოლოკიდური *e* ხმოვანი შეკვეცილია (ქოლგა, ვქოლგავ, დავაქოლგავ)¹¹.

შემოკლებები

ქ. დიალ. — ივ. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურიძე, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1961 წ.

კ. დ. — კ. დონდუა, რჩეული ნაშრომები, თბილისი, 1966.

შ. ძიძ. — შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, თბილისი, 1956 წ.

შ. ნიქ. — შ. ნიქარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971.

ნ. გ. — ნ. გურგენიძე, აღმოსავლური წარმოშობის ლექსიკური ელემენტები აჭარულსა და გურულში, თბილისი, 1973.

Ağ. — М. А. Агакау, Türkçe Sözlük, ანკარა, 1966.

Бар. — Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1962.

Mar. — Д. А. Магазаник, Турецко-русский Словарь, М., 1945.

¹⁰ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 429.

¹¹ იქვე.

გ ე ნ ა დ ი ბ უ რ ზ უ ლ ა ძ ე

ბ რ ძ ე ლ ი ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი ლ ა კ უ რ შ ი

1. ლაკურში ხმოვანთა სიგრძე ჯერ კიდევ 3. უსლარს აქვს აღნიშნული თავის ცნობილ მონოგრაფიაში „ლაკური ენა“¹.

ლ. ჟირკოვის „ლაკურ ენაში“ ხმოვნის სიგრძე აგრეთვე აღნიშნულია². იქვე შენიშნულია გრძელი ხმოვნის სიტყვათგანმასხვევებელი ფუნქცია, გრძელი ხმოვნისა და მახვილის თანხვედრაც.

ხმოვანთა სიგრძის ცალკეული შემთხვევები აღნიშნული აქვს 3. მურყე-ლინსკის³, ს. ხაიდაყოვის⁴, ი. აბდულაევს⁵.

6. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი მ ლაკური ენის გრძელი ხმოვნები ორი მოკლე ხმოვნის ჯამად მიიჩნია და ამ ენის ყველა გრძელი ხმოვანი აღნიშნულ წესს დაუქვემდებარა⁶. ვ. თოფურიას გამოკვლევაში „გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაკურ ენაში“ დადგენილია ხმოვანთა სიგრძის ზოგი გამომწვევი მიზეზიც⁷.

II. გრძელი ხმოვნები ლაკურში სინქრონიული აღწერის დონეზე ფონე-მები ჩანან, რადგანაც დაპირისპირება სადა (არაგრძელი) — გრძელი ქმნის ე. წ. მინიმალურ წყვილებს და იწვევს სიტყვების მნიშვნელობათა დიფერენ-ციაციას:

მაჭ „სიტყვა“
თა „როდის“
კიბა „მური“, „შვართლი“
მაჩაბა „ნათესავი“
ქუ „ცხვარი“
ზუმა „ნაპირი“, „საზღვარი“
ბაჭაბა „გამონაკლისი“
კუ „მძიმე“
კიბი „ზამთარი“
კუ „ვინ“
ქუ „ხმა“
ჭაბალა „ციხე-სიმაგრე“
სიბი „ერთწლიანი ნერბი“
ლუ „წიგნი“

მაჭ „შემდეგ“, „უკან“
თა „ის“
კიბა „ის“ (ზემოთ მდგომი)
მაჩაბა „სასმელი“ (თაფლისაგან მზადდება)
ქუ „ერთი“, „სხვანი“
ზუმა „მოთქმა“, „უება“, „ზარი“
ბაჭაბა „არყოფნა“
კუ „შვართლი“, „მური“
კიბი „ორი“ (გაუთელისას)
ცუ „თვით ის“, „რომელიც“
ქუ „ხსენი“
ჭაბალა „თავთავის ტბა“
სიბი „მორისხანება“, „ბრაზი“, „ნალველი“
ლუ „ქვევით“

¹ П. К. Услар, Этнография Кавказа, I, Языкознание, IV, Лакский язык, Тифлис, 1890, გვ. 4.

² Л. И. Жирков, Лакский язык, Фонетика и морфология, М., 1955, გვ. 13.

³ Г. Б. Муркелинский, Лакский язык, Языки народов СССР, IV, Иберийско-кавказские языки, М., 1965, გვ. 489.

⁴ С. М. Хайдаков, Очерки по лексике лакского языка, М., 1961, გვ. 78—79; 142—143. მისივე: Очерки по лакской диалектологии, М., 1966, გვ. 19, 38, 108, 112.

⁵ И. Абдуллаев, К истории основы возвратного местоимения в лакском языке, Уч. записки ИИЯЛ Даг. фил. АН СССР, т. XIII, Махачкала, 1964, გვ. 42—44.

⁶ Н. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, გვ. 211.

⁷ ე ნ ი მ კ ი ს მ ა მ ა ბ ე, ტ. XII, თბ., 1942.

⁸ ეს და ზემოთ მოყვანილი საოლუსტრაციო მასალა ამოკრებილია 3. მ უ რ ყ ე ლ ი ნ ს-კ ის ა და ს. ხ ა ი დ ა ყ ო ვ ის დასახელებული შრომებიდან.

III. ამ სიტყვების ხმოვნის სიგრძე-სისადავით დაპირისპირება ლაკურში მეორეულია, შედეგია გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებისა. ვნახოთ მაგალითები:

1. მაკ „სიტყვა“ — მაკ „შემდეგ“, „უკან“.

მაკ < *მაკო „სიტყვა“; შდრ. მხ. რ. ნათ. მუჭაუ-ლ < *მაჭაუ-ლ⁹.

*მაკო „სიტყვა“ ფორმა დასტურდება ს. დუყულ-ისა და მაშინხი-ს მეტყველებაში¹⁰.

რაკი მაკ < *მაკო „სიტყვა“, მაშინ მაკ „სიტყვა“ და მაკ „შემდეგ“, „უკან“ სიტყვათა ხმოვნის სიგრძე-სისადავით დაპირისპირება მეორეული ყოფილა.

2. ქუ „ცხვარი“ — ქუ „ერთნი“, „სხვანი“.

ქუ < *ქუ-ვ „ერთნი“, „სხვანი“¹¹, სადაც -ვ წარმოშობით მრ. რიცხვის ნიშანი ჩანს, რომელიც შერწყმია წინამავალ უ-ს და დაუგრძელებია იგი.

ქუ < *ქუნი „ცხვარი“; შდრ. მრ. რ. სახ. ქუნ-ნი < *ქუნ-დი¹² < *ქუნ-რი < *ქუნ-რი-უ „ცხვრები“¹³. აგრეთვე: ბოთლიხ., კარატ. ქუნი, ანდ. ქუნ, ტინდ., კამალ., ბაგვალ. ქეინ, ღოდობ. ქუნ-პი იმავე მნიშვნელობით¹⁴.

როგორც ჩანს, ქუ „ცხვარი“ და ქუ „ერთნი“, „სხვანი“ სიტყვების ხმოვნის სიგრძე-სისადავით დაპირისპირება მეორეული აღმოჩნდა. ასევეა ქვემოთ, სხვა შემთხვევებშიაც:

3. ცუ „ვინ“ — ცუ „თვით ის“, „რომელიც“.

ცუ < *ცუ-ვ „თვით ის“, „რომელიც“. კარგად ჩანს ეს უკუქცევით ნაცვალსახელებში გრამატიკული კლასის ნიშნების წინ: ცუ-ა < *ცუ-ვ-ა (I გრ. კლ.); შდრ. ცუ-ფ-ა < *ცუ-ბ-ბ-ა (III გრ. კლ.), ცუ-რ-დ-ა < *ცუ-რ-რ-ა (II, IV გრ. კლ.) „სახელდობრ ის“¹⁵.

4. ლუ „წიგნი“ — ლუ „ქვევით“.

ლუ < *ლუ-ვ „ქვევით“, სადაც -ვ, წარმოშობით I გრ. კლასის ნიშანი, შერწყმია წინამავალ უ-ს და დაუგრძელებია იგი. შდრ. ლუ-რ-სა „საქონლის საგები“, „საწოლი“, სადაც იგივე ლუ- ძირია, -რ- IV გრ. კლასის ნიშანი, ამჟამად გაქცეებული, ხოლო -ს-ა წარმოშობით ზედსართავი სახელის მაწარმოებელია, ფუძესთან შეხორცებული.

⁹ როგორც ცნობილია, სამწერლო ლაკურში (resp. ლუმუქურში) ყოველი გემინატი თან-ხმოვნის წინ ან სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს გადადის არაგემინანტში, ხოლო ხმოვნის წინ იგი აღდება.

¹⁰ С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 18, 110. ქვემოთ ლაკური ენის თქმათა საილუსტრაციო მასალა, თუ მითითებული არაა, ამ წიგნიდან მოგვყავს.

¹¹ მართალია, სამწერლო ლაკურში ხმოვანთა სიგრძე წერილობით არ აღინიშნება, მაგრამ, თუ უ-ს მომდევნოდ წერია ვ, აშკარაა, რომ ეს უ წარმოთქმისას გრძლად ისმის. ს. ხაი-დაყოვის „ლაკურ-რუსულ“ ლექსიკონში „ერთნი“, „სხვანი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა ქუვ ფორმითაა გადმოცემული: С. М. Хайдаков, Лакско-русский словарь, М., 1962, გვ. 139.

¹² ფორმა პ. უსლარის მონოგრაფიაში დასტურდება: Лакский язык, გვ. 292.

¹³ ლაკურში -რი > -რი > -დი > -ნი მრ. რიცხვის მაწარმოებლად გვაქვს სახელებში, რომელთა ბოლოკიდური რედუცირებული ხმოვნის წინ ნ სონორი თანხმოვანია.

¹⁴ დალესტნურ ენათა შესადაარებელი საილუსტრაციო მასალა, თუ მითითებული არაა, მოყვანილია წიგნიდან „Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков“, М., 1971.

¹⁵ И. Абдуллаев, К истории основы возвратного местоимения в лакском языке, გვ. 42—43.

5. ჰუ „ხმა“ — კუ „ხსენი“.

ჰუ „ხმა“ სახელი მიღებული ჩანს *ჰუნ ფორმისაგან¹⁶. შდრ. ამ სახელის ირიბ ბრუნვათა ფუძე: ნათ. ჰუნ-ი-ლ.

6. კუ „მძიმე“ — კუ „ჰეპარტი“, „მური“.

ივარაუდება, რომ კუ < *კუ + C(V) „ჰეპარტი“, „მური“¹⁷; შდრ. ლეზგ. გუმ, რუთულ. ხუმი; წახურ. ქუმა იმავე მნიშვნელობით.

7. კიი „ზამთარი“ — კიი „ორი“ (გათვლისას).

კიი „ორი“ ფორმაში ი ხმოვანი გრძელია, რადგან გათვლისას გრამატიკული კლასი არ აღინიშნება¹⁸. ჩანს, ხმოვნის სიგრძე ამან გამოიწვია.

კიი < *კიინი „ზამთარი“; შდრ. მხ. რ. ნათ. კიინი-ლ||კიინ-თ-ნი-ლ ან კი-დევ დარგ. კინი (ჰურახ.), ანდ. ტინუ, ხუნდ. ტინ „ზამთარი“.

8. სიი „ერთწლიანი ნერბი“ — სიი „მრისხანება“, „ბრაზი“, „ნალევლი“.

სიი < *სიითი < *სიიდ „მრისხანება“, „ბრაზი“, „ნალევლი“; შდრ. მხ. რ. ნათ. სიითი-უ-ლ < *სიიდ-უ-ლ¹⁹.

9. თა „როდის“ — თა „ის“.

თა „ის“ ნაცვალსახელის გრძელ ა-ს ირიბ ბრუნვათა ფუძეში სადა ა ენაცვლება: ნათ. თან-ალ (I გრ. კლ.), თან-ი-ლ (II—IV გრ. კლ.). სავარაუდოა, რომ თა „ის“ ფორმაში ხმოვნის სიგრძე დაკარგული თანხმოვნის კომპენსაციის იყოს: *თან > თა.

10. კია „მური“, „ჰეპარტი“ — კიი „ის“ (ზემოთ მყოფი).

აქაც, მსგავსად თა „ის“ ნაცვალსახელისა, კიი „ის“ (ზემოთ მყოფი) ირიბ ბრუნვათა ფუძეში სადა ა-ს გამოაჩენს: ნათ. კიან-ალ (I გრ. კლ.), კიან-ი-ლ (II—IV გრ. კლ.). შესაძლოა, *კიან > კიი „ის“ (ზემოთ მყოფი).

11. ბაჟა „გამონაკლისი“ — ბაჟა „არყოფნა“.

ბა-ჟა „არყოფნა“ ფორმაში ბ-III გრ. კლასის ნიშანია (შდრ. აჟა „არყოფნა“ — I გრ. კლ.), -ა- ძირისეული ელემენტი ჩანს, ხოლო -ჟა უარყოფითობის ადიქსი. ჟა-ში ხმოვნის სიგრძე ან მახვილთანაა დაკავშირებული²⁰ (ბაჟა), ან არადა, ბოლოკიდური თანხმოვნითი (ან CV) ელემენტის დაკარგვასთან: ბაჟა < *ბაჟარ < *ბაჟარო.

ხმოვნის სიგრძე მახვილთა ჩანს გამოწვეული სიტყვებში: მაჩა „სასმელი“; ზუმ „მოთქმა“, „ვაება“, „ზარი“; ჯალ „თავთავის ფხა“.

IV. გრძელი ხმოვნები გვხვდება ნასესხებ სიტყვებშიც: აზარ „ათასი“, მუსი „ოქრო“, დუს „მეგობარი“, დუშმან „მტერი“, ასლან „ლომი“ და ბევრი სხვა.

შესაძლოა, ზოგ სიტყვაში ხმოვნის სიგრძე მიგვეჩნია დაკარგული ბგერის ან ბგერათა კომპენსაციად²¹, მაგრამ, საფიქრელია, რომ აქ საქმე გვაქვს მახვილიანი ხმოვნის გრძლად აღქმაში.

¹⁶ ბ. გიგინეიშვილი, ლაკური ენის კონსონანტიზმის საკითხები, თსუ შრომები, ტ. 96, 1963, გვ. 65.

¹⁷ აღნიშვნისათვის: V — ხმოვანი, C — თანხმოვანი.

¹⁸ П. К. Услар, Лакский язык, გვ. 74.

¹⁹ გ. ბურჭულაძე, სახელთა ბრუნების ზოგი საკითხი ლაკურში, „მაინე“, 1968, № 6, გვ. 175.

²⁰ ლაკურში „Ударение... в известной степени связано с долгой гласной: Г. Б. Муркелинский, Лакский язык, გვ. 490.

²¹ მაგალითად, დუს < *დუსთ „მეგობარი“. დუსთ „მეგობარი“ ფორმა დასტურდება აულ ბურში-მ-აყალ-ის მეტყველებაში. შდრ. სპარ. დოსთ იმავე მნიშვნელობით (რაკი ლაკუ-

ბუნებრივია, ერთმარცვლიან სიტყვებში მახვილი იმ ხმოვანზე ეცემა, რომელიც ამ სიტყვაშია, მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ხმოვანი არაა მულამ გრძელი: ნა „მე“, ჰუ „ხმა“, ჰი „ბატკანი“, ცი „რა“ და მრავალი სხვა. მაშასადამე, ლაქურში ყველა მახვილიანი ხმოვანი გრძელი არაა.

V. ლუმუქურში I და III გრამატიკული კლასების -ვ- ნიშანი²² ზმნაში ერწყმის წინამავალ ძირისეულ უ-ს, აგრძელებს მას²³.

მაგალითები:

1. უჩაუნან ჭაშიღიჟუ კაჟულსაარ „მაძლარს მშიერი კაცისა არა ესმის რა“.

უჩაუნან < *უეჩაუნან „მაძლარს“. ამოსავალია უჩაუნუ იკან < *უეჩაუნუ იკან „მაძლარად ყოფნა“ (I გრ. კლ.) ფორმა; შდრ. ბუჩაუნუ ბიკან < *ბუეჩაუნუ ბიკან < *ბუბჩაუნუ ბიკან (III გრ. კლ.) ან დურჩაუნუ დიკან (II, IV გრ. კლ.) იმავე მნიშვნელობით.

2. კაურჩა კულუ ბუჰუნა „ვირთხა დავიჭირე“.

ბუჰუნა < *ბუეჰუნა < *ბუბჰუნა „დავიჭირე“. ამოსავალია ბუჰან „დაჭერა“, „ხელის წაღება“ (III გრ. კლ.) ფორმა.

3. მიჩა ნაგუ უკრა „მეც იქედან მოვედი“.

უკრა < *უეკრა „მოვედი“ (I გრ. კლ.); შდრ. ნინუ შარდაჲ დურკუნნი „დედა შინ მოვიდა“ (II გრ. კლ.).

4. შათაჲ ჰალაჲ ბუჰუნ ბურ „გველი შფოთავს (მუცელში)“.

ჰალაჲ ბუჰუნ ბურ < *ჰალაჲ ბუეჰუნ ბურ < *ჰალაჲ ბუბჰუნ ბურ „შფოთავს“ (III გრ. კლ.). ამოსავალია ჰალაჲ უჰან „შფოთავს“ ფორმა.

უ + ვ-ს შერწყმით გრძელი უ მიიღება სახელებშიც. ეს ხდება:

ა) სახელის ფუძეში, სადაც ვ < ბ თანხმოვნის წინ:

1. საჟუ < *საჟუ < *საჟბუ „შემოდგომა“; შდრ. ბოთლის. ციბ-ურუ „ზამთარი“, დიდ. სები, ჰუნზიბ. სიბ-არ, წახურ. ცუე-ულ²⁴.

2. ნუჟა < *ნუეჟა < *ნუბჟა „ჩრჩილი“²⁵.

რი წარმოშობის სიტყვათა ძირში არა გვაქვს ო, ამიტომ იქ, როგორც წესი, ყოველი ო > უ).

²² როგორც ცნობილია, III გრ. კლასის ნიშანი -ბ- > -ვ- თანხმოვნის წინ. ამით იგი ემთხვევა I გრ. კლასის -ვ- ნიშანს იმავე პოზიციაში. ლაქური ენის ბ ა ლ ხ ა რ უ ლ თქმაში III გრ. კლასის -ბ- ნიშანი თანხმოვნის წინ დაცულია: ბუბჟუნნი „მოვიდა“; ბუბჰინ „გაგება“, „მიხედრა“; ბუბჟუს „დაპატიება“ (-ს < -ხა < -ხა ლაქურში მხოლოდ ამ თქმას ახასიათებს. იხ. С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 50)... და, ბუნებრივია, მის წინ მდგომი ხმოვანიც სადაა. შდრ. ლუმუქურის შესაბამისი ფორმები: ბუჰუნნი < *ბუეჰუნნი < *ბუბჰუნნი „მოვიდა“; ბუჰინ < *ბუეჰინ < *ბუბჰინ „გაგება“, „მიხედრა“; ბუჟუსა < *ბუეჟუსა < *ბუბჟუსა „დაპატიებულ“...

²³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, გრამატიკული კლასები და მათი ექსპონენტები ლაქურში, გვ. 175. შდრ. Н. Трубецкой, Основы фонологии, გვ. 211, სადაც იდენტურ შემთხვევებში გრძელი ხმოვანი ორი მოკლე ხმოვნის ჯამად მიიჩნევა. აქ ორი ხმოვანი არაა. ნ. ტრუბეცკოის, ბ. უსლარის მსგავსად, I და III გრ. კლასების ნიშნად ასეთ შემთხვევებში უ მიიჩნია, რაც ზუსტია არაა. I და III გრ. კლასების ნიშანი -ვ-, რომელიც ლაქურში წვეილბაგისმიერა და ტოვებს უ-ს შთაბეჭდილებას: ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. შრ., გვ. 174.

²⁴ ამ ფუძეებს ერთმანეთს უკავშირებს ბ. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი: Общедагестанские *I и *г, Сообщение Академии Наук ГССР, XLIX, № 1, 1968, გვ. 245.

²⁵ ნუბჟა „ჩრჩილი“ ფორმა დასტურდება ძველ ლუმუქურში: С. М. Хайдаков, Старокумукский диалект, იყვ. XIV, 1964, გვ. 343.

3. ღუსი<*ღუესი<*ღუბსი „სპილენძი“; შდრ. დარგ. ღუესი (ჰუ-რახ.), ღუბსი (ახუშ.) „სპილენძი“²⁶. სამწერლო ენისათვის აღდგენილი ფორმა დასტურდება ბ ა ლ ხ ა რ უ ლ თქმაში²⁷. ასევე ქვემოთ მოყვანილ მაგალითებშიც:

4. ნუჰა<*ნუეჰა<*ნუბჰა „ტალი“, „კაჟი“; შდრ. ბალხ. ნუბჰა „ტალი“, „კაჟი“.

5. ნუში<*ნუეში<*ნუბში „კარტოფილი“; შდრ. ბალხ. ნუბში „კარტოფილი“.

6. სურა<*სურა<*სუბრა „პიტნა“; შდრ. ბალხ. სუბრა „პიტნა“.

ბ) როცა მრ. რიცხვის მაწარმოებელი -ვ დაერთვის უ-ზე დაბოლოებულ ფუძეებს²⁸:

1. არცუ „ფული“, „ვერცხლი“; არცუ-რდუ||არცუ<*არცუ-ვ „ვერცხლები“, „ფულები“.

2. ბარჰუ „საკვამლე მილი“; ბარჰუ-რდუ||ბარჰუ<*ბარჰუ-ვ „საკვამლე მილები“.

3. ზუნთჱ „მთა“; ზუნთჱ-რდუ||ზუნთჱ<*ზუნთჱ-ვ „მთები“.

4. ჰულუ „ოსპი“; ჰულუ-რდუ||ჰულუ<*ჰულუ-ვ „ოსპ[ე]ბი“.

5. ქუჰჱუ „მარცვალი“; ქუჰჱუ-რდუ||ქუჰჱუ<*ქუჰჱუ-ვ „მარცვლები“.

6. ჰ>აღდუ „ნაწნავი“; ჰ>აღდუ-რდუ||ჰ>აღდუ<*ჰ>აღდუ-ვ „ნაწნავები“.

7. ქჱურთჱ „ქურთუკი“; ქჱურთჱ-რდუ||ქჱურთჱ<*ქჱურთჱ-ვ „ქურთუკები“.

8. ჰაღდუ „თხრილი“; ჰაღდუ-რდუ||ჰაღდუ<*ჰაღდუ-ვ „თხრილები“.

9. ურთჱ „ბალახი“; ურთჱ-რდუ||ურთჱ<*ურთჱ-ვ „ბალახები“.

10. შანუ „ქვეშაგები“; შანუ-რდუ||შანუ<*შანუ-ვ „ქვეშაგებები“.

-რდუ||-ვ მაწარმოებლიდან უ-ზე დაბოლოებულ სახელთა ფუძეებთან დღეს ლუშქურში იხმარება -რდუ. -ვ მრ. რიცხვის ნიშნად იდენტურ ფუძეებთან ლუშქურშიც უნდა გვქონოდა. ჩანს, მისი ფუნქცია ფუძისეულ უ ხმოვანთან შერწყმისას გამქრალა და სახელს მრ. რიცხვი ხელახლა უწარმოებია -რდუ-თი:

1. სუნუ<*სუნუ-ვ „ბროწეული“; სუნუ-რდუ<*სუნუ-ვ-რდუ „ბროწეულები“. შდრ. ხუნძ. სონო „ბროწეული“ (ნაყოფი).

2. ჰულუ<*ჰულუ-ვ „ოსპი“; ჰულუ-რდუ<*ჰულუ-ვ-რდუ „ოსპ[ე]ბი“.

3. კორუ<*კორუ-ვ „ოქროცერცვა“; კორუ-რდუ<*კორუ-ვ-რდუ „ოქროცერცვები“.

4. ხაულუ<*ხაულუ-ვ „თივა“; ხაულუ-რდუ<*ხაულუ-ვ-რდუ „თივები“.

5. ჰულუ<*ჰულუ-ვ „გასანთლული ძაფი“, ჰულუ-რდუ<*ჰულუ-ვ-რდუ „გასანთლული ძაფები“²⁹.

²⁶ ბ. გიგინეიშვილი, ლაკური ენის კონსონანტიზმის საკითხები, გვ. 75.

²⁷ С. М. Хайдаков, Очерки по лексике лакского языка, гл. 149.

²⁸ საილუსტრაციო მასალა მოგვყავს პ. უსლარიის მონოგრაფიიდან „Лакский язык“.

²⁹ ასევე ჩანს მიღებული ზულუ<*ზულუ-ვ „ნაჩიჩი“, „ხაო“, რომელიც დღეს ოდენ მხოლოდობითს მნიშვნელობით იხმარება: Г. Б. Муркелинский, Русско-лакский словарь, Махачкала, 1953, гл. 80.

9. მაინე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1976, № 2

VI. აულების ბალხარ-ისა და ხულის მეტყველებაში ზმნებში გვხვდება ე. წ. საკომპენსაციო სიგრძე: იკარგება გრამატიკული კლასის ნიშანი, რის გამოც მის წინ მდგომი ხმოვანი გრძელდება³⁰. დასტურდება შემდეგი შემთხვევები:

ა) 1 გრ. კლასის ნიშანი -ვ-> Ø ხმოვნის მომდევნოდ — თანხმოვნის წინ; ხმოვანი იძენს სიგრძეს:

1. იკუნ ურ<*იკუნ ურ „იყო“; შდრ. ლუმუქ. იკუნ ურ იმავე მნიშვნელობით.

2. იესაარ<*იკესაარ „იყო“ (=მტკიც. „ქე იყო“); შდრ. ლუმუქ. იკესაარ იმავე მნიშვნელობით.

3. ლგუნ ურ<*ლავგუნ ურ „წავიდა“, „გავიდა“; შდრ. ლუმუქ. ლავგუნ ურ იმავე მნიშვნელობით.

ბ) III გრ. კლასის ნიშანი -ბ->-ვ-> Ø ზემოთ აღნიშნულ პოზიციაში, რის შედეგადაც, — აქაც —, მის წინ მდგომი ხმოვანი დაგრძელდა:

1. ლმქუნ ბურ<*ლიგქუნ ბურ>*ლიბქუნ ბურ „დარჩენა“; შდრ. ლუმუქ. ლიგქუნ ბურ იმავე მნიშვნელობით.

2. ბაწესაა³¹ კვებაბრუ<*ბაწესაა კვებაბრუ<*ბაბწესაა კვებაბრუ „აღებული ძნები“; შდრ. ლუმუქ. ბავტსაა კვაავრდუ იმავე მნიშვნელობით³².

3. რრჭრუ ბატუნ ბიდა<*რრჭრუ ბავტუნ ბიდა „ბავშვები შეგროვდნენ“; შდრ. ლუმუქ. რრჭრუ ბავტუნ ბიდა იმავე მნიშვნელობით.

4. ბარლ ლავგსაარ<*ბარლ ლავგსაარ<*ბარლ ლავგსაარ „მზე [ქე] ჩავიდა“; შდრ. ლუმუქ. ბარლ ლავგსაარ იმავე მნიშვნელობით.

VII. ბალხარულში II და IV გრამატიკული კლასების ნიშანი -რ-> Ø, რის გამოც დაკარგული ნიშნის წინ მდგომი ხმოვანი გრძელდება:

1. დნკსა<*დირკსაა „ყოფილი“; შდრ. ლუმუქ. დირკსაა იმავე მნიშვნელობით.

2. დუქაუნ თაურლუ<*დურქაუნ თაურლუ „გამოჩნდა რა ღრუბელი“; შდრ. ლუმუქ. დურქაუნ თაურლუ იმავე მნიშვნელობით.

ამავე თქმაში გრამატიკული კლასის ნიშანთან ერთად შეიძლება დაიკარგოს მომდევნო ბგერაც, რის გამოც წინამავალი ხმოვანი გრძელდება:

1. დაშინ ზააა ლარი თაულ მუსილ რმრუ „ფუჭად ჩაიარა ჩემმა ოქროს (=ძვირფასმა) სიცოცხლემ“; შდრ. ლუმუქ. დაშინ ზააა ლავგარი თაულ მუსილ რმრუ იმავე მნიშვნელობით. ლარი<*ლავგარი ფორმისაგან.

2. მარუგუ ლაუნ „და თვალები დახუჭა რა“, „თვალებიც დახუჭა რა“; შდრ. ლუმუქ. მარუგუ ლავყუნუ იმავე მნიშვნელობით. ლაუნ<

³⁰ შდრ. С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 44.

³¹ С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 44; ოღონდ ამავე წიგნში შესულ დიალექტურ ტექსტებში (გვ. 212) აარაა გრძელი: ბაწესაა. აღბათ, ბექდის შეცდომაა.

³² სამწერლო ენის ტ-ს ბალხარულში ზოგჯერ წენაცვლება: С. М. Хайдаков, დასახ. წიგნი, გვ. 39.

*ლაგუნ ფორმისაგან. ლუნ ფორმა დასტურდება ს. ხულ-ის შეტყველებებში³³.

3. არლუნ³⁴ ლწარხაა „აკი მთლიანად დაქცა, გახმა“; შდრ. ლუმუქ. არლუნ ლარგუნნახა იმავე მნიშვნელობით. ჩანს, რომ ლწარხაა < *ლარგუნნახაა ფორმისაგან³⁵.

VIII. ბართხი-ს³⁶ მეტყველებაში გრძელი ხმოვანი მიიღება ორმარცვლიან სიტყვაში თავიღური მარცვლისეული ხმოვნის სინკოპირების ხარჯზე³⁷:

1. კმალ < *კამალ „სტუმრები“; შდრ. ლუმუქ. კამალ „სტუმრები“.

2. კმ ბითან < *კამა ბითან „დავიწყება“; შდრ. ლუმუქ. კამა ბითან „დავიწყება“.

3. კნ < *კამს „სიმწარე“³⁸; შდრ. ლუმუქ. კამა „სიმწარე“.

4. კრას < *კარას „სახნისი“, „კავი“; შდრ. ლუმუქ. კარას „სახნისი“, „კავი“.

5. წლან < *წლან „გაყონვა“; შდრ. ლუმუქ. წლან „გაყონვა“.

6. კლნ < *კილი „უნაგირი“; შდრ. ლუმუქ. კილი „უნაგირი“.

7. კრნ < *კაიერი „ბადე“; შდრ. ლუმუქ. კაიერი „ბადე“.

8. კნ < *კინი „ხელიკი“; შდრ. ლუმუქ. კინი „ხელიკი“.

9. ღლმ < *ღილი „თბილი“; შდრ. ლუმუქ. ღილი „თბილი“.

10. წმნ < *წმი „მოწყალეა“, „სიბრალული“; შდრ. ლუმუქ. წმი „მოწყალეა“, „სიბრალული“.

11. წმუ < *წუმუ „კუჭი“; შდრ. ლუმუქ. წუმუ „კუჭი“.

IX. ზოგჯერ ადგილობრივი გვადლევს ა-ს — მონოფთონგიზაციით³⁹.

3. უსლარის „ლაქურ ენაში“ ა, თა „ეს და ის“ ფორმათა პარალელურად დასტურდება აა, თაა ფორმები იმავე მნიშვნელობით⁴⁰. ნათელია, ა < აა, თა < თაა. ასევე ჩანს მიღებული ვა < ვაა „ო!“ — გაკვირვების შორისდებული.

შესაძლოა გრძელი ხმოვანი მივიღოთ ფაქულტატიურად ასიმილაციის შემდეგ — მონოფთონგიზაციით:

³³ С. М. Хайдаков, დასახ. წიგნი, გვ. 44. ამდენად, დასაზუსტებელია ს. ხაიდაკოვის ცნობა (იქვე, გვ. 35), რომ ყ ლაქურში შეიძლება დაიკარგოს მხოლოდ ს. ბალხარ-ისა და ღუყულ-ის მეტყველებაში.

³⁴ დიალექტურ ტექსტებშია არლუნ ფორმა (С. М. Хайдаков, Очерки по лакской диалектологии, გვ. 220), რაც ბექდვის შეცდომა ჩანს.

³⁵ ღუყულ-ის მეტყველებაშიც იკარგება გრ. კლასის ნიშანი და მის ხარჯზე ამ ნიშნის წინ მდგომი ხმოვანი გრძელდება: ბწუნ < *ბიგუნ < *ბიგუნ „აღდა რა“ (III გრ. კლ.); ღწხუნ < *ღიგხუნ < *ღიგხუნ „გაფრინდა რა“ (III გრ. კლ.).

³⁶ ბართხი-ს სახელწოდებით აერთიანებენ ს. ბალხარ-ის, ხულ-ის, ურუჩულ-ისა და წალახან-ის მეტყველებას: (С. М. Хайдаков, დასახ. წიგნი, გვ. 35).

³⁷ შდრ. ლაქური ენის ზოგ თქმაში ბოლოიდური ხმოვნის რედუქციის კომპენსირებად სადა თანხმოვნის შესაბამის გემინატში ვადასვლა: გ. ბურჭულაძე, გემინატთა პოზიციური ცვლილებათვის ლაქურში, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 3, გვ. 121.

³⁸ უნდა იყოს კმს „სიმწარე“; შდრ. კამალ > კმალ „სტუმრები“ ან კამა ბითან > კმ ბითან „დავიწყება“ და სხვ.

³⁹ ამგვარად მიიღება გრძელი ხმოვანი ბაგვალური ენის კვანადურ თქმაშიც: ტ. გუდავა, ბაგვალური ენა, თბ., 1971, გვ. 23.

⁴⁰ П. К. Услар, Лакский язык, გვ. 243.

ა) ფორმულით: $აა > ეა > ე^{41}$.

1. ვილ წხირ ხერ დივუა „შენი ბოლო (ცხოვრებისა) კარგი (ზედმიწ. „ხეირიანი“) იყოს“.

ხერ < *ხეარ < *ხაარ „სარგებელი“, „ხეირი“.

2. მაღლა მაღლა ნასრუთიან ლოცუნ ჟრ მურხირენ „შემდეგ მოლა ნასრედინი ავიდა ხეზე“ (ზედმიწ. „ხეზეკენ“).

მურხირენ < *მურხირეან < *მურხირა-ან „ხე-ზე-კენ“. ამოსავალია მურხ „ხე“ სიტყვის ირიბ ბრუნვათა ფუძე მხ. რიცხვში: ნათ. მ უ რ ხ ი რ ა-ლ.

3. ბუსი ლაქაუ მაზრე „თქვე ლაკურად“ (ზედმიწ. „ლაკურ ენაზე“).

მაზრე < *მაზრეა < *მაზრა-ა „ენა-ზე“; ამოსავალია მაზ „ენა“ სახელის ირიბ ბრუნვათა ფუძე მხ. რიცხვში: ნათ. მ ა ზ რ ა-ლ.

4. ჩუ⁴² ნერა||ნეარა? — ქინორენ. „სად მიდიხარ? — კინოში“ (ზედმიწ. „კინოშიკენ“).

ნერა < *ნეარა < *ნეა ურა < *ნაა ურა „მიდიხარ“⁴³.

ქინორენ < ქინორეან < ქინორა-ან „კინო-ში-კენ“; ამოსავალია ქინო „კინო“⁴⁴ სახელის ირიბ ბრუნვათა ფუძე მხ. რიცხვში: ნათ. ქ ი ნ ო რ ა-ლ.

5. გემ ბუქლეა ბურ „ისინი კითხულობენ“⁴⁵.

გემ < *გიეა < *გია-ა „ისინი“; ამოსავალია გია „ის“ (ქვევით მყოფი) ფორმა, ზოლო მაასიმლირებელი -ა მრ. რიცხვის ნიშანია.

ბ) ფორმულით: $უა > ია > ი$.

1. მნ ცინწველ შაალმაკურ „და ეგენი სულ მონაჰორნებლა“.

მნ < *მი-ან < *მუ-ა „ეგენი“; ამოსავალია მუ „ეგ“ (მეორე პირთან ახლოს მყოფი) ფორმა.

⁴¹ მსგავსი სურათია ა ზ ა ხ უ რ შ ი, სადაც $აა > ეა > ე$ || ვ: 3. Магомедбекова, Вопросы фонетики ахвахского языка. იყ. VII, 1955, გვ. 296. მისივე: Ахвахский язык, Тб., 1967, გვ. 18. ასევე, ბ ა გ ე ა ლ უ რ ი ე ნ ს თ ლ ო ნ დ ო დ უ რ თქმაში ხშირია $აა > ე$: ტ. გ უ ლ ა ე ა, დასახ. წიგნი, გვ. 22.

⁴² ჩუ < *ჩუ-ე „სად?“ ფორმაში -ე წარმოშობით I გრ. კლასის ნიშნადაა მიჩნეული და აღადგენენ ჩუ-რ (II, IV გრ. კლ.), ჩუ-ბ (III გრ. კლ.) ფორმებსაც: И. Абдуллаев, К истории ауслатных классных показателей в лакском языке, Уч. записки ИИЯЛ Даг. фил. АН СССР, т. XV, Махачкала, გვ. 41. ჩანს, გრ. კლასის ნიშნები აუსლატურში დაიკარგა, ზიარამ შემორჩა ამავე ძირის მქონე მიმართულების აღმნიშვნელ ზმნისართან ინლაუტში: ჩუ-რ-დაა, ჩუ-ფხაა < ჩუ-ზ-ბაა? — „რომელ მხარეს, საით?“ (დასახ. შრ., იქვე).

⁴³ ნერა < *ნეარა < *ნეა ურა < *ნაა ურა „მიდიხარ“ გამჟღელ მეტყველებაში ისმის. აქ, შესაძლებელია, ხმოვნის სიგრძე დამხმარე ურა „ვარ“, „ხარ“ ზმნის უ ელემენტის დაკარგვამაც გამოიწვია, მსგავსად აწყო დროის მრავალგზისის ფორმებისა: იზრა, ბიზრა, დიზრა (გრ. კლასების მიხედვით) „ედგები ზოლმე“, „დგები ზოლმე“, სადაც ნ ხმოვნის სიგრძე იზაა უ რ ა და ა. შ. ფორმათა კონტამინაციის შედეგია. შდრ. III პირს, სადაც იზაა „დგება ზოლმე“ ან აწყოთა მტკიცებობის იზაასარა „ჩქე“ დგება“ ფორმებში $აა > ეა-ს$ (ასე გამოითქმის, თუ დიფთონგისეული ა გრძელი ან უმაღლესიზირებელი არაა), მაგრამ არა გვაქვს არც გრძელი ა და არც გრძელი ე.

⁴⁴ ხნიერთა მეტყველებაშია ქინო „კინო“ ფორმა.

⁴⁵ $აა > ეა > ე$ პროცესი რომ ფაქტულტატიურია, ამ წინადადებიდანაც ჩანს: ერთსა და იმავე ინფორმატორთან დასტურდება $აა > ეა > ე$ და $აა > ეა$. ამოსავალი $აა$ დიფთონგი სამწერლო ლაქურში შემოგერჩა მხოლოდ სიმღერისას, სადაც რეგულარია: დილაა, დილაა, დილაა... პირველ ორ ფორმაში $აა$ უცვლელია, ბოლოში კი — $აა > ეა$.

2. მუ ცივან ვივ ტნ ბურ, ქუნუ „ის რატომ ყვირისო, — თქვა“.

ვივ ტნ ბურ < *ვივ ტი-ა ბურ < *ვივ ტუ-ა ბურ „ყვირის“; ტ ნ < ტ ი ა < ტ უ ა ფორმისათვის ამოსავალია ტუნ „თქმა“ დამხმარე ზმნის ფუნქციით.

3. წანა, უსინ „ახლავე, ძმაო“.

უსინ < *უსინ-ა < *უსინ-ა⁴⁶ „ძმაო“; ამოსავალია უსინ „ძმა“ სახელი, რომლის მიმართვის ფორმას წარმოადგენს უსინ „ძმაო“.

გრძელი ხმოვანი მიიღება ფაქულტატიურად ასიმილაციის შემდეგ ასიმილატორის დაკარგვით⁴⁷. ფორმულით: ა + ვ > ო + ვ > ო⁴⁸.

1. ცუქუნ უჩო? „როგორ თქვი?“

უჩო < *უჩოვ < *უჩავ „თქვი“; ამოსავალია უჩინ „თქმა“ ზმნა.

2. ნოთ ლუვლეა ბურ „ნავის დაძებენ“.

ნოთ < *ნოვთ < *ნავთ „ნავით“.

3. სოსსა ჩურხ „გამოწრთობილი ორგანიზმი“.

სოსსა < *სოვსსა < *სავს-საა „გამოწრთობილი“, „ცეცხლგამძლე“, სადაც -ვ- (< -ბ-) III გრამატიკული კლასის ნიშანია (შდრ. სა-რ-სა||სა-რ-ს-უ-სა⁴⁹, — II, IV გრ. კლ. — იმავე მნიშვნელობით), ხოლო -საა ზედსართავის მაწარმოებელი.

4. სოდა „ვაჭრობა“; სოდაყარ „ვაჭარი“, „სოცდაგარი“.

ორივე სახელისათვის ამოსავალია სავდა „ვაჭრობა“ ფუძე და აქედანაა:

1. სოდა < *სოვდა < *სავდა „ვაჭრობა“⁵⁰, 2. სოდაყარ < *სოვდაყარ < *სავდაყარ < *სავდაგარ „ვაჭარი“, „სოცდაგარი“⁵¹.

5. სოლულ < *სოვლულ < *სავლულ „სადღეგრძელო“⁵².

⁴⁶ ეს ფორმა პ. უსლართანაც დასტურდება: Лакский язык. გვ. 30.

⁴⁷ შესაძლოა ასიმილატორის ასიმილირებულ ბგერასთან შერწყმით. შედეგი მაინც ერთია: ასიმილატორი იკარგება, რის გამოც მის წინ მდგომი ხმოვანი გრძელდება.

⁴⁸ ო < ოვ < ავ ს. დუუუღ-ის მეტყველებაშიც დასტურდება: ბარლ ლოგუნ < ბარლ ლოვგუნ „მზე ჩავიდა რა“, იმავე თქმის დიალექტურ ტექსტებშია ლოსუნ „წაიღო რა“ ფორმა (С. М. Хайдаков. Очерки по лакской диалектологии, გვ. 209), რაც ბექტეის შეცდომა ჩანს. უნდა იყოს ლ ო ს უ ნ.

⁴⁹ უ თანხმოვანთგამყარია. მსგავსი შემთხვევებისათვის ლაკურში იხ.: ვ. თოფური, ბრუნების სისტემისათვის ლაკურს ენაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. X-B, ტფილისი, 1940, გვ. 333, შწმ. 4.

⁵⁰ შდრ. სპარს. სავდა „გაცეცლა-გამოცეცლა“, „ვაჭრობა“. სპარს. ვ ლაკურში სადა ა-თი გაღმოდებია სხვა შემთხვევებშიც: სპარს. სანგარ „სანგარი“ და ლაკ. სანგარ იმავე მნიშვნელობით; სპარს. რანდე „სადღეგრძელო იარაღი“ და ლაკ. რანნა (< *რანდა) იმავე მნიშვნელობით და სხვ.

⁵¹ ფორმათა მიღების აქ წარმოდგენილი თანამიმდევრობა პირობითია, რადგან ნათელი არაა, გ > უ პროცესი უსწრებდა ა > ო-ს, თუ პირუკუ.

⁵² მსგავსადაა მიღებული გრძელი ხმოვნები ახვანურში: ყოდა < ყაჟუდა „ჭირი“, „ქა-მი“; დოლა < დაჟლა „ნადელი“ და ა. შ. იხ. З. Магомедбекова. Вопросы фонетики ахвахского языка, გვ. 296; მისივე; Ахвахский язык, გვ. 19.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა)

А. Н. ПАВЛОВА

ФОНЕТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА АФФРИКАТ

(Обзор литературы)

Фонетическая природа согласных, называемых аффрикатами, не раз являлась предметом исследования лингвистов и фонетистов. Проблемы, связанные с определением аффрикат, весьма многочисленны, а их решение настолько различно, что не будет преувеличением сказать, что число авторов приближается к числу определений, данных этой группе согласных. Прежде всего, рассмотрим, как решается вопрос о том, является ли аффриката простым звуком или сложным.

Основатель экспериментальной фонетики во Франции — П. Ж. Руссло¹ (назвавший аффрикаты полусмычными — *mi-occlusives*) на основании многочисленных экспериментальных записей пришел к выводу, что аффрикаты следует рассматривать, как «простые фонемы» (*phonèmes simples*). Он, также как и Доза², отметил, что *tʃ*, *t* и *ʃ* являются тремя различными звуками, и *tʃ*, нельзя рассматривать, как сочетание *t* и *ʃ*. Десятью годами раньше Л. Л. Бонапарт (1887) охарактеризовал испанскую аффрикату *č* как «поистине простой звук», в который не входит ни *t*, ни *ʃ*, ибо его можно продлить как угодно, и при этом начало звучания не отличается от его конца³.

Наряду с этими суждениями в конце XIX и начале XX вв. существовали и противоположные. Венгерский фонетист Дж. Баласса⁴ определял аффрикату как консонантный дифтонг, состоящий из взрывного и «скользящего фрикативного».

З. Гомбош в совместной с Е. А. Мейером работе представил аффрикаты как сумму двух полных звуков — смычного и гоморганного целевого⁵.

¹ P. J. Rousselot. *Principes de phonétique expérimentale* (1897—1901), t. I. Paris, 1924. См. J. Laziczius. *Lehrbuch der Phonetik*. „Schriften zur Phonetik Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung“, №5, Berlin, 1961, стр. 63.

² Dauzat. *La parole*, 1899. См. E. Richter, *Die italienischen č und š Laute*, „Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale“, 16, Amsterdam, 1940, стр. 4.

³ См. E. Richter, указ. соч., стр. 4. Ср. Л. В. Щерба: «Один из элементов определения фонемы... состоит в возможности для данной фонемы быть продолженной без потери ее качества». (Несколько слов о сложных согласных звуках, «Избранные работы по языкознанию и фонетике», Л., 1958, стр. 108).

⁴ J. Balassa. *A phonetika elemei*. Budapest, 1886, стр. 87. См. L. Deme. *Dispute! Aspects of Phonetics*, „Acta Linguistica“, t. XI, F. 1—2, Budapest, 1961, стр. 146. См. также J. Laziczius, указ. соч., стр. 62.

⁵ Z. Gombocz, E. A. Meyer, *Zur Phonetik der ungarischen Sprache*. Uppsala, 1909, стр. 53. См. J. Laziczius, указ. соч., стр. 62.

Данный период в развитии экспериментальной фонетики в России связан с именем В. А. Богородицкого. Последний относит аффрикаты Ц и Ч к слитным согласным, состоящим из «слитного произношения взрывного согласного с придумным»⁸. Цельный, неделимый звук образуется в результате того, что взрыв первого компонента происходит не самостоятельно, а через спирантное сужение, т. е. конец языка в момент взрыва переходит в положение С или Ш. Аффриката, как сумма артикуляций взрывного и соответствующего спиранта представлена также у С. И. Ершова⁹ на основе изучения палатограмм взрывных, аффрикат и спирантов.

А. И. Томсон, прежде относивший аффрикаты к слитным согласным¹³, т. е. полностью разделявший взгляд В. А. Богородицкого, в 1911 г. выступил против «физиологического присутствия двух элементов в аффрикатах» и назвал их простыми согласными. По мнению А. И. Томсона, движения органов речи при произношении аффрикат так же просты, так же состоят из приступа, выдержки отступа, как и те, посредством которых производятся чистые смычные¹⁴.

⁷ Как будет указано ниже, в некоторых языках, в частности в польском, имеется ряд слов, в которых как аффриката, так и сочетание смычного со спирантом относятся к одному слогу. См. об этом М. Dłuska, *Étude sur les afriquées polonaises*, "Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique", F. VI, 1937, стр. 3—6.

⁹ С. И. Ершов, Экспериментальная фонетика, Ученые записки Казанского университета, 1902, кн. 11—12.

ю Л. Е. Щерба, Несколько слов о сложных согласных звуках (1908), «Избранные работы по языкознанию и фонетике», Л., 1958, стр. 106. См. также: О. Брок, Очерк физиологии славянской речи, «Энциклопедия славянской филологии», вып. 5, 2, 1910, стр. 43.

¹⁹ Л. В. Щерба, Субъективный и объективный метод в фонетике, «Известия ОРЯС АН», т. XIV, кн. 4, 1909, стр. 197.

¹² Л. В. Щерба, Несколько слов о сложных согласных звуках, стр. 108.

¹³ А. И. Томсон, *Общее языковедение*, Одесса, 1910, стр. 191.

¹⁴ А. И. Томсон, По поводу статьи Л. В. Щербой «Субъективный и объективный метод в фонетике». См. Л. Г. Скалзуб, Палатограммы и рентгенограммы согласных фонем русского литературного языка, Киев, 1963, стр. 36.

Французский фонетист Л. Рудэ¹⁵ полагал, что аффрикаты неправильно исследованы теми, в языке которых они отсутствуют. То, что по своей сущности является единым, в аффрикатах рассматривают как слитное, как последовательность смычного и фрикативного звуков. Л. Рудэ писал, что аффрикаты следует считать «простыми фонемами», являющимися результатом одной артикуляции, а не двух. Вместе с тем, он (подобно Л. В. Щербе) рассматривал аффрикаты, как соединение смычного элемента с гомоганным фрикативным элементом.

Не только в первом, но и в последующих десятилетиях XX века кардинальный вопрос о сложносоставном или простом характере аффрикат остается спорным.

Е. Д. Поливанов затронул проблему аффрикат в «Лекциях по введению в языкознание и общей фонетике». Определяя аффрикаты как сложные согласные, состоящие из «тесного соединения смычного со щелинным, одинаковых по месту образования», Е. Д. Поливанов отмечал: «...[ts] как и [tʃ] сознаются в виде единого звука (фонемы) и, как таковые, могут противопоставляться неслитными соединениями тех же элементов в «отсыпать» (atswpat) и «под шапкой» (patʃapkaɣ)»¹⁶. Термин аффриката ученый относит только к таким звуковым комбинациям, где оба элемента одинаковы по месту образования (т. е. [ts] и [tʃ]), а не [ks], [ps]), т. к. при этом возможность объединения обоих элементов в едином представлении звука имеет «физическую причину»: для второго элемента отпадает надобность в какой-либо дополнительной работе артикуляционного аппарата, нужен лишь взрыв смычки первого элемента.

В 1929 г. была издана монография Л. Бельджери¹⁷ об аффрикатах итальянского и других европейских языков, явившаяся самой обширной из всех написанных к этому времени. Автор исследовал большое число языков и оперировал значительным материалом. Анализируя кимограммы аффрикат и соответствующих смычных и щелевых звуков, Л. Бельджери подошел к определению аффрикат иначе, чем его предшественники. Согласно мнению ученого, аффриката — смешанный звук («un phonème mixte»), который по своему особому способу образования представляет собой нечто среднее между смычным и щелевым звуками. Аффриката не идентична этим звукам, она не является также переходом от одного такого образования к другому, а смешением, сплавом обоих с начала и до конца звучания. Вся кривая аф-

¹⁵ L. Roudet. *Éléments de phonétique générale*. Paris, 1910, стр. 154—155, 158—162. См. J. Laziczius, указ. соч., стр. 63 см. также E. Richter, указ. соч., стр. 7; B. Hálá, *La nature des consonnes mi-occlusives mise en lumière au moyen des procédés expérimentaux modernes*, Actes du X-ième Congrès Internationale de Linguistique et Philologie Romanes, Strassburg, Paris, 1965, стр. 888.

¹⁶ Е. Д. Поливанов, *Лекции по введению в языкознание и общей фонетике*, Берлин, 1923, стр. 146. Подобное толкование (с фонетической точки зрения, как суммы двух звуков, а с фонологической — как единой фонемы) дал Л. Хегедюс венгерским аффрикатам (См. об этом: M. Kázmér, *Zur Metodik der Untersuchung von Affrikaten*, „Acta Linguistica“, t. XI, F. 3—4, Budapest, 1961, стр. 388. Сочетание смычного и фрикативного звуков в словаре Р. Хартмана и Ф. Сторка называется аффрикатой, если это сочетание функционирует в виде отдельной фонемы (R. Hartman, F. Stork, *Dictionary of Language and Linguistics*, London, 1972, стр. 7).

¹⁷ L. Belgeri. *Les affriquées en Italien et dans les autres principales langues européennes*, Institut de Phonétique de l'Université de Grenoble, 1929.

фрикат представляет неделимое единство, т. к. нельзя установить отрезок кривой, соответствующий смычному моменту, и —отрезок, соответствующий щелевому¹⁸.

Положительно отнеся к данной трактовке венгерский фонетист Ю. Лазициус¹⁹. Он считает, что с лингвистической точки зрения этот результат должен быть одобрен, т. к. он отражает тот факт, что единство, которое наблюдается в разговорной речи у аффрикат, соответствует единству в чисто фонетическом понятии. Тогда как А. Мартинет²⁰ не находит четкого определения аффрикат у Л. Бельджери, ибо, по его словам, любой фонический комплекс, который Л. Бельджери называет аффрикатой, ни что иное, как «последовательность элементов подобных смычному и щелевому».

Английский фонетист Д. Джоунз²¹, описывая аффрикаты английского языка, рассматривает аффрикату, как разновидность взрывного звука (a kind of plosive), у которого размыкание артикулирующих органов происходит медленнее²², чем обычно. При этом медленном размыкании ухо отчетливо воспринимает глайд между взрывом и последующей гласной или аспирацией. Фрикативный глайд, оканчивающий аффрикату, создает эффект гоморганного фрикативного согласного, позицию которого артикулирующим органам необходимо пройти. Д. Джоунз считает, что т. к. соответственно каждому взрывному согласному имеются фрикативные, то и соответственно каждому взрывному имеются аффрикаты. Автор насчитывает в английском языке шесть аффрикат: *tʃ*, *tʒ*, *ts*, *dz*, *tr*, *dr*²³.

Г. Глисон также назвал аффрикаты взрывными, у которых размыкание происходит сравнительно медленно²⁴. Рассматривая аффрикаты как единые фонемы в английском, он допускал, однако, что в ряде языков они могут быть сочетаниями фонем. По Г. Глисону, аффриката отличается от сочетания звуков лишь с фонематической точки зрения. Акустически все сочетание воспринимается как единое целое, и лишь на основе тех или иных фонематических моделей, суще-

¹⁸ L. Belgeri, указ. соч., стр. 65. См. E. Richter, указ. соч., стр. 1; B. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement de la nature phonétique der affriquées, „Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft“, Heft 1/2, 1952, стр. 79; см. также: J. Laziczius, указ. соч., стр. 65; L. Deme, Disputed Aspects of Phonetics, стр. 146.

¹⁹ J. Laziczius, указ. соч., стр. 65.

²⁰ A. Martinet, Occlusives and Affricates with Reference to some Problems of Romance Phonology, „Word“, v. 5, №2, 1949, стр. 116.

²¹ D. Jones, An Outline of English Phonetics, Cambridge, 1932, стр. 146.

²² В 1910 г. О. Брок пытался объяснить данное явление тем, что «широта зоны затвора затрудняет мгновенную оттяжку языка от свода над полостью рта». (Очерк физиологии славянской речи, «Энциклопедия славянской филологии», 1910, вып. 5, 2, стр. 43).

²³ D. Jones, там же, стр. 148. Сравним, что говорят о звуко сочетаниях, относимых к аффрикатам другие исследователи. Так, Ю. Лазициус полагает, что *tr* и *dr* едва ли могут обозначаться как аффрикаты (J. Laziczius, Lehrbuch der Phonetik..., стр. 66). Б. Хада считает целесообразным называть аффрикатами или полусмычными исключительно те сочетания, аффрикация у которых состоящая (*ts*, *dz*) или шипящая (*tʃ*, *dʒ*). B. Hálá, La nature des consonnes mi-occlusives..., стр. 888.

²⁴ Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959, стр. 57.

ствующих в языке, оно может быть истолковано либо как один, либо как два звука²⁵.

Немало работ посвятили аффрикатам венгерские фонетисты. Так, в 1935 г. А. Хоргер опубликовал статью, в которой, в отличие от своих ранних работ, писал, что аффриката — это не сочетание двух звуков $t + s$, $t + \xi$ и т. д., а единый согласный специфического образования, по длительности не превышающий обычный краткий согласный²⁶. Выводы А. Хоргера вызвали дебаты в кругу венгерских фонетистов, крайне отрицательную позицию среди которых занял Л. Хегедюс. Прodelав многочисленные серии кимографических записей на материале венгерского языка, Л. Хегедюс заключил, что аффриката не является единым звуком („Die Affrika'a ist also kein einheitlicher Laut“). Это особый звуковой комплекс, в образовании которого участвуют два элемента — смычный и щелевой, следующих непосредственно друг за другом и в пространственном и во временном отношениях²⁷. Позднее Л. Хегедюс, отмечая сложноставной характер аффрикат, называет их сочетанием смычных и гомоганных щелевых звуков (а не элементов как прежде)²⁸. Что же касается фонологического аспекта, то автор относит аффрикаты к монофонемам.

А. Мейе, рассматривая аффрикаты как простые фонемы, именует их полусмычными. Ученый объясняет это тем, что вследствие резкого изгиба передней части нёба, здесь трудно образовать полный смык: «Передненёбные звуки допускают полный смык лишь с большим трудом; они смягчаются и стремятся превратиться в полусмычные, каковы славянские $s(\psi)$ и $\xi(\chi)$, и наконец, в фонемы спирантного типа. Так, латинское s (обозначающее k) дало в древнефранцузском ξ (ts) перед «а» и s (ts) перед «е» и «i»²⁹. Исходя из вышесказанного, аффрикаты в индо-европейских языках произошли не от слияния смычных и фрикативных, а в результате развития смычно-взрывных.

В связи с рассматриваемым вопросом многие исследователи цитируют французского фонетиста М. Граммона³⁰. М. Адамус³¹, М. Длус-

²⁵ Г. Глисон, указ. соч., стр. 271.

²⁶ А. Horg² г. Mi az afrikata? Magyar Nyelv. XXXI, 1935, стр. 211, 213. См. Л. Hegedüs, Die Natur der ungarischen Affrikaten „Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale“, 15, 1939, стр. 7. См. также: J. Laziczius, указ. соч., стр. 63; М. Kázmér, Zur Metodik der Untersuchung von Affrikaten, стр. 387.

²⁷ Л. Hegedüs, Die Natur der ungarischen Affrikaten, стр. 99, 102.

²⁸ Л. Hegedüs, Neure Untersuchungen über die ungarischen Affrikaten. Phonetica II, стр. 172. См. М. Kázmér, указ. соч., стр. 391.

²⁹ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков, М.-Л., 1938, стр. 110. См. об этом у В. А. Богородицкого: «Согласный Ч в слове «что» образовался из К вследствие влияния смягчающего гласного I, впоследствии исчезнувшего» (Очерки по языковедению и русскому языку, Казань, 1901, стр. 203). См. также А. Шанидзе, Источники происхождения звука γ в картвельских языках, «Вестник отделения общественных наук АН ГССР», 1960, № 2, стр. 225—26 (на груз. яз.); Л. Зиндер, Общая фонетика, Л., 1960, стр. 142; А. Томсон, Общее языковедение, стр. 191. О спирантизации аффрикат см. А. Martinet, Occlusives and Affricates with Reference to some Problems of Romance Phonology, стр. 122; Б. К. Гигинейшвили, Придыхательные аффрикаты общедагестанского языка, Труды Тбилисского ун-та, В I (138), 1971, стр. 70.

³⁰ М. Grammont, Traité de phonétique, Paris, 1929.

³¹ М. Adamus, Sur la théorie des affriquées, Studia jezykoznawcze poswiecone profesorowi doktorowi Stanislawowi Rospondowi, Wrocław, 1936, стр. 45.

ка³², Б. Хала³³, Е. Рихтер³⁴, А. А. Хачатрян³⁵ отмечают, что М. Граммон представляет аффрикаты как последовательность двух согласных — любого смычного и любого спиранта. П. Делатр³⁶ и Л. Деме³⁷ же приводят определение М. Граммона, характеризующее аффрикату как смычный согласный с особым рода рекурсией. При этом и те, и другие указывают на одну и ту же страницу труда ученого.

Описание аффрикат М. Граммон дает в главе «Сочетания фонем» (*Combinaisons de phonèmes*). Он разграничивает понятия аффрикат и полусмычных, которые обычно рассматриваются специалистами как синонимы³⁸.

М. Граммон под термином «аффрикаты» (*affriquées*) подразумевает смычные, рекурсия которых имеет особый характер благодаря тому, что артикулирующие поверхности разделяются не внезапно, а постепенно³⁹. Ученый обозначает их следующими символами: t^p , d^d , p^p , k^x , g^z и т. д. Спирантный элемент, по мнению исследователя, образуется в той же артикуляционной точке, что и предшествующая смычка, причем смычка более слабая, чем у обычного смычного. Аффрикаты не имеют места в фонологии, а представлены лишь в «эволюционной фонетике». Это — неустойчивые фонемы⁴⁰, которые имеют тенденцию переходить в полусмычные (*mi-occlusives*); так чаще всего t^p переходит в ts , d^d — в dz , k^x — в kx и т. д.⁴¹.

Таким образом, аффрикаты, по определению М. Граммона, единые фонемы, превращаются в группу фонем, именуемых полусмычными (*mi-occlusives*). Полусмычные — это последовательность двух фонем: полного смычного и полного спиранта. Так же, как и Е. Зиверс, М. Граммон видит отличие полусмычного от сочетания смычный плюс спирант в том, что полусмычный относится к одному слогу, тогда как сегмент смычный плюс спирант распределяется между двумя соседними слогами. Автор заявляет, что длительность полусмычных равна длительности двух фонем, следовательно, это — две фонемы⁴². Ученый

³² M. Dłuska, *Étude sur les affriquées polonaises*, *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique*, F. VI, Krakov, 1937, стр. 3.

³³ B. Hálá, *Une contribution à l'éclaircissement....*, стр. 77.

³⁴ E. Richter, *Die italienischen ċ und ġ Laute*, стр. 4—5.

³⁵ А. Хачатрян, Об аффрикатах армянского языка, «Известия АН Арм. ССР», серия общественных наук, 1962, № 11, стр. 60.

³⁶ P. Delattre, *Studies in French and Comparative Phonetics*, London—Paris, 1966, стр. 116—117.

³⁷ L. Deme, *Disputed Aspects of Phonetics*, „Acta Linguistica“, t. XI, F. 1—2, Budapest, 1961, стр. 146.

³⁸ О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1966; Ж. Марузо, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1960.

³⁹ M. Grammont, *Traité de Phonétique*, стр. 105. Ср. D. Jones, *An Outline of English Phonetics*, стр. 146; Г. Гилсон, Введение в дескриптивную лингвистику, стр. 57.

⁴⁰ М. Граммон все же называет их фонемами, хотя они, по его мнению, отсутствуют в фонологии.

⁴¹ M. Grammont, указ. соч., стр. 105.

⁴² В подтверждение М. Граммон приводит данные П. Пасси, проделавшего опыт с обратным проигрыванием испанского слова «ocho» («Необходимо подчеркнуть, что инверсальное прослушивание вообще непригодно для каких-либо умозаключений о составе фонем языка», — пишет Н. И. Дукельский в «Принципах сегментации речевого потока», М., 1962, стр. 17).

считает, что к полусмычным относятся не только сочетание смычного со спирантом, имеющих одну точку артикуляции (такие, как *pf, ts, tš* и т. п.), но и сочетания любых смычных с любыми спирантами, при условии, чтобы оба согласных находились в пределах одного слога. Поэтому без колебаний к полусмычным следует отнести такие комплексы, как *ps, pš, ks, kš*, а также *th, ph, kh, pr, kr, tr, pl, tl, kw, pw, tw*, а также группы с соответствующими звонкими смычными⁴³. Так как полусмычный не отдельная фонема, а сочетание фонем, то он должен обозначаться двумя символами. Такие полусмычные как *rg* или *ru*, всегда транскрибируются двумя графемами, поэтому нет никакого основания не транскрибировать равным образом двумя символами такие полусмычные, как *tš* (а не *s*, как в славянском) или *tš* (а не *č*, как в санскрите)⁴⁴.

Исходя из вышеизложенного, одна и та же категория согласных, т. е. аффрикаты предстают перед нами в двух вариантах. Это и послужило основанием упомянутого нами факта, что одни исследователи приводят определение М. Граммоном аффрикат (*affriquées*), а другие — полусмычных (*mi-occlusives*).

В 1937 г. М. Длуска⁴⁵ поставила под сомнение положение Е. Зиверса и М. Граммона. Она привела такие пары слов из польского языка, которые отличаются лишь аффрикатой *č* и консонантной группой *tš*: *čy || tšy, čech || tšech, čem || tšem*. Кроме того, были представлены пары слов, в которых различаются подобным образом первые слоги: *čy-hač, če-kač, ča-pa, če-sty, čo-chrač || tšy-mač, tše-pač, tša-skač, tše-sie, tšo-da* и т. д. М. Длуска делит дефисом слова на слоги с тем, чтобы показать, что для поляка разница между *č* и *tš* достаточна для того, чтобы распознавать слоги. М. Длуска отмечает, что кривые записи гортани не дают возможности классифицировать звуки как отдельные простые согласные или группы согласных⁴⁶. Записи показали автору, что кривая гортани у *tš* и *dž* в начале слова имеет лишь одну вершину напряжения, так же, как у *č*, *ž* и *d* или же какого-либо другого согласного или группы согласных в той же позиции, относящихся целиком к одному слогу. Феномен, по мнению автора, еще раз свидетельствующий о связи между движением гортани и делением на слоги, но никак не объясняющий истинную природу аффрикат⁴⁷.

Проделанный эксперимент убедил исследователя в том, что аффрикаты являются такими же простыми фонемами, как взрывные или спиранты, и по длительности едва превышают соответствующие взрывные.

Вскоре после экспериментов, проделанных М. Длуской на вооружение экспериментальной фонетики, поступает новый аппарат «Visible Speech» («Видимая речь»), дающий спектральную характеристику звука. Но, к сожалению, это техническое новшество не способствовало более тщательному анализу фонетической природы аффрикат. Для ав-

⁴³ М. Grammont, указ. соч., стр. 108.

⁴⁴ Там же, стр. 107—108.

⁴⁵ М. Dłuska, *Étude sur les affriquées polonaises*, стр. 3—6.

⁴⁶ Обратное утверждал М. Граммон на 107 стр. указ. соч.

⁴⁷ М. Dłuska, указ. соч., стр. 5.

торов книги «Visible Speech» — Р. К. Поттера, Г. А. Коппа и Х. С. Грина вопрос решается весьма просто: «Такие звуко сочетания как tʃ (church) и dʒ (judge) встречаются так часто, что их можно считать отдельными звуковыми единицами». «Сочетание t (to) и j (she) в слове «church» является обычным примером сочетания глухих смычных с глухими фрикативными»⁴⁸. Т. к. многочисленные звуко сочетания, включающие в себя tʃ и dʒ могут случаться как в пределах слога, так и между слогами, возникает вопрос о различии между этими двумя моделями. Авторы полагают, что благодаря ударению модель звуко сочетания, встречающаяся в пределах слога, отличается обычно от такого же сочетания между двумя слогами.

Считать часто встречающуюся звуковую последовательность отдельной звуковой единицей более, чем спорно. Заметим, что подобное суждение мы находим у авторов, которые располагали гораздо более совершенной аппаратурой, чем те, кто писал об этих согласных в конце XIX и в начале XX вв. Как правильно замечает И. Буттлер, если бы интерпретация аффрикат как суммы смычных и спирантов оказалась правильной, то не понадобилось дальнейших исследований, т. к. достаточно было бы знать звуки, из которых они состоят⁴⁹.

Определение аффрикат как сложных смычных согласных в конце 40-х годов представлено в книге известного грузинского ученого Г. С. Ахвледиани «Основы общей фонетики». «Согласно общепринятого мнения, — писал Г. С. Ахвледиани, — аффриката состоит из простого смычного и его гоморганного щелевого»⁵⁰. Подобно Е. Д. Поливанову, ученый подчеркивал слитность и неделимость согласного, а также гоморганность его компонентов.

Четкого определения тому, что является аффрикатой и что нет, по словам А. Мартине, не найти ни в одной из работ, и главная причина этого в том, что «область человеческих артикуляций бесконечна»⁵¹. А. Мартине сомневается в том, чтобы был найден фонетический критерий, который дал бы лингвистам возможность во всех случаях проводить различие между аффрикатами и последовательностями смычных и гоморганных фрикативных, как, например, ç и š. Подход к данному вопросу с позиций фонологии также не всегда объясняет, когда смычно-щелевой комплекс следует толковать как единое целое, а когда — как две следующие друг с другом фонемы⁵². Автор рассматривает аффрикату как смычный согласный и видит в этом «единственно приемлемый путь, если мы хотим дать простое и последовательное толкование развитию консонантизма французского языка раннего периода»⁵³.

Большую экспериментальную работу по исследованию аффрикат провел чешский фонетист Б. Хала. Отсутствие четкой фонетической характеристики этих согласных исследователь усматривает в недостаточно совершенных методах экспериментальной фонетики. Только при-

⁴⁸ R. K. Potter, G. A. Kopp, H. C. Green, Visible Speech, New York, 1947, стр. 36.

⁴⁹ J. Buttler, The Formation and Acoustic Structure of Affricates, „Acta Linguistica“, t. XIV, F. 3—4, Budapest, 1964, стр. 263.

⁵⁰ Г. С. Ахвледиани, Основы общей фонетики, Тб., 1949, стр. 84 (на груз. яз.).

⁵¹ A. Martinet, Occlusives and Affricates with Reference to some Problems of Romance Phonology, „Word“, 2, vol. 5, 1949, стр. 116.

⁵² Там же, стр. 117.

⁵³ Там же, стр. 122.

менение осциллографического метода регистрации звука создает, по мнению Б. Халы, солидную базу для исследования аффрикат. Ученый определяет аффрикаты как простые фонемы, в которых, однако, различает две основные фазы артикуляции — смычную и фрикативную, но при этом обращает внимание на то, что «здесь нельзя говорить о двойственности, т. к. переход от одной фазы к другой почти неощутим, как это ясно показывают осциллограммы»⁵⁴. Спустя 10 лет эксперимент с сегментатором дал Б. Хале возможность уточнить вопрос соотношения артикуляционных фаз у разного вида аффрикат не только в чешском, но и в других языках⁵⁵. Неоднократные эксперименты привели исследователя к выводу, о том, что фонетическая природа аффрикат гораздо сложнее, чем ее представляли раньше.

В пятидесятые, шестидесятые и последующие годы лишь немногие авторы описывают аффрикаты как сложносоставные звуки и среди них П. Делатр⁵⁶, В. Джассэм⁵⁷, Р. Хартман и Ф. Сторк⁵⁸, Б. Мальмберг⁵⁹. П. Делатр, ссылаясь на Л. Блумфильда, характеризует аффрикату как сочетание двух согласных (смычного и спиранта), воспроизводимых одним артикуляционным движением. По его мнению, в результате сокращения силы артикуляции происходит переход простого согласного в группу согласных, из которых второй имеет меньший раствор, нежели первый⁶⁰. Последнее замечание принадлежит исключительно П. Делатру, ибо все остальные авторы утверждают обратное.

М. Адамус, Б. Боровичкова и В. Малач, И. Буттлер, Л. Деме, М. Казмер, Ю. Лазицус, В. Н. Айрапетян, Ш. Г. Гаприндашвили, Л. Р. Зиндер, М. В. Панов, Л. Г. Скалозуб, А. А. Хачатрян — вот далеко неполный перечень тех, кто определяет аффрикаты как простые согласные.

Определенный интерес представляет мнение М. Казмера о том, что возможность разграничения элементов внутри звука не является доказательством наличия звуко сочетания. М. Казмер не видит качественной разницы между границами звуков и границами моментов, образующих звук. Поэтому, если кто-нибудь хотел бы доказать, что звук «г» или аспирированный согласный не отдельные звуки, а звуко-сочетания, то он, по мнению исследователя, легко смог бы это сделать с помощью кимограмм⁶¹. Таким образом, экспериментальная фонетика до сих пор не сумела решить спорный вопрос об аффрикатах. По мнению автора, только фонологические аргументы кажутся пригодными для решения данного вопроса⁶².

Среди советских авторов наиболее полно проблема аффрикат отражена в работах грузинских и армянских специалистов. Из грузинских фонетистов следует отметить Ш. Г. Гаприндашвили, который первым

⁵⁴ B. Hálá. Une contribution à l'éclaircissement..., стр. 93.

⁵⁵ B. Hálá. La nature des consonnes mi-occlusives..., стр. 894—96.

⁵⁶ P. Delattre. Studies in French and Comparative Phonetics, стр. 116.

⁵⁷ W. Jassem. A Spectrographic Study of Polish Sounds, Proceedings of the 4th International Congress of Phonetic Sciences, The Hague, 1962, стр. 345.

⁵⁸ R. Hartman, F. Stork, Dictionary of Language and Linguistics, стр. 7.

⁵⁹ B. Malmberg. La phonétique, Paris, 1958, стр. 61.

⁶⁰ P. Delattre, указ. соч., стр. 116—117.

⁶¹ M. Kázmér. Zur Metodik der Untersuchung von Affrikaten, стр. 392.

⁶² Там же, стр. 404.

выступил против утвердившегося взгляда на аффрикаты как на сумму двух согласных (Г. С. Ахведиани, С. Жгенти). Хотя мы не можем назвать работы исследователя, специально посвященной этой теме, однако во многих своих трудах⁶³ ученый затрагивал рассматриваемые нами вопросы. Ш. Г. Гаприндашвили стремился проникнуть в сущность проблемы, главным образом опираясь на данные экспериментальной фонетики.

В традиционной арменистике аффрикаты также принято было считать совокупностью двух и даже трех ($t + s + h$) звуков⁶⁴. Совершенно по-новому решен вопрос трактовки аффрикат армянского языка в статье А. А. Хачатрян.

На основе экспериментальных (палатография, рентгенография) данных автор приводит обстоятельные доказательства в пользу аффрикат как единых звуков, отличающихся единым местом образования, целостным акустическим впечатлением⁶⁵ и фонологической самостоятельностью. Выводы, сделанные Амалией Хачатрян, дополнил и развил В. Н. Айрапетян, исследовав динамику образования аффрикат в своей диссертации⁶⁶ и совместной с А. А. Хачатрян в книге «Экспериментальное исследование согласных фонем литературного армянского языка» (Ереван, 1971). Применив новейшие методы экспериментальной фонетики (кинорентгенографию и спектрографию) исследователь дал полную картину артикуляционной и акустической структуры аффрикат армянского языка и выявил принципы соотношения элементов этой структуры.

Называя аффрикаты едиными согласными, простыми фонемами, большинство указанных выше специалистов отмечают неоднородность образования этих согласных, усматривают в их артикуляции наличие двух последовательных артикуляционных элементов (фаз): смычного и щелевого⁶⁷. «... Определяя полусмычные как простые фонемы, — пишет Б. Хала, — отдают себе отчет в том, что их артикуляция не проста... Утверждают, что в полусмычных следует различать две фазы артикуляции: одну скорее смычную, а другую — фрикативную, — фазы, различные с точки зрения как артикуляционной, так и акустической. Эта мысль была высказана еще Rousselot в его Principes...»⁶⁸.

⁶³ Ш. Г. Гаприндашвили, О спирализации аффрикат в некоторых иберийско-кавказских языках, Научная сессия Института языкознания VI (XII), июнь, 1955 (на груз. яз.); К вопросу о классификации видов артикуляционных преград в груз. языке, «Иберийско-кавказское языкознание», т. XII, 1960 (на груз. яз.).

⁶⁴ М. Абегян, Теория армянского языка, Ереван, 1931, стр. 86, (на армян. яз.).

⁶⁵ А. А. Хачатрян, Об аффрикатах армянского языка, стр. 60.

⁶⁶ В. Н. Айрапетян, Экспериментально-фонетическое исследование аффрикат современного армянского языка, Канд. дис., Ереван, 1970.

⁶⁷ Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, стр. 142; А. А. Хачатрян, В. Н. Айрапетян, указ. соч., стр. 128, и др. По этому поводу Ю. К. Кузьменко говорит: «Очевидно, что понятие одного звука относительно: ведь даже те фонетисты, которые настаивают на однозвучии аффрикат, говорят о том, что этот звук состоит из двух основных элементов: смычного и щелевого». Определение различительного признака аффрикат «Лингвистические исследования», Л., 1970, стр. 114.

⁶⁸ B. Hálá, La nature des consonnes mi-occlusives..., стр. 888.

Проследим, как трактуется вопрос о месте образования составляющих аффрикату элементов.

Если Л. Щерба⁶⁹ (1908) полагал, что элементы «с» по месту артикуляции сходны с обычными *t* и *s*, то дальнейшие исследования поставили этот взгляд под сомнение. Так, Ш. Г. Гаприндашвили считает, что «место образования аффрикаты гораздо глубже, чем место образования согласного, считаемого ее смычным компонентом, и гораздо ближе, чем у согласного, считаемого ее спирантным компонентом»⁷⁰.

В книге «Фонетика персидского языка» высказано мнение, что по месту образования персидские аффрикаты *č* — *ğ* и предполагаемые их смычные компоненты *d* — *t* являются не гомоганными, а гетероганными. Щелинные же компоненты этих аффрикат не представляют собой ни спирантов *ž* — *š*, ни редуцированных вариантов последних⁷¹.

В монографии М. В. Панова «Русская фонетика» отмечено, что первая взрывная часть аффрикаты «*ч*» русского языка артикулируется не там, где обычное [т'], а выше, где обычно артикулируется [ш, ш']⁷².

Различая в аффрикатах два артикуляционных элемента, вместе с тем, не все фонетисты считают возможным их разграничить. Для Л. Бельджери кривая аффрикат неделима, т. к. в отрезке, который можно отнести к смычному моменту, появляются коекакие элементы, характеризующие фрикативный момент, и наоборот⁷³. По мнению Б. Хала, переход от первого элемента ко второму происходит почти незаметно, так что очень трудно и даже невозможно точно определить точку, разделяющую два элемента аффрикаты⁷⁴. Но тем не менее и Б. Хала, и другие экспериментаторы изучают принципы соотношения этих двух фаз (смычной и фрикативной) в артикуляции аффрикат. На различие в соотношении двух фаз у свистящих и шипящих аффрикат указывал Б. Хала. Эксперимент показал, что смычная часть несколько продолжительнее фрикативной у *s*, т. е. свистящей аффрикаты, и менее продолжительна, чем фрикативная, у *č*, т. е. шипящей аффрикаты⁷⁵. В дальнейшем, как уже было сказано выше, Б. Хала с помощью

⁶⁹ Л. Щерба, Несколько слов о сложных согласных..., стр. 106.

⁷⁰ Ш. Г. Гаприндашвили, К вопросу о классификации видов артикуляционных преград, стр. 174, 177 (на груз. яз.).

⁷¹ Ш. Г. Гаприндашвили, Дж. Ш. Гиунашвили, Фонетика персидского языка, Тб., 1964, стр. 159.

⁷² М. В. Панов, Русская фонетика, М., 1967, стр. 34. Об этом см.: В. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement... стр. 83, 86; И. Н. Гальцев, Введение в изучение китайского языка, М., 1962, стр. 168.

⁷³ См. J. Laziczius, Lehrbuch der Phonetik, стр. 64—65.

⁷⁴ В. Hálá, La nature des consonnes mi-occlusives... стр. 891. В 1952 г. Б. Хала выделял в аффрикате 3 фазы ее образования: смычную, переходную и фрикативную. См. В. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement... стр. 84, 86. Согласно Ш. Г. Гаприндашвили, в аффрикате различаются смычка, взрыв и следующий за взрывом свистяще-шипящий придум или придых (См.: Фонетика даргинского языка, стр. 16, 17, 136; См. также, Фонетика персидского языка, стр. 133, 151). Ср. Г. Фант: «Взрыв в свою очередь может быть разбит на последовательные, частично перекрывающиеся интервалы раствора, фрикации и аспирации. Однако, только в редких случаях удается установить точные границы этих интервалов» (Акустическая природа речеобразования, М., 1964, стр. 200).

⁷⁵ В. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement... стр. 86.

На основании большого экспериментального материала В. Н. Айрапетян установил, что «именно соотношение в продолжительности указанных фаз является одним из основных моментов при дифференциации придыхательных и непридыхательных аффрикат. Если при (с) протяженность смычной фазы больше, а фрикативной меньше, то в случае придыхательной аффрикаты это соотношение идет в обратном порядке...»²⁷. В звонкой аффрикате соотношение основных фаз артикуляции примерно равно. Соотношение смычной и щелинной фаз зависит не только от вида аффрикаты, но и от позиции данного согласного в слове, что отмечено В. Н. Айрапетяном²⁸, Б. Боровичковой²⁹ и В. Малах³⁰.

Исследуя аффрикатизацию спирантов в соседстве с предыдущими сонантами в диалектах даргинского и грузинского языков, Ш. Г. Гапридашвили обратил внимание на тот факт, что характер образуемой аффрикаты зависит от спирантного компонента. Этот факт, по мнению исследователя, «доказывает доминирование спирантного компонента в артикуляции аффрикаты»⁸².

Разнообразное решение находит вопрос о том, являются ли аффрикаты полусмычными, смычными или смычно-взрывными. По наблюдению И. Бутглера⁸³, многие палатограммы не показывают полной смычки, а отражают наличие узкого прохода вдоль центральной линии даже при наивысшем подъеме языка. По-видимому, объясняет автор, очень узкая щель закрыта тонкой мембраной из слюны, взрыв которой

¹⁷ А. А. Хачатрян, В. Н. Айрапетян, указ. соч., стр. 105.

78 В. Н. Айрапетян. Диссертация, стр. 81; А. А. Хачатрян.

⁷⁹ B. Borovičková, V. Maláč, The Spectral Analysis of Czech Sound Combinations, Rozpravy Československé Akademie Ved, Rada Společenskyh Ved, Ročník 77. sešit 14, Praha, 1967, стр. 42.

⁸⁰ О. Брок, Очерк физиологии славянской речи, стр. 43.

⁵¹ E. Richter, Die italienischen č und š Laute. Ср. В. Borovičkova, V. Malá č: «Спектр взрыва мало значит для распознавания звука» (указ, соч., стр. 43).

⁸² Ш. Г. Гаприндашвили, Фонетика даргинского языка, стр. 240.

⁸⁹ J. Buttler, *The Formation and Acoustic Structure of Affricates*, стр. 267. См. также А. Мейе, *Введение в сравнительное изучение индо-европейских языков*, стр. 110.

начинает постепенное расширение щели; но и при отсутствии такого взрыва, постепенное раскрытие щели имеет место⁸⁴.

О полной смычке говорят Г. С. Ахвледiani, В. Н. Айрапетян, В. А. Богородицкий, Ш. Г. Гаприндашвили, Л. Р. Зиндер, Е. Д. Поливанов, А. А. Хачатрян, Л. В. Щерба, Г. Глисон, Д. Джоунз, Б. Хала. Но вместе с тем, некоторые из вышеназванных авторов указывают на слабость, неустойчивость смычки у аффрикат. Так, Б. Хала на основании исследования палатограмм отмечал, что смычка у аффрикат гораздо слабее, чем у соответствующих смычных *t* и *d*⁸⁵. Осциллографические же записи чешских аффрикат *s* и *š* показали, что ослабление смычки осуществляется не разом, а постепенно и даже середина смычки характеризуется высокой степенью ассимиляции⁸⁶.

По данным В. Н. Айрапетяна, смычка у аффрикат армянского языка носит неравномерный и неустойчивый характер. Уже в фазе смычки у некоторых аффрикат усматривается фокус фрикативного элемента. И хотя граница полной преграды по схеме палатограмм иногда не прослеживается, все же на большинстве палатограмм границы смыкания артикуляторов устанавливаются. Автор обращает внимание на тот факт, что выдержка смычки при образовании непридыхательных аффрикат выражена четче, чем у придыхательных и звонких⁸⁷.

Определяя аффрикаты как смычные согласные, не все исследователи согласны с наличием взрыва при их образовании. В. А. Богородицкий, Ш. Г. Гаприндашвили, Е. Д. Поливанов, М. Адамус, Г. Глисон, Б. Хала, Л. Хегедюс относят аффрикаты к взрывным согласным. Но оказывается, что и место взрыва в последовательном ряду артикуляционных фаз аффрикаты тоже не установлено окончательно. Большинство авторов представляет себе взрыв, следующий за смычной фазой. Ш. Г. Гаприндашвили даже определяет продолжительность взрыва, которая, по его заключению, в полтора-два раза продолжительнее, чем у обычных взрывных⁸⁸, в то время, как Б. Хала рассматривает этот факт иначе. Осциллограммы позволили исследователю наблюдать, по его словам, достаточно важный факт, который обычно «оставляют без внимания», «... К концу полусмычного высокочастотные колебания исчезают, чтобы дать место своего рода новой смычке»⁸⁹. Исходя из этого, ученый представляет последовательность артикуляционных фаз аффрикат в следующем порядке: «... Сначала полная смычка, свободная от каких-либо вибраций, потом переходная часть, затем фаза фрикативная... и, наконец, взрыв согласного»⁹⁰. По утверждению Б. Халы, до сих пор один лишь Л. Бельджери учел эту конечную фазу и представил ее графически в своей диссертации.

В 1967 г. чешские фонетисты Б. Боровичкова и В. Малач опубликовали результаты спектрального анализа звуков чешского языка. По их данным, конец смычки у аффрикат *s* и *š* не всегда сопровождается взрывом, который можно было бы распознать на спектрограмме. С

⁸⁴ J. Buttler, там же.

⁸⁵ B. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement..., стр. 80. См. также А. А. Хачатрян, Об аффрикатах армянского языка, стр. 51.

⁸⁶ B. Hálá, La nature des consonnes mi-occlusives..., стр. 890.

⁸⁷ А. А. Хачатрян, В. Н. Айрапетян, указ. соч., стр. 109, 117, 120.

⁸⁸ Ш. Г. Гаприндашвили, К вопросу о классификации..., стр. 177—78 (на груз. яз.).

⁸⁹ B. Hálá, La nature des consonnes mi-occlusives..., стр. 891.

⁹⁰ B. Hálá, Une contribution à l'éclaircissement..., стр. 85.

вите щели, а вязкость слюны связывает поверхности до определенной степени. Автор замечает: «Можно даже понять так, что частицы слюны наполняют только что образовавшуюся щель, которая затем снова может быть открыта»¹⁰⁰. Сознавая, что один эксперимент в каком-то отдельном случае не допускает обобщений, Й. Буттлер все же заключает, что слюна играет несомненную роль в образовании аффрикат.

На роль влажности в образовании звуков вообще и, в частности, аффрикат указывал Авиценна. Звуки речи, по его определению, различаются в зависимости от того, каковы артикулирующие поверхности, принимающие участие в их образовании: «И они могут быть иногда мягкими, иногда — твердыми, сухими или же влажными. Смыкание происходит иногда в самой влаге, которая трескается, а затем лопається, расчлняясь или удлинняясь, или же оставаясь на месте»¹⁰¹. Описывая способ образования аффрикаты *ğ* (*ğim*) арабского языка, которую автор относит к простым звукам, Авиценна представляет его следующим образом: сначала — полная смычка, затем следует размыкание. При размыкании образуется узкая щель, через которую воздух проходит с шипением. Завершается это шипение в отверстии между зубами и вслед за этим: «шипение уменьшается и приводит это к тресканию влаги, выбрасываемой в пространство, которое помещается между ними, и далее происходит взрыв влаги. Но этот треск во влаге не растягивается далеко, а происходит он на том же месте, где образуется размыкание»¹⁰². Авиценна описывает звуки речи, похожие на *ğim*, которых нет в арабском языке¹⁰³, и при этом вновь подчеркивает роль влаги при их образовании: «В них такое же употребление влаги, как при *ğim*-е, и она образует их звучание. Эта влага готова за местом смыкания, где происходит сужение пути воздуха при размыкании»¹⁰⁴.

Для решения рассматриваемых вопросов о фонетической природе аффрикат нам кажется перспективным положение Н. С. Трубецкого о том, что «...любой звук представляет собой ряд «звуковых атомов». Придыхательные составлены фактически из смычки, взрыва и придыхания, аффриката — из смычки и шума трения»¹⁰⁵. Данное положение как бы приводит к одному знаменателю все дебаты о сложно-составном характере аффрикат и указывает на неправомерность отождествления «звуковых атомов» с отдельными звуками.

¹⁰⁰ Там же, стр. 268.

¹⁰¹ В. Г. Ахвледиани, Фонетический трактат Авиценны, Тбилиси, 1966, стр. 04.

¹⁰² Там же, стр. 024. Заметим, что заключительная фаза в артикуляции аффрикат аналогична той, которая дана у Б. Халы (т. е. взрыв) с той разницей, что у Авиценны речь идет о взрыве влаги.

¹⁰³ По определению В. Г. Ахвледиани, это — свистящие аффрикаты, (стр. 69).

¹⁰⁴ В. Г. Ахвледиани, указ. соч., стр. 028; см. также А. Н. Павлова, Авиценна о роли влаги в образовании аффрикат, Изв. АН Таджикской ССР (Отделение общественных наук), 1974, № 4, стр. 90—92.

¹⁰⁵ Н. С. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, стр. 72. Об этом см также V. Brøndal, Sound and Phoneme, Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences, Cambridge 1936, стр. 43.

ცნობები და შენიშვნები

თამაზ ნატროშვილი

„ესე სულთანი უარშიობს“

XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში სეფიანთა ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე ქართველ მოღვაწეთა დაწინაურების შედეგად ირანის ისტორიის ამ მონაკვეთისათვის ყველაზე უხე ცნობებს გვაწვდიან ქართველი ისტორიკოსები: სეხნია ჩხეიძე, ვახუშტი ბატონიშვილი და იოსებ ქართველი. მათს თხზულებებში დაცული ინფორმაციის ღირებულებას განსაკუთრებით ზრდის ის გარემოება, რომ „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის თანადროული სპარსული წყაროები თითქმის არ მოგვევლინება¹.

სეხნია ჩხეიძე აღწერს XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ირანში მომხდარ მოვლენებს, როგორც თანადამხედური და ზშირად — როგორც თვითმხილველი. მისი თხზულებების მნიშვნელობა სეფიანთა ირანის დაცემის ისტორიისათვის ხაზგასმით არის აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში².

ამჯერად გვინდა შევეხოთ სეხნიას ჩხეიძის ერთ ცნობას, რომელსაც იმოწმებს თავის ვრცელ გამოკვლევაში თანამედროვე ინგლისელი მკვლევარი ლ. ლოკარტი.

სეხნია ჩხეიძე მოგვითხრობს გიორგი XI-ის ყოფნას ავღანეთში ყანდაარის ბეგლარბეგად და შემდეგ წერს: „იყო სულთანი ყანდაარისა მირვეისი, გაუსია სულთანსა აზარისასა, გაემარჯვა და მოეყვანა მხარშეკრული. იამა მეფესა და უბოძა საბოძვარი და შემოსა სამოსლითა კარგითა. გამოხდა ხანი და შექნა ამაჲ სულთანმა უარშიობა, გაგზავნა ჩაფრად ყაენთან და მისწერა სხვის ჩაფრით არზა და მოახსენა: ესე სულთანი უარშიობს, უნდა არევა ამა ქვეყანისა, ნულარ გამოუშვებთ, თვარამ ერთს რასმე მოახდენს“³.

მოტანილი ცნობის საფუძველზე ლ. ლოკარტი ამტკიცებს, რომ მიზეზი ყანდაარიდან მირ-ვეისის განდევნისა იყო ლილზაების ამბოხება, რომელსაც იგი ედგა სათავეში და რომელმაც მარცხი განიცადა⁴.

ლ. ლოკარტი მიუთითებს, რომ მეორე ქართველი ისტორიკოსის ვახუშტის მიხედვით ამ ხანებში ლილზაების არავითარ ამბოხებას არ ჰქონია ადგილი და ასევე, რომ სეხნია ჩხეიძე უფრო მართალი უნდა იყოს⁵.

¹ ვ. გაბაშვილი, იოსებ ქართველი — XVIII საუკუნის დიპლომატი და ისტორიკოსი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 120.

² А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности, вып. III, М., 1901, გვ. 293; ი. გაბაშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), თბ., 1945, გვ. 364—365; ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119.

³ სეხნია ჩხეიძე, მეფეთა ცხოვრება, ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, თბ., 1913, გვ. 23.

⁴ „Giorgi's early suspicions of Mir Wais were fully justified, when the ghalzai chief put himself at the head of the insurgents. Although the Ghalzais were good fighters, Giorgi and his strong garrison of veteran Georgians were able to crush them without difficulty“ L. Lockhart. The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan occupation of Persia, Cambridge, 1958, გვ. 85.

⁵ „On the whole, Sekhnia Chkheidze seem more likely to be correct“ L. Lockhart, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85, შენ. 5.

ინგლისელი მკვლევარი იცნობს სეხნია ჩხეიძის თხზულებას მ. ბროსეს ფრანგული თარგმანით.

ქართველი ისტორიკოსის სიტყვებს: „გამოხდა ხანი და შექნა ამავე სულთანმა უარშიობა“ მ. ბროსე ასე თარგმნის: *Peu après, ce même sultan s'étant montre insoumis*, ხოლო ფრაზას გიორგი XI-ის არზიდან: „... ესე სულთანი უარშიობს“ — *„Le Sultan est en révolte“*⁶.

როგორც ვხედავთ, მ. ბროსეს ორნაირად უთარგმნია „უარშიობა“, პირველ შემთხვევაში — ურჩობად, მეორეში კი — ამბოხებად.

რომელი თარგმანია უფრო ზუსტი?

სულხან-საბას ლექსიკონში სიტყვა „უარშიო“ ასეა განმარტებული: 1) კაცის გაუწყობელი, 2) გაუწყობელი კაცი⁷.

სულხან-საბა თავის თხზულებებში რამდენჯერმე სარგებლობს ზემოხსენებული სიტყვით. იტალიაში მოგზაურობისას იგი აღწერს იქაურ ქსენონს: „... ორმოციოდ გიგი იყო და დედ-მამის უარშიო. თვითოს ფეხში ბორკილი ეყარა, დაბმულნი იყვნენ“⁸. იმავე დღიურში აღნიშნულია: „მალთას პირდაპირ რომ ბარბაროზთ თემია, სამი დიდი ხელმწიფე ზის, რომ ხვანთქარს არ ემორჩილებიან. აქათ თავს თუნის ხელმწიფეა, ხვანთქარის მესაზღვრე და უარშიო“⁹. იგავ-არაკში „მხენელი, ფეიქარი და მკერვალი“ ვკითხულობთ: „... მეაქლემემ უთხრა: აქლემისას გკითხავ, ხენისას არაო. მან უთხრა: ზანგელა ხარი უარშიობსო“¹⁰.

მაშასადამე, სულხან-საბას მიხედვით სიტყვა „უარშიობა“ წარმოადგენს „ურჩობის“ სინონიმს. ასევეა თანადროულ ქართულ საისტორიო წყაროებში¹¹. ცხადია, ასევე უნდა იყოს სეხნია ჩხეიძის თხზულებაში.

რაც შეეხება „ამბოხებას“, ამ მოვლენის აღსანიშნავად ქართველი ისტორიკოსი სრულიად სხვა გამოთქმას გვაწვდის („უკუღვომა“, „უკუმდგარი“)¹².

ასე რომ, სეხნია ჩხეიძის თხზულებაში ნათქვამი „უარშიობა“ ნამდვილად არ ნიშნავს „ამბოხებას“, როგორც უთარგმნია მ. ბროსეს და მაშინ ლ. ლოკარტის მსჯელობას ლილხეების ამბოხებაზე (1706 წ.) ნიადაგი ეცლება, მით უმეტეს რომ არც სხვა წყაროები აღასტურებენ ასეთ ვარაუდს.

თადეუშ კრუშინსკის სიტყვით, გიორგი XI დაეჭვდა მირ-ვისის ერთგულებაში, გაგზავნა იგი ისპაანს და შეატყობინა შაჰს, რომ ყანდაარის პროვინ-

⁶ M. Brosset. Histoire de la Géorgie, t. II, St.-Petersbourg, 1857, გვ. 26.

⁷ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV—2 (ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადა ილია აბულაძემ), თბ., 1966, გვ. 152.

⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. I (გამოსაცემად მოამზადეს ს. ყუბანეიშვილმა და რ. ბარამიძემ), თბ., 1959, გვ. 186.

⁹ იქვე, გვ. 238.

¹⁰ იქვე, გვ. 63—64.

¹¹ მაგალითად, ბერი ეგნატაშვილი ამგვარად ახასიათებს ზურაბ არაგვის ერისთავის ძმას: „ესე გიორგი იყო კაცი ამაყი და უარშიო და არა მორჩილებდა ძმასა თვისსა“. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1959, გვ. 437. ქართული ვნის განმარტებით ლექსიკონში (ტ. VI) გასული საუკუნის მასალების საფუძველზე მოცემულია შემდეგი განმარტება: „უარშიობს“ — არ ივლებს, არ ემორჩილება, ურჩობს.

¹² ეროვნულ სათანადო მაგალითებს სეხნია ჩხეიძის თხზულებიდან: „იყო ავღანთა ქვეყანა უკუმდგარი... გაუსია ძმისწული თვისი იესე და აახლო ქართველთ ჭარბი“ (გვ. 22); „ძმისწული აღექსანდრე და ქართველი ჭარი გაუსია უკუმდგარსა ავღანსა“ (გვ. 26); „... ისპაანის ხალხის უკუღვომა“ (გვ. 23); „უკუმდგარი იყო არაგვის ერისთავი იასონ“ (გვ. 5).

ციის უშიშროებისათვის უმჯობესი იყო — არ დაებრუნებინათ მირ-ვეისი ყანდაარში¹³.

„კარმელიტთა ქრონიკაში“ აღნიშნულია, რომ დაეპყებულმა გიორგი XI-მ უბრძანა მირ-ვეისს ყანდაარის მიტოვება და ისპაანს წასვლა¹⁴.

1722 წ. ირანის ელჩად რუსეთში წარგზავნილი ისმაილ-ბეგის რეალაცია მოგვეთხრობს, რომ გიორგი XI კარგი თვალით არ უყურებდა მირ-ვეისს, შეამჩნია რა მისი ურჩობა; ამიტომაც გადააყენა თანამდებობიდან და შაჰს ურჩია, რომ ეს მრუსეენარი პიროვნება დაეკავებინათ ისპაანში, რადგანაც მის ყოფნას ყანდაარში შესაძლოა ცუდი შედეგები მოჰყოლოდა¹⁵. ხოლო ვინმე მაჰმუდ-ბეგის რეალაციის მიხედვით, გიორგი XI სამეფო კარზე გაგზავნილ საჩივარში ახასიათებდა მირ-ვეისს, როგორც ირანის მთავრობის ფარულ მტერს და მოსალოდნელი ამბოხების თავიდან ასაცილებლად მოითხოვდა მის დატუსაღებას ანდა მოსპობას¹⁶.

სეხნია ჩხეიძის ცნობას საკმაოდ წააგავს ვახუშტი ბატონიშვილის ინფორმაციაც. მისი სიტყვით, გიორგი XI-მ შაჰი გააფრთხილა: „რათა არღარა განუტეოს მირვეისი მუნ, ვინათგან ბოროტი მანქანი იყო“¹⁷.

იოსებ ქართველი წერს: „... რაც შეეხება მირ-ვეისს, რომელიც იყო ამბოხების მთავარი წინამძღოლი, გურგინ-ხანი დაკმაყოფილდა იმით, რომ იგი შებოროტილი გაგზავნა ისპაანს და ამავე დროს მისწერა შაჰს, რომ თავიდან მოეშორებინა ეს ავისმზრახველი პიროვნება, მოუსვენარი და შფოთიანი სულისა, რომელსაც შეეძლო ერთ მშვენიერ დღეს საბედისწერო ღარტყმა ეგებებინა მონარქიისათვის“¹⁸.

ჩვენთვის საინტერესო ამბავს იოსებ ქართველი ფაქტიურად აშუქებს სეხნია ჩხეიძის მსგავსად. ერთადერთი განსხვავება (მირ-ვეისის მონათვლა „ამბოხების მთავარ წინამძღოლად“) თვით იოსების კალმისმიერი შეცდომა უნდა იყოს, განპირობებული იმით, რომ როდესაც იოსებმა ირანში მყოფ ქართველთაგან შეიტყო ზემოხსენებული ამბავი, მირ-ვეისის ამბოხება (1709 წ.) უკვე მომხდარი იყო და ამ ფაქტთან დაკავშირებული დახასიათება ავლანთა წინამძღოლისა ადრეულ პერიოდზეც გადაუტანია ავტორს.

ამასთან ერთად, თუ ვენდობით იოსებ ქართველის მტკიცებას, რომ მირ-ვეისი 1706 წ. ამბოხების მთავარი წინამძღოლი იყო, გაუგებარი ხდება გიორგი

¹³ T. Krusinski, *Tragica vertentis Belli Persici Historia*, Leopoli, 1740, გვ. 242—243; შტრ. Du Cerceau, *The History of the Revolutions of Persia, taken from the Memoirs of father Krusinski*, vol. I, London, 1728, გვ. 154.

¹⁴ *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-th and XVIII-th Centuries*, vol. I, London, 1939, გვ. 563.

¹⁵ Ф. И. Соколов, *Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний (и с внесенными где потребно было дополнениями проф. Г. Ф. Миллера)*, СПб, 1763, გვ. 135—136.

¹⁶ იქვე, გვ. 152.

¹⁷ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 482.

¹⁸ დამოწმებულია დ. ლენგის მიხედვით. იხ. D. M. Lang, *Georgia and the fall of the Safavi Dynasty*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, vol. XIV, part 3, 1952, გვ. 530.

XI-ის მიერ მის მიმართ შიღებულის რბილი ზომები, როდესაც, იმავე იოსების მიხედვით, გიორგი XI-მ სიკვდილით დასაჯა მთავარი დამნაშავენი¹⁹.

კიდევ უფრო გაუგებარი იქნებოდა ფრანგი ისტორიკოსის მამი-კლერაკის სიტყვები, რომ გიორგი XI-ის მოქმედება წარმოადგენს მისი შორსმჭვრეტელობის შესანიშნავ მაგალითს²⁰. ამბოხების მთავარი წინამძღოლის დაპატიმრება, რა თქმა უნდა, არ გამოდგება შორსმჭვრეტელობის ნიმუშად.

შედარებით გამართული ჩანს იოსებ ქართველის ინფორმაცია თვით მამი-კლერაკის თხზულებაში. იმოწმებს რა იოსების მიერ იტალიურ ენაზე შედგენილ რელაციას, მამი-კლერაკი აღნიშნავს, რომ მირ-ვეისის ერთგულებაში დაექვემდებარა გიორგი XI-მ შეიპყრო იგი და გაგზავნა ისპანს. ამავე დროს ამცნო სამეფო კარს, რომ მირვეისი არის მეამბოხე და განზრახული აქვს ახალი შფოთის გაღვივება, რაც მომავალში სახიფათო იქნებოდა სახელმწიფოსათვის²¹.

ჯ. ჰანვეის კრიტიკულად გაუაზრებია მამი-კლერაკის ტექსტი და მთელი შინაარსის გათვალისწინებით მცირე კორექტივი შეუტანია. ფრანგული „*factieux*“ (მეამბოხე) ჯ. ჰანვეის უთარგმნია ინგლისურად როგორც „*turbulent*“ (ურჩი, დაუმორჩილებელი)²².

ასეა თუ ისე, ყველაზე სანდო ავტორად უნდა მივიჩნიოთ სეხნია ჩხეიძე, რომელიც აღწერილი ეპიზოდის თვითმზილველი იყო ყანდარში. სხვა წყაროებში დაცული ცნობებიც მეტ-ნაკლებად ემთხვევა სეხნიას ჩხეიძის თხრობას და აქარწყლებს ინგლისელი მკვლევრის მტკიცებას 1706 წ. ღილზაების ამბოხებაზე.

¹⁹ იქვე.

²⁰ La Mamyre-Clairac, Histoire de Perse, depuis le commencement de ce siècle, vol. I, Paris, 1750, გვ. 25.

²¹ იქვე.

²² J. Hanway, The Revolutions of Persia, London, 1753, გვ. 30.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 წევრ-კორესპონდენტმა ვ. გაბაშვილმა)

მერი მოღვაძე

ჰინდი ენის ლექსიკოგრაფიის ისტორიისათვის

ჰინდი ენას განსაკუთრებული როლი აკისრია თანამედროვე ინდოეთის პოლიტიკურ თუ კულტურულ-საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ დაისვა ჰინდი ენის საერთო სახელმწიფო ენად გამოცხადებისა და მისი საშუალებით აქამდე მთელი ინდოეთის მასშტაბით მოქმედი ინგლისური ენის შეცვლის საკითხი. ინგლისელთა ბატონობის პერიოდში ჰინდი ენამ ერთგვარი დაკნინება განიცადა და ახლა აუცილებელი იყო მისი გამდიდრება-სრულყოფა, რათა მას შესძლებოდა თანამედროვე პრაქტიკული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება. ამ პრობლემის თეორიული და პრაქტიკული გადაწყვეტისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა სხვადასხვა ტიპის ლექსიკონების შექმნას და ჰინდი ენის ლექსიკოგრაფიის საკითხების დამუშავებას, რომლის განვითარებისა და თანამედროვე მდგომარეობის ზოგად სურათსა და ანალიზს წარმოვადგენთ ქვემოთ.

ინდური ლექსიკოგრაფია უძველესი საისტორიო ტრადიციით ხასიათდება. ჯერ კიდევ სამი ათასი წლის წინ ძველ ინდოეთში ენის გრამატიკის შესწავლასთან ერთად ადგილი ჰქონდა სიტყვების შინაარსის განმარტების და ლექსიკის სისტემაში მოყვანის ცდებსაც. დაახლოებით ჩვენ წელთაღრიცხვამდე პირველ ათასწლეულში ვედებისათვის შედგენილი იყო სიტყვათა სიები — ე. წ. ნიგანტუ, რომელიც ითვლება პირველ ინდურ ლექსიკონად. ამ სიებში სინონიმების მეშვეობით განმარტებული იყო ადრეული ვედების ენის სახელები, ზმნები და მეტყველების უცვლელი ნაწილები. საკუთრივ ლექსიკონების წარმოქმნა სანსკრიტული პოეზიის განვითარებასთანაა დაკავშირებული. ცნობილია სინონიმური (ეკარათაკოშა) და ომონიმური (ნანარათაკოშა) ლექსიკონები, დაწერილი ლექსებით — შლოკებით. უძველესი სანსკრიტული ლექსიკონი, რომელიც ჩვენამდე მოღწეულ ლექსიკონებში ყველაზე მნიშვნელოვნად ითვლება, არის „ამარაკოშა“, შედგენილი მე-6 საუკუნეში ჩვენი წელთაღრიცხვით ამარასინჰის მიერ. ამ ლექსიკონით ხელმძღვანელობდნენ შემდგომში ინდოელი ლექსიკოლოგები. მე-12 საუკუნეში ის გამოიყენა პალის ლექსიკონის შესადგენად („აბჰილჰანაპარადიპიკა“) მოგალანამ, ხოლო მე-18 საუკუნეში — პოეტმა ბიჟარი დასმა თავისი ლექსიკონისათვის „ამარაპარაკაშა“. შემდგომში კი ამ ლექსიკონმა გაუწია უდიდესი სამსახური ლექსიკოგრაფებს ევროპაში და სწორედ იგი იყო გამოყენებული ო. ბოტლინგისა და რ. როტის ცნობილი ლექსიკონისათვის¹. დღესაც კი „ამარაკოშა“ ის ძირითადი წყაროა, რომელსაც მიმართავს ინდოეთის თანამედროვე ლიტერატურული ენების ყველა განმარტებითი ლექსიკონის შემდგენელი.

¹ O. Böhtling und R. Roth, Sanskrit-Wörterbuch, 1-7, St.-Peterburg, 1855-1875.

სხვა ლექსიკონებს შორის გამოირჩევა — დარგობლივი: სამედიცინო, ბოტანიკური, ასტროლოგ-ასტრონომიული, ბუდდოლოგიური და სხვ.

ინდური ენათმეცნიერებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს პრაკრიტულ ლექსიკონებს, რომლებიც მე-10—12 საუკუნეებშია შედგენილი. აქედან უძველესი პრაკრიტული ლექსიკონია „პაიალაჩჩი ნამამალა“, შედგენილი დჰანა-პალის მიერ 972 წელს. მე-12 საუკუნეში ეს ლექსიკონი გამოიყენა ცნობილმა სწავლულმა ჰემანანდრამ. მის პრაკრიტულ ლექსიკონს „დეშინამამალას“ უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგანაც ესაა მდიდარი წყარო პრაკრიტული ლექსიკონის შესასწავლად.

მე-2 ათასწლეულის დასაწყისში ჩრდილოეთ ინდოეთში შუა აზიიდან და ავღანეთიდან უცხოელი დამპყრობლების შეჭრამ გარკვეული ცვლილებები მოახდინა ადგილობრივი მოსახლეობის ლექსიკაში. ამ პერიოდთან არის დაკავშირებული ინდოეთში თარგმნითი ლექსიკონების წარმოშობა. პირველ თარგმნით ორენოვან ლექსიკონად ითვლება სპარსული ტერმინების ლექსიკონი „პარასი ბჰაშანუშასანა“, შედგენილი მე-16 საუკუნის შუა წლებში. ეს ლექსიკონი გამოიცა 1945 წელს ლაჰორში. აკბარის (1542—1605) მეფობის დროს კრიშნა დასის მიერ შედგენილ იქნა „პარასიპრაკაშა“. 1676 წელს პანდიტმა რაგჰუნატჰამ შეადგინა არასანსკრიტული ტერმინების ლექსიკონი — „რაჯავი-ვაჰარა-კოშა“, რომელიც შემდეგ გამოიცა 1880 წელს პუნში.

მთელი იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც ინდოეთის დასაპყრობად ერთ-მანეთს ეცილებოდნენ ევროპელები (პორტუგალიელები, ფრანგები და ინგლისელები) და შემდეგ, როდესაც ინდოეთი ბრიტანეთის კოლონიად გადაიქცა, გასაგებია, ფილოლოგიური მუშაობა იქ ძალიან შესუსტებული იყო. მე-19 საუკუნის ბოლოს ნაციონალურ გამოღვიძებასთან დაკავშირებით გამოცოცხლება დაეტყო ინდური ენების შესწავლის საქმესაც. ინდოელი ლექსიკოგრაფებისათვის ამოსავალი იყო ძირითადად ევროპელი ლექსიკოგრაფების მიერ შედგენილი ლექსიკონები, როგორიც იყო სანსკრიტის ზემოთ დასახელებული ო. ბოტლინგისა და რ. როტის ლექსიკონი და ჰინდის ს. ფალლონისა² და ჯ. პლატის³ ცნობილი ლექსიკონები.

ახალი ტიპის სანსკრიტული ლექსიკონებიდან სანიმუშოდ ითვლება „ნაია-კოშა“⁴, შედგენილი ბჰიმანჩარია ჯჰალაკიარამის მიერ, რომლის პირველი გამოცემა განხორციელდა 1874 წელს, ხოლო მეორე — 1893 წელს ბომბეში. ეს არის ფილოსოფიური ტერმინების ლექსიკონი. ყველა წინა ლექსიკონებისაგან განსხვავებით იგი დალაგებულია ანბანის რიგზე, თითოეულ სიტყვას მიწერილი აქვს რამდენიმე მნიშვნელობა ილუსტრირებული ტექსტით. რაც შეეხება თარგმნით ლექსიკონებს, ამ პერიოდისათვის, ე. ი. მე-19 საუკუნის დასაწყისისათვის, უკვე ჩნდება ახალი ინდური ენებიდან ევროპულ ენებზე (ძირითადად ინგლისურზე) თარგმნითი ლექსიკონები, შედგენილი უმთავრესად ევროპელების მიერ⁵. ამ პერიოდისათვის დამახასიათებელია ცნობილი ინგლისელი მეცნიერის ჯონს ბიმზის სიტყვები: „ნიშანდობლივია, თუმცა ჩვენ

² S. Fallon. Hindustani Dictionary. London-Baranas, 1879.

³ J. T. Platts, A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English. London, 1884.

⁴ Nyāya kośa or the Dictionary of the Technical Terms of the Nyāya Philosophy, Bombay, 1893.

⁵ იხ. В. М. Бескровный, Современная лексикография Хинди. Вопросы языкознания, 1959, № 1, გვ. 105.

ეს მაინცაღამაინც დიდ პატივს არ გვდებს, რომ ასწლიანი მმართველობის პერიოდში ჩვენ იქ ასე მცირე რაოდენობით შევექმენით კარგი ლექსიკონები⁶.

მე-19 საუკუნის ბოლოსათვის და განსაკუთრებით მე-20 საუკუნის დასაწყისისათვის ლექსიკოგრაფიული მუშაობა ინდოეთში სრულიად სხვა სახეს იღებს. ინდოეთში ამ დროისათვის ეროვნული მოძრაობის აღმავლობასთან დაკავშირებით განვითარებას იწყებენ ეროვნული ენებიც. იქმნება სპეციალური საზოგადოებები — ფილოლოგიური და ლიტერატურული. პირველი ასეთი საზოგადოების, ე. ი. ჰინდი ენის განვითარებისათვის მებრძოლი საზოგადოების, ინიციატორები იყვნენ ბენარესის უნივერსიტეტის სტუდენტები მძეი შომბი-ჰარ მიშრა და რამნარაიან მიშრა. ეს საზოგადოება დაარსდა ბენარესში 1893 წლის 16 ივლისს. მას ეწოდა „ნაგარი-პრაჩარინი ჰინდი“ — ჰინდი ენის გამავრცელებელი საზოგადოება. ამ საზოგადოების აქტიური მოღვაწეები იყვნენ შიამსუნდარდასი, კიშორილალ გოსვარი, რამნარაიან მიშრა, მაჰავირაპრასად დევიედი, კამტაპრასად გურუ და სხვები. საზოგადოებას თავის ძირითად მოვალეობად ჰინდი ენის სრული გრამატიკის შექმნა მიაჩნდა, ვინაიდან აქამდე არსებული ინგლისელი მისიონერის — ადამის გრამატიკა უკვე მოძველებული იყო, ხოლო ლალლუჯი ლალის გრამატიკა კი ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად იყო ქცეული. თავდაპირველად გამოიცა განგაპრასად და რამაკარნა შარმას გრამატიკა, ხოლო 1916 წელს — კამტაპრასად გურუს ჰინდი ენის სრული გრამატიკა, რომელიც უკვე რამდენიმე ათეული წელია საერთო აღიარებით სარგებლობს და გაუძლო რამდენიმე სრულ და შემოკლებულ გამოცემას. იგი თარგმნილია რუსულადაც⁷.

საზოგადოებას ევალებოდა აგრეთვე ლექსიკონების შედგენა. 1829 წელს გამოცემული ადამის ლექსიკონი, რასაკვირველია, აღარ იყო საკმარისი, ხოლო ჯონ პლატის ურდუ-ჰინდი-ინგლისური ლექსიკონი ურდუსა და ინგლისურის არმცოდნეობის გამოუყენებელი იყო. სხვა ლექსიკონები კი, როგორც იყო პირველი განმარტებითი ლექსიკონი „ვიეეკაოშ“ ბაიჯუ დასის მიერ შედგენილი და გამოცემული 1892 წელს ბანკიპურში, ანდა „გაური ნაგარი-კოშ“, „მანგალ-კოშ“, გამოცემული ლაკნაუში 1890 წელს, ან „შრიდჰარ-კოშ“, „ჰინდი ვაიჯანაი-კოშ“ 1906 წელს გამოცემული ბენარესში და მისთ., ვერ აკმაყოფილებდნენ ახალ მოთხოვნილებებს. აუცილებელი იყო განმარტებითი ლექსიკონის შექმნა, რომელიც ნავარაუდევია იქნებოდა ჰინდიენოვან მკითხველთათვის და მასში მოცემული იქნებოდა როგორც შუა საუკუნეების პოეზიის, ისე თანამედროვე ჰინდი ენის ლექსიკა. 1909 წელს დაიწყო ლექსიკონზე მუშაობა შიამსუნდარდასის ხელმძღვანელობით. მონაწილეობა მიიღო თითქმის ყველა ცნობილმა სწაველმა: რამჩანდრა შუკლამ, რამჩადრა ვარმამ, ბალკრიშნა ბჰატიმ, ამირ სინჰიმ, ჯაგანმოჰან ვარმამ და სხვებმა. ამ ლექსიკონის პირველი ტომი გამოვიდა 1916 წელს, ხოლო უკანასკნელი, მერვე — 1929 წელს⁸. ამგვარად, ოცი წლის თავდადებული მუშაობის შედეგად ინდოელმა ხალხმა მიიღო ვრცელი განმარტებითი ლექსიკონი, რომელმაც დიდი პოპულარობა მოიპოვა როგორც ინდოეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც⁹. ეს ლექსი-

⁶ J. Beames. A Comparative Grammar of the modern Aryan Languages of India. vol. I. London. 1872. 23, 28.

⁷ Камтапрасад Гур. Грамматика Хинди. ч. I. М., 1957; ч. II. М., 1962.

⁸ Hindi Sabda Śāgar. Arthat Hindi bhāṣā kā bñat koṣ. kṣṛ. 1916—1929.

⁹ გრძელად იხ. П. А. Баранников. Проблемы Хинди как национального языка. Л., 1972. 23. 142.

კონი დაახლოებით 100 000 სიტყვას შეიცავს; თითოეულ სიტყვას თავისი ეტიმოლოგია ახლავს. სხვადასხვა მნიშვნელობები სიტყვისა გამოყოფილია ციფრებით და თითოეულ მათგანს ერთვის მაგალითები, გამოთქმები, ანდაზები. სწორედ ეს ლექსიკონი დაედო საფუძვლად ჰინდი ენის მეცნიერულ ლექსიკოლოგიას. შემდგომ ლექსიკოგრაფებს გზა უკვე გაკაფული ჰქონდათ და მუშაობა შედარებით გაიოლებული, მაგრამ, სამწუხაროდ, ბევრი მათგანი ამ ლექსიკონის მხოლოდ გადაწერით კმაყოფილდებოდა. „მნიშვნელოვანი რაოდენობა ლექსიკონებისა, გამოსული ინდოეთის რესპუბლიკად გამოცხადების შემდეგაც კი, გადაწერილი იყო „ჰინდი-შაბდა-საგარ“-იდან და თითქმის არაფერ ახალს არ შეიცავდა“¹⁰. შესაძლებელია ეს იმიტომ იყო გამოწვეული, რომ ყველა გამომცემლობა კოლონიურ ინდოეთში მხოლოდ კერძო პირებს ეკუთვნოდათ, რომლებსაც არ ჰქონდათ საშუალება ახალი მასალების შეგროვებისა.

1947 წელს, როდესაც ინდოეთმა დამოუკიდებლობა მოიპოვა და ჰინდი ენა გამოცხადებულ იქნა სახელმწიფო ენად, ინდოელი ლექსიკოგრაფების წინაშე ძნელი და რთული ამოცანები წამოიჭრა, ვინაიდან ჯერ კიდევ გაურკვეველი იყო საკითხი ინგლისური ენისა — შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა მისი შეცვლა მთლიანად ჰინდი ენით. კომპრომისი, რომ ინგლისური დროებით დარჩენილიყო ოფიციალურ ენად, ინდოეთის კონსტიტუციაში ასე გამოისახა: „თხუთმეტი წლის განმავლობაში ინგლისური ენა ხმარებაში ყოფილიყო ყველა ოფიციალური მიზნებისათვის“¹¹. სწორედ ამიტომ ჰინდი ენის მომხრეებმა ყოველგვარ ზომებს მიმართეს ამ ენის სრულყოფისა და მისი ხმარების სფეროების გასაფართოებლად. მნიშვნელოვნად გაიზარდა საზოგადოებების მუშაობა, განსაკუთრებით „ნაგარი პრაჩარინი საბჰასი“. აქ მიმდინარეობს მუშაობა ახალ დიდ მრავალტომიან განმარტებით ლექსიკონზე, რომლის რამდენიმე ტომი უკვე გამოქვეყნდა. ამავე განყოფილებაში დამუშავდა და გამოიცა ენციკლოპედიის ათტომეული ჰინდი ენაზე; ასეთსავე დიდ მუშაობას ეწევა ორგანიზაცია „ჰინდი საპითია სამშელან“, რომელიც ჰინდი ენის პროპაგანდას ეწევა. ამ ორგანიზაციის ინიციატივით მომზადდა და უკვე 1948 წელს გამოვიდა ჰინდის ადმინისტრაციულ ტერმინთა ლექსიკონი.

ინდოეთის მთავრობის გადაწყვეტილებით, წლების განმავლობაში მიმდინარეობდა მუშაობა ჰინდის ენის სამეცნიერო და საპეციალური ტერმინოლოგიის შესადგენად. ე. ი. საჭირო იყო ტერმინოლოგიის შექმნა ისეთ სფეროებში, სადაც აქამდე მონოპოლია ინგლისურს ჰქონდა და რის გამოც ჰინდიში აქამდე არ არსებობდა ათასობით სხვადასხვა ტერმინი. ბენარესის უნივერსიტეტის პროფესორმა ჰაზარი პრასად დევიედიმ გამოიანგარიშა: იმისათვის, რომ შეცვლილიყო ინგლისური სამეცნიერო და ტექნიკური ტერმინები სამამულოთი, უახლოესი ათი წლის განმავლობაში ყოველწლიურად უნდა შექმნილიყო 20 ათასი ახალი სიტყვა და გამოთქმა¹². ყოველივე ამისათვის ჩამოყალიბდა კომისიები მეცნიერების ცალკეული დარგებისათვის. მომზადდა და წინასწარ გამოქვეყნდა ტერმინთა სიტყვარი. ამ მუშაობის შედეგი იყო ჰინდი ენის დიდი ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, რომლის გამოცემას დიდი სიძნელეები სდევდა თან. გამომცემლების წინაშე ძალიან რთული ამოცანა იდგა: რა წყაროთი

¹⁰ ამის შესახებ იხ. H. J. Joshi, *śabda aur śabdakoṣ*, „Aikal“, V, 1956, გვ. 24.

¹¹ Конституция Индии, М., 1956, გვ. 230.

¹² „The Hindustan times“, 30. XII. 1955, გვ. 9.

ეხელმძღვანელათ ახალი ლექსიკის შექმნისას — გამოეყენებინათ ისევ ინგლისური ლექსიკა, თუ ეძებნათ სანსკრიტული ეკვივალენტები, ანდა ეხმარათ საკუთრივ ჰინდის, თუ გამოეყენებინათ არაბულ-ირანული წარმოშობის სიტყვები. როგორც ამ საკითხებზე მუშაობამ, ისე პრაქტიკამ სპეციალისტები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ საჭირო იყო ოთხივე წყაროს გამოყენება. გამოქვეყნდა სხვადასხვა ტერმინოლოგიის ოცდაათტომეული. ეს ლექსიკონები მომზადდა ინდოეთის ცენტრალურ მთავრობასთან არსებული სამეცნიერო და ტექნიკური ტერმინოლოგიის კომისიის მიერ. ლექსიკონებით სარგებლობდა ჰინდიენოვანი შტატების მთავრობის ორგანოები და მათი მუშაობა თანდათან ინგლისურიდან ჰინდიზე გადადიოდა¹³. ამავე კომისიას დაეველა დიდი ენციკლოპედიის გამოცემა ჰინდი ენაზე.

ლექსიკოგრაფიულ მუშაობაში ებმება ინდოეთის პროგრესულად განწყობილი თითქმის ყველა მეცნიერი. „ჰინდი-შაბდა-საგარ“-ის ერთ-ერთმა გამომცემელმა და ცნობილმა ლექსიკოგრაფმა რამ ჩანდრა ვარმამ 40-იანი წლებისათვის დაასრულა „შაბდა-საგარ“-ის შემოკლებული ვარიანტის გამოცემა „სანსკრიტა ჰინდი შაბდა საგარ“. ავტორმა მოგვცა ზოგიერთი სიტყვის ეტიმოლოგია და მისი ძირითადი მიზანი ის იყო, რომ ძველი ლექსიკონიდან ამოეღო მასალები შუა საუკუნეების პოეზიის ლიტერატურიდან და შეეცხო ლექსიკონი მე-20 საუკუნის დასაწყისის მწერალთა ნაწარმოებების ლექსიკით; მოეცა აგრეთვე თანამედროვე ნეოლოგიზმები. ხელმძღვანელობდა რა ამავე პრინციპებით, რამ ჩანდრა ვარმამ გამოაქვეყნა 1950 წელს თავისი „პრამანიკ ჰინდი კოშ“.

ინდოელმა ლექსიკოგრაფებმა 50-იან წლებში დიდი მუშაობა ჩაატარეს. 1950 წელს გამოდის ნალანდას ერთტომიანი ლექსიკონი — „ნალანდა ვიშალ შაბდა საგარ“ (დელი), რომელიც 150 ათას სიტყვას შეიცავს. შემდგენელმა ნავალჯიმ შეიტანა 18 ათასი ახალი სიტყვა თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურიდან, გაზეთებიდან, ჟურნალებიდან და ახალი ტერმინოლოგიური ლექსიკონიდან. ასეთივე დიდი მნიშვნელობისა იყო 1952 წელს ბენარესში გამოცემული — „ბრიჰატ ჰინდი კოშ“ (მეორედ გამოიცა 1956 წ.). იგი 136 ათას სიტყვას შეიცავს. გამოცემას ხელმძღვანელობდა ბენარესის გაზეთის „აჯ“-ის მთავარი რედაქტორი კალიკაპრასადი. ლექსიკონის შედგენაში მონაწილეობდნენ რაჯავალაბა საპაი, მუკუნდილალ შრივასტავი და სხვები. ხოლო 1954 წელს შრივასტავმა გამოსცა ამ ლექსიკონის შემოკლებული ვარიანტი „ჯნიან შაბდა კოშ“, რომელიც 71 ათას სიტყვას შეიცავს. შემოკლება მოხდა ძირითადად ნაკლებად ხმარებადი სანსკრიტის, არაბულისა და სპარსულის ლექსიკის ხარჯზე.

1943—46 წლებში ინდოეთის კულტურის ინტერნაციონალური აკადემიის პრეზიდენტმა პროფესორმა რაჯჰუ ვირამ გამოსცა ადმინისტრაციულ ტერმინთა ლექსიკონი „პრაშასან შაბდა კოშ“, აგრეთვე ქიმიის ტერმინთა ლექსიკონი. ამავე წლებში გამოდის რაჰულ სანკრიტიანის სამოხელეო-ადმინისტრაციულ ტერმინთა ლექსიკონი — „შასან შაბდა კოშ“ და ბჰანდარის ტექნიკურ ტერმინთა ლექსიკონი. აღსანიშნავია აგრეთვე: დოქტორ სატიაპრაკაშის პრესის ენის ლექსიკონი — „სამაჩარპატრა შაბდა კოშ“, ალაჰაბადი, 1950; მ. შრივასტავის ტერმინოლოგიური ლექსიკონი — „პარიბჰაშიკ შაბდა კოშ“, ბენარესი, 1953;

¹³ იხ. Daily press circulation over 70 lakhs, Patriot, 20. 12. 1968.

რაჯენდრა დვივედის ლიტერატურულ ტერმინთა ლექსიკონი — „საპიტია შას-ტრა კა პარიბჰაშიკ შაბდა კოშ“, დელი, 1955; მუქუნდილალ შრივასტავის რედაქტორობით — სამეცნიერო ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონი — „გიან-შაბდაკოშ“, ბენარესი, 1955; ა. ვადიას — საერთაშორისო სამეცნიერო ტერმინთა ლექსიკონი — „The future of English in India“, ბომბეი, 1955; მატჰურის — ტექნიკურ ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1957; ამარნატჰ კაპურის — გეოგრაფიულ ტერმინთა ლექსიკონი — „ბჰაჟუგოლიკ შაბდ-კოშ აურ პერბჰე-შეიენ“, ალაჰაბადი, 1960; ვარმა გჰარაჰანდრასა და სხვების რედაქტორობით — ლიტერატურულ ტერმინთა ლექსიკონი „ჰინდი საპიტია კოშ“, ბენარესი, 1961; „პარიბჰაშიკ შაბდ სანგრჰ“ — ტექნიკურ ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1962; რაჯენდრა დვივედის — ენათმეცნიერულ ტერმინთა ლექსიკონი — „ბჰაშასტრა კა პარიბჰაშიკ შაბდკოშ“, დელი, 1963; „ვიგიან შაბდავლი“ — სამეცნიერო ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1964; ბანდრინატჰ კაპურის — „ვან-გიანიკ პარიბჰაშიკ კოშ“ — სამეცნიერო ტერმინთა ლექსიკონი ინგლისური ეკვივალენტებით, ბენარესი, 1965; „მანვიკი შაბდავლი“ (იტიპას, პურატატვა აურ რაჯნიტიშასტრა) — ისტორიულ, არქეოლოგიურ, დიპლომატიურ ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1966; „მანვიკი შაბდავლი (სამაჟ, ვიგიან, სამაჟიკ მონოვიგიან) — ფილოსოფიურ, საგანმანათლებლო ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1967; „კრიში შაბდავლი“ — სოფლის მეურნეობის ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1967; „მანვიკი შაბდავლი“ (დარშან, მანოვიგიან შიკშა) — სოციოლოგიურ და სოციალური ფსიქოლოგიის ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1967; „სამეიკტ პრაშასან შაბდავლი“ — ადმინისტრაციულ ტერმინთა ლექსიკონი, დელი, 1968; რაი გოპალის — „ჰინდი უნანიას კოშ“ — ჰინდის ლიტერატურულ ტერმინთა ლექსიკონი, 1968.

ყველა ეს ლექსიკონი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, იმავე პრინციპებითა და მეთოდებითაა შედგენილი, რაც საფუძვლად ედო ცნობილ ლექსიკონს „ჰინდი-შაბდა-საგარ“-ს. მაგრამ, სამწუხაროდ, არიან ლექსიკოგრაფები, რომლებიც იბრძვიან ე. წ. „წმინდა ჰინდისათვის“ და შეგნებულად იღებენ ლექსიკონებიდან არაბულ-სპარსულ, ინგლისურ თუ სხვა ნასესხობებს, რითაც უფრო მეტ ზელოვნურ სიძნელეებს ქმნიან. ამის კარგი მაგალითია პატჰაქის „ადარშ ჰინდი შაბდ კოშ“ (ჰინდის სანიმუშო ლექსიკონი), რომელიც რამდენჯერმე გამოიცა ბენარესში (მესამედ — 1950 წელს). მაგრამ პატჰაქმა მაინც ვერ აუარა გვერდი ჰინდი ენაში ისტორიულად დამკვიდრებულ მთელ რიგ ნასესხობებს და დაურთო ისინი ლექსიკონს. ამგვარად, ჩვეულებრივი სიტყვები, როგორიცაა: mazdur — „მუშა“, zamin — „მიწა“, bimar — „ავადმყოფი“, javab — „პასუხი“, kursi — „სკამი“, kārkhānā — „ფაბრიკა“ და ბევრი სხვ., ავტორმა დანართში შეიტანა და მათ „სიკედილი“ უწინასწარმეტყველა. მაგრამ ყოველივე ამით ავტორი მთელ რიგ წინააღმდეგობებს აწყდებდა. ასე, მაგალითად, არაბულ-სპარსული kabul — „თანხმობა“ და აქედან ზმნა kabulnā — „დათანხმება“ (ე. ი. არაბულ-სპარსულ სიტყვას დართული აქვს ჰინდის ზმნის ინფინიტივის მაწარმოებელი ონ სუფიქსი) ავტორმა დანართში შეიტანა, მაგრამ ამავე სიტყვიდან ნაწარმოები კალზატეები kabulānā და kabulvānā კი — ლექსიკონში. ლექსიკონშია შეტანილი აგრეთვე მთელი რიგი ჰიბრიდული სიტყვები, რომელთა ერთ-ერთი კომპონენტი ნასესხებია, მაგრამ თვითონ ეს ნასესხები სიტყვა კი დანართშია მოცემული. ასე, მაგალითად, სპარსული ka-

mar „წელი, ქაბარი“ არ არის ლექსიკონში, მაგრამ გვაქვს kam-ar-tūā, kam-mar-peta და მისთ. სიტყვა asman — „ცა“ ლექსიკონში არ არის, მაგრამ დანართში მოცემულია მთელი რიგი ფრაზეოლოგიური გამოთქმები, თუ გამოცანები და ანდაზები ამ სიტყვის შემცველნი.

გვხვდება საწინააღმდეგო შემთხვევებიც, როდესაც ზოგიერთი ლექსიკოგრაფი პირიქით ცდილობს ჰინდის ლექსიკონში შეიტანოს არაბულ-სპარსული ლექსიკა, — ის, რაც ზედმეტია ჰინდისათვის. ასე, მაგალითად, კედარნატ ბჰატტის „ურდუ-ჰინდი ლექსიკონი“ (ალაჰაბადი, 1955) ემყარება ურდუს ლიტერატურულ ტექსტებს, რითაც ავტორი ცდილობს ურდუს ლექსიკა დაამკვიდროს ჰინდიში.

50-იან წლებში გამოდის აგრეთვე შუა საუკუნეების პოეზიისა და პოეტიკლასიკოსების ენათა ლექსიკონები. მათ აქუშავენ სამეცნიერო დაწესებულებები, როგორიცაა ლაკანუს უნივერსიტეტი, სადაც დამუშავდა და 1950 წელს გამოვიდა ბაჯის დიალექტზე დაწერილ ნაწარმოებთა ლექსიკონი „ბრაჰ-ბჰაშა სურ-კოშ“; 1954 წელს ალაჰაბადის ჰინდუსტანის აკადემიამ გამოსცა ტულსი დასის ნაწარმოებთა ლექსიკონი „ტულსი შაბდა საგარ“, შედგენილი ჰ. ტივარის მიერ და გამოცემული ბჰ. ტივარის რედაქტორობით. იგი შეიცავს 22 ათას სიტყვას. 1955 წელს ჰინდუსტანის აკადემიამ გამოსცა ავადჰის ენის ლექსიკონი „ავადჰი კოშ“, რომელიც შეადგინა რამაჯან დვივედი სამირმა ხალხური მასალების საფუძველზე.

ჰინდი ენის ისტორიულმა ვითარებამ განაპირობა ამ ენაში სხვადასხვა წარმომავლობის სინონიმთა ჰარბი არსებობა. სინონიმის პრობლემა ჰინდი ენაში ძალიან საინტერესოა როგორც თეორიული, ასევე პრაქტიკული თვალსაზრისით. იგი მრავალი მეცნიერის კვლევის ყურადღების ცენტრშია¹⁴. ხშირად სხვადასხვა შრომაში დანართის სახით არის მოცემული სინონიმური მწკრივები. ასე, მაგალითად, ბაბურამ საქსენა თავის ცნობილ შრომაში „სემა-სიოლოგია“¹⁵ იძლევა მთელ რიგ სინონიმთა წყვილებსა და მწკრივებს. იგი ინდური წარმოშობის სიტყვებს მიუწერს როგორც არაბულ-სპარსულ, ისე ინგლისურ სიტყვებსაც. მაგ., სანსკრიტული pustak, არაბული kitab — „წიგნი“, სანსკრიტული madhu, არაბული šaḥad (<šahd) — „თაფლი“, სანსკრიტული samay, არაბული vakt და ინგლისური taim — „დრო“ და სხვ. ხოლო ბჰოლანატ ტივარი თავის შრომაში „ენათმეცნიერება“¹⁶ სინონიმურ წყვილებს მიუწერს ცალკეული დიალექტებიდან ნასესხებ ეკვივალენტებსაც, ასე, მაგალითად, ბჰოჯპურის დიალექტიდან ჰინდიში შესულია სიტყვა dan სინონიმი ჰინდის jurmana-სი — „ჯარიმა“. ანდა ამავე დიალექტიდან ჰინდიში შესულია სიტყვა māhur (იგი სანსკრიტული წარმოშობისაა madhur — „ტკბილი“), სინონიმი ჰინდის viṣ — „საწამლავი“.

პიბრიდული სინონიმური დევანდას მაგალითები მოყვანილია კამტაპრასად გურუს ცნობილ გრამატიკაში¹⁷, ვაჯპეის „ჰინდის ენის გრამატიკაში“¹⁸

¹⁴ ირცლად იხ. А. П. Баранников, Синонимические повторы в новоиндийских языках. „Зап. коллегий востоковедов“, т. III, л. 1: 29; მისივე, Словарное повторение в хиндустани. „Восточные Записки“, т. I, л., 1927.

¹⁵ Baburam Saksenā, Arthvijñān, Patnā, 1951, გვ. 55—58, 129—148.

¹⁶ Bholanath Tivari, Bhāṣāvijñān, saṁśodhit aur parivardhit saṁskaran, Hahaba', 1957.

¹⁷ K. Guru, Hindi vyākaran, saṁśodhit saṁskaran, Kāśī, გვ. 404—405; 495—497.

¹⁸ K. Vajpeyi, Hindi śabḍānuśaṣan, Kāśī, 1958., გვ. 511—513.

და უ. ტივარის შრომაში „ჰინდი ენის წარმოშობა და განვითარება“¹⁹. ჰარდევ ბაჰრის შრომაში „ჰინდის სემანტიკა“ დაწვრილებითაა დახასიათებული ჰინდის სინონიმთა წყარო. წიგნის ბოლოში მოცემულია სინონიმურ წყვილთა სია, სადაც თითოეულ არაბულ-ირანულ წარმოშობის სიტყვას მიწერილი აქვს საკუთრივ ჰინდისა და სანსკრიტიდან ნასესხები შესაბამისი სიტყვა²⁰. „სინონიმური კონკურენციის“ საკითხებზეა საუბარი ტივარის პოპულარულ წიგნში „*Sabdon kā jivan*“ — „სიტყვათა ცხოვრება“²¹.

სინონიმური ლექსიკონებიდან აღსანიშნავია პანდიტ შრიკრიშნა შუკლას ლექსიკონი, რომელიც პირველად 1935 წელს გამოიცა, მეორედ — 1949 წელს. ეს ლექსიკონი პრაქტიკული მნიშვნელობის იყო, გამოზნული მწერლებისათვის და პოეტებისათვის. ავტორმა გამოიყენა ამარას „ამარა-კოშა“²² და სხვათა სანსკრიტული ლექსიკონები და ინდური ტრადიციული სამედიცინო და ასტრონომიული ლიტერატურა. ლექსიკონში მასალა დალაგებულია თემატიკის მიხედვით და არა ანბანზე. იგი ოთხ ნაწილადაა დაყოფილი: 1) მითოლოგია, 2) გეოგრაფია, 3) ადამიანი, 4) ცხოველთა სამყარო. თითოეულ განყოფილებას ქვეგანყოფიებები აქვს. სულ ლექსიკონში 2251 სიტყვა-სტატიაა. ამ ლექსიკონისათვის დამახასიათებელია ის, რომ მასში უპირატესობა სანსკრიტულ ლექსიკას ენიჭება, თუმცა ავტორს მოჰყავს არაბულ-სპარსული წარმოშობის სიტყვებიც. მაგალითად, სანსკრიტულ *saptah*-ს „კვირა“ მიწერილი აქვს ირანული *hafta*. სანსკრიტულ *sansar*-ს — „ქვეყანა“ არაბული *dunya*. მაგრამ ხშირად არაბულ-ირანული ლექსიკა გამოტოვებულია და, როგორც მოყვანილი მაგალითებიდანაც ჩანს, საკუთრივ ჰინდის ლექსიკა თითქმის უგულებელყოფილია. ამდენად, ლექსიკონი უფრო სანსკრიტულ სინონიმებს გვაცნობს, ვიდრე ჰინდისას, მაგრამ მიუხედავად ნაკლოვანებებისა ამ პირველი სინონიმური ლექსიკონის გამოცემას ინდოელები დიდი კმაყოფილებით შეხედნენ²³.

მეორე დიდი სინონიმური ლექსიკონია ბჰ. ტივარის მიერ 1954 წელს გამოცემული — „ერიჰატ პარიაიავაჩი კოშ“²⁴, მასალა აქაც თემატურადაა განლაგებული: 1) რელიგია, 2) ხელოვნება და მეცნიერება, 3) ცოცხალი არსებები, 4) მცენარეები, ლითონები და მინერალები, 5) ცალკეული საგნები, 6) სივრცე, 7) დრო, 8) აბსტრაქტული სახელები. ეს ლექსიკონი ზემოთ დასახელებულ ლექსიკონთან შედარებით უფრო სრულად გადმოგვცემს თანამედროვე ჰინდი ენის ლექსიკურ სინონიმის, ე. ი. ჯერ მოცემულია საკუთრივ ჰინდის ლექსიკა, შემდეგ სანსკრიტული, შემდეგ არაბულ-სპარსული და ბოლოს ინგლისური. გარდა ამისა, ეს ლექსიკონი ბევრად უფრო სრულია. მაგალითად, ცნება „წელისათვის“ შუკლას ლექსიკონში ექვსი სინონიმია წარმოდგენილი და ექვსივე სანსკრიტული წარმოშობისაა. ტივარისთან კი ამ სიტყვის სინონიმურ მწკრივში 17 სიტყვაა, რომელთაგანაც ზოგი სანსკრიტულია,

¹⁹ Tivari, Hindi bhāṣā kā udgam aur vikāś, Prayāg, 1956.

²⁰ H. Bahri, Hindi semantics, Allahabad, 1959.

²¹ Bh. Tivari, Sabdon kā jivan, Dilli-Bambay-Nai Dilli, Jlahabad, 1955.

²² „Amarakoṣa“. With the Commentary of Maheśvara, enlarged by Raghunath Shastri Talekar, Bombay, 1907.

²³ об. П. А. Баранников, Лексическая синонимика языка Хинди в освещении индийских лингвистов, «Вопросы Языкознания», 1962, № 2.

²⁴ Bh. Tivari, Vrohat paryāyvacī koś Ilahabad, 1954.

ზოგი ჰინდისაა და ზოგი ირანული (sāl). სინონიმებთან ერთად ხშირად სინონიმებიცაა მოცემული. ტივარის ლექსიკონსაც ის ნაკლი აქვს, რომ სიტყვებს არავითარი განმარტებები არ ახლავს, არ ახლავს საილუსტრაციო მაგალითები.

1950 წელს ალაჰაბადში გამოვიდა „ჰინდი შაბდარტჰა პარიჯატ“ — სინონიმური ლექსიკონი, ჩატურვედი დვარაკა პრასად შარმას რედაქტორობით. არსებობს აგრეთვე ალიგარჰში გამოცემული ჯიბის სინონიმური ლექსიკონი — „ჯიბი ჰინდი კოშ“, რედაქტორია შრიკორნა კაი, და ბოლოს უახლესი გამოცემაა ისევ ბჰოლანატჰ ტივარის „ბრიჰატ პარითიავაჰი კოშ“, (ალაჰაბადი, 1962 წელი), რომელიც ზემოთ დასახელებული ლექსიკონის ხელახალი შესწორებული და შეცვებული გამოცემაა.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ სინონიმებს სხვა ტიპის ლექსიკონებშიც ვხვდებით, კერძოდ ორენოვან-თარგმნით ლექსიკონებში. ამ მხრივ საყურადღებოა ვირ რაჯენდრა რიშის „რუსულ-ჰინდი“ ლექსიკონი²⁵, სადაც სიტყვები შემდეგი თანამიმდევრობითაა მოცემული: რუსულ სიტყვას მიწერილი აქვს შესაბამისი ჰინდის სიტყვა, რომელიც ლიტერატურულ სტილს, ე. წ. „მაღალ ჰინდის“ წარმოვადგენს, შემდეგ კი მოცემულია შესაბამისი სინონიმები, რომლებიც ენის ნეიტრალურ სტილს განეკუთვნებიან. ასე, მაგალითად, რუსულ სიტყვას *помощь* მოსდევს ჯერ სანსკრიტული წარმოშობის *sahāyata*, შემდეგ კი არაბული *madad*. რუსული *вопрос*, შემდეგ არის სანსკრიტული წარმოშობის *praśn* და შემდეგ არაბული *saval*. „მაღალ სტილად“ მიჩნეულია სანსკრიტული წარმოშობის სიტყვები. რასაკვირველია, ჰინდი ენაში უფრო ხშირად ვხვდებით მეორე, ე. წ. ნეიტრალური სტილის ანუ არაბულ-ირანული წარმოშობის სიტყვებს. უფრო მეტიც, ხშირად რუსულ სიტყვას მიწერილი აქვს ინდოელებისათვის სრულიად მივიწყებული სანსკრიტული წარმოშობის სიტყვა, ხოლო უფრო ნაცნობი და ხმარებაში მიღებული არაბულ-ირანული სიტყვა არაა დამოწმებული. ასე, მაგალითად, რუსულ *дружба*-ს მიწერილი აქვს სანსკრიტული *mitrata* და არ არის საყოველთაოდ მიღებული ირანული *dosti*; რუსული *возраст* — სანსკრიტული *āyu* და არ არის არაბული *umr*.

ფრაზეოლოგიური ლექსიკონებიდან აღსანიშნავია ისევ ბჰოლანატჰ ტივარის „ჰინდუსტანის აკადემიის“ მიერ ალაჰაბადში 1952 წელს გამოცემული „ჰინდი მუჰავარა კოში“, რომელიც მეორედ შესწორებული სახით გამოვიდა 1964 წელს ალაჰაბადში. როგორც ლექსიკონის წინასიტყვაობაშია ნათქვამი, „წარმოდგენილი იდიომების ლექსიკონი ჰინდიში და ურდუში დღემდე გამოცემულ ამ ტიპის ლექსიკონებში ყველაზე დიდია. მასში იდიომების რიცხვი დაახლოებით 182 ათასამდეა“. ლექსიკონი იმითაცაა მნიშვნელოვანი, რომ მისი ავტორი არ მისდევს პურისტულ ტენდენციებს და მასში ნასესხები ლექსიკა არ არის უგულებელყოფილი. 1957 წელს დელიში გამოსცეს ბალმუჯარ არმ მალასიანის „მუჰავარე აორ კაჰვეტან“ — იდიომებისა და ანდაზების კრებული.

ეტიმოლოგიები და წარმომავლობა არასისტემაურად სხვადასხვა ლექსიკონებში მრავლად არის წარმოდგენილი, მაგრამ საკუთრივ ეტიმოლოგიური ლექსიკონი მხოლოდ 1968 წელს გამოვიდა ბენარესში — „ზოგიერთი ჰინდის

²⁵ Vir Rājendra Riśi. Ruśi-Hindi Śabda koṣ, Nai-Dillī, 1957.

სიტყვების ეტიმოლოგია“, რომელიც საზოგადოება „ნაგარი პრაჩარინი“²⁶ —მ გამოსცა ვასუდევა სარან აგრავალის რედაქტორობით²⁶.

განსაკუთრებით ბევრია ჰინდი ენაზე თარგმნითი ანუ ორენოვანი და ხშირად სამეწიფოვანი ლექსიკონები. ასეთ ლექსიკონებს დიდი პრაქტიკული დანიშნულება აქვთ და მათი არსებობა ინდოეთში ტრადიციულიცაა. ასე, მაგალითად, 1928 წელს კალკუტაში გამოვიდა დიდი პრაქტიკულ-ჰინდი ლექსიკონი; 1957 წელს ალაჰაბადში სასკრიტულ-ჰინდი ლექსიკონი; 1953 წელს აგრამში — ჰარიშანკარ შარმას „ჰინდუსტანი კოშ“ — ჰინდუსტანის ლექსიკონი, სადაც მოცემულია ურდულთან ნასესხები ჰინდის სიტყვები. არსებობს დევანაგარი სწავლების შრიფტით დაბეჭდილი რამჩანდრა ვარმას ლექსიკონი — „დევანაგარი ურდუ-ჰინდი კოშ“, რომელიც მეოთხედ გამოვიდა ბომბეში 1953 წელს; მუსტაფა მაჰაჰ მუჰამედის ურდუ-ჰინდი ლექსიკონი, ბენარესი, 1959; კრიშან ვარმას ჰინდი-მარატჰის ლექსიკონი, 1951; 1963 წელს მეორედ გამოიცა ჰინდი-მარატჰი-ჰინდი განმარტებითი ლექსიკონი — „ატეშ კოშ“, სოლეპურში სუტერჯისა და ლილუვატის მიერ და ჰინდი-მალიალამის ლექსიკონი, რომელიც მეოთხედ გამოვიდა 1952 წელს მადრასში.

უცხო ენებიდან, რასაკვირველია, ყველაზე მეტია ინგლისურ-ჰინდის სხვადასხვა სახის ლექსიკონები. ამათგან ყველაზე მნიშვნელოვანია: რაგჰუ ვირას „The great English-Indian Dictionary, Lahore“, 1944, სადაც ინგლისური სიტყვები მოცემულია თითქმის ყველა ინდურ ენაზე. 1948 წელს პუნაში გამოვიდა „შასტრია პარბჰაშა კოშ“ ანუ „The English-Indian Dictionary of scientific terminology“, რომელიც შედგენილი იყო მარატჰელი სწავლულუების მიერ (იაშვანტ რამკრიშნა დატე და ჩინტამან განეშ კარვე), სადაც ინგლისური ტერმინები თარგმნილი იყო თითქმის ყველა ინდურ ენაზე, ძირითადად კი სასკრიტზე. ეს იყო პირველი ლექსიკონი, რომელიც ითვალისწინებდა სხვადასხვა ლექსიკას — ეკონომიკის, სამართლის, პოლიტიკის, ფილოსოფიის, რელიგიის, მათემატიკის, ფიზიკის, ქიმიის, ასტრონომიის, გეოგრაფია-გეოლოგიის, ბიოლოგიის, მედიცინის, ფილოლოგიისა და სხვ. რაგჰუ ვირამ 1955 წელს გამოსცა „A comprehensive English-Hindi Dictionary“, რომელიც 100 ათას სიტყვას შეიცავდა. ამ ლექსიკონის შედგენისას ავტორი ხელმძღვანელობდა პრინციპით, რომ ახალი ტექნიკური ტერმინოლოგიისათვის სასკრიტული მასალა ყოფილიყო გამოყენებული. მაგრამ აქაც ბევრი წინააღმდეგობა შეიქმნა. მთელი რიგი დამკვიდრებული სიტყვები შეიცვალა სასკრიტული სიტყვებით, რომლებიც თითოეული ინდოელისათვის უფრო გაუგებარი იყო, ვიდრე ესა თუ ის ინგლისური ტერმინი. ასე, მაგალითად, ყველა ინდოელისათვის ცნობილი *śeṣan* — „სადგური“ ავტორმა შესცვალა სიტყვით *sthatra*, რომელიც რიგვედაში გვხვდება. ანდა *pensil* — „ფანქარი“ შესცვალა სასკრიტული *ankani*-თ; ან ირანული *mez* და ინგლისური *tebul* (<table) — „მაგიდა“ — ძველი სასკრიტული *paṭala*-თი, რომლებიც, უნდა ვივარაუდოთ, ვერასოდეს დამკვიდრდებოდნენ ჰინდში. ამაში თვით ავტორსაც არ ეპარება ეჭვი: „ახალი ჰინდის სინონიმთაგან ყველამ ვერ პოვა აღიარება და უმეტესი მათგანი არასდროს არ დამკვიდრდება ენაში“, — წერს იგი. სიტყვასიტყვითი თარგმნის პრინციპთან დაკავშირებულია კალკირებაც. კალკირებისას ინგლი-

²⁶ Vasudeva Saran Agrawal, Kuch Hindi Šabdon kī Nirukti, Journal of the Nagari Pracarini sabha, JNPS, 46, 1968, Benares.

სური ტერმინების აფიქსები გადმოიცემიან შესაბამისი სანსკრიტული ფორმანტებით. ზოლო სანსკრიტში არსებული აფიქსების მრავალრიცხოვანობა კი იწვევს კალკირების ფართოდ გამოყენებას. ავტორი წერს, რომ 520 სიტყვის ძირიდან, 20 პრეფიქსისა და 80 სუფიქსის მეშვეობით შეიძლება მილიონობით სიტყვის შექმნა. ამავე ავტორს ეკუთვნის: „An Exhanstive English-Sanskrit-Hindi Dictionary“ (Nagpur, 1951²⁷) და „ვანიჯია შაბდკოშ“ (ვარდჰა, 1948) — სავაჭრო ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი, საბუღალტრო და ანგარიშსწორების ტერმინების შემცველი; „Consolidated Glossary of Technical Terms English-Hindi“, (ND, 1962²⁸); „სანჰიიკი შაბდკოშ“ (ვარდჰა, 1948) — სტატისტიკურ ტერმინთა ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი; „Hindi-English Dictionary of Technical Terms“ (Nagpur, 1951²⁹); დაბოლოს „The popular English-Hindi Dictionary“ (Allahabad, 1936), რომლის შესახებაც არსებობს ვ. ბესკოვინის საყურადღებო რეცენზია³⁰.

უკანასკნელ წლებში გამოცემულ ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე: „The student's home Dictionary containing English-words with English and Hindi meanings“ (ალაჰაბადი, 1947); „შასან შაბდაკოშ“ — პოლიტიკურ ტერმინთა ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი (ალაჰაბადი, 1948); კანტენეტჰ გერგესა და შრინარაიან შრივასტაის „ვანიჯია შაბდკოშ“ — კომერციულ ტერმინთა ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი (ალაჰაბადი, 1949); „New Oxford pocket Dictionary of Current English, with English, Urdu, Hindi Meanings (ND, 1950); „The 20-th century Dictionary. Hindi words with Hindi and English meanings“ — მე-20 საუკუნის ლექსიკონი ჰინდის სიტყვები ჰინდისა და ინგლისური მნიშვნელობებით, ჯატინდრა ნატჰ სენის (ალიგარჰი, 1951); „სემეჩერპეტრე შაბდკოშ“ — პრესის ლექსიკონი ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი (ალაჰაბადი, 1951); პატჰაკის „The Authentic Senior Dictionary“ (Anglo-Hindi) (ბენარესი, 1958); ვირაჯ პრამსანის „შაბდავალი“ — ადმინისტრაციულ ტერმინთა ლექსიკონი (ინგლისურ-ჰინდი) (დელი, 1958); ბაბუტრამ პალივატის „კარიალაი ნირდეშიკა“ — ადმინისტრაციულ ტერმინთა ინგლისურ-ჰინდი და ჰინდი-ინგლისური ლექსიკონი (დელი, 1959); „პარიბჰა-შიკ შაბდ სანგრაჰ“ — ტექნიკურ ტერმინთა ინგლისურ-ჰინდი ლექსიკონი (დელი, 1959); ინგლისურ-პენჯაბი-ჰინდი განმარტებითი ლექსიკონი (დელი, 1959); ჰარდეე ბაჰარის „ბრიჰატ ანგრეზი-ჰინდი კოშ“, 1960 წელს ბენარესში გამოცემული.

უკანასკნელი წლების გამოცემებს ეკუთვნის: პატჰაკის „Bhargava's Standard Illustrated Dictionary of the English Language“ (Anglo-Hindi), Varanasi, 1974; მისივე — „Bhargava's Standard Illustrated Dictionary of the Hindi Language“ (Hindi-Anglo), Varanasi, 1974; პატჰაკის რედაქტორობითვე გამოვიდა ორივე ლექსიკონის შემოკლებული ვარიანტები 1974 წელს; პატჰაკის რედაქტორობითაა აგრეთვე „ადარშ ჰინდი შაბდკოშ“, ბენარესი, 1973 და ამავე ლექსიკონის შემოკლებული ვარიანტი, ბენარესი, 1974; დაბოლოს მისივე „Ajanta Standard Dictionary English-English-Hindi“, დელი, 1974.

²⁷ იხ. ამ ლექსიკონზე T. Gonda-ს რეცენზია Bigdr JLV, CVIII, 1952.

²⁸ იხ. JnCL. IV, 1965.

²⁹ იხ. Journal Asiatic, CCXL, 1952.

³⁰ იხ. «Советское востоковедение», I, 1940.

საბჭოთა კავშირსა და ინდოეთის რესპუბლიკას შორის დამყარებული კეთილმეზობლური ურთიერთობა ნაყოფიერ გავლენას ახდენს ამ ორი ქვეყნის მეცნიერულ თანამშრომლობაზე. როგორც ცნობილია, საბჭოთა მეცნიერები ინტენსიურად სწავლობენ ახალ ინდურ ენებს და, რასაკვირველია, პრაქტიკულად დგას ლექსიკოგრაფიული მუშაობის გაშლის აუცილებლობაც.

ჯერ კიდევ რევოლუციამდელ რუსეთში საყოველთაოდ ცნობილი მეცნიერი-ინდოლოგები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ინდური ლექსიკოგრაფიის საკითხების დამუშავებასაც. მაგალითად, 1891 წელს გამოცემულ ა. სტარჩევსკის შრომას *Спутник-толмач по Индии, Тибету и Японии* (СПб, 1891) ერთოდა ჰინდუსტანურ-ურდუ-რუსული ლექსიკონი (გვ. 1—80); ასევე ა. გოლფერდინგის შრომას — *Пособие для изучения индустанни*, *Тотакхანი (сказки попугая) с прил. полного индустанно-русского словаря*, СПб, 1899. მანვე გამოაქვეყნა: *Грамматика индустанни (урду), индуссский собеседник и русско-индустанский-английский словарь*, СПб, 1899. ამავე წელს ტაშკენტში გამოდის ა. ვიგორნიცის *Пособие для изучения языка индустанни (урду) и военный словарь русско-индустанни*. უფრო სრული გამოცემა ინდურ-რუსული ლექსიკონისა ეკუთვნის იაგელოს — *„Индустанни-русский словарь“*. СПб., 1902.

საბჭოთა კავშირში ინდური ენების ლექსიკონების გამოცემა ა. პ. ბარანიკოვის³¹ და ვ. მ. ბესკროვნის სახელთანაა დაკავშირებული. პირველი ჰინდურუსული ლექსიკონი გამოვიდა 1953 წელს³², ხელმოერედ — 1959 წელს. 1957 წელს გამოვიდა რუსულ-ჰინდი ლექსიკონი³³. ამავე წელს ბესკროვნის რედაქტორობით გამოდის „რუსი-ჰინდი შაბდკოშ“, 23 000 სიტყვის შემცველი, რომელსაც ახლავს ფონეტიკურ-გრაფიკული ნარკვევი.

1972—73 წლებში ვ. ბესკროვნის რედაქტორობით გამომცემლობა „საბჭოთა ენციკლოპედია“ გამოსცა ორტომიანი დიდი ჰინდი-რუსული ლექსიკონი (75 000 სიტყვა)³⁴. შემდგენელები არიან: ვ. ბესკროვნი, ა. ბარხუდაროვი, გ. ზოგრაფი და ვ. ლიბეროვსკი, გამოცემას ახლავს ვ. ბესკროვნის შესავალი წერილი რუსულ და ჰინდი ენებზე, სადაც ნათქვამია, რომ შემდგენელებს თავის ძირითად ამოცანად მიაჩნდათ — წარმოედგინათ მიმდინარე საუკუნის ლიტერატურული ჰინდი ენის რაც შეიძლება სრული ლექსიკონი. მასში შეტანილია პრესაში, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ, სამედიცინო და მხატვრულ ლიტერატურაში ხმარებული ნეოლოგიზმები, რომლებიც შეიცავენ როგორც ახალ სიტყვებს, ისე სიტყვათა და შესიტყვებათა ახალ მნიშვნელობებს. ლექსიკონში საყოფაცხოვრებო-კულტურულ და საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ლექსიკასთან ერთად მოცემულია ფართოდ ხმარებული სამეცნიერო-ტექნიკური ტერმინოლოგია. შემდგენელები ცდილობდნენ ლექსიკონში შეეტანათ თავისუფალ და არათავისუფალ შესიტყვებათა რაც შეიძლება მეტი მაგალითები, რომლებიც გამოხატავენ სიტყვათხმარების ნორმებს და აზუსტებენ სიტყვათა მნიშვნელობებს. ადრე გამოცემულ ლექსიკონებთან შედარებით აქ

³¹ А. П. Баранников, *Словарь (урду-русско-английский) к «образцам современной прозы хиндустани»*, Л., 1930.

³² В. М. Бескровный, *Хинди-русский сл.*, под ред. А. П. Баранникова, М., 1953 (прил. грамм. очерка, сост. А. П. Баранниковым).

³³ *Русско-хинди словарь*, под ред. В. М. Бескровного, М., 1957.

³⁴ *Хинди-русский словарь*, под ред. В. М. Бескровного, М., 1972—73.

დიდი ადგილი უჭირავს იდიომატურ და ფრაზეოლოგიურ ერთეულებს; შეტანილია დიდი რიცხვი ანდაზებისა და გამოცანების; საილუსტრაციო მასალა დაძეგნილია თანამედროვე ავტორების ცნობილი ნაწარმოებებიდან, საზოგადოებრივ-პოლიტიკური, სამეცნიერო და პოპულარული ჟურნალებიდან, გაზეთებიდან და სახელმძღვანელოებებიდან.

აღსანიშნავია ო. ულციფეროვის ჰინდი-რუსული სასწავლო ლექსიკონი³⁵ და ო. ულციფეროვისა და ბ. შურშალინის ჰინდი-რუსული ზოგად ეკონომიური და სავაჭრო ლექსიკონი (მოსკოვი, 1974). აგრეთვე ნ. სოლნცევის რუსულ-ჰინდი სასწავლო ლექსიკონი (10 000 სიტყვა), კესარა ნარაიან შუკლასა და პურანამ სომასუნდარამის რედაქციით (მოსკოვი, 1963).

სხვა ევროპული ენებიდან შეგვხვდა: უნგრულ-ჰინდი ლექსიკონი, გამოცემული ბუდაპეშტში 1973 წელს. 1963 წელს პრაღაში გამოვიდა: „Vincenc Pořizka, „Hindstina-Hindi Language Course“, პოლონურ და ინგლისურ ენებზე ჰინდის სახელმძღვანელო, რომელსაც ახლავს პატარა ლექსიკონი ჰინდი-პოლონურ-ინგლისური. ამ წიგნის შესავალში ნახსენებია ჰინდი-ჩეხურ-ინგლისური და ჩეხურ-ჰინდი ლექსიკონები (A. Slaby, Hindi-Czech-English vocabulary; M. Bartoňova, Czech-Hindi vocabulary).

სხვა ტიპის ლექსიკონებიდან არაფერი შეგვხვედრია, თუ არ ჩავთვლით — A. M. G h a t a g e, Phonemics and Morphemics frequencies in Hindi, Poona, 1964³⁶, სადაც ავტორი, იყენებს რა სტატისტიკური კვლევის მეთოდს, ხმარების სიხშირის მიხედვით შეისწავლის 100 000 სიტყვას და დაადგენს, რომ ამ 100 000 სიტყვა-ხმარებას საფუძვლად უდევს 19 000 ლექსიკური ერთეული. ა. გჰატაგმა დაადგინა თითოეული ამ სიტყვა-ფორმის ხმარების სიხშირე და ამდენად მისი შრომა პირველი და ჭერჭერობით ერთადერთია, სადაც სხვა საკითხებთან ერთად მოცემულია სიხშირის ლექსიკონი, რომელიც ძალიან დიდ ფაქტიურ მასალას ეყრდნობა.

ასეთია ძირითადად ჰინდი ენასთან დაკავშირებული დღემდე წარმოებულ ლექსიკოგრაფიული მუშაობა.

³⁵ იხ. მასზე რეცენზია GJS: Хинди-русский учебный словарь, сост. О. Ульциферов, М., 1962.

³⁶ ვრცლად იხ. მ. მოღებაძის რეცენზია, კრებ. „აღმოსავლური ფილოლოგია“, II, 1972, გვ. 269—270.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა)

ნუნუ ბეროზაშვილი

ევკლიდეს „საწყისების“ არაბული თარგმანები

(ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვა)

აკად. გ. წერეთელმა თავის გამოკვლევაში „მეტრი და რითმა“ ევფისტყაოსანში¹ გამოთქვა მოსაზრება და დასაბუთა, რომ ევფისტყაოსნის პროსოდიის ძირითადი ოქროს კვეთს (sectio aurea) ემყარება². გ. წერეთელი ვარაუდობდა, რომ რუსთველის პოემაში „ოქროს კვეთის“ პროპორცია შეგნებულად იყო შერჩეული³. აღნიშნული პროპორციის თეორიის გაცნობა რუსთველს შეეძლო როგორც პროკლე დიადოხოსის შრომებში, ისე — ევკლიდეს „საწყისების“⁴ არაბულ თარგმანებში⁵. საკითხის ამგვარად დასმა უაღრესად საინტერესოა და შემდგომ შესწავლას მოითხოვს. ამიტომ, ჩვენ საჭიროდ ვცანით, ყურადღება შეგვეჩერებინა იმ არაბ მათემატიკოსებზე, რომლებმაც თარგმნეს ან კომენტარი დაურთეს ევკლიდეს „საწყისებს“. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჩვენი შრომა მიზნად არ ისახავს არაბ მათემატიკოსთა⁶ თარგმანებისა და კომენტარების კვლევასა და შეფასებას. შემოვიფარგლებით მხოლოდ ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვით.

ევკლიდეს შრომების მრავალი არაბული თარგმანი თუ კომენტარი არსებობს, რადგან „ელემენტების“ ავტორი მუსლიმი მათემატიკოსების საყოველთაო ყურადღებით სარგებლობდა.

ევკლიდეს „საწყისებს“ არაბერძენთაგან პირველად არაბები ჯერ კიდევ VIII საუკუნეში გაეცნენ. სწორედ ამ დროიდან იწყება ბერძნულ სამეცნიერო თხზულებათა გაცნობა. ელინური წარმოშობის მათემატიკური ნაშრომები თანდათან დევნიან სპარსულსა და ინდურს და შესაბამის დარგში მთავარ ადგილს იკავებენ⁷.

ელინური მემკვიდრეობის გაბატონებას ხელი შეუწყო მისი ათვისების სისტემატიზაცია: ჰარუნ არ-რაშიდმა (786—809 წწ.) ბაღდადში დააარსა

¹ მეტრი და რითმა „ევფისტყაოსანში“, რითმათა სიმფონია და სიტყვათა მარცვლობრივი განაწილების ცხრილები, გიორგი წერეთლის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბილისი, 1973.

² იქვე, გვ. 9.

³ იქვე, გვ. 20.

⁴ ევკლიდეს „საწყისები“ პირველი წერილობითი ძეგლია, რომელშიც „ოქროს კვეთის“ განხილული.

⁵ გ. წერეთელი, დასახ. შრ., გვ. 20.

⁶ არაბ მათემატიკოსებში ევკლისხმობთ სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების მათემატიკოსებს, რომლებიც არაბულ ენაზე წერდნენ.

⁷ И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, Москва—Ленинград, 1957, გვ. 75—76.

„ბაჰთ ალ-ჰიქმა“ ან „ხიზნათ ალ-ჰიქმა“ (ცოდნის სახლი), ხოლო ალ-მა'მუნმა (813—833 წწ.) შექმნა რა იქვე ბიბლიოთეკა და მოიწვია მთარგმნელები, გაათართოვა მუშაობა ბერძნულ ხელნაწერებზე და უწოდა „დნარ ალ-ჰიქმა“ (ცოდნის სახლი). ბაღდადი გახდა მთარგმნელობითი მუშაობის ცენტრი, სადაც მოღვაწეობდნენ სხვადასხვა რელიგიისა და ეროვნების წარმომადგენელები. მეცნიერების წინსვლას მფარველობდნენ სხვა მუსლიმი გამგებლებიც: ფატიმელები, ბუჰაიჰელები და სხვ. არაბები შედარებით მოკლე დროში გაეცნენ ჰიპოკრატეს, გალენის, არისტოტელეს, ევკლიდეს, არქიმედეს, აპოლონიუსის, მარინ ტიროსელის შრომებს, — ბერძნული მეცნიერების თითქმის მთელ ფონდს⁸.

ყველაზე დიდი გავლენა არაბული მათემატიკის განვითარებაზე ბერძნულმა მათემატიკამ მოახდინა, მაგრამ არც არაბები დარჩნენ ვალში ბერძნების მიმართ. ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ბერძნული მეცნიერული ნაშრომი უკვალოდ გაქრებოდა, არაბებს რომ არ ეთარგმნათ და მათი კომენტარი არ გაეკეთებინათ.

დიდია არაბების როლი თუნდაც „საწყისების“ პოპულარიზაციის საქმეში. „ელემენტების“ პირველი თარგმანი არაბულ ენაზე შესრულდა და არაბულიდან ნათარგმნი შრომით გაეცნო ევროპა პირველად ევკლიდეს⁹.

ევკლიდე პირველი ბერძენი მათემატიკოსია, რომელმაც არაბები მიიზიდა. მისი „ელემენტები“ გახდა საფუძველი მრავალი არაბი მათემატიკოსის ნაშრომისა. ცნობილია ევკლიდეს არაბულად მთარგმნელთა და კომენტატორთა ორმოცდაათამდე სახელი, რომელთა შესახებ ცნობებს გარტცისა¹⁰ და ვენრიხის¹¹ მიერ შედგენილი კატალოგები გვაწვდიან. მათი სია მოგვცეს აგრეთვე ზუტერმა¹², შემდეგ კაპპმა¹³ და უფრო გვიან პლოიჯმა¹⁴. გვხვდება როგორც მსგავსი, ისე — მკვეთრად განსხვავებული ტექსტები; ზოგი ავტორი მხოლოდ განმარტებებს წერდა. ზოგი კი — შენიშვნებსა და შესწორებებს. ერთნი რთულ ადგილებს განიხილავდნენ, მეორენი — საექვოს; ერთი ნაწილი მთლიანად ეხებოდა ევკლიდეს „საწყისებს“, ნაწილი კი — ამ შრომის მხოლოდ ცალკეულ წიგნებსა და წინადადებებს იკვლევდა.

პირველი არაბი მთარგმნელი, რომელმაც თავიდან ბოლომდე მოგვცა ევკლიდეს შრომა, არის ალ-ჰაჯაჯ იბნ აჟსუფ იბნ მატარი (მოღვაწეობდა დაახ-

⁸ C. A. Nallino, *Il valore metrico del grado di meridiano secondo i geografi arabi cosmos*, 1892—93, გვ. 23.

⁹ დაახლოებით 1120 წელს „ელემენტები“ არაბულიდან ლათინურად თარგმნა ინგლისელმა ბერძნულ ატელპარდ ბათმა.

¹⁰ J. C. Gartz, *De Interpretibus et explanatoribus Euclidis Arabicis*, Halae ad Salam, 1823.

¹¹ Wenrich, *De auctorum Graecorum versionibus et commentariis Syr., Arab. etc.*, Lipsiae, 1842.

¹² H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke*, Abh. z. Gesch. d. Math. Wissenschaften mit Einschluss ihrer Anwendungen, X Heft, Leipzig, 1900.

¹³ A. G. Kapp, *Arabische Übersetzer und Kommentatoren Euklids, sowie deren mathematisch-naturwissenschaftliche Werke auf Grund des Ta'rikh al-Hukama' des Ibn al-Qifti*, Isis, V.

¹⁴ Ed. Plooi, *Euclid's conception of ratio and his definition of proportional magnitudes as criticized by arabian commentators*, Rotterdam, 1950.

ლოგებით 786—833 წწ.). ალ-ჰაჯაჯისეული თარგმანი ევკლიდეს „საწყისებისა“ არა მარტო მათემატიკური ხასიათის უძველესი არაბული შრომაა, არამედ იგი ალბათ ყველაზე პირველი თარგმანია, საერთოდ, ბერძნულიდან არაბულად¹⁵.

ლეიდენის XII საუკუნის ხელნაწერის წინათქმაში მითითებულია, რომ ალ-ჰაჯაჯმა თავისი პირველი თარგმანი შეასრულა აჰმად იბნ ხალიდ იბნ ბარ-მანქის (გარდ. 803—805 წწ.-ს შორის) ბრძანებით¹⁶. თარგმანი შესრულდა იმ ხელნაწერის მიხედვით, რომელიც ჰარუნ არ-რაშიდს ჰქონდა.

შემდეგში, როცა ალ-მა'მუნი გახალიფდა, ალ-ჰაჯაჯს მოსთხოვა, შეესწორებინა და უფრო მოკლედ გადმოეცა ევკლიდესეული შრომა¹⁷. ალ-ჰაჯაჯის ორივე თარგმანს მათი თარგმნის პერიოდის მიხედვით, შესაბამისად, ჰარუნი-სეული და მამუნისეული ეწოდა¹⁸.

მამუნისეული თარგმანის I—VI წიგნები, რომლებიც გადაწერილია 1144—45 წლებში, დაცულია ლეიდენში (cod. Leidensis — 965), ხოლო XI—XIII წიგნები Haun. 81-ში¹⁹.

მეორე სრული თარგმანი ევკლიდეს „საწყისებისა“ ეკუთვნის აბუ აჰ'უბ ისჰაკ იბნ ჰუნაინს, IX—X საუკუნეების ექიმსა და მათემატიკოსს. მამამისი ჰუნაინ იბნ ისჰაკი, რომელიც 809—877 წლებში ცხოვრობდა, ერთ-ერთი ყველაზე ნაყოფიერი მოღვაწე იყო. მისმა ავტორიტეტმა და პოპულარობამ განაპირობა ის ფაქტი, რომ შვილის — ისჰაკ იბნ ჰუნაინის მიერ თარგმნილ ევკლიდეს იბნ ხალიქანი, იბნ ხალდუნი და ჰაჯი ხალფა მამას მიაწერენ²⁰. მაგრამ მრავალი ძველი ხელნაწერი და სხვადასხვა ფაქტი უარყოფს ამ მოსაზრებას. ევკლიდეს თარგმანი შეასრულა ისჰაკ იბნ ჰუნაინმა²¹. მასვე ეკუთვნის ევკლიდეს სხვა შრომების: *Data*, *ოპტიკა*, *Phainomena...* თარგმანები. არის ცნობები, რომ მანვე შექმნა „ელემენტების“ მოკლე წიგნიც²². ისჰაკ იბნ ჰუნაინი პირდაპირ თარგმნიდა ბერძნულიდან, რადგან ამ ენას მამამისივე უსწავლავდა ფლობდა²³. მიუხედავად ამისა, უდავოა, რომ მან გამოიყენა ალ-ჰაჯაჯის თარგმანიც²⁴. ამაზე მეტყველებს ორივე ავტორთან გაპარული ერთი და იგივე შეცდომები²⁵.

ისჰაკ იბნ ჰუნაინმა განსაზღვრებებსა და პროთაზისში სიტყვა-სიტყვით დაიცვა ალ-ჰაჯაჯი, მაგრამ მისი „ევკლიდე“ უფრო დიდია, ვიდრე — ალ-ჰაჯა-

¹⁵ T. Heath, The thirteen books of Euclid's Elements, translated from the text of Heiberg, with introduction and commentary. v. 1, Cambridge, 1926, გვ. 75.

¹⁶ იქვე, M. Klamroth, Ueber den arabischen Euklid. ZDMG, Bd. 35, 1881, გვ. 304.

¹⁷ Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa ben Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa celebrato Compositum. Ad codicum vindobonensium parisiensium et berolinensis fidem primum edidit latine vertit et commentario indicibusque instruit G. Flügel, I—VII, Lpzg-London, 1838—58, გვ. 309—310.

¹⁸ იქვე გვ. 381.

¹⁹ J. L. Heiberg, Die arabische Tradition der Elemente Euklid's, Z. f. Math. u. Phys., hist.—lit. Abt., Bd. 29, 1884, გვ. 1.

²⁰ Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 305.

²¹ T. Heath, The 13 books..., I, გვ. 75.

²² Plooi, დასახ. შრ., გვ. 5.

²³ T. Heath, A History of greek mathematics, Oxford, 1921, გვ. 362.

²⁴ Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 314.

²⁵ Hagi Chalfa, გვ. 383.

ჯისა. ჰაჯი ხალფა პირველი მთარგმნელისთვის იმოწმებს 468 წინადადებას, ხოლო მეორესათვის — 478-ს, ე. ი. ათი წინადადებით მეტს²⁶.

ისპაკ იბნ ჰუნაინმა უფრო ზუსტი თარგმანი მოგვცა, ვიდრე — ალ-ჰაჯაჰმა. მისი არაბული „ევკლიდე“ მათემატიკური ტექსტის თარგმნის ნიმუშია²⁷. მხოლოდ ზოგან გვხვდება აშკარა გადახვევა. აღნიშნული ტექსტი დაცულია ოქსფორდში (Oxford, 919, 958).

ისპაკ იბნ ჰუნაინის თარგმანი IX საუკუნეში შეასწორა და ორი ვარიანტი შექმნა სწავლით იბნ კურრამ (826—901), რომელსაც ეკუთვნის აგრეთვე, არქიმედეს, აპოლონიუსისა და სხვათა შრომების თარგმანები²⁸.

იბნ ხალდუნი, ჰაჯი ხალფა და ნასირ ად-დინ ატ-ტუსი სწავლით იბნ კურრას საკუთარ თარგმანად თვლიან ევკლიდეს შესწორებულ ვარიანტს. მაგრამ სხვადასხვა წყაროდან და ევკლიდეს შრომის მრავალი ხელნაწერიდან ვგებულობთ, რომ სწავლით იბნ კურრამ ისპაკ იბნ ჰუნაინის თარგმანი მხოლოდ შეასწორა, თანაც უკანასკნელის თანხმობით ან შეკვეთით (სწავლით იბნ კურრა ისპაკ იბნ ჰუნაინზე ცხრა წლით ადრე გარდაიცვალა)²⁹. არაბი სწავლულის ალ-ნადიმის აზრით კი, სწავლით იბნ კურრამ ძველ თარგმანში შეასწორა მთელი წიგნი და შემდეგ იბნ ჰუნაინმა ხელმოწერა თარგმანი³⁰. სწავლით იბნ კურრამ შეასწორა ევკლიდეს თხუთმეტივე წიგნი: პირველი ცამეტი — ისპაკ იბნ ჰუნაინთან, ხოლო ბოლო ორი, რომელსაც ჰიპსიკლეს აკუთვნებენ, — კუსტა იბნ ლუქსან³¹ თარგმანში³².

სწავლით იბნ კურრას მიერ შესწორებული ცამეტივე წიგნი სრულადაა დაცული Bodl. 279-ში, ხოლო Hauniae — 81-ში მხოლოდ V—X წიგნებია. რაც შეეხება კუსტა იბნ ლუქსან მიერ თარგმნილ არაევკლიდესეულ XIV და XV წიგნებს, ისინი ორიგევანაა (Bodl. 279, Haun. 81)³³. არსებობს ორი ვარიანტი. მეორე შესწორებული ვარიანტი პირველზე უკეთესია³⁴ და დაცულია ოქსფორდში (Oxford I, 919, 958).

ევკლიდეს „საწყისების“ კომენტარი აქვს ან-ნაირაზნს — IX—X საუკუნეების ასტრონომისა და მათემატიკოსს (გარდ. 922/3 წლებში), მოღვაწეობდა ალ-მუ'თაიდიის (892—902) დროს. მისი ტექსტი იმითაა საინტერესო, რომ მასთან დაცულია დაკარგული ბერძნული ნაწერების 166 ციტატა, მაგ. სიმპლიციუსისა³⁵. არის, აგრეთვე ნაწყვეტები ევკლიდეს „საწყისების“ ჰერო-

²⁶ იქვე.

²⁷ Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 304.

²⁸ H. Suter, Geschichte der mathematischen Wissenschaften, I Theil, von den ältesten Zeiten bis Ende des XVI Jahrhunderts, Zürich, 1873, გვ. 131.

²⁹ Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 305.

³⁰ M. Steinschneider, Die arabischen Uebersetzungen aus dem Griechischen, zweiter Abschnitt: Mathematik, ZDMG, Bd. 50, Leipzig, 1896, გვ. 204.

³¹ კუსტა იბნ ლუქა ალ-ბააღბაკი ბერძნული წარმოშობის ქრისტიანი იყო. მოღვაწეობდა ბაღდადში და გარდაიცვალა 912 წელს.

³² T. Heath, A history.... გვ. 362.

³³ Heiberg, დასახ. შრ., გვ. 1—2.

³⁴ Plooi, დასახ. შრ., გვ. 5.

³⁵ Steinschneider, დასახ. შრ., გვ. 165.

ნისეული კომენტარისა³⁶. სარწმუნო წყაროები მიუთითებენ, რომ ან-ნაირბზ-მა თავისი შრომისათვის გამოიყენა ალ-ჰაჯჯის თარგმანი³⁷.

ალ-ნაირბზის კომენტარი დაცულია ლეიდენში (Leid. 965) და გამოცემულია³⁸. ამ კომენტარის ლათინური თარგმანი Gerhard von Cremona-ს მიერ შესრულებული, დაცულია Krakau 569-ში, რომელიც გამოსცა მ. კურტცემ³⁹.

ევკლიდეს „საწყისებს“ კომენტარი დაურთოაღმ იბნ აჰმად ალ-ანტაჰე ალ-მუჟთაბამ (ცხოვრობდა ბაღდადში, გარდ. 987 წ.), მაგრამ მხოლოდ II ნაწილია დაცული: V—XV წიგნებს შეიცავს ბოდლეს ხელნაწერი⁴⁰.

ევკლიდეს მთარგმნელ-კომენტატორთა რიგს ეკუთვნის ცნობილი იბნ სნწ, იგივე — ავიცენა, რომელიც 980—1037 წლებში ცხოვრობდა. იბნ სნწ ჯერ კიდევ ბაგშოზაში, სხვა შრომებთან ერთად, გაეცნო ევკლიდეს „საწყისებსა“⁴¹. თვრამეტი წლისა უკვე განსწავლული იყო იმდროინდელი მათემატიკური მეცნიერების ყველა დარგში. მათემატიკური შრომების წერა ჯერჯანში დაიწყო აბუ მუჰამმად აშ-შირაზის ფინანსური ხელშეწყობით. რეიში მაჰდ ად-დაულას (997—1109) მფარველობის ქვეშ შექმნა მრავალი მათემატიკური ნაწარმოები. ერთ-ერთი იყო *مختصر او قليدس* „შემოკლებული ევკლიდე“.

ჰამადანში შეთხზა ცნობილი „ქითაბ აშ-შიფა“⁴², რომელშიც განხილულია გეომეტრია, არითმეტიკა, ასტრონომია და მუსიკა. გეომეტრია, როგორც თავად იბნ სნწ ამბობს, ევკლიდეს შრომის შემოკლებული ფორმაა. დასაშვებია, რომ რეიში შექმნილი ზემოაღნიშნული მათემატიკური შრომა დაედო ქითაბ აშ-შიფა'ს გეომეტრიულ მონაკვეთს საფუძვლად. ამ მონაკვეთს ჰქვია *مخاض* (განთავისუფლება, ხსნა სულისა უფიცობის ბორკილებისგან). ისევე, როგორც სხვა ნაწილები თავისი ფილოსოფიური ნაწარმოებისა, იბნ სნწმ მათემატიკური მონაკვეთებიც ძლიერ მოკლე დროში დაწერა.

იბნ სნწას ევკლიდეს „საწყისები“ მოცულობით, სხვებთან შედარებით, 5—7-ჯერ ნაკლებია. ქითაბ აშ-შიფა'ს მათემატიკური ნაწილი დაცულია (Leiden 1445, India Office 477,1 და Konstantinopol 2720). ბერძნული ტექსტისა და ლეიდენის ხელნაწერის შედარება არსებით სხვადასხვაობასა და გადახვევებს არ გვაძლევს⁴².

ზემოთ ჩამოთვლილი ავტორები ის მთარგმნელ-კომენტატორები არიან, რომელთაც მთლიანი შრომები მოგვცეს და რომელთა საშუალებითაც შეძლო რუსთველს გასცნობოდა ევკლიდეს შრომას. ქრონოლოგიურად რუსთველისთვის ცნობილი მთარგმნელები აქ მთავრდება. მაგრამ ევკლიდეს „საწყისების“ მთარგმნელ-კომენტატორთა ლია არ იქნებოდა სრული ნასბრ ად-დწ

³⁶ Kapp. დსახ. შრ. გვ. 68.

³⁷ A. A. Björnbo, Gerhard von Cremona's Übersetzung von Alkharismis Algebra und von Euklids Elementen, Bibl. math., F. 3, Bd. VI, 1905, გვ. 247.

³⁸ Euclidis Elementa ex interpretatione al-Hadschdschadschii cum commentariis al-Narizii Hauniae, I—III, 1893—1910.

³⁹ Anaritii in decem libros priores elementorum Euclidis commentarii ex interpretatione Gherardi Cremonensis... edidit Max. Curtze, Teubner, Leipzig, 1899.

⁴⁰ Plooi, დსახ. შრ., გვ. 7; Kapp. დსახ. შრ., გვ. 167.

⁴¹ ქითაბ აშ-შიფა' ფილოსოფიური ენციკლოპედიაა, რომელშიც სხვა მეცნიერებებთან ერთად, იბნ სნწა მათემატიკურ მეცნიერებებში განიხილავს გეომეტრიას, არითმეტიკას, ასტრონომიასა და მუსიკას. ამ ნაწილს უწოდებენ Quadrivium-ს.

⁴² Avicenna als Mathematiker, besonders die planimetrischen Bücher seiner Euklidübersetzung, von Karl Lokotsch, Erfurt, 1912, გვ. 18.

ატ-ტუსნს გარეშე, თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო გვიან, XIII საუკუნეში (1201—1274) მოღვაწეობდა. ის იყო სპარსელი ფილოსოფოსი, მათემატიკოსი, ასტრონომი და ექიმი; წერდა არაბულად და სპარსულად. შეადგინა „ელემენტების“ ორი რედაქცია, გრძელი და მოკლე. სწორედ, ნასირ ად-დინ ატ-ტუსნს მიერ გადამუშავებული შრომა — ცამეტი წიგნი⁴³ (ზოგ ეგზემპლარში — მხოლოდ თორმეტი) დაიბეჭდა 1594 წელს რომში⁴⁴, რომლის ხელნაწერი თურქების მიერ დაპყრობილი კონსტანტინოპოლიდან იტალიაში მოხვდა და დღეს ფლორენციაშია დაცული⁴⁵. არსებობს ორი ვერსია: ცამეტწიგნიანი და თორმეტწიგნიანი, ლათინური ტიტულითა და უტიტულოდ. თხუთმეტწიგნიანი მოკლე ვარიანტის მრავალი ხელნაწერი დაცულია. გამოიცა 1801 წელს კონსტანტინოპოლში, 1—6 წიგნები კი — 1824 წელს კალკუტაში⁴⁶.

ცამეტწიგნიანი გრძელი რედაქცია შედგება 452 წინადადებისაგან. დამატებითი ორი წიგნი Codd Pariss 1129 და 1216-ის მიხედვით, რომელნიც ნასირ ად-დინ ატ-ტუსნს სრულ გადამუშავებულ ტექსტს წარმოადგენენ, 16 წინადადებიანია⁴⁷. ასე რომ, დღეისათვის წინადადებათა საერთო რიცხვი 468-ს უტოლდება; ასეთივე რაოდენობა წინადადებებისა ჰქაი ხალფას დამოწმებული აქვს ალ-ჰაჯაჯისთვის⁴⁸. ეს ფაქტი კლამროთისათვის საკმარისია, რომ დაასკვნას: ნასირ ად-დინ ატ-ტუსნს თავისი შრომისათვის ალ-ჰაჯაჯი დაიდო საფუძვლად⁴⁹. მაგრამ, უნდა ითქვას, რომ ალ-ჰაჯაჯისა და ნასირ ად-დინ ატ-ტუსნს დამთხვევა ყოველთვის არ ხდება⁵⁰. თუმცა ნასირ ად-დინისა და ალ-ჰაჯაჯის წინადადებები რაოდენობრივად ერთნაირია, მაინც საფიქრებელია, რომ ატ-ტუსნს ალ-ჰაჯაჯის თარგმანთან ერთად ისპაჰ იბნ ჰუნაინიც გამოიყენა. იგი ორივე თარგმანში ჩამატებული წინადადებებიდან არჩევდა⁵¹, ასწორებდა და თავის შრომას ქმნიდა.

საქვჯო ის ფაქტიც, რომ ტუსნს ჰიპსიკლეს წიგნების კუსტა იბნ ლუკანესული თარგმანი გამოიყენა, რადგან რაც ატ-ტუსნს შრომის დაბეჭდილ გამოცემაში XIII წიგნის თეორიებს დამატებებად აქვს, ბერძნულ ორიგინალსა და ჰიპსიკლეს კოსტა იბნ ლუკანესული თარგმანში II წიგნს ეკუთვნის⁵². ნასირ ად-დინ ატ-ტუსნს არაბული თარგმანებიც გამოიყენა და ბერძნული ტექსტიც, მაგრამ რაკი მათემატიკოსი იყო, თითქმის დამოუკიდებელი შრომა შექმნა ევკლიდეს შესახებ. მან თავისი ცოდნა „საწყისების“ შესახებ გაავრცო და განავითარა, სულაც არ უტოლია ორიგინალს ფეხდაფეხ მიჰყოლოდა.

⁴³ გრძელი რედაქცია.

⁴⁴ Euclidis elementorum geometricorum Libri Tredecim ex translatione doctissimi Nassiridini Tusini, Nuns primum arabice impressi. Romae, M. D. XCIV.

⁴⁵ Б. А. Розенфельд, О влиянии математики стран Ислама на науку Европы, XIII международный конгресс по истории науки, Москва, 18—24 августа 1971 г. Коллективум: средневековая наука: взаимоотношения Востока и Запада, გვ. 16.

⁴⁶ ستة مقالات من كتاب تحرير اوكليدس الذي ألفه نصير الدين الطوسي طبع باستانة المجمع المعين الانتشار كتب الصبيان ببلدة كلكة، سنة ١٨٢٦

⁴⁷ Heiberg, დასახ. შრ., გვ. 2.

⁴⁸ Hağî Chalfa, დასახ. შრ., გვ. 383.

⁴⁹ Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 280.

⁵⁰ Heiberg, დასახ. შრ., გვ. 2.

⁵¹ Hağî Chalfa, დასახ. შრ., გვ. 383; Heiberg, დასახ. შრ., გვ. 3.

⁵² Klamroth, დასახ. შრ., გვ. 273.

ნასწორ აღ-დნ ატ-ტუსნს თარგმან-კომენტარი ევკლიდეს „საწყისებისა“ დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტშიც (Ark 26), გადაწერილია XVII—XVIII საუკუნეებში. თავნაკლულია, გამოტოვებულია IV წიგნი და წყდება XI წიგნის ერთ-ერთ წინადადებაზე.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, არაბი მათემატიკოსები თარგმნიდნენ და კომენტარს იწყებდნენ თავიდან, მაგრამ, როგორც ჩანს, ვერ ასრულებდნენ. ალ-ბათ, ჯერ კიდევ ვერ ერკვეოდნენ კარგად ევკლიდეს შრომას.

სა'იდ იბნ ჯა'კუბ აღ-დინაშქიმ (908—932) თარგმნა ევკლიდეს „ელემენტების“ რამდენიმე წიგნი მეათეს ჩათვლით და პაპის კომენტარი X წიგნის შესახებ. ეს უკანასკნელი დაცულია⁵³.

მოგვიანებით, ერთი საუკუნის შემდეგ, უკვე ჩანს ცალკეული წიგნებისა და წინადადებების კომენტარების ცდა. განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს X წიგნს. X საუკუნეში მას ათამდე კომენტატორი გამოუჩნდა.

აბუ ჯა'ფარ ალ-ხაზინის (დაიბადა ხორასანში, გარდ. 961—971 წლებს შორის) ეკუთვნის X წიგნის I ნაწილის კომენტარი, რომლის ცალკეული ხელნაწერები დაცულია ლეიდენში (1468, 1469), პარიზსა (2467) და ბერლინში (5924)⁵⁴.

ნაზიფ იბნ ჯუმნ ალ-მუთატაბბიმაც, რომელიც 'ადუდ აღ-დავლას (949—983) დროს ცხოვრობდა (გარდ. 990 წ.) თარგმნა, X წიგნი. მისი თარგმანი ბერძნულში დართულ დამატებებშია დაცული (ოქსფორდის ვარიანტი).

მუჰამად იბნ მუჰამად ალ-ბალდანი ცხოვრობდა 1100 წელს ან უფრო გვიან. იგი გერპარდ ფონ კრემონას Liber judei super decimum Euclidis-ში არსებული X წიგნის შესაძლო ავტორია⁵⁵.

არანაკლები ინტერესით ეკიდებიან მეხუთე წიგნსა და შესავლებს. მუჰამად იბნ 'ისა ალ-მასჰანის (874—884) ეკუთვნოდა მეხუთე და მეათე წიგნების კომენტარი. ეს უკანასკნელი პარიზშია დაცული (2457,39).

მეხუთე წიგნის რთულ ადგილებზე და შესავლებზე დაწერა ალ-ჟარაბიმი (871—950), რომელიც დღეს ებრაულადაა დაცული⁵⁶.

შეიძლება ჩამოვთვალოთ რამდენიმე კომენტატორი, რომელნიც თავიანთი შრომის თემად ევკლიდეს „საწყისების“ რთულ ადგილებს არჩევდნენ.

ალ-ჰასან აბუ მუჰამადმა (გარდ. 900 წელს), ალ-მუ'თაიდის ვეზირის 'უბაიდ ალნაჰ იბნ სულამან იბნ ვაჰბის ვაჟმა, რომელიც საკმაოდ კარგი გეომეტრი იყო, ევკლიდეს შრომის რთული ადგილები განიხილა.

ახსნა-განმარტება ევკლიდეს შრომისა დაწერა აბუ მუჰამად ჯაბირ იბნ აფლაჰიმ (გარდ. XIII საუკუნის შუა წლებში), რომლის ებრაული ხელნაწერიც დაცულია ბერლინში (747 Qu)⁵⁷.

არაბი მთარგმნელ-კომენტატორების ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანდა. შეიძლება ერთი დასკვნის გამოტანა, რომ ევკლიდეს შრომებისადმი თითქმის არც ერთი არაბი მათემატიკოსი არ დარჩენილა გულგრილი.

თუ იმას გავითვალისწინებთ, რომ რუსთველისდროინდელ განათლებულ აღმნიანს უნდა სცოდნოდა გეომეტრია, მათემატიკა, მუსიკა, გრაფიკა, ფი-

⁵³ Plooi, დასახ. შრ., გვ. 6.

⁵⁴ Steinschneider, დასახ. შრ., გვ. 166. Plooi, დასახ. შრ., გვ. 6.

⁵⁵ Plooi, დასახ. შრ., გვ. 10.

⁵⁶ იქვე, გვ. 6.

⁵⁷ იქვე, გვ. 11; Kapp., დასახ. შრ., გვ. 167.

ლოსოფია და ვარსკვლავთმრიცხველობა, ამასთან, რუსთველი პოეზიას ფილოსოფიის დარგად თვლიდა, ხოლო ფილოსოფიის ცოდნა გეომეტრიისა და მათემატიკის გარეშე ძნელად თუ შეიძლებოდა⁵⁸, სავარაუდოა, რომ პოეტს უნდა სცოდნოდა ასე პოპულარული და არაბებთან ესოდენ გავრცელებული შრომა.

მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ის წიგნები, რომლებშიც ოქროს კვეთია განხილულ-გამოყენებული, ცალკე კვლევა-ძიების საგნად არ გამხდარა. როგორც ვიცით, ოქროს კვეთი გვხვდება II, VI და XIII წიგნებში⁵⁹. აღნიშნული წიგნებიდან მხოლოდ ერთი — XIII წიგნით დაინტერესდა ერთადერთი არაბი მათემატიკოსი. ეს იყო ალ-ბერუნის მასწავლებელი და თანამედროვე აბუ ნასრ მანსურ იბნ 'ალი იბნ 'ირაკი (მოღვაწეობდა XI საუკ. პირველ მეოთხედში), რომელმაც ალ-ბერუნისადმი გაგზავნილ წერილში განიხილა ევკლიდეს შრომის XIII წიგნის საექვო (რთული) ადგილები. ხელნაწერი დაცულია ბერლინში (5925).

ზემოაღნიშნულის მიხედვით ნათელია, რომ ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ოქროს კვეთის შესასწავლად ევკლიდეს „საწყისებში“ უნდა მივმართოთ მხოლოდ იმ მთარგმნელ კომენტატორებს, რომლებმაც ხსენებული თხზულება თავიდან ბოლომდე განიხილეს.

⁵⁸ გ. წერეთელი, დასახ. შრ., გვ. 20—21.

⁵⁹ Начала Евклида. книги I—XV. Перевод с греческого и комментарий Д. Д. Мордухай-Болтовского при редакционном участии И. Н. Веселовского. Москва-Ленинград, 1948—1950.

⁶⁰ Plooi, დასახ. შრ., გვ. 8—9.

(წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა კ. წერეთელმა)

მეცნიერთა იუბილე

აკად. სიმონ ყაუხჩიშვილი 80 წლისაა

თვალსაჩინო მეცნიერსა და საზოგადო მოღვაწეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსს, მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწეს, პროფესორ სიმონ გიორგის ძე ყაუხჩიშვილს დაბადების 80 და სამეცნიერო-პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 60 წ. შეუსრულდა. ამ ღირსშესანიშნავ თარიღს ღრმა პატივისცემითა და დიდი მადლიერების გრძნობით აღნიშნავს მთელი ჩვენი საზოგადოებრიობა.

სიმონ ყაუხჩიშვილი ქართველ მეცნიერთა იმ თაობას ეკუთვნის, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ქართული სულიერი კულტურის ტაძარს — ქართულ უნივერსიტეტს.

სახელოვანი მეცნიერი, ბიზანტინოლოგიის, კლასიკური ფილოლოგიის, პალეოგრაფიის, ლექსიკოლოგიის, ქართული და ბერძნული წყაროთმცოდნეობის, ქართველოლოგიის რიგი დარგების ცნობილი სპეციალისტი, უნივერსიტეტის დაარსების პირველი დღიდან დღემდე ეწევა ნაყოფიერსა და დაუღალავ პედაგოგიურ და კვლევით მუშაობას. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით აღიზარდა ქართველ მეცნიერთა მრავალი თაობა.

სიმონ ყაუხჩიშვილი დაიბადა 1895 წ. 14 ოქტომბერს ქ. ქუთაისში. პირველდაწყებითი განათლება მიიღო ცნობილი პედაგოგის, იოსებ ოცხელის ხელმძღვანელობით არსებულ მოსამზადებელ სასწავლებელში; შემდეგ შევიდა ქუთაისის კლასიკურ გიმნაზიაში, რომელიც 1913 წ. დაამთავრა ვერცხლის მედლით და ამავე წელს გაემგზავრა პეტერბურგში, სადაც შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტის კლასიკური ფილოლოგიის განყოფილებაზე. აქ მისი მასწავლებლები იყვნენ გამოჩენილი რუსი მეცნიერები: თ. ზელინსკი, მ. როსტოცკევი, ს. ქუბელიოვი, ა. ვასილიევი და ცნობილი ქართველი პაპიროლოგი — ელნისტი გრ. წერეთელი.

პეტერბურგის უნივერსიტეტში ყოფნისას ს. ყაუხჩიშვილი დაუახლოვდა მაშინ იქ მოღვაწე სახელგანთქმულ მეცნიერებს ნიკო მარსა და ივანე ჯავახიშვილს და მათი ხელმძღვანელობით შეუდგა ქართველოლოგიისა და საქართველოს ისტორიის საკითხების შესწავლას.

საუნივერსიტეტო კურსის დამთავრების შემდეგ 1917 წ. ს. ყაუხჩიშვილი თბილისში ჩამოდის და იწყებს პედაგოგიურ მუშაობას ანასტასია თუშანიშვილი-წერეთლის ხელმძღვანელობით არსებულ ქალთა სამასწავლებლო სემინარიაში, ანტიკური ქვეყნების ისტორიისა და საქართველოს ისტორიის მასწავლებლად. 1918 წ. დეკემბერში ახლად დაარსებულ უნივერსიტეტში ს. ყაუხჩიშვილი ი. ჯავახიშვილის წარდგინებით კლასიკურ ფილოლოგიაში საპროფესოროდ მოსამზადებლად იქნა დატოვებული.

1920 წ. თბილისის უნივერსიტეტში ბერძნული და ლათინური ფილოლოგიის კათედრის გამგედ მოიწვიეს მაშინ უკვე დიდი სახელის მქონე მეცნიერი

გრ. წერეთელი, რომელმაც საქართველოში საფუძველი ჩაუყარა კლასიკურ ფილოლოგიას. ს. ყაუხჩიშვილი, ჯერ კიდევ სრულიად ახალგაზრდა სპეციალისტი, მხარში ამოუდგა ი. ჯავახიშვილსა და გრ. წერეთელს და მტკიცედ გადაწყვიტა კლასიკური ფილოლოგია და ბიზანტინოლოგია ქართული კულტურის ისტორიის კვლევის სამსახურში ჩაეყენებინა.

1920 წ. ს. ყაუხჩიშვილმა ი. ჯავახიშვილის რჩევით გამოაქვეყნა პირველი კაპიტალური ნაშრომი „ხრონოგრაფი გიორგი მონაზონისა“. ეს არის XI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსის გიორგი ამარტოლის თხზულების ქართული თარგმანი შესრულებული არსენ იყალთოელის მიერ XII ს, გამოცემა ითვალისწინებდა ოთხი ხელნაწერის ვარიანტებს. ამ ტექსტის გამოქვეყნებისთანავე ს. ყაუხჩიშვილი თბილისის უნივერსიტეტმა სამეცნიერო მუშაობის გასაღრმავებლად საზღვარგარეთ მიაღწინა, 1920 წლის აგვისტოდან 1921 წლის იანვრამდე იგი იმყოფებოდა ათენში, სადაც მუშაობდა გიორგი ამარტოლის „ქრონოგრაფის“ ბერძნულ ხელნაწერებზე, სწავლობდა ახალბერძნულ ენას და ამასთან უცნობოდა ელინური კულტურის ძეგლებს.

1921 წ. იანვარში სიმონ ყაუხჩიშვილი საბერძნეთიდან გერმანიაში გაემგზავრა, სადაც 1923 წლამდე დაყო. ბერლინის უნივერსიტეტში ის მუშაობდა კლასიკური ფილოლოგიის ისეთ გამოჩენილ სპეციალისტებთან, როგორიც იყვნენ: უ. ვილამოვეც-მელენდორფი, ედ. მაიერი, ჰ. დილსი, ვ. შულცი და სხვები. ბიზანტინოლოგიის დარგში მუშაობდა პაულ მასის სემინარებში, ეპიგრაფიკაში და ბერძნულ წყაროთმცოდნეობაში — უ. ვილკენთან, ბერძნული პალეოგრაფიის დასაუფლებლად მუშაობდა ბერლინის მუზეუმში ვ. შუბარტთან.

1923 წ. უცხოეთიდან დაბრუნებისთანავე სიმონ ყაუხჩიშვილი მიიწვიეს თბილისის უნივერსიტეტში სიბრძნისმეტყველებისა და სამთვამატო-საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტების გაერთიანების შედეგად შექმნილი პედაგოგიური ფაკულტეტის ლექტორად ლათინურ-ბერძნული ფილოლოგიის დარგში.

1925 წ. ამ ფაკულტეტმა დამატებით მიანდო მას საქართველოს შესახებ არსებული ბერძნულ-ლათინური ტექსტების ინტერპრეტაცია, 1926 წლიდან კი სალექციო კურსის კითხვა ბიზანტიის ისტორიაში.

1924—1925 წწ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პედაგოგიური ფაკულტეტის საბჭოს სხდომაზე ს. ყაუხჩიშვილმა ჩააბარა სადოქტორო გამოცდები ბერძნულ-ბიზანტიური ფილოლოგიის სპეციალობით,

1926 წ. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოაქვეყნა ვრცელი გამოკვლევა ზემოხსენებული ბიზანტიელი ისტორიკოსის — გიორგი ამარტოლის „ქრონოგრაფის“ შესახებ (ხრონოგრაფის ქართული თარგმანი, ნაწილი II, თბილისი, 1926). ეს შრომა წარადგინა მან უნივერსიტეტის საბჭოს სხდომაზე, სადოქტორო ხარისხის მოპოვების მიზნით.

დაცვა შედგა 1927 წ. 20 მარტს უნივერსიტეტის საბჭოს საჯარო სხდომაზე. მისი ოპონენტები იყვნენ: ი. ჯავახიშვილი, გრ. წერეთელი და კ. კეკელიძე. გამართული პაექრობის შედეგად სიმონ ყაუხჩიშვილს ერთხმად მიენიჭა ბიზანტინოლოგიის დოქტორის ხარისხი, ხოლო 1930 წ. 28 მარტს აირჩიეს პროფესორად ბერძნულ-ბიზანტიური ფილოლოგიის დარგში.

აქად. ს. ყაუხჩიშვილი 1926 წლიდან ხელმძღვანელობდა კლასიკური ფილოლოგიის კათედრას, ხოლო 1938 წლიდან კლასიკური ფილოლოგიის კათედრასა და იმავე დროს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბიზან-

ტინოლოგიის განყოფილებას. ამჟამად იგი არის გამგე ბიზანტინოლოგიის განყოფილებისა, რომელიც ჩამოყალიბდა 1960 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში.

აკად. ს. ყაუხჩიშვილი მრავალი ძველი თუ ახალი ენის მცოდნე მეცნიერია, იგი არის საუკეთესო ფილოლოგი, წყაროთმცოდნე, ისტორიკოსი, ლექსიკოლოგი, ბერძნული და ქართული პალეოგრაფიის სპეციალისტი, ქართული და ბერძნული ფილოსოფიის საკითხების მკვლევარი.

ამ პატარა ნარკვევში ძნელია აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მრავალმხრივი ღვაწლის უბრალო აღნუსხვა. კი. მისი კალამი 1914 წლიდან დღემდე შეუსვენებელივ მუშაობს და ემსახურება მეცნიერების წინსვლის საქმეს.

ს. ყაუხჩიშვილის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი განეკუთვნება იმ ღვაწლს, რომელიც მან დასდო ბერძნული და ქართული წყაროთა პუბლიკაციას, რომელსაც ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს საქართველოსა და ბიზანტიის ისტორიისა და კულტურის შესწავლის საქმეში. ამ გამოცემებიდან მნიშვნელოვანია:

1) გიორგი ამარტოლის ქრონოგრაფის ქართული თარგმანი. ტექსტი გამოიცა, როგორც აღნიშნული იყო 1926 წ. ოთხი ხელნაწერის ვარიანტების გათვალისწინებით. გიორგი ამარტოლის თხზულება ეს არის ქრონოგრაფია, რომელიც ავტორმა მიხეილ III (842—867) მეფობის დროს დაწერა და წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიას ადამიდან კეისარ თეოფილეს გარდაცვალებამდე (842 წ.). იგი მსოფლიო და ბიზანტიის ისტორიის ფართოდ გავრცელებულ სახელმძღვანელოს წარმოადგენდა არა მარტო ბიზანტიაში, არამედ მეზობელ ქვეყნებში. ცნობილია ამ თხზულების სხვადასხვა ენაზე არსებული რედაქციები ქართულად XII ს. ითარგმნა არსენ იყალთოელის მიერ.

2) საყურადღებოა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ აკად. შ. ნუტუბიძესთან ერთად გამოცემული იოანე პეტრიწის შრომების ორტომეული 10 ხელნაწერის გათვალისწინებით.

ს. ყაუხჩიშვილმა მონაწილეობა მიიღო აგრეთვე პროკლე დიადოხოსის „ფილოსოფიის ელემენტების“ ბერძნული ტექსტის გამოცემაში, რომელიც მოამზადა ინგლისელმა მეცნიერმა ე. დოდსმა 1933 წ. და 1963 წ. ოქსფორდში.

3) ქართული ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი შენაძენია აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ გამოცემული ქართლის ცხოვრების ტექსტი, რომლის პირველი გამოცემა გამოვიდა 1942 წ. („ანასეული ქართლის ცხოვრება“), ხოლო 1955—1959 ქართლის ცხოვრების I და II ტომები ქართლის ცხოვრების ტექსტთა ყველა ვარიანტის გათვალისწინებით. ქართლის ცხოვრების I და II ტ. ს. ჯანაშიას სახელობის პრემიით დაჯილდოვდა.

„ქართლის ცხოვრების“ I ტომში დაბეჭდილია „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხებში შეტანილი ის საისტორიო ძეგლები, რომლებიც ეხება საქართველოს ისტორიას უძველესი დროიდან XII ს-მდე. „ქართლის ცხოვრების“ II ტომში წარმოდგენილია ის საისტორიო თხზულებები, რომლებიც ეხება XII—XVIII სს. საქართველოს ისტორიას გიორგი II დროიდან დაწყებული XVII ს. დასასრულამდე.

1974 წ. ს. ყაუხჩიშვილმა გამოაქვეყნა „ქართლის ცხოვრების“ IV ტომი შეიცავს XVIII ს. სახელგანთქმული ქართველი ისტორიკოსისა და მოღვაწის ბატონიშვილი ვახუშტის შრომას „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რომელიც მოიცავს საქართველოს მთლიან ისტორიას დასაბამიდან XVIII ს. შუა

წლებამდე, ტექსტი გამოცემულია ორი ათეულზე მეტი ხელნაწერის გათვალისწინებით და წარმოადგენს ვახუშტის მთლიანი თხზულების პირველ გამოცემას. გამოყენებული ხელნაწერებიდან 9 ხელნაწერია ძირითადი; აქედან ერთი ვახუშტის ავტოგრაფია. აღსანიშნავია, რომ ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემის ვარიანტებში ივანე ჯავახიშვილის კონიექტურებიც არის გათვალისწინებული.

ვახუშტის თხზულების გამოქვეყნებამდე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობდა აზრი, რომ ვახუშტის ეკუთვნის 2 თხზულება საქართველოს ისტორია და ცალკე საქართველოს გეოგრაფია. ს. ყაუხჩიშვილმა ამ გამოცემით დაამტკიცა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილის კალამს ეკუთვნის ერთიანი თხზულება „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რაც თანამედროვე ქართულით ნიშნავს „ისტორია საქართველოს სამეფოსი“. ვახუშტი საქართველოს სამეფოებად და სამთავროებად დაყოფის შემდეგ იხილავს ცალკე სამეფოებისა და სამთავროების ისტორიას, ხოლო წინ უმძღვარებს ხოლმე ამა თუ იმ სამეფოს ან სამთავროს გეოგრაფიულ აღწერას, ვინაიდან ვახუშტის ისტორია გეოგრაფიის გარეშე ვერ წარმოედგინა. ვახუშტის ამ გამოცემას მიენიჭა აკად. ი. ჯავახიშვილის სახელობის პრემია.

აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ დასაბუთებლად არის გადაცემული ქართლის ცხოვრების III ტომიც, რომელიც შეიცავს საქართველოს XVIII ს. ისტორიის მასალებს.

ქართლის ცხოვრების ყველა ტომს ახლავს შესავალი ნარკვევი, ლექსიკონი, საძიებელი, შედგენილი გამომცემლის მიერ.

4) განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მონუმენტური კორპუსის „გეორგიკის“ მნიშვნელობა საქართველოსა და ბიზანტიის ისტორიის შესასწავლად და აგრეთვე ბიზანტია საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურულ ურთიერთობათა მთელი რიგი მომენტების გარკვევისათვის. ეს კორპუსი შეიცავს ბიზანტიელ ავტორთა ცნობებს საქართველოს შესახებ IV საუკუნიდან ბიზანტიური სამყაროს დასასრულამდე, მე-15 ს. ნახევრამდე. ეს სერია, რომელიც უკვე 8 წიგნს ითვლის, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ 1934 წ. არის დაარსებული. ამ წიგნებში ბერძნული ტექსტის პარალელურად დაბეჭდილია შესანიშნავი ქართული თარგმანი. ამ პუბლიკაციებს ერთვის გამომცემლის ვრცელი გამოკვლევები, რომელნიც საყურადღებოა და მნიშვნელოვანი, რადგანაც ისინი ნათელს ჰფენენ ბიზანტიისა და საქართველოს ისტორიის მრავალ საკითხს და ააშკარავენ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობათა მრავალ მხარეს.

5) საინტერესოა, რომ ბოლო ხანებში ს. ყაუხჩიშვილმა წამოიწყო წყაროთა ახალი სერია ე. წ. *Georgica-Byzantina*. ძველ ქართულ წყაროებში, ისევე როგორც დოკუმენტებსა და საბუთებში, მრავალი ისეთი ცნობაა მოთავსებული, რომლებიც ბიზანტიის ისტორიის რიგ საკითხებს ახალ შუქს ჰფენენ. ამ სერიის პირველ ნაკვეთში, რომელიც 1974 წ. გამოქვეყნდა, გათვალისწინებულია ის ცნობები, რომლებიც მოიპოვება ლეონტი მროველის, ჯუანშერისა და მათი მომდევნო XI—XII სს. ისტორიკოსთა თხზულებებში. აღნიშნულ გამოცემაში ბიზანტიის შესახებ არსებული ქართული წყაროსთან მოცემულია ამ ტექსტის რუსული თარგმანი. *Byzantina-Georgica*-ს II ნაკვეთი, გამოსაცემად არის გადაცემული.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ს. ყაუხჩიშვილის „ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან“, რომელიც 1948 წ. გამოვიდა. ამ წიგნში ბიზანტიის IV—VII საუ-

კუნთა ისტორიასთან ერთად განხილულია ამ პერიოდის ბიზანტია-საქართველოს ისტორიის ურთიერთობათა საკითხები.

აკად. ს. ყაუხჩიშვილს დიდი დამსახურება მიუძღვის ლიტერატურათმცოდნეობის წინაშე. ლიტერატურის ისტორიის სხვადასხვა პრობლემათა დასა-მა და კვლევა მოცემულია „ანტიკური ლიტერატურის ისტორიაში“ და „ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის“ I, II და III ნაწილებში. აქ მოცემულია ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის ელინური ხანა, გამოკვლევები ეპოსის, ლირიკის, დრამისა და პროზის საკითხებზე. წინა პლანზე წამოწეულია ბერძნულ-ქართული ლიტერატურული ურთიერთობები და მათი სპეციალური კვლევა. ყურადღებას იპყრობს საბერძნეთის წინამოსახლეობისა და ბერძნული მოსახლეობის ურთიერთდამოკიდებულებათა საკითხთა გარკვევა. აქ ახლებურადაა გაშუქებული წინაბერძნული მოსახლეობის — პელასგების საკითხი.

ლიტერატურათმცოდნეობისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება „ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიას“, რომლის პირველი გამოცემა 1963 წ. გამოვიდა, ხოლო 1974 წ. კი — მეორე შეესებული გამოცემა. ცნობილია, რომ საბჭოთა კავშირში ამ წიგნს ანალოგია არა აქვს, ხოლო დასავლეთ ევროპაში გამოსული ბიზანტიის ლიტერატურის ისტორიები (კ. კრუმბახერის, კ. დიტერიხის, ფრ. დელგერის), მართალია, მაღალი დონის გამოკვლევებია, მაგრამ ავტორები ვერ იძლევიან მხატვრული ლიტერატურისათვის სპეციფიკურად დამახასიათებელ თვისებათა განხილვას. ისინი კმაყოფილდებიან მხოლოდ ფაქტების მშრალი ჩამოთვლით, გვერდს უვლიან მათს ანალიზს. მათს წიგნებში ის აზრია გატარებული, რომ ბიზანტიური ლიტერატურა არის ძველი ბერძნული მწერლობის გადამღერება, რომ მას აკლია ფორმათა ორიგინალურობა. აკად. ს. ყაუხჩიშვილი არ იზიარებს მათს აზრს და თვლის, რომ ბიზანტიურ ლიტერატურას აქვს საკუთარი ხასიათი და ორიგინალური ფორმების შემცველი პოეზია და პროზა. ავტორი იცავს დებულებას ბერძნული ლიტერატურის უწყვეტი ხასიათის შესახებ და, განსხვავებით ყველა დანარჩენი, „ბერძნული ლიტერატურის ისტორიის“ ავტორებისაგან, ბიზანტიური ლიტერატურა მიაჩნია ძველი ბერძნული ლიტერატურის უშუალო გაგრძელებად ახალ ვითარებაში.

აღნიშნულ წიგნში ავტორი იმ აზრს ატარებს, რომ ბიზანტიის ლიტერატურის და საერთოდ ბიზანტიური კულტურის ჩამოყალიბებაში დიდი როლი განეკუთვნება აღმოსავლეთის ხალხებს, კერძოდ ქართველებს. აქ აღსანიშნავია მისი კვლევა ქართული და ბერძნული „ბალავარიანის“ ურთიერთობათა შესახებ; ექვთიმე ათონელის ღვაწლის ღირსეული შეფასება ამ იშვიათი ძეგლის ბერძნულად თარგმნის საქმეში; მისი მსჯელობა ფოთის რიტორიკულ სკოლაზე, თემისტოისის, ბაკურის შესახებ; მისი განსაკუთრებული ინტერესი პეტრე იბერის პრობლემისადმი; იოანე პეტრიწისა და იოანე იტალოსის ურთიერთობა და სხვა.

დიდი შრომა აქვს გაწეული ს. ყაუხჩიშვილს ლექსიკოლოგიაში. მას ეკუთვნის რამდენიმე ლათინური და რუსულ-ქართული ლექსიკონები. ახლო მომავალში გამოქვეყნდება ბერძნულ-ქართული დოკუმენტურებული ლექსიკონის პირველი ნაწილი, რომელიც ს. ყაუხჩიშვილისა და მისი მოწაფეების 50-წლიანი მუშაობის შედეგია. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიზანტინოლოგიის განყოფილებაში ახლა მიმდინარეობს ლექსიკონის დასკვნითი სამუშაოები. ამ ლექსიკონის

პირველი ნიშნები გამოქვეყნებულია „გეორგიის“ VII და VIII წიგნებში. ბერძნულ-ქართული დოკუმენტირებული ლექსიკონი ასახავს ბიზანტია-საქართველოს ენობრივი და ლიტერატურული პარალელების შესასწავლად საჭირო მასალას, რამდენადაც იგი უყრდნობა ძველი ქართული მწიგნობრების მიერ თარგმნილ ძეგლთა მასალებს. ბერძნულ-ქართული ლექსიკურ შესატყვისობათა სწორად დადგენა საშუალებას იძლევა გაირკვეს ამა თუ იმ ბერძნული სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობები დღევანდელი ქართულის თვალსაზრისით.

საყურადღებოა აკად. ს. ყაუხჩიშვილის დამსახურება პალეოგრაფიასა და ეპიგრაფიკაში. ესენია „კორინთის ბერძნული სახარების ქართული მინაწერები“ (გამოქვეყნდა 1924 წ.), „ნოსირის ბერძნული წარწერა“ (1941 წ.), „არმაზის ბერძნული წარწერა“ (1941 წ.), „მცხეთა-სამთავროს ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა“ (1943 წ.).

აკად. ს. ყაუხჩიშვილის კალამს ეკუთვნის აგრეთვე გამოკვლევები ენათმეცნიერების ცალკეულ საკითხებზე, აი ზოგიერთი მათგანი: „მამაკაცთა ბერძნული სახელების გადმოცემისათვის ძველ ქართულში“ (1925), „იაფეტური თეორია და ბერძნული ეტიმოლოგიები“ (1925), „ადიშის ხელნაწერის ბერძნულნიშნები“ (1944), „საბერძნეთის უძველესი მოსახლეობისა და ბერძნული ენის შექმნის საკითხები“ (1953), „ბერძნულ-ქართული სემასური პარალელები“ (1946—1947) და სხვა.

ნაყოფიერ მეცნიერულ მუშაობასთან ერთად აკად. ს. ყაუხჩიშვილი დიდ პედაგოგიურ მუშაობასაც ეწევა. იგი არის შესანიშნავი პედაგოგი და ლექტორი 1923 წლიდან დღემდე კითხულობს ლექციებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, ქუთაისის პედაგოგიურ ინსტიტუტში (1933—1954); სხვადასხვა დროს კითხულობდა ლექციებს თბილისის სამედიცინო ინსტიტუტში, ფარმაცევტულ ინსტიტუტში, ბათუმისა და უცხო ენათა პედაგოგიურ ინსტიტუტებში. დღესაც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტები ისმენენ მეცნიერების ამ ქურუმის შემოქმედებითს ლექციებს. დიდი მნიშვნელობა აქვს ახალგაზრდობისათვის ს. ყაუხჩიშვილის ლექციებს ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორიაში და სემინარებს ბერძნულ-ბიზანტიურ პალეოგრაფიაში.

აკად. ს. ყაუხჩიშვილის ღვაწლი პარტიისა და მთავრობის მიერ ჯეროვნად იქნა შეფასებული. 1950 წ. დეკემბერში იგი არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად, 1961 წ. 4 მაისს მას მიენიჭა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის წოდება, ხოლო 1969 წელს ის არჩეულ იქნა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსად.

გუსურვით ღვაწლმოსილ მეცნიერს ხანგრძლივი სიცოცხლე ჩვენი ეროვნული კულტურის სადიდებლად.

04063 ნოდია

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

საყურადღებო ნაშრომები თეიმურაზ ბაგრატიონზე

ვიდრე სარეცენზიო ნაშრომების მიმოხილვა-შეფასებას შევუდგებით, წინასწარ გვინდა აღვნიშნოთ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი და უაღრესად სასიხარულო ფაქტი: უკანასკნელ წლებში ძველი ქართული ლიტერატურის შემსწავლელ მკვლევართა ჯგუფს შემოემატენ ახალგაზრდა მუშაკები, რომელთა საქმიანობა უკვე ამთავითვე მოწონებას და მაღალ შეფასებას იმსახურებს. ვინც თვალს ადევნებს ძველი ქართული ლიტერატურის მეცნიერულ შესწავლა-დამუშავებას და ეცნობა სპეციალურ ლიტერატურას, უთუოდ კარგად იცის, რომ ახალგაზრდა მეცნიერებმა — მანანა გიგინეიშვილმა, ლაურა გრიგოლაშვილმა, ელგუჯა ხინთიბიძემ, რევაზ სირაძემ, გრიგერ ფარულავამ, გენრიეტა რაფაევამ, ბორის დარჩიამ და სხვებმა — უკვე შესამჩნევი წვლილი შეიტანეს ძველი ქართული ლიტერატურის პრობლემატიკის დამუშავებაში. ეს უცილობელი ფაქტია და ამის შეუპოვებლობა არავის ეპატიება. ახალგაზრდა მეცნიერთა ამ ჯგუფს ეკუთვნის ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატი გურამ შარაძე, რომელმაც უკვე რამდენიმე წიგნითა და მრავალი საყურადღებო წერილით გაამდიდრა ჩვენი სამეცნიერო ლიტერატურა. ამჯერად სწორედ მის უკანასკნელ ნაშრომებზე გვსურს გავამახვილოთ ყურადღება, სახელდობრ მონოგრაფიაზე: „თეიმურაზ ბაგრატიონის ცხოვრება და შემოქმედება“, რომელიც წარმოდგენილია სამი წიგნის სახით: 1. თეიმურაზ ბაგრატიონი, I. ცხოვრება, თბილისი, 1972, 225 გვ.; 2. თეიმურაზ ბაგრატიონი, II. შემოქმედება, თბილისი, 1974, 276 გვ.; 3. თეიმურაზ ბაგრატიონი — ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი (გამოკვეთა და ტექსტები), თბილისი, 1974, 179 გვ. თავისთავად ეს ფაქტიც მრავლისმეტყველია.

მთავარია ხარისხი და არა რაოდენობა, მაგრამ როდესაც მაღალხარისხოვანი მეცნიერული ნაშრომი გამოცემულია რამდენიმე წიგნის სახით (ამასთანავე, გამოცემულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე) ამან არ შეიძლება ობიექტურ მკითხველს (მით უფრო სპეციალისტს) სიამოვნება არ აგრძნობინოს.

არის კიდევ ერთი გარემოება (ეს უკვე მესამე), რომელზეც ორიოდე სიტყვა უნდა ვთქვათ. ქართული ლიტერატურის გარდამავალ ხანაში ბევრი გამოჩენილი მწერალი თუ მეცნიერი მოღვაწეობდა (საქმარისია დავით, იოანე, თეიმურაზ და სხვა ბაგრატიონთა თუ მათ თანამოღვაწეთა მრავალმხრივი კულტურულ-საგანმანათლებლო და მეცნიერულ-ლიტერატურული საქმიანობის მოგონება). ჩვენი უროვნული მეცნიერება დიდ ვალშია ამ სახელოვან წინამორბედთა წინაშე. ჩვენ ჯერ კიდევ არა გვაქვს თანამედროვე მეცნიერების დონეზე დაწერილი მონოგრაფიები მათ შესახებ (რასაკვირველია, ზოგიერთი ნარკვევი თუ წერილი მდგომარეობას ვერ ცვლის). გ. შარაძემ ნავსი გატეხა. დღეს ჩვენ კმაყოფილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ თეიმურაზ ბაგრატიონზე გვაქვს ასეთი მონოგრაფია. რაოდენ სასიხარულო იქნება, მომდევნო წლებში

რომ მივიღოთ მონოგრაფიები დავით ბაგრატიონზე, იოანე ბაგრატიონზე და ა. შ.

უკანასკნელად კიდევ ერთი ფაქტი უნდა აღვნიშნოთ. თეიმურაზ ბაგრატიონს რამდენჯერმე მიემღვნა წერილი თუ სპეციალური გამოკვლევა (1916 წ., 1939 წ., 1954 წ. და სხვა). გ. შარაძე, რასაკვირველია, მათ იცნობს და კრიტიკულ-შემოქმედებითად იყენებს. ჩვენ საგანგებოდ შევუდარეთ ეს აღრიწეული ნაშრომები გ. შარაძის მონოგრაფიას და ძალზე დიდი წინსვლა შევნიშნეთ. რაოდენ წინ წავიდა, რაოდენ განვითარდა ჩვენი საისტორიო მეცნიერება თუ ფილოლოგია ამ პერიოდში, რაოდენ ამალდა ჩვენი მეცნიერული აზროვნების დონე. მაგრამ რამდენი რამ კიდევ მოსაგვარებელი გვაქვს...

გ. შარაძის პირველ წიგნში ვრცალადაა მიმოხილული თეიმურაზ ბაგრატიონის ცხოვრების გზა. იგი შემდეგი ნაკვეთებისაგან შედგება: შესავალი (გვ. 5—7), აღზრდა (გვ. 8—18), სპარსეთში გაქცევა (გვ. 18—38), საქართველოში დაბრუნება (გვ. 39—46), „მოგზაურობა ტფილისიდან პეტერბურგამდის“ (გვ. 46—54), პეტერბურგში (გვ. 55—127), თეიმურაზ ბაგრატიონი ევროპაში (გვ. 127—136), მეცნიერულ-ლიტერატურული მუშაობა პეტერბურგში (გვ. 136—141), ცხოვრების დასასრული (გვ. 141—147). შემდეგ მოდის: თეიმურაზ ბაგრატიონის იკონოგრაფიისათვის (გვ. 147—152) და თეიმურაზ ბაგრატიონის ნაწერების ბიბლიოგრაფია (გვ. 152—175), რომელიც დანაწევრებულია: გამოქვეყნებული (გვ. 152—159), ხელნაწერები (გვ. 159—169), თეიმურაზის ნაქონი და მის მიერ გადაწერილი ხელნაწერები (გვ. 169—175), კრიტოგრაფიები (გვ. 175). ბოლოს წარმოდგენილია რეზიუმე რუსულ (გვ. 175—178) და გერმანულ (გვ. 178—182) ენებზე, დანართი: თეიმურაზ ბაგრატიონის „სპარსული დღიურები“ ანუ „სისხლით ნაწერი ფიქრები“ (გვ. 183—211), ტაბულები და სხვა. ტექსტში ჩართულია რუკებიც.

თითოეული თავი (თუ ნაკვეთი) დაწერილია მასალის საფუძვლიანი ცოდნითა და მოსაწონი გულმოდგინებით. მოხმობილია დიდძალი საარქივო მასალა, დეტალურადაა განხილული მრავალი საკითხი, ახლებურადაა გაშუქებული თეიმურაზის ცხოვრების არაერთი მხარე.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს თავი „პეტერბურგში“, რომელშიც რამდენიმე მნიშვნელოვანი საკითხია განხილული: თ. ბაგრატიონი და რუსეთის საზოგადოებრიობა, თ. ბაგრატიონი და ქართველი ინტელიგენციის ახალი თაობა, ურთიერთობა მ. ბროსესთან და სხვ. არსებითად მასთანაა დაკავშირებული თავები: „მეცნიერულ-ლიტერატურული მუშაობა პეტერბურგში“ და „ცხოვრების დასასრული“.

თამამად შეიძლება დავასკვნათ, რომ სარეცენზიო წიგნის ავტორის მიზანი მიღწეულია, თეიმურაზის ცხოვრების სურათი აღდგენილია.

ადრე შეიძლებოდა გვეთქვა (როგორც გ. შარაძე ამბობს), რომ „ახალი მასალების მოპოვებითა და ანალიზით თეიმურაზის ცხოვრების მთლიანი სურათი ჭერ კიდევ არაა სასურველი სისრულით წარმოდგენილი“ (I, გვ. 7). ამიერიდან ამის თქმა აღარ შეიძლება! ჩვენ უკვე გვაქვს თეიმურაზის ცხოვრების მთლიანი სურათი! შეიძლება ზოგიერთი ახალი ცნობა მოვიპოვოთ, შეიძლება ზოგი რამ დავაზუსტოთ, მაგრამ ძირითადი სამუშაო შესრულებულია და შესრულებულია კეთილსინდისიერად, სოლიდურად, საფუძვლიანად.

მეორე წიგნი, რომელშიც თ. ბაგრატიონის შემოქმედებაა მიმოხილული, შედგება ოთხი თავისაგან: თ. ბაგრატიონი და ძველი ქართული მწერლობის ის-

ტორიის საკითხები (გვ. 5—146), თ. ბაგრატიონის მთარგმნელობითი მოღვაწეობიდან (გვ. 147—192), თ. ბაგრატიონის მხატვრული მემკვიდრეობა (გვ. 193—210), თ. ბაგრატიონი როგორც ლექსიკოგრაფი (გვ. 211—256). ერთვის ბოლოსიტყვა (გვ. 257) და რეზიუმე რუსულ ენაზე (გვ. 259—268).

აღნიშნული წიგნი ავსებს ჩვენი ლიტერატურათმცოდნეობის ხარვეზს, სრულ წარმოდგენას გვიქმნის გამოჩენილ ქართველ შემოქმედზე, ნათლად გვაცნობს იმ მეცნიერულ-ლიტერატურულ საქმიანობას, რომელსაც თ. ბაგრატიონი ეწეოდა გასულ საუკუნეში. ჩვენი წარმოდგენა თეიმურაზზე გაცილებით გაიზარდა და ჩვენ უყოყმანოდ შეგვიძლია გავიმეოროთ გ. შარაძის სიტყვები: „ძველმა საქართველომ, ვახუშტის შემდეგ, ახალ ეპოქაში არ იცის თეიმურაზ ბაგრატიონზე უფრო დიდი მეცნიერის სახელი; თეიმურაზი, ამასთან, პირველი ქართველი ევროპული ტიპის მეცნიერიცაა — პეტერბურგის ქართველოლოგიური სკოლის შემქმნელი, პირველი ქართველი აკადემიკოსი და ჩვენს დროში აღორძინებული ახალი ქართული მეცნიერების ერთ-ერთი წინამორბედი“ (I, გვ. 5).

მესამე წიგნში წარმოდგენილია თ. ბაგრატიონის „წიგნნი საღმრთონი და საერონი ქართულისა ენისანი“ (ორი რედაქცია) და დ. ჩუბინაშვილის „რეესტრი...“ უძღვის მოზრდილი გამოკვლევა, რომელშიც ასეთი თავებია: თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგის მ. ბროსესეული ფრანგული თარგმანი (1838 წ.), თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგი, თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგის ა. ცაგარლისეული პუბლიკაცია (1849 წ.) და მისი დედნის საკითხი, (ერთხელ კიდევ!) თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგი და სხვა.

სარეცენზიო წიგნებში ძნელია დავძებნოთ თავი (ან ნაკვეთი), რომელზეც შეიძლება ვთქვათ, რომ მისი დამუშავებისას ავტორი მასალის მიმართ ნაკლებ ინტერესს იჩენდა. თამამად შეიძლება განვაცხადოთ, რომ იგი არც ერთ საკითხს არ აკლებს ყურადღებას და ცდილობს ყოველივეს ნათელი მოჰყვინოს. რასაკვირველია, ყველა თავი ერთნაირი სიძლიერით არაა დაწერილი და კვლევის შედეგებიც ყოველთვის ერთნაირი არაა, მაგრამ ეს უკვე სხვა საკითხია.

თითოეული თავი (თუ ნაკვეთი) ისეთი გულმოდგინებითაა დამუშავებული, რომ ძნელიც კია რომელიმეს საგანგებოდ გამოყოფა. ჩვენ მაინც შევჩერდებით ზოგიერთზე.

ყურადღებას იმსახურებს ქვეთავი: „თ. ბაგრატიონი და ქართველი ინტელიგენციის ახალი თაობა“ (I, გვ. 91—103), რომელშიც თეიმურაზი წარმოდგენილია არა მხოლოდ როგორც ძველი საქართველოს მოპიკანი და წარსული კულტურის მკვლევარი, არამედ როგორც ახალი თაობის (ს. დოდაშვილი, ს. რაზმაძე, დ. ჩუბინაშვილი და სხვა) მოძღვარი; საინტერესოა ქვეთავი: „ურთიერთობა მ. ბროსესთან“ (I, გვ. 104—118), რომელიც, — წინამორბედ მკვლევართა ანალოგიური ხასიათის შრომებთან შედარებით, — გამდიდრებულია ახალი საარქივო მასალით; სკრუპულოზური ანალიზით გამოირჩევა „არგონავტების თქმულება და მედეას პრობლემა“ (II, გვ. 19—34), რომელსაც მოზრდილი დანართიც (II, გვ. 34—55) ახლავს; აღტაცების მომგვრელია მსჯელობა ჭემს მორიერის „ჰაი-ბაბა ისპანელის თავგადასავალზე“ (II, გვ. 149—159) და ინგლისურ-ქართული კულტურულ-ლიტერატურული ურთიერთობის სრულიად უცნობი ფაქტის გამოვლენა — თ. ბაგრატიონის მიერ ინგლისურიდან თარგმნის დადასტურება; მოსაწონია თ. ბაგრატიონის პორტრეტების, ორდენების, დიპლომების, საბუკდავების ძიება და ნაბეჭდი თუ

ხელნაწერი მემკვიდრეობის ვრცელი ბიბლიოგრაფიის შედგენა (აბა რომელი ძველი მწერლისა თუ მეცნიერის მემკვიდრეობა გვაქვს ასე შეჯამებულ-აღნუსხული?!).

ასეთი საკითხების ჩამოთვლა კიდევ შეიძლება, მაგრამ ჩვენთვის, — გასაგები მიზეზების გამო, — ყველაზე საინტერესო აღმოჩნდა თავი: „თ. ბაგრატიონი და ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის საკითხები“, მეტწილად ქვეთავები: „უცხო ავტორები და ქართველი მთარგმნელები“ (II, გვ. 55—62) და „ორიგინალური მწერლობა“ (II, გვ. 62—135). საქმე ისაა, რომ თ. ბაგრატიონს არა აქვს „ერთიანი განმზოგადებელი შრომა“ ძველი ქართული ლიტერატურის საკითხებზე (ასეთი შრომა მას არ დაუწერია, ან — ყოველ შემთხვევაში — ჩვენთვის ცნობილი არაა). საჭირო იყო „თეიმურაზის სხვადასხვა ხასიათის შრომებში გაბნეული ჩვენთვის საინტერესო ცნობების ამოკრება, გარკვეული თანამიმდევრობით დალაგება და მათი ავტარების გარკვევა ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის თანამედროვე მიღწევათა გათვალისწინებით“ (II, გვ. 5). გ. შარაძემ ჩაატარა ასეთი სამუშაო. მან თეიმურაზის ნაწერებში დაძებნა სათანადო ცნობები, შეკრიბა, სისტემის ხასიათი მისცა და მეტად საინტერესო სურათი წარმოგვიდგინა. ვინც შეისწავლის სარეცენზიო ნაშრომში წარმოდგენილ თეიმურაზისეულ ცნობებს ექვთიმე მთაწმიდელზე, მოსე ხონელზე, სარგის თმოგველზე, იოანე შვეთელზე, შოთა რუსთველზე, ვახტანგ მეექვსეზე და ა. შ., არ შეიძლება არ შეიწყნაროს მონოგრაფიის ავტორის დასკვნა, რომ „თ. ბაგრატიონი ძველი ქართული ლიტერატურის ავტორიტეტული მკვლევარია, რომელმაც ბევრი რამ გააყეთა როგორც სასულიერო, ისე საერო მწერლობის საკვანძო საკითხების გადასაწყვეტად“ (II, გვ. 257).

გ. შარაძემ კრიტიკულად განიხილა და ჯეროვნად გამოიყენა თითქმის მთელი არსებული ლიტერატურა (თ. ბაგრატიონზე), გულდასმით შეისწავლა თბილისის, ლენინგრადის, ზუგდიდისა და სხვა სიძველეთსაცავები, დაძებნა და გამოავლინა ბევრი უცნობი თუ ნაკლებცნობილი ხელნაწერი, მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოიტანა არაერთი უცნობი ფაქტი, გაასწორა წინამორბედ მკვლევართა ზოგიერთი მცდარი მოსაზრება. უყოყმანოდ შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენს ხელთა მრავალმხრივ საყურადღებო მონოგრაფია თ. ბაგრატიონის ცხოვრება-შემოქმედებაზე.

გვაქვს ზოგიერთი შენიშვნა.

კარგია, როდესაც მკვლევარი ბოლომდე ყოველმხრივ სწავლობს საცილობელ საკითხს, სრულად იხილავს საპირისპირო შეხედულებებს, უყურადღებოდ არ ტოვებს მოსალოდნელ შეკითხვებს თუ მოწინააღმდეგეთა შენიშვნებს, ეძებს მეცნიერულად დამოწმებულსა და დადასტურებულ, ამომწურავ პასუხს. ეს გ. შარაძის სასახელო ჩვევაა და მისი დაუცხრომელი ძიება (არა მხოლოდ სარეცენზიო ნაშრომის) პრობლემის სფეროში, არამედ ყველგან და ყოველთვის) მოწონებას იმსახურებს. მაგრამ ის, რაც სასურველი და გამართლებულია (ცალკე) წერილში, ეტიუდში, გამოკვლევაში მონოგრაფიისათვის ყოველთვის აუცილებელი არ უნდა იყოს. სარეცენზიო ნაშრომში გვხვდება მსჯელობა ზოგიერთ ისეთ საკითხზე, რომლის ასე სრულად წარმოდგენა გამართლებულად არ გვეჩვენება. მაგალითად, ჩვენი აზრით, ზედმეტად დამძიმებული და გაჭიანურებულია მსჯელობა თეიმურაზის საცხოვრებელი სახლისა და კარის ეკლესიის შესახებ. თავისთავად შესაბამის ქვეთავში წამოკრილი საკითხები ინტერესს მოკლებული არაა, იქ გ. შარაძის მიგნებებსაც ვეცნობით,

მაგრამ პეტერბურგისადმი მიძღვნილ თავში 36 ფურცლიდან აღნიშნულ ქვე-თავისათვის 15 ფურცლის დათმობა უკმაყოფილების გრძნობას იწვევს. სამ-წუხაროდ, ასეთი გაჭიანურებული ადგილები სხვაგანაც გვხვდება.

სარეცენზიო ნაშრომები ჩვენ რამდენადმე გადატვირთულად გვეჩვენება და არა მხოლოდ ზემოხსენებული ზოგიერთი გაჭიანურებული ადგილის გამო, მათ-ში შეინიშნება ციტატების სიუხვე (არ შევცდებით, თუ ვიტყვით: სიჭარბე). ზოგჯერ ცალკეული გვერდების კითხვაც კი ჭირს (იხ., მაგალითად, I, გვ. 19, 23, 27, 85—86 და სხვ.). განსაკუთრებით შესამჩნევია რუსული ციტატების სიმ-რავლე (I, გვ. 40—42, 45—46, 51—55 და სხვ.). რუსული ციტატებს ავტორი ჩვეულებრივ არ თარგმნის. მით უფრო გაუგებარია მე-12 გვერდზე (I) და-მოწმებული რუსული ტექსტის თარგმნის საჭიროება (იხ. აგრეთვე I, გვ. 69). ასევე გაუგებარია თეიმურაზის ერთი წერილის ორ ენაზე გამოქვეყნება (II, გვ. 165—167).

გ. შარაძე კარგად ფლობს ძველ ხელნაწერებზე მუშაობის ტექნიკას. მას ხელეწიფება ტექსტის კრიტიკულად დადგენა და მეცნიერულად გამოცემა (ამის ილუსტრაციაა პირველი წიგნის დანართი — თეიმურაზ ბაგრატიონის „სპარ-სული დღიურები“ ანუ „სისხლით ნაწერი ფიქრები“ და მესამე წიგნში გა-მოქვეყნებული თ. ბაგრატიონის „წიგნნი საღმრთონი და საერონი ქართული-სა ენისანი“). მონოგრაფიაში ბევრ ადგილას გვხვდება (თავისთავად საინტე-რესო) მასალების პუბლიკაცია (I, გვ. 60—61, 72—74, 122—127, 134—136, 143—145; II, გვ. 12—19, 34—55, 80—89 და სხვ.). ეს ცუდი არაა, მაგრამ არ გვესმის, რატომ არ შეიძლებოდა წიგნის დანართად წარმოგვედგინა, მაგალი-თად, თ. ბაგრატიონის წერილი მ. ბროსესადმი (I, გვ. 122—127) ან მისივე „მოგ-ზაურობის“ ფრაგმენტი (I, გვ. 134—136), მისი ფოლკლორული ჩანაწერები გ. შარაძის კომენტარებით (II, გვ. 12—19) ან მოზრდილი ტექსტი: „ფრიკსა და ელეია და ოქროს მატყლოვანისათჳს ვერძისა“ (II, გვ. 34—35). რა აუცილებ-ლობითაა გამოწვეული „აბდულმესიანის“ თეიმურაზისეული კომენტარების ტექსტის საკუთრივ მონოგრაფიაში (II, გვ. 80—89) დაბეჭდვა?

ბარემ აქვე აღვნიშნავთ, რომ გ. შარაძის მეცნიერული აკრიბია მოწონე-ბას იმსახურებს და ზოგიერთ შემთხვევაში პირდაპირ მისაბაძია. მიუხედავად ამისა, მის წიგნებში აქა-იქ გვხვდება არასრული (I, გვ. 52—54, შენ. 168, 170—171, 173, 175—180 და სხვ.) და რამდენადმე გაუგებარი (I, გვ. 146, შენ. 408) დამოწმება, ძირითადი ლიტერატურის ნაწილობრივი უგულებელყოფა (I, გვ. 104, შენ. 313), ლექსის პროზაული სახით დაბეჭდვა (I, გვ. 22), თ. ბაგ-რატიონის ხელნაწერებში დაცული ტექსტების გაუგებრად, ყოველგვარი გან-მარტების გარეშე, დასახელება (I, გვ. 160, № 17; გვ. 161, № 22 და სხვა) და ა. შ.

სარეცენზიო ნაშრომებს ერთგვარ ჩრდილს აყენებს ფაქტების გამოვრებით აღნიშვნა და ცნობების ორ-ორჯერ მოწოდება. მაგალითად, ორჯერაა საუბარი თ. ბაგრატიონის პოლიგლოტობაზე (I, გვ. 136; II, გვ. 147), ს. იორდანიშვი-ლის მიერ ზუგდიდის მუზეუმში თეიმურაზის უცნობი თხზულების („სამსა-ხეობა რაინდისა“) აღმოჩენაზე (II, გვ. 196, 198) და სხვ. ორჯერაა დასახელე-ბული ის მეცნიერები, რომელთაც მონაწილეობა მიიღეს კენჭისყრაში თ. ბაგ-რატიონის აკადემიაში არჩევისას (I, გვ. 91, 139), ორჯერაა დაბეჭდილი თეი-მურაზის თარგმანების სია (I, გვ. 165—166; II, გვ. 147—149) და სხვ. საგუ-ლისხმოა, რომ ვარაუდი — „დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ თეიმურაზ

ბაგრატიონის „სპარსული დღიურები“ ღირსეულ ადგილს დაიკავებს დავით ბატონიშვილის „ახალი ისტორიის“, ბაგრატ ბატონიშვილის „ახალი მოთხრობისა“ და „აქტებში“ გამოქვეყნებულ პირველხარისხოვან ისტორიულ დოკუმენტთა გვერდით — თითქმის უცვლელად მეორდება ორჯერ (I, გვ. 38, 186).

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ დასაანანია, რომ თეიმურაზის ორიგინალურ თხზულებათა მხატვრულ ანალიზს ერთობ მცირე ადგილი ეთმობა. ეს კი, მიუხედავად თეიმურაზის თხზულებათა მხატვრული დონისა, სასურველი იყო ავტორის ისე საფუძვლიანად და სრულად წარმოედგინა, როგორც ეს მას საერთოდ სჩვევია.

შენიშნავს იწვევს ზოგიერთი კერძო საკითხიც. მაგალითად, გ. შარაძის ვარაუდი დიდი რუსი მხატვრის ვ. ტროპინინის მიერ თეიმურაზის მეუღლის — ელენე ამილახვრის პორტრეტის დახატვის შესახებ სარეცენზიო ნაშრომში რატომღაც მიჩნეულია დადგენილ ფაქტად (I, გვ. 15, 89, 148; II, გვ. 189, 226); თ. ბაგრატიონის ცნობა „ხრონოგრაფის“ ქართულ თარგმანზე გამოსცადებულია „პირველ ისტორიულ-ლიტერატურულ“ და „უნიკალურ“ ცნობად (II, გვ. 60—61), სინამდვილეში არც პირველია და არც უნიკალური; კითხვები: „ვინ იყო ეფთვიმე გენათელი და რა ბედი ეწვია მას?“ (I, გვ. 76), „მანც რომელი თეოფილეა ეს?“ (II, გვ. 68) ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნიან, თითქოს ახლა იწყებოდეს ამ პირთა ვინაობის დადგენა. სინამდვილეში (და ეს სარეცენზიო ნაშრომიდანაც კარგად ჩანს) ეს პირები არც ისე უცნობი მოღვაწენი არიან; ისეთი ზუსტი მკვლევრისაგან, როგორიც გ. შარაძეა, მოულოდნელი და გაუგებარია ერთი ცნობილი ინსტიტუტის (რომლის სწორი სახელწოდება მან კარგად იცის — I, გვ. 11, შენ. 17; II, გვ. 100) დამახინჯებული (I, გვ. 90, შენ. 259; გვ. 122; II, გვ. 31, 213) ან მოძველებული (II, გვ. 99, შენ. 36) სახელით მოხსენიება; საწყენია, რომ გ. შარაძეს აქა-იქ გაეპარა ენობრივი თუ კორექტურული შეცდომა (I, გვ. 5, 77, 84, 137, 159; II, გვ. 130 და სხვ.) და დაავიწყდა ტაბულების სიის დაბეჭდვა.

KITA TSCHENKELI, GEORGISCH-DEUTSCHES WÖRTERBUCH (FASZ. 1—26), 1960—1974

Amirani-Verlag, Zürich, I—XX XVIII + 1—2470 გვ.

ქართული ენა ბოლო დროს მკვლევართა სულ მეტსა და მეტ ინტერესს აღძრავს. შეეცარიათ დაინტერესებულან მისი შესწავლით. 1958 წელს ქ. ციურიხში, გამომცემლობა „ამირანის“ (Amirani-Verlag) გამოცემით გამოვიდა კიტა ჩხენკელის ორტომიანი ნაშრომი „ქართული ენის შესავალი“ („Einführung in die georgische Sprache“). პირველ ტომში წარმოდგენილია ქართული ენის თეორიული საფუძვლები, მეორე ტომი შეიცავს პრაქტიკულ ნაწილს: მოცემულია მრავალრიცხოვანი სავარჯიშოები და ქრესტომათია. ამავე ავტორმა დაიწყო შედგენა ვრცელი ქართულ-გერმანული ლექსიკონისა (Georgisch-Deutsches Wörterbuch), რომლის პირველი ნაკვეთი (ა და ბ-ს ნაწილი) 1960 წელს გამოსცა ზემოდასახელებულმა გამომცემლობამ. უკანასკნელი, 26-ე ნაკვეთი გამოვიდა 1974 წელს.

წელიწადში დაახლოებით 2 ნაკვეთი გამოდიოდა. დასრულდა მრავალი წლის თავდადებული შრომა და ხელთა გვაქვს მეცნიერების თანამედროვე დონეზე შესრულებული მაღალკვალიფიციური ლექსიკოგრაფიული ნაშრომი.

კიტა ჩხენკელი გარდაიცვალა 1963 წელს და მის დაწყებულ საქმეს წარმატებით გაუძღვნენ მისი მოწაფეები, შეეცარიელი ქართველოლოგები იოლანდა მარშევი (Iolanda Marchev), ლეა ფლური (Lea Flury) და რუთ ნოიკომი (Ruth Neukomm). 1964 წელს გამოსულ მე-7 ნაკვეთს — და შემდგომ ყველას — აწერია, რომ დამუშავებულია იოლანდა მარშევის მიერ, ავტორად კი ისევ კ. ჩხენკელი მოიხსენიება. ლექსიკონი გამოვიდა ციურიხის უნივერსიტეტისა და შეეცარიის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის² ხელის შეწყობითა და დახმარებით. შეეცარიელი ენათმეცნიერები გულისყურს არ აკლებდნენ ამ საქმეს და 1964 წელს შეეცარიული საენათმეცნიერო საზოგადოების წინადადებით შეიქმნა მზრუნველთა საბჭო (კურატორიუმი), რომელშიც შედიოდნენ მეცნიერები ციურიხიდან და ბერნიდან.

¹ 1964 წელს გამოსულ მე-7 ნაკვეთში ჩართულია შენიშვნა, სადაც ნათქვამია, რომ კინ- მონაკვეთზე მუშაობისას გარდაიცვალა კიტა ჩხენკელი. მას არ დასცალდა ამ დიდი სამუშაოს დასრულება, მაგრამ რადგან გზა გაკლევლია, მასალა ძირითადად თავმოყრილი, მის საბოლოო დამუშავებას კისრულობს ჩხენკელის მეცნიერ-ასისტენტი იოლანდა მარშევი განსვენებულის სხვა ასისტენტებთან თანამშრომლობით. ლექსიკონის ბოლო, 26-ე ნაკვეთს ახლავს ბოლოსიტყვაობა, რომელსაც ხელს აწერს მზრუნველთა საბჭოს წევრი ერნსტ რიში (Ernst Risch). იგი აღნიშნავს იოლანდა მარშევის, ლეა ფლურისა და რუთ ნოიკომის ღვაწლს, მათი კეთილი თანამშრომლობის მნიშვნელობას დიდი საქმის დასრულებაში.

² Die Stiftung für wissenschaftliche Forschung an der Universität Zürich და Der Schweizerische Nationalfond zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung.

თავდაპირველი ვარაუდით ლექსიკონი ათასგვერდიანი უნდა ყოფილიყო და უნდა გამოსულიყო 10—12 ნაკვეთად, თითო ნაკვეთი 100-მდე გვერდი. სინამდვილეში მთელი ლექსიკონი (26 ნაკვეთი) გამოვიდა 2463 გვერდი. წინასიტყვაობაში ავტორი სინანულს გამოთქვამდა იმის გამო, რომ ლექსიკონი ნაკვეთებად გამოდის და თანაც დიდი დროის მანძილზე. ამის მიზეზად დასახელებულია, ერთი მხრივ, უსახსრობა და, მეორე მხრივ, ის, რომ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მიერ გამოცემული ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, რომელიც მოიცავს ქართული სალიტერატურო ენის ძირითად ლექსიკურ მარაგს, ბოლომდე არაა მოყვანილი (1960 წლისათვის, როდესაც ქართულ-გერმანული ლექსიკონის პირველი ნაკვეთი გამოვიდა, გამოცემული იყო განმარტებითი ლექსიკონის მხოლოდ 5 ტომი). „ეს ლექსიკონი კი არის ფუძემდებელი ნაშრომი, რომელიც ასახავს ქართული ენის კვლევის დღევანდელ ვითარებას“, — წერდა კ. ჩხენკელი თავისი შრომის წინასიტყვაობაში და მას მიაჩნდა, რომ უცხოეთში მარტო მომუშავეისათვის დიდი უპასუხისმგებლობა იქნებოდა ლექსიკონის შედგენისას არ გამოყენებინა ასეთი ავტორიტეტული წყარო.

ავტორი წინასიტყვაობაში გამოთქვამს იმედს, რომ მისი ქართულ-გერმანული ლექსიკონი ადრე გამოსულ „შესავალთან“ ერთად მისაწვდომს გახდის ევროპელთათვის ქართველი ხალხის მდიდარ კულტურას, მის ისტორიას, ლიტერატურას.

წინასიტყვაობის შემდეგ მოცემულია გამოყენებული ლექსიკონების სია, რომელიც 28 დასახელებას შეიცავს.

კ. ჩხენკელის ლექსიკონს წინასიტყვაობის გარდა ახლავს დანართიც, სადაც ვრცელი მსჯელობაა ამ ლექსიკონის თეორიული საფუძვლების შესახებ, სიტყვანის საკითხში ძირითადად გაზიარებულია ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის პრინციპები (დამუშავებული მისი მთავარი რედაქტორის არნ. ჩიქობავას მიერ). ქართულ-გერმანული ლექსიკონი ცდაა შეძლებისდაგვარად სრული წარმოდგენა მოგვცეს თანამედროვე ქართულ სამწერლო და სასაუბრო ენაზე. გარდა ამისა, ლექსიკონში მოცემულია საკმაო რაოდენობით მოძველებული სიტყვები, რათა ამ ენობრივ განძს ისევ დაუბრუნდეს სიცოცხლე. გათვალისწინებულია ისეთი დიალექტური მასალაც, რომელიც გზას იკაფავს სალიტერატურო ენაში. ავტორს მიაჩნია, რომ ბოლო ხანებში გაჩენილი ახალი ცნებების აღმნიშვნელი უცხო სიტყვების ბაღლად უნდა შეიქმნას ქართული ტერმინები. ადვილად საცნობი უცხო სიტყვები კ. ჩხენკელს ლექსიკონში არ შეუტანია; საერთო ფუძიდან ნაწარმოები რამდენიმე უცხო სიტყვიდან შეტანილია მხოლოდ ერთი — ძირითადად მიჩნეული. მაგ., ჰაგიოგრაფი და ჰაგიოგრაფიუა არაა შესული, ჰაგიოგრაფიული კი შეუტანიათ; ჰარმონია, ჰარმონიული შეტანილია, ჰარმონ- ფუძის სხვა სიტყვები კი (ჰარმონიზაცია, ჰარმონიულობა) — არა ჰიპერ- თავსართის შემცველი სიტყვებიდან მხოლოდ ჰიპერბოლაა შესული. ოღონდ ამ თვალსაზრისით ნაკვეთებში არ არის ერთგვარობა. დასაწყისში უფრო მეტი შეჰქონდათ უცხო მასალა. მაგ., შესულია ემპირია, ემპირიზმი, ემპირიკოსი, ემპირისტი, ემპირიული, მაგრამ არ შეუტანიათ არც ჰეგელიანული და არც ჰეგელიანელობა, ჰელიო- და ჰიდრო-თი დაწყებული არც ერთი სიტყვა არაა, მაშინ როდესაც შესულია ელექტრო-ს შემცველი თითქმის ყველა ერთეული, რომელიც ქეგლ-ის მესამე ტომშია დადა-

სტურებული. გეოგრაფიული და პირთა სახელებიდან ლექსიკონში ადგილი პოვა მხოლოდ ისეთებმა, რომლებიც ხშირად იხმარება, ან რომელთა ფორმა ქართულსა და გერმანულში დიდად განსხვავდება.

ავტორი საგანგებოდ მსჯელობს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა იყოს წარმოდგენილი ლექსიკონში ქართული ზმნა. ევროპული ენების ლექსიკონებისათვის ტრადიციული ინფინიტივის³ ფორმას კ. ჩხენკელი ქართული ლექსიკონისათვის მიუღებლად თვლის. ინფინიტივის ფორმა, თუნდაც მას ძირითად დროთა ფორმებზე მითითება ახლდეს, საკმარისი არაა, ზმნის სახეთა მრავალფეროვნება ამით ამოწურული არ იქნებაო, ინფინიტივში (მასდარში) არ აისახება ქართული ზმნისათვის ნიშანდობლივი ქცევათა ფორმები, არ აისახება აგრეთვე განსხვავება გვარებს შორის. გარდა ამისა, მაგ. წერა და დაწერა სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდება და მხედველობის გარეშე დარჩება ამ ფორმებს შორის არსებული მიმართებები. იქვე ნათქვამია, რომ ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში ინფინიტივის გარდა წარმოდგენილია ქართული ზმნისათვის ნიშანდობლივი ყველა ფორმა. ეს წესი მისაღებად არის მიჩნეული ქართულ-გერმანული ლექსიკონისთვისაც. ოღონდ ავტორი ეძებს ახალ გზებს, რათა ქართული ზმნა, როგორც თვითონ ამბობს, ლექსიკონში წარმოდგენილი იყოს უფრო რაციონალურად. კ. ჩხენკელს ქართული ზმნის ნეიტრალურ ფორმად მიაჩნია ზმნური ძირი (ფუძე)⁴, რომლისგანაც სხვადასხვა ელემენტების (პრეფერბების, პირის ნიშნების და ზმნური სუფიქსების) დართვით მიიღება ზმნური ერთეულები. ლექსიკონში ამოსავლად ძირის (ფუძის) ჩათვლა იმის საშუალებას იძლევა, რომ მის გარშემო მოხდეს ყველა შესაძლო ერთეულის თავმოყრა.

ლექსიკონში შესული ზმნური ფუძეების ნიმუშებად შეიძლებაო დაგვესახელებინა მაგ.: ტენ-, წერ-, წუხ-, ჯაბ-, ჯარმაგ-, ჭრიჭინ-, კრიაღ-, ხახუნ-. ცალკეა გამოყოფილი, მაგ., ზმნური ფუძე ხალის- (ხალისობს, გაახალისებს... ზმნებისათვის) და ცალკე — ხალისიან- (ვახალისიანებ, გაავახალისიანებ... ზმნებისათვის); ასევე ცალ-ცალკეა ხან- (ახანებს, დაახანებს... ზმნებისათვის) და ხანიერ- (ხანიერდება, გახანიერდება ზმნებისათვის).

ლექსიკონში ზმნა პირველი პირის ფორმით შედის. მაგ., ჯამ/ჯმ/ჯმე/(ვ) ჯმი- ბუდეში სალექსიკონო ერთეულებად შეტანილია ვჯამ, ვიჯამ, მიჯამს, ვაჯამ, ვსჯამ, მეკმება, ვუკმევ, ვაჯმევ, ვაჯმევინებ. პირველი პირის ფორმას ის უპირატესობა აქვს, რომ ნამყო ძირითადში ხშირად პირველსა და მეორე პირში ხმოვანი არაა დაკარგული და ზმნური ფუძე შეუკუმშავადა წარმოდგენილი (მაგ., დაჯრა და დაჯკერ). მხოლოდ ცალკეულ შემთხვევებშია მოცემული მესამე პირის ფორმა; მაგ., პირნაკლ ზმნებში (გეჟს, იჭეჟებს). ასევე ზოგი ზმნა წარმოდგენილია ობიექტის პირველ პირში, მაგ., მრცხვნია.

ლექსიკონში ზმნის ფუძესთან მოცემულია მისგან ნაწარმოები ქცევისა და გვარის ყველა ფორმა აწმყოში, იქვე ნაჩვენებია მყოფადის, ნამყო ძირითადისა და თურმეობითის ფორმები. მაგალითად: ხსნ/ ხსენ⁵; ხსნა, ვხსნი (აჲ,

³ ინფინიტივის ბაღლად მიჩნეულია მასდარი და ყველგან, სადაც ინფინიტივის ფორმაზეა მსჯელობა, მასდარი იგულისხმება.

⁴ ამ ცნების გადმოსაცემად კ. ჩხენკელი die Wurzel-ს ხმარობს, რომელიც ჩვეულებრივ ძირს აღნიშნავს, მაგრამ ქართულ-გერმანულ ლექსიკონში ამ სიტყვაში უფრო ხშირად ფუძე იყარაულება.

ამო~, გა~, გამო~, გადა~, გადმო~, და~, მო~, შე~, ჩა~, ჩამო~), ვხსენი, მისხნია; ვისხნი (ა~, გა~, გადა~, გამო~, და~, მო~, შე~, შემო~, ჩა~, ჩამო~, წა~,) ვისხენი, მისხნია; ვუხსნი (ა~, ამო~, გა~, გადა~, და~, მო~, შე~, ჩა~, ჩამო~) ვუხსენი, მისხნია; ვახსნი (წა~); ვ(პ)ხსნი (ა~, გადმო~, მო~, შე~, შემო~, წა~) ვ(პ)ხსენი, მისხნია; ვახსნევინებ (ა~, გა~, გამო~, გადა~, და~, მო~) ვახსნევინე, მისხნევინებია; იხსნება (ა~, ამო~, გა~, გამო~, გადა~, გადმო~, და~, მო~, შე~, ჩა~, ჩამო~) იხსნა, ხსნილა; ვეხსნები (და~, მო~, ჩამო~) ვეხსენი, ვახსნივარ; მესხნება (ა~, გა~, გადა~, და~, მო~, შე~, შემო~, ჩამო~) მესხნა, მხსნია. წერს ზმნის სქემა ასეთია: წერ: წერა (ინფ.), ვწერ, გიწერ, გუწერ ვაწერ, ვსწერ, ვაწერინებ, ვიწერებ, ეწერება, სწერია, უწერია, აწერია.

ლექსიკონში შესულია მასდარის ფორმა, თუ იგი თავისებური წარმოებისაა (მაგ., -ომა, -ოლა, -ილ დაბოლოების მქონე) და აგრეთვე მაშინ, როცა მას სუბსტანტივის შინაარსი აქვს (მაგ. აღწერა). შემდგომში ლექსიკონის ავტორებს ეს წესი შეუცვლიათ და ხშირად ცალკე ერთეულადაა შეტანილი მასდარის ჩვეულებრივი ფორმები: მაგ., მუღება, წაბურვა, წაბურტყუნება, წაძოლა და სხვა. წინასიტყვაობაში ნათქვამია, რომ ლექსიკონში ყველა მიმღეობა არ შეაქვთ, მათი შეტანა მიზანშეწონილად მაშინაა მიჩნეული, თუ იგი მიმღეობურის გარდა სხვა მნიშვნელობასაც უჩვენებს და, გარდა ამისა, განსაკუთრებით საჭიროაა ჩათვლილი გერმანულისათვის უჩვეულო მყოფადის მიმღეობების შეტანა, სადაც ჩვეულებრივ ასახულია ორი მნიშვნელობა: 1. რასაც გააქეთებენ. 2. რითაც გააქეთებენ (იარაღი).

ყოველი ასოს ბოლოს მოცემულია ამ ასოზე დაწყებული ფუძეების სია: მაგ., აბეზარ, აბეწნრ, აბრაგ, ადამიან, ადგილ, ადვილ, აგ, ავად, ავადმოფ, ავასაკ, და ა. შ. ან ტაბაკ, ტალახ, ტალახიან, ტან, ტანტად, ტანჯ, ტარ, ტარო(გ), ტარტად და ა. შ.

ნაწარმოები სახელები, როგორც წესი, ცალკე სტატიებადაა შეტანილი: მაგ., ტიპი, ტიპური, ტიპობრივი, ტიპური; მშა, მშობა, მშური; მწელი, მწელობა; მშარი, მშრიანი; წითელი, წითური, წითელ-კაბა, წითელკაბიანი, წაწითლო და სხვ.

არსებითი და ზედსართავი სახელებისაგან მიღებული ზმნისარტები (ისეთები, როგორიცაა: მაგ. ძირს, მწელად, წვრილად, წითლად...) ქართულ-გერმანულ ლექსიკონში, ყოველთვის დამოუკიდებელ ერთეულებადაა.

ქართულ-გერმანული ლექსიკონის სიტყვანი ძირითადად ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის სიტყვანს მისდევს. შემცირება ხდება, ჩვეულებრივ, ნაკლებადგავრცელებული კომპოზიტებისა და, უფრო იშვიათად, კუთხური სიტყვების ხარჯზე. ქეგლ-ში დადასტურებული წითლის 70 კომპოზიტიდან არ შესულა 24, მაგ. წითელარმებიანი, წითელდროშოვანი, წითელკაპლებიანი, წითელმაისურიათი, წითელველსახვევიანი, წითელხალათიანი და სხვ. ძირ-ის კომპოზიტებიდან—11; მაგ., ძირაქანი, ძირგამომთხრელი, ძირ-წვერით და სხვ.

ზმნის ბუდეებში თავმოყრილი ფორმებიც ძირითადად ქეგლ-ში დამოწმებულ ფორმებს წარმოგიდგენს; მაგ., წერს ზმნის ბუდე არც ერთ განსხვავებულ ფორმას არ იძლევა. მაგრამ ეს ზმნური ფორმები მექანიკურად თავმოყრილი და გადმოღებული არაა. ცვლილებები, ეტყობა, უპირატესად მოცულობის შემცირებას ისახავს მიზნად. ქართულ-გერმანულ ლექსიკონში არ შეუ-

ტანიათ წავა- ბუღისა: აწვევინებს, ასწავს, ამოიწავს, გადაწავს, დაწვევინებს, შეაწვევინებს, შემოსწავს, შემოწვევს. ბამ- ბუღისა აკლია: აბმევინებს, აიბამს, აიბმება, ააბმევინებს, ამოიბმება, ამოებმება, გააბმევინებს, გადაუბამს, გადაიბმება, გადააბმევინებს, დაიბმება, დააბმევინებს, მიიბამს, მიუბამს, მიებმება, მიაბმევინებს, მოუბამს, შეიბამს, შეუბამს, შეაბმევინებს, ჩაიბამს, ჩაუბამს, ჩააბმევინებს, ჩამოიბამს, ჩამოიბმება, წაიბამს, წაებმება (ზოგჯერ ამ განსხვავების მიზეზი ალბათ ისიცაა, რომ ქეღ-ის სათანადო ტომი ჯერ კიდევ არ იყო გამოსული). სამაგიეროდ, ქართულ-გერმანულ ლექსიკონში მეტია: ღაიბამს, შემოიბამს, წამაიბამს, წამოებმება; უაღვება, უტუხადებს, გაწვრილიანდება, ინსპექტორობს და სხვ.

ლექსიკონში შესული სიტყვების თარგმანი კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ხშირად ქართულ სიტყვას რამდენიმე გერმანული სინონიმი აქვს მიწერილი. მაგ.: აზრიალი *sinvoll, klug, vernünftig*. ჰიორი *die Seuche, das Unglück, das Ungemach, das Elend*. ხშობა¹ *Trocknen, Dörren, Backen, Rösten*. გამოთქმებიც შეძლებისდაგვარად ბუნებრივი გამოთქმებით არის თარგმნილი.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ლექსიკონი პოლიგრაფიული თვალსაზრისითაც მაღალ დონეზე დგას; დაბეჭდილია კარგი ხარისხის ქაღალდზე, ადვილად საკითხავი ლამაზი შრიფტით.

ყველაფრიდან ჩანს, რომ ქართული ენის შესანიშნავი მცოდნეები — ქ-ნი ი. მარშევი, ქ-ნი ლ. ფლური და ქ-ნი რ. ნოიკომი დიდი სიყვარულით აგრძელებდნენ კ. ჩხენკელის დაწყებულ კეთილშობილურ საქმეს და მიიყვანეს კიდევ იგი ბოლომდე.

ქართულ-გერმანული ლექსიკონის პირველი ნაკვეთების გამოსვლისთანავე მას ფართოდ გამოეხმაურნენ დაინტერესებული სამეცნიერო წრეები. უცხოელმა ქართველოლოგებმა რ. ლაფონმა, პ. ფოგტმა, კ. ბოლდამ, კ. შმიდტმა, დ. ლენგმა, ი. იედლიჩმა, ი. მოლიტორმა, უ. გარიტმა და სხვებმა საგანგებო რეცენზიები მიუძღვნეს კ. ჩხენკელის „შესავალს“ და ქართულ-გერმანულ ლექსიკონს. „მნათობში“ (1971 წლის № 7) გამოქვეყნდა ა. ლლონტის სტატია ამ ლექსიკონის შესახებ. „წიგნის სამყაროში“ 1969 წელს დაიბეჭდა მ. მამულაშვილის წერილი ციურბელ ქართველოლოგებზე და მათს მოღვაწეობაზე, „ლიტერატურულ საქართველოში“ ამავე ხანებში იყო ცნობა ქართულ-გერმანული ლექსიკონის შესახებ. ასევე 1972 წლის ივნისის ნომერში გაზეთმა „სამშობლომ“ გამოაქვეყნა წერილი ამ ლექსიკონზე.

მიუხედავად იმისა, რომ ძნელია ლექსიკონის საფუძვლად აღებული ყველა პრინციპის უყოყმანოდ გაზიარება, ექვს არ იწვევს მისი დიდი მეცნიერული და პრაქტიკული მნიშვნელობა. ამ ლექსიკონში საკმაო სისრულითაა წარმოდგენილი თანამედროვე ქართული ენის ლექსიკა და, როგორც კ. ჩხენკელი იმედოვნებდა, იგი ხელს შეუწყობს ქართული ენის, ქართული კულტურის პოპულარიზაციას უცხოეთში.

ქართველი საზოგადოებრიობა შეუწელებელი ინტერესით ადევნებდა თვალყურს შეიქცარიელი მეგობრების უანგარო შრომას და გულწრფელად ულოცავს მათ ამ დიდი საქმის წარმატებით დასრულებას.

ძრონობა და ინფორმაცია

ТРИ НЕЗАБВЕННЫХ ДНЯ...

Имя Пушкинского Дома
В Академии наук!
Звук понятный и знакомый,
Не пустой для сердца звук!

Так начинается одно из последних стихотворений Александра Блока. И хотя мне не раз приходилось бывать в прекрасном Ленинграде, имя Пушкинского Дома, так уж случилось, звучало для меня лишь в стихах А. Блока, да в изящных очертах бывшей Петербургской таможни. Поэтому понятно, с какой радостью встретил я предложение принять участие в работе симпозиума «Три дня древнегрузинской литературы в Пушкинском Доме». Инициатором этой встречи был известный специалист древнерусской литературы и культуры, глава русских медиевистов акад. Д. С. Лихачев. Инициатива была всемерно поддержана ректоратом Тбилисского университета и в конце января в Ленинград была направлена делегация сотрудников университета, специалистов по древнегрузинской литературе и литературным связям: акад. АН ГССР А. Г. Барамидзе, профессора Л. В. Менабде (руководитель делегации), Т. П. Буачидзе, О. А. Баканидзе, А. А. Гвахария, доценты Л. М. Григолашвили, Р. Г. Сирадзе и Г. Г. Парулава.

Прилетев в Ленинград и пройдя новое роскошное здание аэропорта, мы обратили внимание на человека, державшего в руках красивый оформленный приглашенный билет с надписью: «Три дня древнегрузинской литературы в Пушкинском Доме». Там же был изображен столик древнего писца с перекинутым свитком, на котором читалось: «Медиевисты-литературоведы обмениваются опытом исследований». Так нас встретили сотрудники Сектора древнерусской литературы. С той минуты мы были окружены такой необычайной теплотой и вниманием, что даже двадцатиградусный мороз стал нам не страшен.

На симпозиуме, проходившем в Большом конференц-зале Института русской литературы 27—29 января 1976 г., присутствовали сотрудники Пушкинского Дома, гости из различных научных учреждений Ленинграда, Москвы, Киева, Тбилиси. Вступительное слово акад. Д. С. Лихачева придало тон всей работе симпозиума. Он сердечно приветствовал грузинских гостей и выразил глубокую уверенность в том, что подобные встречи всемерно будут содействовать дальнейшему развитию отечественной науки. Акад. Д. С. Лихачев выделил те проблемы, которые входят в круг общих интересов ленинградских и тбилисских коллег. Именно в этом плане и были представлены доклады: Основные проблемы изучения древнегрузинской литературы (Л. В. Менабде); Изучение грузинской гимнографии (Л. М. Григолашвили); Руствелология на современном этапе ее развития (А. Г. Барамидзе); Литературные связи древней Грузии (Э. Г. Хинтибидзе, А. А. Гвахария); Изучение русско-грузинских литературных связей древнего периода (О. А. Баканидзе); Проблемы изучения древнегрузинской литературно-эстетической мысли (Р. Г. Сирадзе); Изучение поэтики древнегрузинской литературы (Г. Г. Парулава); Некоторые вопросы перевода древнерусских текстов на грузинский язык (Т. П. Буачидзе).

Доклады вызвали оживленные прения. Выступившие в обсуждениях Д. Лихачев, Л. Дмитриев, Г. Прохоров, О. Творогов, Я. Лурье, А. Панченко, О. Белоброва,

В. Лихачева, И. Лебедева, К. Григорьян, М. Таган-Тарковская, Н. Демкова и др. широко осветили те проблемы, которые наиболее близки и интересны для специалистов древнерусской литературы: общие вопросы текстологии и публикации древних текстов; состав и характер гимнографических сборников; происхождение грузинских версий «Романа об Александре», «Калилы и Димны» («Стефанит и Ихнилат»), «Мудрости Балавара» («Душеполезной повести о Варлааме и Иоасафе»); проблема восточного Ренессанса; проблема ареопагитики; средневековые хроники; составление корпуса грузинских переводов древнерусских памятников; русские переводы «Витязя в барсовой шкуре» Руставели и т. д. Деловая и вместе с тем дружеская обстановка греней дала возможность как докладчикам, так и слушателям уяснить ряд актуальных и спорных вопросов, наметить дальнейшие возможности их совместных исследований.

К сожалению, из-за болезни на последних заседаниях не смог присутствовать акад. Д. С. Лихачев. В заключительный день было зачитано его письмо: «Дорогие грузинские коллеги! Ваши доклады, которые мы слушали, Ваши фильмы, которые мы смотрели, глубоко патриотичны. Мы в секторе патриоты древней Руси и для нас Ваша любовь к своей стране и ее древней культуре глубоко понятна и свята. Ваш патриотизм и наш патриотизм объединяет общая любовь к нашей великой единой стране. С Вашим приездом мы еще больше полюбили Вашу прекрасную страну с ее древней культурой. Передайте, пожалуйста, о нашей горячей любви к грузинской культуре всем, кто ее изучает, хранит, ценит, Ваш Д. Лихачев». Участники симпозиума в ответном послании пожелали Дмитрию Сергеевичу скорейшего выздоровления и выразили сердечную благодарность за энергичную инициативу в деле организации симпозиума.

Итоги трехдневных заседаний подвели проф. Л. Дмитриев, акад. А. Г. Барамидзе, проф. Л. В. Менабде. Было подчеркнуто большое значение симпозиума в деле дальнейших успешных исследований важнейших проблем древнерусской и древнегрузинской литератур. На последнем заседании было принято постановление провести в Тбилиси в 1977 г. ответный симпозиум, посвященный вопросам изучения древнерусской литературы. Решено также опубликовать совместный сборник докладов.

Конечно, многие из нас были знакомы с трудами ленинградских коллег, исследования акад. Д. С. Лихачева являются настольными книгами каждого медиевиста-литературоведа и текстолога, однако личное знакомство, атмосфера дружбы и понимания, несомненно, будут способствовать упрочению и углублению научных контактов. В этом отношении для нас, представителей нового поколения, являются образцом, то уважение, сердечность и теплота, с которыми встретились и общались наши учителя Д. С. Лихачев и А. Г. Барамидзе.

Прекрасным дополнением к заседаниям явилось наше знакомство с различными отделами Пушкинского Дома, особенно, с рукописным отделом. С какой любовью и энтузиазмом ведется тут собирание и хранение древних русских рукописей, с каким благоговением показывали нам рукописные тетради А. С. Пушкина, знакомые по фотокопиям, но вызывающие особый трепет при знакомстве в оригинале...

А. А. ГВАХАРИЯ

658/193

ფასი 1 მან.

Индекс 76 198

